

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 72 | 2018 | št. 1-2 (157) | str. 1-278



Leilani Štajer, *Zakladna najdba kot primarni zgodovinski vir. Vprašanje odkritja, datiranja ter izpovedne vrednosti emonske in čenturske zakladne najdbe* • Izidor Janžekovič, *Mnogo hrupa za mnogo (3. del): Od antične Petovione do srednjeveškega Ptuja* • Gašper Oitzl, *Gospodarstvo v prostoru Julijskih Alp v srednjem veku* • Robert Kurelić, *Grb Ulrika II. Celjskog u Grbovniku Henrika van Heessela – jedinstven prikaz potpunoga grba u historiografiji grofova Celjskih* • Metod Suligoj in Petra Kavrečič, *Začetki organiziranega razvoja zdravstvenega turizma v Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški* • Damir Globočnik, *Julij Fränzl vitez Vesteneck* • Mateja Ratej, *Dolga pot z vešal na svobodo – mariborski proces leta 1935* • Lukáš Novotný, *Konrad Henlein's Visits to London. The Contribution on the Internationalisation of the Sudeten German Issue in the Second Half of the 1930s* • Anđelko Vlašić, *Changes in the attitude of the Yugoslav press towards the Trieste Crisis, 1945–1975*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 72 | 2018 | št. 1-2 (157) | str. 1–278



Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Tina Bahovec (SI), dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI), dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR), dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI), dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 20. aprila 2018.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2018: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €, za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €. Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBASI2X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS

Prelom in tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, maj 2018

Naklada: 780 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si



ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International Editorial Board: Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Chief), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on April 20, 2018.

Translated by: Saša Mlacović (English)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2018): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASI2X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, May 2018

Print Run: 780 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si



ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Leilani **Štajer**, Zakladna najdba kot primarni zgodovinski vir.
Vprašanje odkritja, datiranja ter izpovedne vrednosti emonske
in čenturske zakladne najdbe8–21
Hoard Find as a Primary Historical Source. The Question of Discovery,
Dating, and Expressiveness of the Emona and Čentur Hoards
- Izidor **Janžekovič**, Mnogo hrupa za mnogo (3. del):
Od antične Petovione do srednjeveškega Ptuja.....22–61
Much Ado About Much (3rd part): From Ancient
Poetovio to Medieval Ptuj
- Gašper **Oitzl**, Gospodarstvo v prostoru Julijskih Alp v srednjem veku62–103
Medieval Economy in the Area of the Julian Alps
- Robert **Kurelić**, Grb Ulrika II. Celjskog u Grbovniku Henrika
van Heessela – jedinstven prikaz potpunoga grba
u historiografiji grofova Celjskih104–124
Ulrich II of Celje's Coat-of-Arms in Hendrik van Heessel's
Armorial – a Unique Depiction of a Complete Coat-of-Arms
in the Historiography of the Counts of Celje
- Metod **Šuligoj** in Petra **Kavrečič**, Začetki organiziranega razvoja
zdravstvenega turizma v Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški126–144
The Beginnings of Organized Development of Health Tourism
in the Princely County of Gorizia and Gradisca
- Damir **Globočnik**, Julij Fränzl vitez Vesteneck.....146–193
Julius Fränzl Ritter von Vesteneck
- Mateja **Ratej**, Dolga pot z vešal na svobodo –
mariborski proces leta 1935194–212
A Long Journey from the Noose to Freedom –
the Maribor Trial in 1935
- Lukáš **Novotný**, Konrad Henlein's Visits to London. The Contribution
on the Internationalisation of the Sudeten German Issue
in the Second Half of the 1930s214–230
Obiski Londona Konrada Henleina. O internacionalizaciji vprašanja
sudetskih Nemcev v drugi polovici tridesetih let dvajsetega stoletja.

Andelko Vlašić , Changes in the attitude of the Yugoslav press towards the Trieste Crisis, 1945–1975	232–255
Spremembe stališč jugoslovanskega tiska do tržaške krize v letih 1945–1975	

V spomin – In memoriam

Helmut Rumpler (12. 9. 1935–10. 2. 2018) (Andrej Rahten).....	258–260
---	---------

Ocene – Reviews

1363–2013 : 650 Jahre Tirol mit Österreich. Herausgegeben von Christoph Haidacher und Mark Mersiowsky. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner 2015, 335 str. (Peter Štih)	262–263
Stjepan Ćosić, Ideologija rodoslovlja. Korenić-Neorićev grbovnik iz 1595 (Ignacij Voje).....	264–266
Janez Cvirn, Das »Festungsdreieck«. Zur politischen Orientierung der Deutschen in der Untersteiermark (1861–1914) (Jernej Kosi)	267–269
Robert Devetak, Društveno življenje na Kanalskem v času Avstro-Ogrske (Daša Ličen).....	270–271
Monika Kokalj Kočever, Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske v letih 1943-1945 (Klemen Kocjančič).....	272–273

Razprave

Leilani Štajer

Zakladna najdba kot primarni zgodovinski vir.

Vprašanje odkritja, datiranja ter izpovedne vrednosti emonske in čenturske zakladne najdbe

ŠTAJER Leilani, dipl. zgodovinarica in anglistka (UN), absolventka magistrskega študija socialne in kulturne zgodovine, SI-6230 Postojna, Volaričeva ul. 42; leilanistajer@gmail.com

Zakladna najdba kot primarni zgodovinski vir. Vprašanje odkritja, datiranja ter izpovedne vrednosti emonske in čenturske zakladne najdbe

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (157), št. 1-4, str. 8–21, cit. 40

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek obravnava pomen antičnih zakladnih najdb kot primarnih historičnih virov. Pri tem se posveča vprašanju zanesljivosti analize oziroma interpretacije antičnih zakladnih novčanih najdb, obenem pa opozarja na možne pasti pri ne dovolj kritični interpretaciji. Cilj prispevka je, na primeru dveh najpomembnejših antičnih zakladnih najdb na Slovenskem, predstaviti, s kakšnimi problemi so se spoprijemali strokovnjaki pri odkritju emonske in čenturske zakladne najdbe, kakšna je zanesljivost datiranja teh dveh najdb ter kaj lahko sklepamo o vzroku zakopa najdb oziroma o njunem zgodovinskem ozadju.

Ključne besede: numizmatika, pomožne zgodovinske vede, emonska zakladna najdba, čenturska zakladna najdba, historični viri

ŠTAJER Leilani, BA in History and English Language, SI-6230 Postojna, Volaričeva ul. 42; leilanistajer@gmail.com

Hoard Find as a Primary Historical Source. The Question of Discovery, Dating, and Expressiveness of the Emona and Čentur Hoards

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (157), No. 1-2, pp. 8–21, 40 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

The discussion highlights the significance of hoard findings as a primary historical source. It researches the reliability level of such analysis and the interpretation of antique hoard findings. On the other hand, it also researches the possible traps that lead to an insufficiently critical interpretation. The aim of this paper is to present the most important Roman hoards in Slovenia - the Emona and the Čentur hoards: What problems researchers had to face when the hoards were found, what is the chronological reliability of the hoards, and what we can deduct about the reason for their burial and about the historical circumstances.

Key words: numismatics, auxiliary historical sciences, Emona hoard, Čentur hoard, historical sources

Uvod

Med vsemi novčnimi najdbami na Slovenskem, emonska in čenturska zakladna najdba vidno izstopata, saj kljub okrnjenosti ostajata edinstveni zgodovinski in arheološki vir. Neizpodbitno dejstvo je, da je novec kronološko najbolj zanesljiv arheološki predmet, zato je tudi eden najpomembnejših elementov datacije, seveda pod pogojem in s predpostavko, da so do vseh podrobnosti zabeleženi vsi podatki o najdbi in da je skrbno in kar se da natančno določen. Prav tako je izjemno pomemben pomen antičnih novčnih najdb za preučevanje tedanje denarne in posredno ekonomske zgodovine. Posamične novčne najdbe poleg tega natančno odražajo sočasni denarni obtok, prek njega pa tudi poselitev (življenje) na posamezni lokaliteti, kjer so prebivalci med vsakodnevnimi opravili izgubljali tudi denar. Raziskovanje zgodovine in z njo neločljivo povezane arheologije pozne antike v Sloveniji, ki je bilo posebej intenzivno in uspešno pri raziskovanju obrambnega sistema *Claustra Alpium Iuliarum*, poznoantičnih naselbin in v njihovem okviru zgodnjekrščanskih ostankov ter na področju poznoantične numizmatike, je v zadnjih desetletjih dobilo nekatere nove poudarke.¹

V prvem obdobju se je numizmatična stroka v Sloveniji kljub svoji relativni mladosti² hitro postavila ob bok svetovni numizmatični znanosti in postala njen pomembni segment. Njena zasluga je bila sprva predvsem moderen in celovit pristop k objavi novčnih zakladnih najdb. Pri tem se ni omejila na faktografijo, ampak je poleg kataloga najdbe, ki je prinašal vse zahtevane standardne podatke, reševala tudi ključne probleme datacije. Posvečala se je analizi delovanja posameznih kovnic, zaporedja emisij, obenem pa je numizmatične najdbe dosledno uporabljala kot primaren historičen vir. Nekoliko pozneje, pa vendar relativno zgodaj glede na druge evropske države, se je v numizmatični stroki na Slovenskem uveljavilo prepričanje, da so kot historičen vir še pomembnejše in še bolj izpovedne kot analize posamičnih novčnih najdb sistematične objave celotnega numizmatičnega gradiva. Na tej podlagi se je vključila v evropski projekt sistematičnega objavljanja vseh poznanih

¹ Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 27.

² Za začetek numizmatike kot moderne znanosti na Slovenskem lahko štejemo leto 1949, ko je bil v Narodnem muzeju prvič stalno nastavljen kustos specialist. Glej Kos v: *Studia Numismatica Labacensia Aleksandro Jeločnik oblata*, str. 7–8. O razvoju numizmatike na Slovenskem gl. tudi Jeločnik, *Naloge in problemi*; Kos, *Managing the Numismatic Heritage*. O začetkih numizmatike na Slovenskem in njenem razvoju pred letom 1949 gl. Kos, Numizmatika na Slovenskem. *Zgodovinski oris*, *Arheološki vestnik* 33, 1982, 235–257.

antičnih novčnih s celotnega območja nekdanjega Rimskega cesarstva. Rezultat tega prizadevanja je monografija o denarnem obtoku na prostoru jugovzhodni Alp od okrog 300 pr. Kr. do leta 1000,³ zlasti pa šest zajetnih zvezkov *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien* (1988–2010), ki prinaša celotno numizmatično gradivo z ozemlja Slovenije in se sproti dopolnjuje z novimi najdbami.⁴ S temi dosežki je postala numizmatična veda na Slovenskem razvita veda, ki se v vseh pogledih enakovredno vključuje v mednarodne raziskave.

V Narodnem muzeju do leta 1949 ni bilo stalno zaposlenega kustosa specialista, prav tako ni bilo posebnih zaščitenih prostorov, v katerih bi sistematično in varno hranili numizmatično gradivo. Močno okrnjene sistematske zbirke iz nekaterih obdobjev je ob svojem nastopu leta 1949 prevzel prvi redno zaposleni kustos Aleksander Jeločnik.⁵ Numizmatični kabinet je edina in osrednja ustanova te vrste v Sloveniji, kar mu daje prav poseben pomen. Od ustanovitve muzeja so tu sistematično pridobivali in znanstveno preučevali numizmatične in druge muzealije, pomembne za denarno zgodovino ter denarništvo in bančništvo na slovenskem ozemlju.⁶ Zato se zdi potrebno opozoriti na visoko stopnjo zanesljivosti tovrstne analize oziroma interpretacije zakladnih novčnih najdb, hkrati pa opozoriti tudi na možne pasti pri ne dovolj kritični interpretaciji. Na ta način je izpostavljen pomen novčnih najdb kot primarnih zgodovinskih virov. V prispevku bom tako na primeru emonske in čenturske zakladne najdbe predstavila, s kakšnim problemom so se spoprijeli numizmatiki ob njenem odkritju in kakšno izpovedno vrednost imata najdbi kot primarna zgodovinska vira.

Problematika odkritja zakladnih najdb

Za lažje razumevanje problematike moramo najprej označiti pomen zakladne najdbe. Najdba večjega števila novcev (lahko 10 primerkov ali pa več tisoč novcev) na kupu se imenuje novčna zakladna najdba. Novci so bili nekdanj največkrat zakopani pred bližajočo se vojaško nevarnostjo, vendar so mogoči tudi drug vzroki njihovega zakopa. Čeprav se pri interpretaciji zakladnih najdb vzrok zakopa največkrat povezuje z nemiri in sovražnimi vpadi oziroma vojnami, je njihov nastanek mogoče povezati tudi z ekonomskimi razlogi oziroma z denarnimi reformami, ki so uvedle novce nižje vrednosti. Posledica je bila demonetizacija novcev⁷ boljše kakovosti,

³ Kos, *The monetary circulation*.

⁴ Kos, *Fundmünzen I–II*; Kos – Šemrov, *Fundmünzen III*; Šemrov, *Fundmünzen IV*; Šemrov, *Fundmünzen V*; Miškec, *Fundmünzen*.

⁵ Kos – Šemrov, *Rimski novci in kontramärke*, str. 15.

⁶ *Numizmatični kabinet Narodnega muzeja Slovenije* (elektronski vir).

⁷ Demonetizacija je preklic veljavnosti določene vrste denarja kot zakonitega plačilnega sredstva, umik denarja iz obtoka. K takemu ukrepu se oblast zateče, če se določeni vrsti novcev v obtoku zaradi prevelike proizvodnje oz. slabe kakovosti kovine bistveno zmanjša vrednost. Včasih je bila demonetizacija izvedena tudi iz drugih razlogov. Po smrti rimskega cesarja Gaja (37–41) so demonetizirali njegove novce, da bi na ta način izbrisali spomin nanj. Gl. Kos, *Leksikon*, str. 82.

ki so zaradi delovanja tako imenovanega Greshamovega zakona⁸ izginili iz obtoka, saj so jih ljudje shranjevali zaradi vrednosti kovine v novcu. Običajno so najmlajši novci v zakladni najdbi skoraj neizrabljeni, najstarejši novci pa so največkrat zelo izrabljeni od dolgotrajnega kroženja v obtoku. S podrobno analizo se določi čas (datacija) kovanja posameznih primerkov in nato – predvsem na osnovi analize najmlajšega novca v najdbi – ugotovi, kdaj je bila najdba zakopana. Tako se podrobneje datirajo tudi posamezni historični dogodki, ki so morda vplivali na njen zakop.⁹

Novčne najdbe s posameznih najdišč je treba vedno skrbno dokumentirati in opredeliti v skladu z veljavnimi standardi ter jih korektno katalogizirati v skladu z najnovejšo strokovno literaturo,¹⁰ pri tem pa je treba zabeležiti tako vse tehnične podatke o novcu kot tudi vse podrobne podatke o najdišču. S pomočjo tako ovrednotenih novčnih najdb je mogoče zelo natančno kronološko opredeliti posamezne arheološke stratigrafske enote ter neredko z njimi bolje datirati tudi druge, v isti plasti odkrite, vendar kronološko manj oprijemljive arheološke predmete. Seveda pa je to možno le v primeru, ko so podatki o najdišču vsakega arheološkega predmeta kar se da natančno izmerjeni in skrbno zabeleženi. Zato pri obravnavanju novčnih najdb kot primarnih historičnih virov ni toliko pomembna kvantiteta podatkov (število najdenih novcev) kot predvsem njihova kvaliteta (skrbno beleženje konteksta vsake novčne najdbe). Z vsakim na terenu površno zabeleženim podatkom sta namreč bistveno okrnjena izpovednost in možnost njegovega datiranja, ki omogočata uporabo novca (ali novcev) kot enega najpomembnejših primarnih zgodovinskih virov. V današnjem času prihaja pogosto do poškodb najdišč novcev zaradi njihovega plenjenja s pomočjo detektorjev za kovine.¹¹

V primeru namreč, da imamo na razpolago le podatke o manjšem delu prvotno večje zakladne najdbe, je velika verjetnost, da v ohranjenem delu najdbe manjka prav najmlajši novci v najdbi, ki je bil tudi najbolj ohranjen in je kot tak bistvenega pomena za datiranje zakopa zakladne najdbe. Kadar je novčna zakladna najdba z gotovostjo v celoti ohranjena (izhaja torej s strokovno neoporečnih arheoloških izkopavanj), je treba najmlajše novce v najdbi kronološko čim podrobneje opredeliti, po možnosti glede na emisijo njihovega kovanja, s čimer lahko bistveno zožimo čas kovanja teh novcev ter tako podrobneje opredelimo *terminus post quem* ali najzgodnejši možni čas zakopa najdbe. Novčne zakladne najdbe, podobno kot

⁸ Greshamov zakon pravi, da slab denar izpodriva dobrega. V antični numizmatiki se ta zakon nanaša na kovanje denarja iz kovine slabše kakovosti, ki ima teoretično sicer isto vrednost kot predtem skovani denar iz kakovostnejše kovine. Starejši denar večje vrednosti je zato hitro izginjal iz obtoka, ker so ga ljudje shranjevali. Marsikatero zakladno najdbo je mogoče razložiti kot posledico tega zakona. Kos, *Leksikon*, str. 126, 374–377.

⁹ Kos, *Leksikon*, str. 376.

¹⁰ Delo je strokovno zelo zahtevno, zamudno in odgovorno. Posamezne arogantne in omalovažujoče izjave o delu na korpusih novčnih najdb, ki jih je občasno mogoče slišati med slovenskimi arheologi, so predvsem odraz nepoznavanja lastne stroke.

¹¹ O katastrofalnih razsežnostih tovrstnega plenjenja arheoloških lokalitet na Bavarskem gl. Keller, *Raubgrabungen*, str. 6. Navedeni primeri so veljavni seveda za večino evropskih držav in pred tovrstnim problemom si tudi v Sloveniji ne smemo zatiskati oči.

posamične najdbe novcev, strokovno kataloško obdelajo in ovrednotijo specializirani strokovnjaki v skladu z veljavnimi standardi. Pri tem skupaj z drugimi novci opredelijo tudi najmlajši novce v najdbi, ki tako podaja *terminus post quem* zakopa najdbe. Tudi v tej zvezi je treba ponovno opozoriti na nujnost po čim natančnejšem izkopu in dokumentiranju vseh okoliščin odkritja najdbe.¹² Zakladne najdbe so torej ob previdni interpretaciji, ki po možnosti temelji na analizi več istočasnih zakladnih najdb, eden najpomembnejših virov za preučevanje antične ekonomske, politične in vojaške zgodovine določenega ozemlja.¹³

Odkritje emonske zakladne najdbe

Najdba poznorimskih multiplih zlatnikov je bila odkrita v Ljubljani leta 1956, pri izkopu temeljev za stanovanjsko zgradbo v Igriški ulici, kjer je bilo politično, trgovsko, družbeno in versko središče Emone.¹⁴ Delavec je našel večji zlatnik in novica o najdbi se je hitro raznesla po gradbišču, s tem pa se je začelo vneto in uspešno iskanje. Delovodja je sicer o najdbi takoj obvestil Narodni muzej, ker pa je bila sobota, so mu naročili, naj najdbo spravijo do ponedeljka. Ker v ponedeljek nikogar od delavcev ni bilo na gradbišču, je delovodja ponovno posredoval v Narodnem muzeju, kjer so ga napotili v Mestni muzej. Naslednji dan je najdišče obiskal ravnatelj Mestnega muzeja v spremstvu arheologa Narodnega muzeja. V naslednjih dneh je pripeljal arheolog na gradbišče detektiva. Sledilo je zasliševanje, zaradi nestimulativne nagrade najditelji niso želeli predati nadaljnjih primerkov.¹⁵ Uspelo jim je pridobiti še en Magnencijev trojni solidus, preostale pa so delavci razglasili za izgubljene. Posegi notranje uprave, ki so jo prosili za pomoč, so bili neodločni in brezuspešni. Material edinstvene najdbe je medtem že krenil na svojo nepovratno pot. Kot kaže, ga je od delavcev za skromne zneske odkupil obrtnik iz bližine, ki ga je za dvojno kupno ceno prodal v Trstu, od koder se je razkropil dalje po svetu.¹⁶

Okrnjeno najdbo je na koncu predstavljalo le sedem rešenih, v Numizmatičnem kabinetu deponiranih primerkov, kar je očitno največ tretjina najdbe. Delovodja gradbišča je ocenil, da naj bi prvotna najdba vsebovala 22 zlatnikov. V prepričanju, da se bodo posamezni primerki iz najdbe še pojavljali, je veljalo nekoliko potrpeti. Medtem pa so se obračali na vse strani s prošnjo za pomoč pri rekonstrukciji najdbe. Prvi odlitek novega Magnencijevega trojnega solida so prejeli iz Londona, original se je kmalu pojavil na dražbi v Baslu. Iz Pariza so prejeli fotografije primerka, ki je bil pozneje prodan na avkciji v Luzernu. En trojni Magnencijev solidus je našel svojo pot v zbirko Rimskega nacionalnega muzeja. Drugo gradivo je raztreseno po zasebnih zbirkah. Iz tega vira je bilo možno rekognoscirati še tri nadaljnje multiple

¹² Kos, *Leksikon*, str. 107.

¹³ Kos, *Leksikon*, str. 377.

¹⁴ Plesničar Gec, *Emonski forum*.

¹⁵ Jeločnik, *Emonska najdba*, str. 201.

¹⁶ Prav tam, str. 201–202.

solide, ki izhajajo iz iste najdbe. Prvotno število se je tako skoraj podvojilo, vendar nas od celotne najdbe loči še kakih deset doslej neregistriranih primerkov.¹⁷

Ob naključni najdbi zaklada je ključnega pomena takoj zbrati čim več informacij o okoliščinah najdbe, saj to gotovo prispeva k vzpostavitvi okoliščin njenega izvora in vzrokov za zakop najdbe. Teh podatkov o emonski zakladni najdbi ni. Ko je vsebina najdbe prodana, kot je bilo v primeru emonske zakladne najdbe, so potrebni takojšni ukrepi in zbiranje informacij, kam so bili deli najdbe prodani, da bi lahko ocenili, koliko predmetov je najdba vsebovala. Vendar pa je pri tem raziskovalec močno oviran zaradi neustrezne zakonodaje. Z vsakim naslednjim letom je pri sledenju najdbi bolj oteženo zbiranje zanesljivih podatkov, saj se ti pomešajo in se pokažejo napake v opisih novcev, njihovi teži itd. Zakonodaja bi morala ohraniti dediščino, vendar na način, ki bi vzpostavil ustrezno razmerje med stroko in javnostjo na podlagi sodelovanja in zaupanja.¹⁸ Danes hrani Numizmatični kabinet šest Magnencijevih multiplih zlatnikov. Dr. Alenka Miškec je tako tudi uspešno identificirala skupaj kar 19 primerkov, medtem ko naj bi bila še dva primerka v zasebnih zbirkah v Ljubljani, vendar o njih ni mogoče dobiti podatkov, saj lastniki ne želijo kontaktirati zaposlene v muzeju. (Miškec 2011, str. 825.) Kabinet nadaljuje delo dr. Jeločnika z natančnim sledenjem in popisovanjem podatkov o emonskih zlatnikih, ki so se pojavljali v zasebnih zbirkah in na dražbah. Sam proces postaja že »zgodovinski«, saj je od najdbe emonskih zlatnikov minilo že več kot 60 let. Nekateri pomembni akterji so v tem času že preminuli, zato je mogoče le z neprekinjenim sledenjem dražbam in vzdrževanjem stikov z različnimi zbiratelji dopolniti manjkajoči seznam zlatnikov.¹⁹

Odkritje čenturske zakladne najdbe

Zaklad rimskih bronastih novcev iz razdobja cesarja Maksencija in tetrahije (Čentur A) je leta 1944 pri oranju odkril domačin Lazar Krmac na njivi Petra Babiča iz Malega Čenturja. Najditelj je najdbo po odkritju zasul in jo dvignil šele po končani vojni. Del najdbe (5032 novcev)²⁰ je prijavil občini Koper, ker pa je prejel le skromno nagrado, je manjše število preostalih novcev prodal v Trst, večino pa je pretopil v modro galico za škropljenje trt. Celotni zaklad naj bi tehtal okoli 80 kg, kar pomeni, da je vseboval nekako 12000 novcev.²¹

Pozneje, leta 1962 je skupina črnih kopačev iz zamejstva z detektorji odkrila na istem terenu večjo količino novcev in jo v treh delih, vsak več kot 2000 kosov, deponirala na treh mestih v Kopru (Čentur A). Zadeva je bila prijavljena koprski Notranji upravi, ki pa je mogla zaseči samo en del, skupno 2042 novcev. V čuvanje

¹⁷ Prav tam, str. 202.

¹⁸ Miškec, *Double Solidus*, str. 826.

¹⁹ Prav tam, str. 823.

²⁰ Nekateri vaščani so kot očitvidci trdili, da so prve amfore, ki so jih izkopalje že leta 1936, vsebovale tudi srebrnike in zlatnike, vendar pa so se ohranili le bakreni numi.

²¹ Jeločnik, Čenturska zakladna najdba, str. 15.

in obdelavo jih je predala Narodnemu muzeju v Ljubljani. Druga dva dela sta našla svojo pot v Trst in se od tam razkropila v numizmatični trgovini.²² Kljub hitremu poseganju Narodnega muzeja, se rešena tretjina zaklada, ki je v celoti vseboval več kot 7000 novcev, ni več ohranila v prvotnem, neokrnjenem sestavu. Takoj po odkritju so bili namreč iz tega dela najdbe že izloženi za trgovino privlačnejši primerki. Prvo, hitro sortiranje je bilo izvedeno očitno po kriteriju amaterske zanimivosti primerkov, zato so bili izbrani predvsem novci večjega formata, posebej še tisti, na katerih so bila vidna bogatejša doprsja vladarjev. Pri najdbah iz leta 1944 in leta 1962 domnevajo, da gre za isti zaklad, ki je bil zakopan na dveh različnih mestih. Kljub hudi okrnjenosti govori v letu 1962 pridobljeni del najdbe predvsem o izredni velikosti zaklada, ki je v obeh delih po zgradbi do take mere enoten, da opravičuje skupno obdelavo. Prvotna skupna količina na dveh mestih zakopanega zaklada naj bi tako obsegala približno 18.000 novcev. Sicer pa je verjetno, da gre pri najdbi iz leta 1962 za poseben depo, zakopan v bližini prvega.²³ Poleg obravnavanih dveh najdb Čentur A in B, ki bi bila lahko dela iste najdbe, so bile iz obdobja tetrarhij na istem območju, odkrite še tri zakladne najdbe - Čentur C, Čentur D in Čentur E. Vendar pa te najverjetneje niso deli iste najdbe, o čemer bom razpravljala v naslednjih poglavjih.

Zanesljivost datacije emonske zakladne najdbe

Emonska najdba, ki je kljub okrnjenosti impozantna, predstavlja po različnih ožje numizmatičnih in stilnih vidikih že na prvi pogled zgodovinski dokument prvega reda.²⁴ Magnencij je takoj po oklicu za cesarja v Galiji v hitrem prodoru v severno Italijo zavzel Akvilejo, ki je postala odskočišče za prodor v Ilirik. Njegovo osebno navzočnost v Akvileji na začetku marca 350 potrjujejo trojni solidi prve akvilejske emisije multiplih zlatnikov, ki prikazujejo na reveru sceno prihoda (*adventus*) z legendo *Liberator rei publicae*. Da je bila konec februarja 350 v Magnencijevih rokah že vsa Italija, izpričuje vnovično imenovanje Fabija Ticijana za mestnega prefekta v Rimu.²⁵ Hkrati je prišla v Magnencijeve roke tudi Emona, ki je ležala na skrajnem severovzhodnem delu Italije, onstran južnih obronkov Julijskih Alp.

V Magnencijevi okupaciji Emone je po vsej verjetnosti treba iskati vzrok za zakop poznorimskih zlatnikov, ki so bili odkriti v Ljubljani leta 1910. Z obmejnimi

²² Močno okrnjen drobec tako razkropljene najdbe predstavlja nedvomno 695 reduciranih numov, ki jih je objavil Picozzi, *Un ripostiglio*). Zastopane so samo štiri italijanske kovnice, od vladarjev pa Maksimijan, Maksencij in Konstantin. Med kovnicami seveda prednjači Akvileja s 510 numi.

²³ Jeločnik, Čenturska zakladna najdba, str. 15–16 (najdbi Čentur A in B). K celotni zakladni najdbi iz Čenturja gl. Jeločnik – Kos, *Zakladna najdba Čentur-C; Za najdbe D in E* gl. Kos, *The monetary circulation*, str. 140–142; Kos, *Die Fundmünzen I*, 62/2–6, str. 83–85. Gl. tudi *Arheološka najdišča Slovenije*, str. 144–145; delni predstavitvi in objavi novcev iz Čenturja: Picozzi, *Un ripostiglio*; Matijašič, *Il ripostiglio di monete romane*.

²⁴ Jeločnik, *Emonska najdba*, str. 213.

²⁵ Jeločnik, *Emonska najdba*, str. 214 (s podrobno literaturo).

položajem je mesto v danih razmerah dobilo izreden strateško-gospodarski pomen. Glavnina Magnencijeve vojske se je s cesarjevim spremstvom sicer zadrževala v Akvileji za varnim kritjem Alp, toda tudi Emona²⁶ je gotovo morala sprejeti v svoje obzidje močnejšo vojaško posadko. Magnencij je imel dovolj razlogov, da je na tako občutljivem mestu dobro plačeval svoje zaupnike, pa tudi trgovina in obrt v Emoni sta imeli v novem položaju lepe možnosti za razcvet. To še posebej, ker je izjemni položaj mesta ostal nepričakovano dolgo nespremenjen. Po zavzetju severovzhodne Italije je Magnencij hitro prodrl v Ilirik. Trenutek je bil ugoden, saj je bila glavnina armade Konstancija II. zaposlena z vojno proti Perziji.²⁷

Po porazu v bitki pri Mursi konec septembra 351 se je Magnencij umaknil v severovzhodno Italijo. V naslednjem letu je Konstancij II. prodrl proti zahodu, zavzel Emono, prevzel oblast nad alpskimi zaporami (*Claustra Alpium Iuliarum*) in nato zavzel Akvilejo. Če je prevzel oblast nad Akvilejo na začetku septembra 352, je moral zavzeti Emono le nekaj dni pred tem. Na tej podlagi lahko torej datiramo zakop zakladne najdbe Magnencijevih multiplih zlatnikov na konec avgusta 352.²⁸ Hkrati sta ostali v zemlji obe znani Magnencijevi srebrni palici v teži ene in dveh liber, odkriti v Ljubljani leta 1911. V upravnem območju Emone omenjajo viri v času Magnencijeve oblasti samo Trojane, in to v zvezi s prvo neuspešno Konstancijevo ofenzivo leta 351, za leto 352 pa Konstancijevo zmago na Hrušici (*Ad Pirum*), ki ji je sledilo zavzetje Akvileje septembra 352. O Emoni sami viri molče. Tako nam ostajajo kot edina sporočila iz teh razburkanih dni, ki jih je mesto preživljalo, le zakladne najdbe in nam oživljajo usodnost kritičnih situacij, v katerih so ostale v zemlji. Med njimi je najpomembnejša najdba Magnencijevih multiplih zlatnikov.²⁹

Zanesljivost datacije čenturske zakladne najdbe

Pri iskanju oporišč za datacijo najdbe bi upravičeno pričakovali jasen odgovor od gradiva akvilejske kovnice, saj je najdišču najbližja in je v najdbi udeležena s kar dvotretjinskim deležem. Kovanje reduciranih numov v Akvileji moremo razdeliti na tri zaporedne emisije. Prva je zastopana z 214, druga z 907, tretja pa z 2012 numi. Zadnja emisija je bila kovana po zaključku kovanja za Maksencijev drugi konzulat, torej od februarja-marca 309 dalje. Samo na osnovi njene močne zastopanosti v najdbi je mogoče domnevati, da je kovanje trajalo do konca leta 309 in nato globoko v leto 310.³⁰

Tudi pregled gradiva rimske kovnice narekuje domnevo, da je bila emisija, s katero se najdba zaključuje (zastopana s 452 numi), kovana skozi vse leto 309 in

²⁶ Jeločnik, *Emonska najdba*, str. 214.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Bastien, *Le monnayage de Magnence*, str. 126, je izrazil mnenje, da je bila emonska najdba multiplih solidov zakopana leta 351, v času Magnencijevega prodora v Ilirik. Domneva se opira na danes preseženo predstavo, da je Emona ležala v Iliriku.

²⁹ Jeločnik, *Emonska najdba*, str. 216–217.

³⁰ Jeločnik, Čenturska zakladna najdba A, str. 93.

vsaj še v prvi polovici leta 310. Tako kovnici v Rimu kot v Akvileji nas vodita v leto 310. Bistveno bolj natančno je datiranje na podlagi emisij kovnice v Sisciji, ki je bila v času zakopa najdbe v oblastni sferi Licinija in ki prinaša kot zadnje kove nume avgustov Maksimina Daje in Konstantina. Pri iskanju datuma potrditve tega naslova obema vladarjema nas historični viri vodijo v prvo polovico leta 310. Ker je Maksimin verjetno izbral kot datum razglasa za Augusta svoj *dies imperii*, 1. maj, so bili zadnji nume kovnice Siscija v najdbi kovani okrog sredine leta 310. Čeprav je bila kovnica v Sisciji druga najdišču najbližja kovnica, so lahko ti novci dosegli Čentur šele nekoliko pozneje, zato moremo za datacijo najdbe predlagati širše razdobje poletja 310.³¹ Vse na čenturskem prostoru odkrite depojske najdbe nas zanesljivo vodijo v Maksencijevo razdobje. V primeru najdbe Čentur C se čas zakopa najverjetneje zaključuje v sredini leta 309, kar skupaj z nekoliko različno sestavo najdbe, priča o tem, da ne gre za del iste najdbe. Obenem je najdba verjetno prav tako bila del vojaške blagajne, ki dodatno potrjuje domnevo o intenzivnem vojaškem dogajanju na tem območju. (Jeločnik, Kos, 1983). Sestava najdbe Čentur D je identična najdbi Čentur C in zato tudi ne spada v del iste najdbe kot Čentur A in B. Okrnjeno najdbo 2150 novcev (prvotne sestave 3378 novcev) hrani Arheološki muzej v Puli. V primeru najdbe Čentur E pa je bilo iz neznanega števila primerkov v najdbi možno zaseči en sam Licinijev zlatnik, ki je datiran v leto 309–310. V najdbi pa je bila tudi zlata fibula, prav tako iz obdobja Maksencija (Miškec 2002, 84–85), o čemer priča njen napis MAXENTI VINCAS – ROMULE VIVAS, ki je datiran v leto 308–309 (Deppert-Lippitz, A Late Antique Crossbow Fibula in The Metropolitan Museum of Art, str. 33).

Vzrok zakopa emonske najdbe

Emonska najdba je vsebovala pretežno Magnencijeve trojne solide, skupno s kakimi tremi ali štirimi dvojnimi solidi. Nominalov, ki bi bili manjši od dveh solidov, v najdbi ni bilo.³² Odlična ohranjenost Magnencijevih primerkov upravičuje sklep, da so prišli po precej direktni poti iz cesarske zakladnice v Akvileji do imetnika v Emoni.³³ Vprašanje, ali je lastnik dobil visoko vsoto v enem samem ali v več obrokih, mora ostati odprto. Očitno pa je, da v primeru emonske najdbe ne gre za donativ, marveč za plačilo. To bi lahko bile plače (ali njih deli) za posebne usluge. Lastnik zaklada v vrednosti 57 solidov je zanesljivo imel določeno gotovinsko premoženje tudi v običajnih solidih, v srebrnih in bakrenih novcih.

Zakaj so v zakladu samo dvojni in trojni solidi? Možna razlaga bi po mnenju strokovnjakov bila, da sta tako dvojni kot trojni solidus predstavljala vsak zase takšno vrednost, da sta bila uporabna za večje denarne transakcije. Nekdanji lastnik zaklada, ki je bil dovolj premožen, da si je to lahko privoščil, jih je dajal na stran

³¹ Prav tam.

³² Te so delavci zaradi njihove manjše kovinske vrednosti najprej izročali.

³³ Multipli Konstansov zlatnik iz najdbe je bil sicer odlično ohranjen, vendar že kaže znake, da je šel iz rok v roke.

kot naložbo kapitala. Multipli zlatniki, katerih nominalna vrednost je bila zaradi eksaktnega kovanja malodane identična z vrednostjo vsebovane kovine, so bili v ta namen še posebno prikladni.³⁴

Ali gre pri tem zakladu za enkratni zakop ob neposredni nevarnosti ali za zaključek tezavriranja, ki mu je sledila katastrofa, je težko določiti. Tudi vprašanje nekdanjega lastnika zaklada, predvsem bi nas zanimal njegov poklic, mora ostati nerešeno. Ker leži najdišče v samem središču Emone, na severozahodnem območju foruma, gre najverjetneje za visokega civilnega uradnika, ki je ob prihodu vojske Konstancija II. in njenem zavzetju mesta z življenjem plačal svojo privrženost Magnencijevi strani.³⁵

Vzrok zakopa čenturske zakladne najdbe

Pri iskanju vzrokov za zakop najdbe se je mogoče opirati na naslednje ugotovitve. Konfiguracija terena, na katerem je bila najdba odkrita, kaže na strateško dobro lego, ki jo je bilo lahko braniti. Za vojaško postojanko govore poleg arheoloških ostankov še masovne in kompaktne novčne najdbe, ki jih moremo razložiti kot del vojaške blagajne. Pri interpretaciji najdišča imata pomembno vlogo tako masovnost kot akumulacija najdb iz istega razdobja na razmeroma majhnem prostoru.³⁶ Če pretresemo omenjene vidike po vrsti, moremo najprej ugotoviti, da predstavlja plato pod Čenturjem, na katerem so bile najdbe odkrite, po svoji terenski konfiguraciji nesporno strateško lahko branljivo pozicijo. Na treh straneh platoja teren ostro pada v dolino, vzhodna stran pa se v terasah dviga do strmega hribovja v ozadju. Ob Malih njivah je nagomiljeno stavbno kamenje, ki so ga kmetje odmetavali pri čiščenju zemljišča. Poleg tega pa že samo ime kraja Čentur (iz lat. *centuria* v pomenu »stotnija«) priča o tamkajšnji vojaški postojanki.³⁷ V Čenturju pa naj bi stala trdnjava, ki je bedela nad potjo v Istro.³⁸ V Velikem Čenturju nad Koprom je na štirioglatem prostoru še skoraj neraziskano mogočno zidovje.³⁹ Domnevo, da imamo na čenturskem platuju opraviti s sledovi rimskega vojaškega tabora, močno podpirajo na tem terenu odkriti novčni zakladi. Ti s svojim obsegom in enotno zgradbo govore v prid domnevi, da gre pri čenturskih zakladih za dele vojaške blagajne, namenjene izplačilom vojaštva, ki je sestavljalo vojaško posadko v utrdbi.

Vse na čenturskem prostoru odkrite depojske najdbe nas vodijo v Maksencijevo razdobje. Njegova oblast se je po porazu in smrti cesarja Severa raztezala na severovzhodu do meja Italije, ki je vključevala tudi celotno Istro. Prek teh meja

³⁴ Jeločnik, *Emonska najdba*, str. 219–220.

³⁵ Jeločnik *Emonska najdba*, str. 217. Gl. tudi Kos, *Monetary circulation*, str. 145; Kos, *Fundmünzen I*, 155/39, str. 251–253.

³⁶ Šašel, Čentur, str. 144–145.

³⁷ Majdič, *Pomenski izvor*, str. 100.

³⁸ Curk, *Rimljani na Slovenskem*, str. 108.

³⁹ Curk, *Rimljani na Slovenskem*, str. 39.

se je moral v poletju 307 umakniti Galerij po neuspešnem pohodu proti Rimu. V novembru 308 je bil v Karnuntu na pobudo Galerija imenovan za avgusta na Zahodu Licinij, čigar prva naloga je bila, da stre uzurpatorja v Rimu in pridobi zase njegovo ozemlje. Domnevo, da je dejansko prišlo do Licinijevega napada na Italijo, o katerem historični viri ne poročajo, narekuje že strateška lega Čenturja v povezavi z najdbami numov iz Maksencijevega razdobja. Zaključiti je mogoče, da je Licinij na pohodu proti Maksenciju zavzel celotno Istro in ob tej priložnosti zavzel čentursko postojanko. Zakop depojev je tako povzročil Licinijev pohod proti Maksenciju, ki ga moremo datirati v poletne mesece leta 310.⁴⁰ Kljub temu, da ostalih najdb v Čenturju najverjetneje ne moremo prištevati k najdbama Čentur A in B, pa nam te pričajo o intenzivnem vojaškem dogajanju na območju vojaške postojnake v Čenturju.

Sklep

Prvi in najpogostejši problem, s katerim se spoprijemamo pri preučevanju zakladnih najdb kot primarnih historičnih virov, so okoliščine odkritja najdbe. Obe predstavljeni zakladni najdbi sta bili odkriti v 20. stoletju, v času med 2. svetovno vojno in po njej. Ker so najdbe najpogostejše naključne, je prvi, ki pride v stik z njimi, običajno oseba, ki ni strokovno usposobljena za ravnanje z arheološkimi predmeti. V primeru emonske najdbe so sprva delavci izročili nekaj zlatnikov, del najdbe razglasili za izgubljen in ga prodali naprej. V primeru čenturske najdbe je do nje po naključju prišel domačin, ki je občini Koper predal del najdbe, vendar pa je zaradi premajhnega izplačila del najdbe obdržal zase. Manjše število novejših in bolje ohranjenih novcev je za majhno vsoto prodal, preostali del najdbe pa pretopil v modro galico za škropljenje vinske trte.

Največji problem je torej najdbam predstavljalo samo odkritje, in sicer najditelji. Želja posameznikov po hitrem zaslužku in osebni koristi hitro zasenči občutek moralne dolžnosti do slovenske in navsezadnje svetovne kulturne dediščine. Kar zadeva kronološke in izpovedne vrednosti, sta tako emonska kot čenturska zakladna najdba edinstvena primerka, ki segata v čas 4. stoletja in obe se navezujeta na nemirno obdobje uzurpatorjev. Kljub manjkajočemu delu najdbi jasno pričata o času zakopa, njegovih zgodovinskih okoliščinah in posledično vodita k smiselnim predpostavkam o takratnem burnem dogajanju v Rimskem cesarstvu, ki je potekalo na slovenskih tleh in tako omogočata tudi smiselne predpostavke o vzroku njunega zakopa.

Pri interpretaciji zakladnih najdb moramo vedno biti izredno previdni v upoštevanju okoliščin odkritja, popolnosti ali nepopolnosti najdbe, identificiranju najmlajšega novca v najdbi kot tudi pri razumevanju možnih razlogov za njihov

⁴⁰ Jeločnik, Čenturska zakladna najdba, str. 93. Jeločnikova izvrstna študija je postala izhodišče za druge numizmatične raziskave, ki so osvetlile obdobje od 308 (konferenca tetarhov v Karnuntu) do 313 (sklenitev zavezništva med Konstantinom in Licinijem v Milanu). Kot tak primer naj navedemo: Bruun, Čentur Revisited.

zakop. Nepopolne zakladne najdbe so velikokrat zavajajoče v njihovi interpretaciji. Klub temu pa obstajajo primeri, ko lahko navezava na druge arheološke najdbe, specifično območje odkritja najdbe ali izredni primerki v najdbah pričajo o njihovi kronološki in zgodovinski zanesljivosti. Ob upoštevanju teh aspektov, sta tako emonska kot čenturska zakladna najdba v obziru datacije in izpovednosti enkratni. Obe najdbi sta dokaj zanesljivo kronološko opredeljeni in s tem tudi dokaj zanesljivi pričevalki o pomembnih zgodovinskih dogodkih, kot sta Konstancijeva II. ponovna vpostavitev oblasti v Emoni leta 352 in Licinijev napad na Italijo leta 310 – dva pomembna zgodovinska dogodka o katerih zgodovinski viri ne poročajo. Navsezadnje, če smo dovolj previdni pri preučevanju zakladnih najdb kot primarnega zgodovinska vira, nam lahko te razkrijejo veliko neprecenljivih informacij o njihovi dataciji, vzrokih zakopa in s tem vodijo k smiselnim predpostavkam o takratnih dogodkih v Rimskem cesarstvu.

Literatura

- Bastien, Pierre, *Le monnayage de Magnence (350–353)*, Wetteren 1964.
- Bratož, Rajko, *Rimska zgodovina. Prvi del: Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana*, Ljubljana 2007.
- Bruun, Patrick, Čentur Revisited. Notes on the aes coinage of the mint of Siscia under Licinius (A.D. 308 – 313). V: *Studia Numismatica Labacensia Aleksandro Jeločnik oblata*, str. 115–140.
- Curk, Iva, *Rimljani na Slovenskem*, Ljubljana 1976.
- Istenič, Janka, *Rimske zgodbe s stičišča svetov*, Ljubljana 2014.
- Jeločnik, Aleksander, Naloge in problemi Numizmatičnega kabineta Narodnega muzeja v Ljubljani, *Numizmatične vijesti* 13, 1966, str. 32–36.
- Jeločnik, Aleksander, Čenturska zakladna najdba folisov Maksencija in tetrahije, Situla–Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani 12, Ljubljana 1973.
- Jeločnik, Aleksander, Emonska najdba Magnencijevih multiplih zlatnikov, *Arheološki vestnik* 19, 1968, str. 201–220.
- Jeločnik, Aleksander – Kos, Peter, *Zakladna najdba Čentur – C. Folisi Maksencija in tetrahij*, Situla 23, Ljubljana 1983.
- Keller, Erwin, Raubgrabungen mit der Metallsonde – zur Situation in Bayern, *Mitteilungsblatt der Gesellschaft für Archäologie in Bayern e. V.*, 1992.
- Kos, Peter, *The monetary circulation in the southeastern Alpine region ca. 300 B.C. – A.D. 1000. Denarni obtok na prostoru jugovzhodnih Alp 300 pr. n. š. – 1000*, Situla 24, Ljubljana 1986.
- Kos, Peter, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien I–II*, Berlin 1988.
- Kos, Peter, *Denarništvo na Slovenskem*, Ljubljana 1990–1991.
- Kos, Peter, *Interpretacija (antičnih) novčnih najdb. Metodologija – njene možnosti in pasti*, *Arheološki vestnik* 48, 1997, str. 97–115.
- Kos, Peter, *Leksikon antične numizmatike*, Ljubljana 1997.
- Kos, Peter, Numizmatika na Slovenskem. Zgodovinski oris, *Arheološki vestnik* 33, 1982, 235–257.
- Kos, Peter – Šemrov, Andrej, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien III*, Berlin 1995.
- Kos, Peter – Šemrov, Andrej, *Rimski novci in kontramarke iz I. stoletja*, Zbirka numizmatičnega kabineta, Ljubljana 1995.

- Matijašić, Robert, Il ripostiglio di monete romane di Centora (Čentur) custodito presso il Museo archeologico dell'Istria di Pola. V: *Atti del Centro di ricerche storiche Rovigno* 12, 1981–1982, str. 33–56.
- Majdič, Viktor, Pomenski izvor slovenskih krajevnih imen. V: *Geografski vestnik* 66, 1994, Ljubljana 1995.
- Miškec, Alenka, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Kroatien*, Abteilung XVIII. Istrien, Mainz 2002.
- Miškec Alenka, The Double Solidus of Magnentius. V: Nicholas Holmes (ur.), *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress*, Glasgow 2011, str. 822–827.
- Picozzi, V., Un ripostiglio di folles di Massenzio, *Numismatica* 5, 1964, str. 181–198.
- Plesničar Gec, Ljudmila, *Emonski forum*, Koper 2006.
- Picozzi, V., Una campagna di Licinio contro Massenzio non attestata nelle fonti letterarie, *Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità classiche* 5, 1976, str. 267–275.
- Šašel, Jaroslav, Čentur. V: *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana 1975, str. 144–145.
- Šemrov, Andrej, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien* IV, Berlin 1998.
- Šemrov, Andrej, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien* V, Berlin 2004.
- Šemrov, Andrej, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien* VI, Wetteren 2010.

Elektronski viri

- Deppert-Lippitz, Barbara. *A Late Antique Crossbow Fibula in The Metropolitan Museum of Art*, V: *Metropolitan Museum Journal*, str. 39–70. Dostopno na: <https://www.metmuseum.org/pubs/journals/1/pdf/1513025.pdf.bannered.pdf> (12. 5. 2018)
- Čentur–mestna občina Koper. Dostopno na: <http://www.koper.si/index.php?page=static&item=2001506> (27. 11. 2016)
- Numizmatični kabinet Narodnega muzeja Slovenije. Dostopno na: http://www.nms.si/index.php?Itemid=46&catid=27%3Aoddjelki&id=537%3Anumizmatini-kabinet&lang=sl&option=com_content&view=article (23. 10. 2016)
- Kos, Peter, *Managing the Numismatic Heritage in Slovenia*. Dostopno na: nms-si.academia.edu/PeterKos (8. 11. 2017)

SUMMARY

Hoard Find as a Primary Historical Source. The Question of Discovery, Dating, and Expressiveness of the Emona and Čentur Hoards

Leilani Štajer

The Emona and the Čentur hoards are Slovenia's only internationally relevant coin hoards. Claiming that their value is exceptional is thus not an overstatement. Upon their respective discoveries, archaeologists and numismatists were faced with their incompleteness, which proved to be a great problem, since the hoards had been found in exceedingly unfavourable circum-

stances. Nevertheless, when researching the hoards as primary historical sources, they reveal an abundance of invaluable data pertaining to their dating, the reasons behind their burial, and the events unfolding in the Roman Empire at the time.

The Emona hoard, consisting of late Roman multiple gold coins, was unearthed in Ljubljana in 1956, when foundations for a residential building were being dug out in the location of Emona's political, commercial, social, and religious centre. A construction worker found a larger gold coin, and the news thereof spread quickly throughout the construction site, which set off a fervent and successful search. A detective arrived at the construction site in the following days. Finders were interrogated; however, they were reluctant to hand over any additional specimens, since the reward was deemed not to be stimulative enough. Interventions by the Ministry of the Interior, which had been asked for assistance, proved to be indecisive and fruitless; in the meantime, the content of this unique find reached the point of no return. The incomplete hoard thus consisted of a mere seven salvaged specimens, i.e. one third of the find at the most, which are deposited in the Numismatic Cabinet. The foreman present at the construction site estimated that the original hoard had consisted of 22 gold coins. Although incomplete, the Emona hoard is impressive and represents, stylistically and numismatically speaking, a prime historical document already at first sight. It is difficult to decide whether this is an isolated instance of burial stemming from an immediate threat, or whether this was the final act of accumulation, which was followed by a disaster. The question of the hoard's former owner must remain unanswered as well. Since it was found in the very centre of Emona, in the north-western area of the forum, the owner must have been a high-ranking civil official, who paid his affiliation to Magnentius' side with his life when Constantius II's army conquered the city.

The Čentur hoard of copper coins from the period of Emperor Maxentius and the tetrarchy was discovered by a local from Mali Čentur while ploughing a field in 1944. He reburied the find only to scoop it out after the end of the war. He notified the municipality of Koper about a part of the find; however, having received a meagre reward, he sold a small portion of the remaining coins in Trieste, while the majority of the find was melted down into blue vitriol for spraying grapevine. Later on, in 1962, a group of illegal diggers from abroad used detectors and discovered a larger amount of coins in three parts in that same location, each part consisting of 2,000 pieces. The incident was reported to the authorities in Koper; however, only a part of the hoard, i.e. a total of 2,042 coins, could be seized. The coins were handed over for safekeeping and handling to the National Museum of Slovenia in Ljubljana. The remaining two parts found their way to Trieste, where they were dispersed in the numismatic market. Despite the swift intervention on the part of the National Museum, the salvaged third of the hoard, consisting of a total exceeding 7,000 coins, was not preserved in its original structure. The most attractive specimens intended for sale had been sorted out immediately after their discovery. The finds of 1944 and 1962 are assumed to be the same hoard buried in two separate locations. The original hoard is thus believed to have consisted of approximately 18,000 coins. The hoard's volume and uniform structure speak in favour of the assumption that the Čentur hoard is a part of a military fund intended for wages of soldiers stationed at the fortress.

Both hoard finds presented in the paper at hand were unearthed in the 20th century, during or after World War II. Since most often hoard finds are accidental, the first person to come in contact with them is usually not trained to handle archaeological artefacts properly. The finders and the discovery itself thus represented the biggest hoard-related problem. The Emona and the Čentur hoards are in terms of chronology and expressiveness unique; they date back to the fourth century and refer to the tumultuous period of usurpers. Even though parts of them are missing, the hoards stand as a clear testimony to the period of their burial and its historical background, and, consequently, lead to well grounded assumptions about the turbulent events unfolding in the Roman Empire on present-day Slovene soil, and thus allow for valid assumptions about the reason for their burial.

Izidor Janžekovič

Mnogo hrupa za mnogo (3. del): Od antične Petovione do srednjeveškega Ptuja*

JANŽEKOVIČ Izidor, mag. zgod. in mag. arh., študent zgodnjenovoveške zgodovine na Univerzi v Oxfordu, Sovretova pot 54, SI-2250 Ptuj, izidor.janzekovic@gmail.com

Mnogo hrupa za mnogo (3. del): Od antične Petovione do srednjeveškega Ptuja

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (157), št. 1-2, str. 22–61, cit. 129

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Tretji del trilogije *Mnogo hrupa* se odmika od samega problema staroslovanskega svetišča in se dotakne širšega konteksta Ptuja v času od pozne antike do visokega srednjega veka. Rdeča nit članka je kontinuiteta, specifično pa se posveti trem perečim problemom. Prvi je kontinuiteta med ljudstvi in kulturami na prehodu iz romanizirane antike v slovanski srednji vek. Drugi je kontinuiteta vere oziroma »trk« stare »poganske« vere z »novo« krščansko vero v zgodnjem srednjem veku. Tretji je družbenopolitična kontinuiteta oziroma uveljavitev fevdalnega reda pred madžarskimi vpadi in po njih. Pri raziskavi primerja različne vire, od arheoloških in zgodovinskih do filoloških in geografskih, pri čemer ponudi pri nekaterih virih novo branje in interpretacijo.

Ključne besede: kontinuiteta, prelom, srednji vek, pozna antika, Slovani, Ptuj, ptujski grad, krščanstvo, poganstvo.

JANŽEKOVIČ Izidor, MPhil in Archeology and MPhil in History, MSt in British and European History, University of Oxford, Sovretova pot 54, SI-2250 Ptuj, izidor.janzekovic@gmail.com

Much Ado About Much (3rd part): From Ancient Petovio to Medieval Ptuj

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (157), No. 1-2, pp. 22–61, 129 notes: Language Sn. (En., Sn., En.)

The third and final part of the *Much Ado* trilogy somewhat moves away from the problem of the Slavic sanctuary and covers the wider context of Ptuj from Late Antiquity to High Middle Ages. The main thread of the article is continuity while, specifically, it tackles three burning issues. The first issue is the continuity between peoples and cultures on the transition from the Romanised Antiquity to the Slav Middle Ages. The second issue is the clash between old "pagan" religion with the "new" Christian religion in the Early Middle Ages. The third issue is the establishment of the feudal order before and after the Hungarian incursions. The author compares different archaeological, historical, philological and geographical sources. He offers a fresh perspective on some sources.

Keywords: continuity, break, Middle Ages, Late Antiquity, Slavs, Ptuj, Ptuj Castle, Christianity, Paganism.

* Članek se rahlo naslanja na diplomsko delo *Začetki srednjeveškega Ptuja*, ki sem ga pod mentorstvom profesorice Katarine Katje Predovnik zagovarjal leta 2012 na Oddelku za arheologijo v Ljubljani. Za pregled osnutka in številne pripombe se zahvaljujem Petru Štihi, Andreju Magdiču in Tini Milavec. Za vse napake in nedoslednosti sem seveda odgovoren sam. Hvala tudi družini za hitro nabiranje in posredovanje literature.

Uvod

Temeljna tema tretjega dela razprave je kontinuiteta in njeno nasprotje – prelom; pogosto je govora še o dihotomiji med tradicijo in inovacijo ali med evolucijo in revolucijo. Eno osrednjih vprašanj poznoantične in zgodnj srednjeveške preteklosti je namreč vprašanje kontinuitete. Sam pojem izvira iz naravoslovja,¹ zaradi svoje »fleksibilnosti« pa se pogosto uporablja pri razlagi fenomenov menjave in nadaljevanja obstoja določene identitete, kulture ali institucije. Specifično za naš časovni okvir gre za miselni model preučevanja prehoda oziroma povezave med antiko in srednjim vekom,² ki sta že sama po sebi historična konstrukta. Ločnica za območje Slovenije se postavlja približno okrog leta 600.³

Preden se posvetim preučevanju prehodnega obdobja, najprej zakoličim skrajni točki za sam Ptuj. V tem kratkem opisu predstavim relativno splošno sprejet pogled, s katerim se potem na določenih točkah soočim. *Colonia Ulpia Traiana Poetovio* je bila največje rimsko mesto na Slovenskem, njeno vplivno območje je segalo od današnje Švice do Črnega morja. V mestu je namreč deloval sedež davčne uprave in uradov ilirske carine (*publicum portorii Illyrici*); v času največjega razcveta v 2. stoletju je imelo razpon 3,5 kilometra. Tukaj so prebivali romanizirani Kelti, italijanski trgovci in veteranski vojaki, predvidoma tudi iz vzhodnih provinc. Mesto se je v drugi polovici 3. stoletja občutno zmanjšalo, nekje sredi 5. stoletja pa zamrlo.⁴

Srednjeveško mesto druge polovice 14. stoletja, ki je še danes temelj podobe starega mestnega jedra Ptuja, se je razvilo v varnem zavetju med grajskim gričem, reko Dravo in potokom Grajeno. Sčasoma se je v tem komunikacijskem križišču

¹ Kratek a dober uvod v filozofsko problematiko in razvoj koncepta kontinuitete ima John Bell, *Continuity and Infinitesimals*. Eden glavnih matematičnih in filozofskih teoretikov koncepta je bil Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716). V povezavi s tem je tudi treba brati njegov slavni rek: »la nature ne fait jamais des sauts« (*Nouveaux essais sur l'entendement humain*, IV, 16). Bolj znan je v latinski izvedbi (*Natura non facit saltus*), ki se prvič pojavi pri Carlu Linneju, *Philosophia Botanica*, III/77, 17. Koncept je jasno uporabljal pri svoji razlagi evolucije tudi Charles Darwin, *On the Origin of Species*, 194.

² Staab, s.v. *Kontinuität*, 1417–1418. Demandt et al., s.v. *Kontinuitätsprobleme*.

³ Za slovenski prostor sta pregled glavnih problemov z glavno literaturo pripravila Slavko Ciglencečki, *Results and Problems* za pozno antiko, in Tina Milavec, *A Review of Research* za zgodnji srednji vek. Še nedolgo tega in delno tudi danes smo za obe obdobji uporabljali etnične nazive, kot sta doba preseljevanja ljudstev in staroslovansko obdobje. O tem podrobneje Irena Mirmik Prezelj, *Slovenska zgodnj srednjeveška arheologija*.

⁴ Horvat et al., *Poetovio: Development and Topography*.

razvila »trikotna« naselbina; na izpostavljenih točkah so stali dominikanski in minoritski samostan ter grad. Grajski kompleks ni bil ločen od mesta, nanj se je lahko dostopalo tudi z južne strani. Tukaj so prebivali Slovani, Germani/Nemci/Bavarci in Judje. Sredi 13. stoletja so mesto obdali z obzidjem, s čimer je nastal relativno zaključen urbani organizem, ki se vse do pred kratkim ni bistveno širil, ampak samo dopolnjeval in gradbeno prilagajal stilnim spremembam.⁵



Slika 1: Ptuj z mikrolokacijami: tri oporne točke (1 – grad; 2 – dominikanski samostan; 3 – minoritski samostan) in tri »predmestja« (Vičava, Kaniža, Breg); 4 – proštjska cerkev; 5 – predvidena lokacija rimskega mostu; 6 – lokacija poznosrednjeveškega in novoveškega mostu.

Fig. 1: Ptuj and its micro-locations: three points of reference (1 – the castle; 2 – the Dominican monastery; 3 – the Minorite monastery) and three "suburbs" (Vičava, Kaniža, Breg); 4 – the provost's church; 5 – the envisaged location of the Roman bridge; 6 – the location of the late mediaeval and modern bridge.

Glede na skrajni točki gre za dve različni naselbini in kulturi; a kako je iz prve nastala druga oziroma sta prva in druga sploh imeli (ne)posredni stik? Članek je torej osredotočen na »temni« oziroma manj raziskani čas med tema obdobjema, od pozne antike do visokega srednjega veka, torej od sredine 5. do sredine 12. stoletja. Viri za ta čas so redki, zato je potrebne kar precej MacGregorjeve »poetične rekonstrukcije«. Bivši direktor Britanskega muzeja Neil MacGregor pri raziskovanju preteklosti namreč predpostavi manko virov. To vsakega raziskovalca postavi pred izziv, da na podlagi logičnega sklepanja, primerjav in delno domišljije rekonstruira najbolj verjetno verzijo ali bolje rečeno interpretacijo preteklosti.⁶

⁵ Curk, *Urbana podoba Ptuja v 14. stoletju*.

⁶ MacGregor, *A History of the World in 100 Objects*, xvi–xix. Sam Neil MacGregor je sicer zelo sporna figura v mednarodni muzejski skupnosti, ko je govora o repatriaciji kulturne dediščine. MacGregor je odkriti zagovornik kontroverznih »univerzalnih muzejev«; Janžekovič, *Elginova zbirka*, 37–38, 53–56.

Treba se je sicer zavedati razlike med »rekonstrukcijo« in »interpretacijo«. Rekonstrukcija je koncept tradicionalne kulturno-historične in pozitivistične procesne arheologije in predvideva obstoj ene objektivne preteklosti, ki je raziskovalcem dostopna preko »objektivnih« virov. Interpretacija pa je koncept poststrukturalistične postprocesne arheologije, ki zanika možnost ene objektivne preteklosti in predvideva množico različnih videnj preteklosti, na katere pomembno vplivajo tudi sodobne razmere; govora je tudi o »konstrukciji« ali predvsem v povezavi z novimi digitalnimi orodji o »simulaciji« in »vizualizaciji«.⁷

Problem svetišča je odlična vstopna točka za raziskave pozne antike in zgodnjega srednjega veka v Sloveniji, saj je zahodni plato »multiperiodno najdišče«. Temeljno delo za območje Slovenije je v obliki zbornika izšlo leta 2000,⁸ pred kratkim pa je odličen pregled pozne antike z viri spisal Rajko Bratož.⁹ Poljudnoznanstveni pregled s številnimi slikami je dostopen v knjigi *Zakladi tisočletij*.¹⁰ Sam se problema lotevam z zastavitvijo treh, po mojem mnenju, bistvenih »kontinuitetnih« vprašanj. Prvo je vprašanje kontinuitete med antiko in srednjim vekom, torej med staroselci in prišleki. Drugo je vprašanje trka ali sožitja stare in nove vere, torej med slovanskim »poganstvom« in krščanstvom. Tretje je vprašanje uveljavitve fevdalnega reda pred, med in po madžarskih vpadih.

Kontinuiteta ali prelom med antiko in srednjim vekom?

Najprej je treba razjasniti ključno stvar glede kontinuitete in preloma. V njuni čisti obliki gre za dve skrajnosti, ki skoraj nikoli ne ustrezata realni situaciji. Zelo redko namreč govorimo o popolnem prelomu ali o popolni kontinuiteti (brez sprememb). Najbolje to uprizorim s primerom. Švicarski provincialno rimski in srednjeveški arheolog Max Martin je opravil analizo poznoantične in zgodnjesrednjeveške poselitve za širšo severno Švico.¹¹ Ugotovil je, da je na tem območju v visoki antiki obstajalo 350 naselij, nato v pozni antiki okrog 150, od teh pa so jih Germani v srednjem veku uporabljali le še 30.¹² Tako je med visoko antiko in srednjim vekom »izginilo« več kot 90 odstotkov naselij, ponekod pa so se ohranila.

Jasno je, da je prišlo tudi na Slovenskem med antiko in srednjim vekom do velikih sprememb, vprašanje je le, kako sunkovite in revolucionarne so bile.

⁷ Za pregled temeljnih arheoloških konceptov glej Renfrew, Bahn (ur.), *Archaeology: The Key Concepts*. Podobna distinkcija seveda velja tudi za zgodovino in druge historične vede.

⁸ Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze*.

⁹ Bratož, *Med Italijo in Ilirikom v pozni antiki*.

¹⁰ Dular (ur.), *Zakladi tisočletij*.

¹¹ Preučeval je poznoantično provinco *Maxima Sequanorum* oziroma *Sequania*, ki je dobila ime po keltskem plemenu Sekvanov. Nastala je leta 297 z Dioklecijanovimi administrativnimi in vojaškimi reformami, ko je razdelil provinco *Germania Superior*.

¹² Martin, *Die spätrömisch-frühmittelalterliche Besiedlung*. Seveda njegova filološko-arheološka metodologija odpre veliko vprašanj in dvomov, česar se zaveda tudi Martin sam, a tukaj naj le služi kot primer.

Preden pa postavim svoj pogled na Ptuj, prej pogledam naravne pogoje poselitve, reko Dravo in prehod čez njo. Potem predstavim razlago nastanka slovanskega imena Ptuj in germanskega imena Pettau iz romaniziranega imena Poetovio. Naпослед naštejmo še glavne zgodovinske, epigrafske, numizmatične in arheološke vire oziroma poskusim razložiti njihovo pomanjkanje v obdobju med sredino 5. stoletja in 7. stoletjem.

Naravni pogoji in prehod čez reko Dravo

Eden izmed dejavnikov, ki (je) najbolj dolgotrajno vpliva(la) na poselitev in življenje ljudi, a ga družboslovci in humanisti pogosto spregledamo, je naravna pogojenost okolja. Ptujsko in Dravsko polje odlikujejo odlična zemlja, odlična podtalnica in odličen relief, torej odlični pogoji za poljedelstvo. Slovenske gorice in Haloze so kljub gričevnatemu reliefu polne kmetijskih površin, in sicer predvsem sadovnjakov in vinogradov. V ozkih dolinah med temi hribi in goricami je nosilnost tal slabša, zato so tukaj večinoma travniki, pašniki in polja slabših kakovosti. Okolica Ptuja ni z rud(nin)ami bogata pokrajina.¹³

Pomemben vpliv pri tako rekoč kontinuirani poselitvi tega prostora od prazgodovine je imela Drava. Od Maribora do Ormoža ni primera, kjer bi se gorice in visoka dravska terasa tako približali kot ptujski grajski grič in visoka diluvialna terasa na Bregu. Poplavno območje Drave je tu najmanjše, zato so »potoki, slemena Slovenskih goric in dravske terase vodile prebivalstvo h gravitacijskemu središču na Ptuj«¹⁴ Drava je pogosto spreminjala tok in poplavljala, kar je težko predstavljivo za prebivalce Ptuja po zaježitvi pri Markovcih (HE Formin), ustvaritvi Ptujkega umetnega jezera in »dokončni«¹⁵ regulaciji reke leta 1978.

Toku Drave delno sledimo v pisnih virih. Šturmovca je bil namreč sestavni del salzburške nadškofije, kar pomeni, da je ozemlje danes krajinskega parka Šturmovca še najkasneje leta 796 oziroma 803 ležalo na njenem levem bregu;¹⁶ tukaj je sicer struga pred zaježitvijo bila zelo razvejana, tako da bi lahko samo kakšen rokav zajel

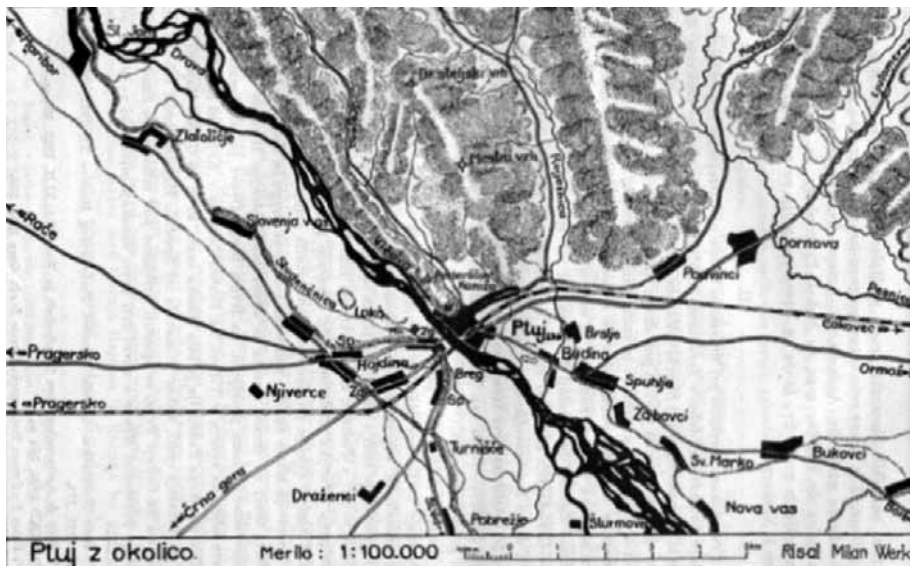
¹³ Stritar, *Krajina, krajinski sistemi; Raba in varstvo tal v Sloveniji*.

¹⁴ Baš, *Historično-geografski razvoj Ptuja*, 83–86.

¹⁵ Drava je na območju Ptuja in sosednjih vasi stalno grozila. V letih 1886–89 so celo podrli več hiš v Markovcih niže Ptuja, ker bi jih sicer odnesla voda. V letih 1889 in 1892 so delali več mesecev (verjetno nasipe), da so rešili vasi Markovci in Zabovci pred naraslo reko. Tako lokalno vodeni so bili prvi poskusi regulacije Drave, ki je »v tem predelu najbolj podivjana«. Osrednja avstrijska oblast je leta 1873 izdala naredbo, da se sestavi načrt regulacije od Ptuja do Bukovcev. V naslednjem stoletju je sledilo več večjih in manjših podvigov za zaježitev reke. *Slovenski gospodar*, 1940. O (ne)ukročenosti reke Drave še danes pričajo poplave novembra 2012.

¹⁶ Cerkevno mejo je Karel Veliki oziroma njegov sin Pipin za Panonijo predvidoma določil že ob pohodu proti Avarom v letih 796, potrdil pa 803. Leta 811 je v Aachnu cesar Karel Veliki razsodil v sporu med salzburškim nadškofom Arnom in oglejskim patriarhom Maksencijem. Mejo med cerkvenima ustanovama je potegnil po reki Dravi. *Conventus episcoporum ad ripas Danubii*, a. 796. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 6. D. Kar., št. 211. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev* II, 36–39.

Šturmovec na levi breg (sl. 2). Tok naj bi se premikal s hajdinske terase in se bližal Vičavi, kar je potekalo vzporedno s sedimentacijo južnega Ptuja. Leta 1311 se v listini omenja strmina pri Dravi (*acies prope Trabaw*) kot del mesta, ki je glede na konfiguracijo terena območje »starega« mesta, ki se od današnje Prešernove ulice spušča proti Dravi.¹⁷ Predvidoma sta to strmino ustvarili prav Drava in v manjšem obsegu Grajena, a ni jasno, kdaj točno je reka spremenila tok in ali je to bilo sunkovito ali postopoma. V večji meri o spreminjanju struge reke Drave le ugibamo.



Slika 2: Ptuj z okolico pred zaježitvijo reke Drave pri »Sv. Marku« (Markovci) leta 1978.¹⁸

Fig. 2: Ptuj and its surroundings before the damming of the river Drava neat St. Mark (Markovci) in 1978.

Vse do 14. stoletja naj bi bil prehod »tam, kjer strugo prečka kamniti prag, ki poteka od dominikanskega pomola proti jugozahodu in je edini v širši okolici omogočal varen prehod preko reke« oziroma v tej ravnini (sl. 1).¹⁹ Vprašanje je samo, v kakšni obliki in kako so ta prehod vzdrževali. Sredi 14. stoletja je moralo priti do relativno sunkovite spremembe toka. Leta 1331 se namreč v salzburškem urbarju še omenja most »v Vičavi pri mestu«, leta 1376 v prvem ptujskem mestnem statutu pa že v mestu, kjer je ostal vse do danes. Predvidoma je to spremembo sprožila vrsta v kronikah izpričanih poplav v 40. letih 14. stoletja, med njimi leta 1348 poplava, ki jo je povzročila zaježitev Zilje zaradi januarskega potresa v okolici Beljaka. Tako je prišlo do prestavitve struge in posledično prehoda.²⁰

¹⁷ Baš, *Historično-geografski razvoj Ptuja*, 93, 97–98. Lubšina Tušek, Erič, *Zaščitne raziskave*, 357.

¹⁸ Baš, *Historično-geografski razvoj Ptuja*, 85.

¹⁹ Curk, *O nekaterih nerešenih problemih*, 2. Klemenc, Saria, *Archäologische Karte*, 30–31. Pahič, *Uničuječa Drava*.

²⁰ Lubšina Tušek, Erič, *Zaščitne raziskave*, 355–357. Curk, *O nekaterih nerešenih problemih*, 2–8. Leta 1997 so pred postavitvijo novega »peš mosta« na tej lokaciji na Ptujju opravili

Nestalen tok je določal usodo prehoda in med drugim uničil številne dele naselbine. Že v prazgodovini je obstajal prehod (brod) zaradi jantarne poti. Glede na zoženje reke bi lahko na mestu kamnitega praga ob nizkem vodostaju to »plitvino« morda celo prebredli.²¹ Na tej črti je pred sredino 3. stoletja stal rimski most, a je zaradi bistveno drugačnega toka stal v celoti na današnjem desnem bregu (sl. 1).²² Levi breg je potemtakem bil zahodno od stavbe dominikanskega samostana, desni breg pa približno ob Studenčnici pod mlinom. Mostovi so iz statično tehničnih razlogov stali vedno pravokotno na rečni tok, zato je sprememba struge zahtevala postavitev novega, drugače obrnjenega mostu. Na tem območju so na »suhem« tudi odkrili ostanke rimskega mosta, in sicer kamnite »mostne glave« in lesene pilote.²³

Andrej Gaspari zaradi pomena prehoda in hidrogeoloških pogojev, ki ne dopuščajo gradnje kamnitih stebrov neposredno na dno, sklepa, da je rimski most sestavljal temelj iz gosto zabitih pilotov, na katere je bilo postavljeno leseno rešeto iz tramov in vmes nabitega kamenja. Nanj so postavili kamnite stebre, ki so nosili leseno nadgradnjo in vozišče.²⁴ Na podlagi ohranjenih ostankov in pomena prehoda so dolgo sklepali, da je bil rimski most kamnit in v uporabi dolgo v srednji vek.²⁵ Verjetnejša je Curkova in Gasparijeva teza, da rimski most ni bil kamnit in da so odkriti kamniti ostanki le čvrstili stik mosta z nasipom ceste. Oba bregova sta bila nizka, in četudi bi ju korigirali z nasipoma, bi še vedno imeli nizek most s pregostimi zidanimi nosilci, kar bi ga stalno ogrožalo zaradi deroče reke, naplavin in ledu.²⁶ Morali bi ga graditi iz tršega in vodoobstojnega kamenja, a so bili *in situ* odkriti le leseni piloti.²⁷

Še pomembnejše od materialne pojave samega mostu (kamniti, leseni ali kombinacija) pa je morda vprašanje »kontinuirane« uporabe tega prehoda. Če je reka pogosto spreminjala svoj tok, so morali predstavljati tudi prehod. Tako je Jože

podvodne zaščitne raziskave. Odkrili so kar 328 lesenih, večinoma hrastovih, pilotov, ki so nakazovali na dve gradbeni ali prenovitveni fazi v 16. in 18. stoletju ter tretjo v prvi polovici 19. stoletja.

²¹ Po pričevanju starejših domačinov je bilo to pred zaježitvijo ob nizki vodi pogosto mogoče. Gre namreč za naraven skalnat prag ali že omenjeno »naravno mostišče«, ki ga potapljači dobro poznajo. Za podatek se zahvaljujem Andreju Magdiču.

²² Iva Mikl Curk je posredno predvidela večje hidrogeografske spremembe sredi 3. stoletja na podlagi spremembe orientacije določenih stavb na Zgornjem Bregu in Vičavi; večje poplave bi lahko premaknile tok reke. Curk, *Several Novelties from Roman Ptuj*, 109–112. Horvat et al., *Petovio: Development and Topography*, 177–178, 183.

²³ Klemenc, Saria, *Archäologische Karte*, 30–31. Gaspari, *Rimski mostovi v Sloveniji*, 62–64. V kratkem so predvidene dendrokronološke analize teh lesenih pilotov, kar bi znalo razjasniti marsikatero vprašanje, predvsem glede časa uporabe tega prehoda in morebitne obnove. Za podatek in pomoč se zahvaljujem Andreju Gaspariju.

²⁴ Gaspari, *Raziskave rimskega mostu na Ptuj, 55.*

²⁵ Saria, *Pettau*, 10–11, 15–16. Grafenauer, *Ptuj v srednjem veku*, 162; Štih, *Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje*, 537. Kosi, *Potujoči srednji vek*, 20.

²⁶ Iz leta 1766 je znana slika Franza Josefa Fellnerja, *Ex voto*, ki so jo naročili domačini. Priprosili so se namreč k Mariji, da ne bi zaledenela Drava odnesla mostu – na sliki so vidne ledene plošče.

²⁷ Gaspari, *Raziskave rimskega mostu na Ptuj, 56.* Curk, *O nekaterih nerešenih problemih*, 2–4.

Curk predvidel med antičnim in poznosrednjeveškim še »karolinški most«.²⁸ V tem času je Ptuj ohranil svoj pomen »tranzitnega kraja«, saj je do leta 878, ko se prvič omenja most pri Beljaku,²⁹ to edini most na Dravi. Lega je bila sicer v grobem podobna, saj se, kot rečeno, še 1331 omenja most »v Vičavi pri mestu«.

Pomemben dejavnik je morala biti tudi komunikacijska vloga, saj je Ptuj prav zaradi prehoda pomembno vozlišče. Že v pozni antiki, ko v rimskem cesarstvu začne postopoma propadati osrednja oblast, preneha redna oskrba cestnega omrežja. V hribovitih predelih in v bližini rek si zato lahko predstavljamo hitrejše propadanje cest, medtem ko so bili na prodnatih nasutih ravninah ter na robovih kotlin in nižjih obronkih hribov, kjer so se rimske ceste držale bolj sušnih višjih teras, pogoji za ohranitev zelo ugodni. Ponekod se še danes ceste držijo rimskih tras, tako sklepamo na njihovo kontinuirano rabo skozi srednji vek v moderno dobo.³⁰

Razlaga nastanka imen Ptuj in Pettau iz Petovione

Slovansko ime kraja z veliko verjetnostjo dokazuje stik med Slovani in romanskimi staroselci, kar je podobno romanski in staroselski obliki Carnium oziroma Kranj. Prvotna slovanska oblika *P̃tujь* je prevzeta iz latinskega imena *P(o)etovio*.³¹ V slovanskem imenu je prišlo do substitucije romanskega e (iz oe) s slovanskim mehkim polglasnikom, ki je odpadel nekje v 10. stoletju, zato danes med p in t ni vmesnega glasu. Poleg tega se je tautosilabični dvoglasnik ou monoftongiziral v u, kar je še starejši pojav. Oba pojava sta po jezikoslovnem uvidu dokaz za ljudsko izposojanje imena od staroselcev.

Jezikoslovec Fran Ramovš je sprva menil, da je tudi nemška oblika *Pettau* nastala iz latinskega imena, kar naj bi po njegovem nakazovalo stik Nemcev/Bavarcev z Romani sredi 8. stoletja.³² Potemtakem ne bi imeli samo stika med Romani in Slovani, ampak še med Romani in Bavarci. Tej tezi je nasprotoval jezikoslovec Petar Skok; po njegovem mnenju naj bi do nemške različice imena prišlo po »učeni poti« preko misijonarjev v Salzburgu.³³ Nemška oblika ima v prvem zlogu e, a to pomeni le, da je nastala neposredno iz romanske; lahko bi nastala po »učeni poti« ali v stiku s staroselci. Ramovš svoje teze kasneje naj ne bi več ponavljal.³⁴ Obe interpretaciji sta sicer možni in verjetni, hkrati pa se medsebojno nujno ne izključujeta.

²⁸ Curk, *O nekaterih nerešenih problemih*, 2.

²⁹ D. Karl., št. 14. Štih, *Salzburg na spodnještajski Dravi*, 181.

³⁰ Šašel, *Rimske ceste v Sloveniji*. Kosi, *Potujoči srednji vek*, 10–15.

³¹ Snoj, s.vv. Ptuj, Kranj, Bled, *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*, 336–337. Za pomoč pri razlagi se zahvaljujem Marku Snoju.

³² Ramovš, *Poetovio-Ptuj-Pettau*.

³³ Skok, *Oglej i Celje*, 25–26.

³⁴ Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika*, 34, 39. Grafenauer, *Ptuj v srednjem veku*, 162. Greenberg, *Zgodovinsko glasoslovje slovenskega jezika*, 71–96.

Zgodovinski, epigrafski in numizmatični viri

Kljub upadu prebivalstva v drugi polovici 3. stoletja je Petoviona ohranila svoj pomen.³⁵ Sredi 5. stoletja se Ptuj še pojavi kot mesto v poročilu poslanstva iz Ravene na Atilov dvor leta 449. Tukaj sicer ni jasno, ali je Petoviona bila bodisi le postojanka na poti bodisi je bodoča mati rimskega cesarja Romula Avgustula prihajala od tam. V ohranjenem tekstu bizantinskega zgodovinarja Priska je namreč lakuna, zato je odvisno od interpretacije. V zadnjem času se strokovnjaki spet nagibajo k slednji razlagi.³⁶ Zadnji v antični tradiciji pa omenja Ptuj (*Petaviona*) v seznamu krajev kozmograf iz Ravene, ki je deloval okrog leta 700, a je svoje delo pisal na podlagi vzhodnogotskih literarnih virov in starejših itinerarjih (*Tabula Peutingeriana*), zato kakšne realne in ažurne slike tega območja ni ponudil.³⁷

Bolj zanimivo za vprašanje kontinuitete je Prokopijevo poročilo iz sredine 6. stoletja, ko omenja »noriško mesto« (πόλις Νορικήν). Marjeta Šašel Kos povezuje ta izraz s Petoviono, saj se že v 4. in 5. stoletju omenja kot taka. Poudarjali naj bi »noriškost« Petovione, ker je bila v visoki antiki del Zgornje Panonije (*Pannonia Superior*). V tem času je »mesto, vzpostavljeno na takšnem območju, moralo imeti trajno vojaško postojanko«.³⁸ Temu pa nasprotuje Slavko Ciglenečki, ki na podlagi odsotnosti sledov staroselcev v drugi polovici 5. in 6. stoletja oceni, da se ta izraz ne nanaša več na Petoviono. V tem času naj bi imela le simbolni pomen, nanašal pa naj bi se na niz višinskih utrd med Celjem in Brežicami, in sicer na Kozjanskem (Velike Malence, Zidani gaber nad Mihovim, Korinjski hrib nad Velikim Korinjem, itd.).³⁹

Epigrafskih spomenikov na Ptujju od 5. stoletja naprej ni, numizmatični pa so izredno redki in brez pravega konteksta, sploh pa se pogosto pojavijo v sekundarni legi. Na Ptujju so novci iz druge polovice 5., 6. in 7. stoletja velika redkost in prav vsi so brez pravega konteksta! Gre za bizantinske novce: folis Leona I (467–472), folis Anastazija (491–518), *nummus* Justinijana I (552–565), tremis Mavrikija (582–602), folis Herakleja (610–641), tremis Konstansa II (654–662) in folis Konstantina V in Leona IV (741–775). Posamezni novci so dokumentirani vse do 10. stoletja. Presenetljivo pa ni bil na Ptujju odkrit noben langobardski ali vzhodnogotski novc, ki se pojavljajo na večini višinskih naselbin in v Kranju.⁴⁰

³⁵ V tem času je na Ptujju že delovala relativno močna krščanska skupnost s svojo škofijo, saj je tukaj ustvarjal tudi cerkveni pisatelj in škof Viktorin (Ptujski). Slednji velja za prvega latinskega eksegeta (razlagalca) Svetega pisma. Viktorin Ptujski, *Razlaga Razodetja in drugi spisi*. Bratož, *Med Italijo in Ilirikom v pozni antiki*, 241–250.

³⁶ Bratož, *Med Italijo in Ilirikom v pozni antiki*, 337, 576–577. Rajku Bratožu se zahvaljujem za pomoč pri razjasnitvi problema zadnjih omemb Ptuja v pozni antiki.

³⁷ *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, 216. Bratož, *Med Italijo in Ilirikom v pozni antiki*, 394–395. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev I*, 221–229. Wolff, *Die Frage der Besiedlung*, 105.

³⁸ Šašel-Kos, *Romulovo poslanstvo pri Atilu*, 285–287.

³⁹ Ciglenečki, *Pólis Norikón*, 3–5.

⁴⁰ Ključno pregledno leksikalno delo je Kos, Šemrov, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien (FMRSI)*, s.v. Ptuj. Kos, *The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region*, 226. Kos, *The Numismatic Evidence*. Demo, *Ostrogothic Coinage*.

To bi lahko kazalo na večjo naslonjenost vzhodne Slovenije in območje Ptuja na Podonavje in Bizanc, kar delno potrjuje tudi sorodnost arheoloških virov z najdbami na Madžarskem.

Arheološki viri

Arheološke najdbe iz obdobja po domnevnem »hunskem požigu« Ptuja sredi 5. stoletja so izredno redke in brez pravega naselbinskega konteksta. Pri »hunskem požigu« gre za čisto domnevo, saj na območju poznoantične Petovione niso zaznali večjih požganih ali ruševinskih plasti, kot so jih ugotovili za Emono, kjer so jih povezovali s pohodom Hunov v Italijo leta 452.⁴¹ Najdbe, ki bi jih bilo mogoče datirati (novci!), v večini izginejo sredi 5. stoletja, zato je predvidoma ugasnila tudi naselbina.⁴² Slavko Ciglencečki predvideva, da so se »v ruševinah zadrževale le manjše skupine prebivalcev ali popotnikov, sicer pa je mesto izgubilo svoj pomen«. Prebivalstvo se je verjetno izselilo iz mesta in utrdilo v zaledju.⁴³ Na širšem območju Ptuja so to verjetno višinske postojanke na Donački gori (Dvor, Grušovje, Pod Sokolom), Ančnikovo gradišče na Pohorju pri Jurišni vasi in morda celo Brengova pri Cerkvenjaku, ki sicer ni višinska naselbina, ampak odmaknjena dolina v Slovenskih goricah.⁴⁴ Cerkveni center bi se lahko preselil tudi na Lobar na Hrvaškem, kjer so odkrili zgodnjekrščansko baziliko.⁴⁵

Tukaj je sicer treba opozoriti, da večina naše interpretacije »zatona« antike temelji na virih, ki jih lahko datiramo. Pri tem so vodilno vlogo dolgo imeli zgodovinski viri, pa tudi epigrafski in numizmatični, v zadnjih desetletjih pa vse bolj arheološki. Toda ne vsi arheološki, ampak predvsem tisti, ki so tipokronološko občutljivi. Grobe keramične najdbe je zaenkrat nemogoče natančno datirati,⁴⁶ saj so zelo lokalno specifične in bi potrebovali dobro stratigrafsko raziskavo nekaj mikrolokacij na Ptuj in okolici, da bi se vzpostavila relativno zanesljiva tipokronologija. Tako gotovo ni novcev ali epigrafskih spomenikov, toda to pomeni le, da v pozni antiki ni bilo večjega trgovanja ali relativno razvite kamnoseške obrti. Določen delež »revnega« prebivalstva bi lahko ostal tukaj vse do prihoda Slovanov.

Na zahodnem platuju je Josip Klemenc prav v povezavi s plenjenjem Atila sredi 5. stoletja predvidel »lesene lope« kot pribežališče za civilno prebivalstvo. Na tem mestu so potem po Klemencu v prvi polovici Ostorogoti postavili »poznoantično

⁴¹ Gaspari, *Prazgodovinska in rimska Emona*, 23, 246–249. Pred kratkim so odkrili grob vojščaka, domnevnega Huna, iz sredine 5. stoletja v peči za žganje apna na Ptuj. Horvat, Dolenc Vičič, *Arheološka najdišča Ptuja*, 71–73, 164.

⁴² Horvat et al., *Petovio: Development and Topography*.

⁴³ Ciglencečki, *Arheološki sledovi zatona antične Petovione*, 514.

⁴⁴ Šašel, s.v. Donačka gora, *Arheološka najdišča Slovenije*, 288. Še preglednejši in ažurnejši je Arkas – Arheološki kataster Slovenije na spletu (<http://arkas.zrc-sazu.si/index.php>). Za informacije o poznoantičnih naselbinah v bližini Ptuja se zahvaljujem Ivanu Žižku.

⁴⁵ Filipec, *The End of the Late Antique Fort in Lobar*. Za informacijo se zahvaljujem Tini Milavec.

⁴⁶ Ciglencečki, *Arheološki sledovi zatona antične Petovione*, 506–508, 513.

trdnjavo«. Problematičnosti tega objekta sem se lotil že v drugem delu, a naj tukaj samo potrdim Šašlovo in Ciglencekijevo tezo, da gre verjetneje za mejno utrdbo tipa Budakalász, ki so jih na panonskem limesu postavljali v času Valentinijana I. (vladal 364–375). Kasneje naj bi na te kastele namestili federate, kar se sklada z interpretacijo grobov na severovzhodni strani platoja.⁴⁷

Zanimivo so na Panorami odkrili podobne ostanke poznorimske trdnjave, ki jo je leta 1948 izkopavala Paola Korošec.⁴⁸ Glede na sorodnost oblike lahko trdnjavo postavimo v drugo polovico 4. stoletja. Nekoliko problematičnejših pa je šest grobov, ki so bili odkriti znotraj trdnjave in jih je Koroščeva postavila v »slovansko« obdobje. V treh grobih so našli nože, v enem bronasti prstan in pri glavi dva uhana, ki ju je interpretirala za »slovanske« obseščnike. Če je trdnjavnica stala v poznem 4. stoletju, so grobovi gotovi mlajši, a ostaja vprašanje koliko mlajši. Brez natančnejšega najdiščnega konteksta pa sta najdbi fibule jelena na Panorami in uhana z votlo poliedrično kocko na Hajdini, in sicer sta obe najdbi značilni za 6. stoletje.⁴⁹

Prav prihod Slovanov in stik s staroselci je najbolj zanimiva, a hkrati najmanj otipljiva točka na Ptuju. Zaenkrat namreč še ni najdišča, na katerem bi v istem kontekstu našli predmete iz obeh kulturnih miljejev. Kot rečeno, bi lahko to bil rezultat nezmožnosti natančne datacije grobe lončenine, ki je običajno daleč najpogostejši artefakt na najdiščih. Veliko je tudi kontekstov, npr. večina grobov na zahodnem platoju, ki je brez kronološko občutljivih najdb, zato je čisto mogoče, da je stik bil, a ga le ne prepoznamo. V bližnji okolici so odkrili stik med Slovani in staroselci na Bledu⁵⁰ in na Hemmabergu (gora sv. Heme) na Koroškem.⁵¹

Območje Ptuja je nekje od konca 6. pa do konca 8. stoletja predvidoma formalno spadalo pod gospodstvo Avarov, čeprav je to zaenkrat domneva, ki temelji na pisnih virih. Avari in Slovani naj bi namreč skupaj poselili Panonijo enkrat po »selitvi« Langobardov v Italijo leta 568. Središčni predel kaganove oblasti je bil ob srednji Donavi in Tisi, kjer je imel kagan svojo »utrdbo« (t.i. ring). Tako je bil njihov vpliv na obrobne predele manjši, na življenje na Ptuju verjetno minimalen; tu ni bilo njihovo naseljitveno območje, ampak le vplivno območje. Morda so tukaj nadzorovali le ključen prehod preko Drave.⁵²

Sam predvidevam, da so na tem območju pobirali samo tribut, kar bi pojasnilo relativno odsotnost »avarskih« najdb na območju celotne Slovenije, ki je bilo za Avare bolj »prehodnega« značaja.⁵³ Slovanski tribut Avarom se omenja že okrog

⁴⁷ Ciglenceki, *Arheološki sledovi zatona antične Petovione*, 508. Šašel Kos, *The Defensive Policy of Valentinian I.* Za poznoantični panonski limes glej Soproni, *Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes*.

⁴⁸ Korošec, *Slovanske najdbe zgodnjega srednjega veka na Panorami v Ptuju*, 77.

⁴⁹ Skrabar, *Römische Funde aus Pettau*, 308, 316. Ciglenceki, *Arheološki sledovi zatona antične Petovione*, 509–513.

⁵⁰ Pleterski, *The Invisible Slavs*.

⁵¹ Ladstätter, *Kontinuität trotz Katastrophe*.

⁵² Štih, Simoniti, *Na stičišču svetov*, 26–31.

⁵³ Odnos med Avari in Slovani je podrobneje obravnaval Pohl, *Die Awaren*. Podobno skromne so najdbe Hunov na Slovenskem. Knific, *Hunski sledovi v Sloveniji?*

leta 580,⁵⁴ tribut pa so do neuspešnega obleganja Konstantinopla leta 626 Avari terjali tudi od Bizanca. V Fredegarjevi Kroniki se sicer prav v povezavi z zapisom o Samu za leto 623 omenja, kako so Avari pozimi hodili k Slovanom in spali z njihovimi ženami ter hčerkami, nakar pa so jim Slovani morali plačati še tribut. To je tudi vodilo do upora proti Avarom.⁵⁵ Po neuspešnem obleganju leta 626 so Avari izgubljali moč, zato se je predvidoma spremenil tudi njihov odnos do Slovanov.

Pri raziskovanju antičnega mesta niso odkrili zgodnesrednjeveških ostankov, zato se je naselbina v tem času verjetno razvila na obrobju, predvidoma v zavetju grajskega griča, na območju rimskega pokopališča in kasnejšega srednjeveškega mesta. Podoben »premik« je opaziti pri Emoni, ko se je kasnejša naselbina iz 10. in 11. stoletja razvila v zavetju grajskega griča na obrobju antičnega mesta, iz katerega so tudi pobirali gradbeni material.⁵⁶ Tako so raziskovalci za Ptuj sklepali, da se je naselbina razvila na območju proštjske cerkve (vzhodni ali gornji del mesta) ter na dominikanskem »pomolu« (zahodni ali spodnji del mesta). Nedavno opravljene raziskave v dominikanskem samostanu sicer tega ne podpirajo, saj na tem območju niso našli nobenih zgodnesrednjeveških najdb; visokosrednjeveške plasti so bile neposredno nad rimskimi.⁵⁷

Med leti 2004 in 2006 pa so odkrili zgodnesrednjeveško naselbino na najdišču Štuki-Marof, nekdanji župnijski pristavi v Ptuj. Naselbina je stala na obrobju, a v neposredni bližini rimske naselbine, ki pa se je je izogibala.⁵⁸ Očitno prišlekov območje polno ruševin ni zanimalo. Našli so namreč ostanke velikih vkopov in stojke, ki nakazujejo na bivališča tipa (pol)zemljanke. Stojke, ki so jih odkrili v velikih vkopih ali neposredno ob njih, so predvsem luknje za stebre oziroma nosilce strešne konstrukcije. Nekateri vkopi jam za kole so bili poševni in so verjetno nosili šotorasto oblikovano streho. Naleteli so še na dva jarka in pred enim so našli tudi vkope jam za stebre, ki bi lahko kazali na linijo palisade ali ograje.⁵⁹

Izstopata najdbi steklene jagode z reliefno izbočenim večbarvnim okrasom in avarski pozlačen pasni jeziček. Za ti najdbi so opravili radiokarbonske analize, in sicer so analizirali leseno oglje iz jame, v kateri so našli jagodo, ki je pokazala absolutno datacijo cal. AD 658–683 (1-sigma). Analizirali so tudi leseno oglje iz jame za stojko z najdbo avarskega pasnega jezička na zgornjem robu zasipa, ki je dalo datum cal. AD 663–782 (2-sigma, z 92,5 odstotka verjetnosti).⁶⁰ Jagoda iz steklene paste z večbarvnim okrasom nakazuje na širše povezave tega prostora,

⁵⁴ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I*, 101–105.

⁵⁵ »*Chuni aemandum annis singulis in Esclavos veniebant, uxores Sclavorum et filias eorum strato sumebant; tributa super alias oppressiones Sclavi Chunis solvebant.*« *Chronicorum quae dicuntur Fredegarii*, IV/48, 144. Ta odlomek se seveda nanaša na območje kasnejše Karantanije, a dvomim, da so bili Slovani v Panoniji deležni drugačnega tretmaja.

⁵⁶ Gaspari, *Prazgodovinska in rimska Emona*, 264–273.

⁵⁷ Lazar, *Zaščitne arheološke raziskave na območju dominikanskega samostana na Ptuj. Vnuk, Nove najdbe in spoznanja o gradbeni in umetnostni podobi.*

⁵⁸ Prim sl. 1 in Horvat et al., *Poetovio: Development and Topography*, 166–172, posebej slike 14 in 15.

⁵⁹ Ritonja, Štuki – Marof, 13–17, 24–34, 124–137.

⁶⁰ Lubšina-Tušek, *Ptuj – arheološko najdišče Levi Breg (Štuki-Marof)*, 309.

saj so podobne jagode našli v severni in osrednji Evropi; bila naj bi skandinavskega izvora.⁶¹ Te nove datacije lahko naselbino pomaknejo že v 7. stoletje in bliže »zaprtju« vrzeli.⁶²

Trk ali sožitje stare in nove vere?

Poststrukturalističen in postkolonialističen teoretik religije Homi K. Bhabha je znan sodobni avtor, ki preučuje kontekst srečanja dveh kultur in ver. Bhabha je uveljavil pojme, kot so »tretji prostor« (*third space*) in »kulturna hibridnost« (*hybridity*), ki se delno naslanjajo na teoretične prispevke Edwarda Saída. Ko se namreč dve kulturi ali veri srečata, se odpre tretji prostor, kjer se ti identiteti pogajata. Rezultat teh »pogajanj« je nova kreacija, to se pravi »kulturni hibrid«, ki ima hkrati lastnosti obeh preteklih kultur, a je obenem tudi nekaj zelo novega.⁶³ Kje se torej ta hibridnost, če sploh, opazi na Ptuj?

Prav tukaj je naše razumevanje »stare vere« zelo skromno in nezadostno. V veliki meri temelji na sočasnih eksogenih virih iz druge roke (Prokopij) ali kasnejših etnografskih virih. Vse več je tudi arheoloških ostankov, ki se jih da pripisati ritualni ali celo religiozni dejavnosti. Prav v 7. stoletje, torej predvidoma neposredno po prihodu Slovanov v ta prostor, je Korošec postavljaj postavitev »svetišča«, kar pa zaradi argumentov iz prvega in drugega dela razprave ni verjetno. Slovani so častili več božanstev in imeli bogato mitologijo, ki je delno preživela vse do danes.⁶⁴ Toda trditev, da so »staroverci« ohranili svojo strukturo in vodili »državo v državi«, je vsaj zaenkrat pretirana in neutemeljena.

S koncem avarske »oblasti« je povezano tudi (ponovno) pokristjanjevanje tega prostora. Do določene mere so sicer staroselci, ki so imeli stik s prišleki, ohranili svojo krščansko vero. Vojne Karla Velikega proti Avarom ob koncu 8. stoletja so priključile območje Ptuja bavorski oziroma frankovski nadoblasti. V ta čas morda spadajo tudi prvi stiki misijonarjev iz Salzburga s Ptujem, medtem ko o domnevnih misijonarjih iz Ogleja pravih podatkov ni. Pregnani nitranski knez Pribina je okrog leta 840 od Ludvika Nemškega prejel v fevd Spodnjo Panonijo. V tem času se omenja tudi posvetitev prve cerkve na Ptuj in nedvomno izpričan stik Salzburga. Pribina je omenjen leta 847 kot mejni grof, zadnjič pa 860 kot knez (*dux*). Nasledi ga sin Kocelj, ki je pomembno vplival na delovanje Konstantina in Metoda.⁶⁵

⁶¹ Ritonja, Štuki – Marof, 19–23.

⁶² Večina interpretacij in datacij za ta čas temelji na tipokronologijah. Doslej je za Ptuj to temeljilo predvsem na nekropolah, ki so jih datirali šele od 8. stoletja naprej. Korošec, *Nekropola na ptujskem gradu*. Kot rečeno, je problem, da večina grobov nima pridatkov in jih ni mogoče datirati.

⁶³ Bhabha, *The Location of Culture*.

⁶⁴ Za območje Posočja je podatke zbral Pavel Medveščak, *Iz nevidne strani neba*.

⁶⁵ Štih, Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje, 538. Štih, Simoniti, *Na stičišču svetov*, 48–56, 64–71.



Slika 3: Zlate najdbe iz groba 355; Paola Korošec je prstan pripisala Metodu.⁶⁶

Fig. 3: Golden finds from grave 355; Paola Korošec ascribed the ring to Methodius.

Misijon Konstantina in Metoda v Spodnji Panoniji je povezan z zapisom Konverzije.⁶⁷ Dokument oziroma bela knjiga »terja« pravno posest Salzburga do Spodnje Panonije na podlagi preteklih aktivnosti misijonarjev. Ptuj (*ad Bettobiam*) se v Konverziji omeni kot kraj posvetitve cerkve v času nadškofa Liuprama (836–859) in Pribine (840–861), torej v letih 840–859.⁶⁸ Ptuj je omenjen še v salzburških analih leta 874, ko je nadškof Theotmar posvetil drugo cerkev na Ptuj, ki jo je dal sezidati grof Kocelj (*comes Gozwinus*).⁶⁹ Tega leta je Metod iz Panonije šel na Moravsko, kar je verjetno povezano s Kocljevo smrtjo in prihodom Spodnje Panonije v cerkveno jurisdikcijo Salzburga, zato ni imel tukaj Metod več kaj iskati. Leta 876 je Panonijo prejel nezakonski sin bavarskega in vzhodnofrankovskega kralja Karlmana Arnulf.⁷⁰

Vsi ti zapisi dajejo slutiti, da se je krščanstvo na Ptuj v 9. stoletju kar precej usidralo. Toda arheološki viri te slike ne podpirajo oziroma še nimamo »pravih« ostankov ali jih ne znamo »prav« interpretirati. V tem času je verjetno bil Ptuj »tretji prostor«, kjer sta trčili dve veri in se »pogajali«. Grobišča so bila vedno polna verske simbolike. Na Spodnji Hajdini je dvajset planih in skeletnih grobov, obrnjenih proti vzhodu. Grobovi so se »skrbno« izogibali rimskim ostankom.⁷¹

⁶⁶ Korošec, *Grob številka 355 z grajske nekropole na Ptuj, 407.*

⁶⁷ Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Štih, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum po Kosovi izdaji*. Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*.

⁶⁸ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 11.

⁶⁹ *Continuatio altera Annalium Iuvanensium maximorum* ad a. 874. *Auctarium Garstense* ad a. 874. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II*, 174.

⁷⁰ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II*, 180–181. Te dogodke je v romanu iz leta 1954 opisoval Stanko Cajnkar, *Sloven iz Petovije: povest iz 9. stoletja*. Knjiga je izšla v kar 81.000 izvodih! Za informacijo se pristrčno zahvaljujem Špeli Vučak.

⁷¹ Pollak, *Prazgodovinske najdbe v ptujski okolici*, 229. Lamut, *K začetkom visokosrednjeveškega Ptuja*, 92.

Grobišče nedaleč od graščine Turnišče je bilo po naključju odkrito pred drugo svetovno vojno, kasneje so s sondami raziskali ta prostor in našli še več grobov. Sklepali so, da je grobišče obsegalo okrog štirideset grobov.⁷²

Nekropola na zahodnem platoju grajskega griča je nedvomno največja (sl. 4), izkazuje pa tradicijo poganstva oziroma predkrščanskega pokopavanja. To kaže predvsem odsotnost cerkve v bližini nekropole in način pokopavanja, to je polaganja pokojnikovih rok ob telo; (kasnejši?) krščanski pokopi imajo roke prekrizane na prsih ali trebuhu. Nazadnje je sicer zanimivo interpretacijo ostankov na zahodnem platoju ponudil Stephan Karl,⁷³ ki je tukaj predpostavil cerkev v 9. stoletju, kar bi predstavljalo lep primer Bhabhovega »kulturnega hibrida«: krščanska cerkev s poganskim načinom pokopavanja.

Necerkveno pokopališče na zahodnem platoju si bi bilo mogoče razlagati tudi z »versko svobodo«,⁷⁴ ki je prav tako kasneje značilna za trgovska središča (*emporia*), kjer se srečujejo ljudje z različnih koncev.⁷⁵ Odkrita nekropola je verjetno le drobca zgodnjerednjeveške nekropole na Ptuj; cerkveno grobišče iz tega časa še ni odkrito. Predvidoma so pokopavali pripadnike stare in nove vere na istem pokopališču, saj se stroga delitev tudi ni prijetla čez noč.⁷⁶ Več generacij je verjetno preteklo, preden je krščanstvo v večji meri izrinilo poganstvo, kar pa pisni viri seveda ne omenjajo.

Še en »prežitek« poganstva oziroma stare vere bi lahko bile žgalne daritve za pokojnike, ki se omenjajo tudi v pisnih virih. Na ptujskem gradu so namreč odkrili tudi dve ognjišči. Ognjišči sta bili na prostem in nista bili sredi grobov, ampak nekoliko ob strani. Prvo ognjišče je bilo obloženo s kamenjem, drugo pa ni bilo obzidano, a so v njem našli relativno dobro ohranjene posode, ki so bile izpostavljene ognju. Glede na grobiščni kontekst je Korošec ognjišča povezoval z žgalnimi daritvami za pokojnike.⁷⁷

Najbolj bogat inventar je imel grob 355, v katerem so našli par zlatih in srebrnih uhanov, dva gumba in zlat prstan (sl. 3). Paola Korošec domneva, da so to produkti velikomoravskih kovaških delavnic iz Starega Mesta, razen prstana, ki naj ne bi bil narejen na Moravskem. Glede na zgodovinske podatke domneva, da je bila tukaj pokopana žena panonskega kneza Koclja, ki naj bi se s svojim spremstvom po smrti svojega moža preselila na Ptuj. Prstan pa pripisuje visoki cerkveni osebnosti, in sicer kar nadškofu Metodu.⁷⁸ Arheološki zapis tukaj ne izda

⁷² Pahič, *Turnišče pri Ptuj*. Jevremov, *Staroslovanska nekropola v Turnišču pri Ptuj*.

⁷³ Karl, *Turris antiqua in castro Leybentz*, 241–243.

⁷⁴ Ivaniček, *Staroslavenska nekropola u Ptuj*, 82.

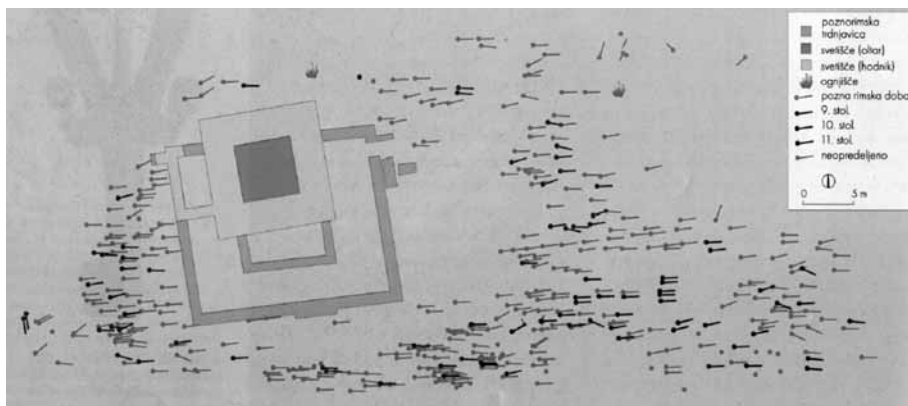
⁷⁵ Braudel, *Čas sveta I* (Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.-XVIII. stoletje), 26–27.

⁷⁶ Znanih je sicer nekaj primerov, ko so vladarji želeli na silo pokristjaniti določena ljudstva tako rekoč takoj. Recimo, Karel Veliki je leta 772 na Saškem dal podreti ali požgati Irminsul, glavni sedež njihove poganstva. Toda prav iz številnih uporov, ki so temu sledili in upoštevajoč dejstvo, da se je Karel Veliki spoprijemal z upori na Saškem več kot 30 let, je jasno, da »poganstva« ni izkoreninil čez noč. Danes je Irminsul postal simbol nemških »neopoganov«.

⁷⁷ Korošec, *Staroslovansko grobišče na Ptujem gradu*, 215–223.

⁷⁸ Korošec, *Grob številka 355 z grajske nekropole na Ptuj*, 407–413.

posamezne zgodovinske osebnosti, zato je ta teza le všečna interpretacija oziroma si je Koroščeva po MacGregorju dovolila preveč »poetične rekonstrukcije«.



Slika 4: Tloris grobišča na zahodnem platoju grajskega griča.⁷⁹

Fig. 4: The groundplan of the burial ground on the western plateau of the Ptuj castle.

Prav za Ptuj se pojavi prvi zapis za cerkev na Slovenskem v zgodnjem srednjem veku, in sicer kar za dve, morda celo tri (odvisno od interpretacije Pseudomulfinuma; gl. spodaj).⁸⁰ Trenutno na Ptuj ni odkritih nedvomnih ostankov cerkve, a jih na več mestih predvidevamo. Pogosto se je zgodnesrednjeveška cerkev omenjala na mestu dominikanskega samostana in proštije cerkve. Na obeh lokacijah so izvedli omejene arheološke raziskave, a niso odkrili zgodnesrednjeveških ostankov.⁸¹

Zanimiva je tudi ta številčnost v relativno majhnem kraju, čeprav so imeli zgodnesrednjeveški centri pogosto več cerkev (cf. Mikulčice na Velikomoravskem s kar 12 cerkvami!).⁸² Glede na pozni srednji vek bi si lahko cerkvi razdelili vernike tudi po jezikovni črti. Mestna župnijska cerkev sv. Jurija je bila namreč kasneje namenjena predvsem »nemškemu« prebivalstvu, kakor je to primer tudi v Mariboru, medtem ko je »slovensko« mestno in okoliško prebivalstvo obiskovalo cerkev sv. Ožbalta zunaj mesta in za laike odprti samostanski cerkvi. Tako so vernike leta 1532, ko so Turki požgali cerkev sv. Ožbalta, preusmerili v proštije cerkev sv. Jurija, kjer so opravljali dve maši, in sicer jutranjo mašo s pridigo v nemškem, po njej pa mašo s pridigo v slovenskem jeziku.⁸³

⁷⁹ Pleterski, *Razcvet Ptuja na ruševinah Petovione*, 402.

⁸⁰ Štihi, *Salzburg na spodnještajerski Dravi*, 181. Miha Kosi predvideva tri. Kosi, *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem*, 41.

⁸¹ Tomanič-Jevremov, *Arheološka sondiranja v cerkvi sv. Jurija*. Lazar, *Zaščitne arheološke raziskave na območju dominikanskega samostana na Ptujju*. Vnuk, *Nove najdbe in spoznanja o gradbeni in umetnostni podobi*.

⁸² Poláček, *Mikulčice*, 319.

⁸³ Mlinarič, *Zgodovina samostana od ustanovitve do 1800*, 57. Za slovansko-nemško dvojezičnost, ki je bila značilna za Štajersko, Koroško in Kranjsko, glej listino cesarja Otona I, s katero je Salzburgu leta 970 na današnjem južnem avstrijskem Štajerskem podaril »*curtem ad Vduleniduar, lingua Sclavanisica sic vocatum, Theotisce vero Nidrinhof nominatam*.« D. O. I., št. 389. Štihi, *Salzburg na spodnještajerski Dravi*, 178.

Uveljavitev fevdalnega reda

Kršćanstvo je prišlo na območje Ptuja skupaj z novim družbenim redom. Salzburg je namreč bil svetni in posvetni oblastnik. Ključen pisni vir za razumevanje Ptuja v 9. stoletju je ponarejena darovnica vzhodnofrankovskega kralja Arnulfa (*Pseudoarnulfinum*) z letnico 890 (885). Predloga tej listini je bila listina Ludvika Nemškega iz leta 860, s katero je salzburska nadškofija dobila v last dvore v širšem panonskem prostoru, kjer pa se Ptuj še ne omenja.⁸⁴ *Pseudoarnulfinum* je falsifikat, ki je nastal v Salzburgu okrog 970–977 oziroma pred letom 982, ko se prvič izrecno omenja. Po mnenju večine zgodovinarjev naj bi odlomek o Ptujem temeljil na neki pristni predlogi, Arnulfovi listini (*Arnulfinum*), a ni jasno, za kak dokument naj bi šlo (verjetno listina) in kdo naj bi ga izstavil. To naj bi dokazovale »nepotrebne« podrobnosti, ki so bile v času nastanka falsifikata brezpredmetne (npr. podelitev posesti Karantančevi ženi).⁸⁵

Odlomek o Ptujem v originalu:

»... ad Pettouiam aecclesiam cum decima et duas partes civitat[is cum] bannis, [thel]oneis et ponte, q[uae] ab [ant]ecessoribus nostris illô tradita fuerunt, et ex parte nostra addimus terciam partem civitatis, quę proprietates Carantani fuit illique diiudicatum est, eo quia reus magestatis nostrae crimina[t]us est constare, e[xc]cept[is] subnotatis rebus, quas [uxori illius] propter fidele servitium concessimus, id est in superiori civitate [in ori]gent[ali] parte ci[vitatis] ipsius curtile[m] locum, ubi nov[us] a aecclesia incepta est, atque in inferiori civitate in occidentali parte civitatis ipsius illa curtalia loca, que in potestate tunc habuit cum hobis C et vineis X, in Zistanesfeld, ubi nunquam antecessores nostri alicui quicquam dederunt, propter fidele servitium prenominati archiepiscopi trad[imus] ad pr[ae]fatum monasterium, sicut acervos du[os] prope Trauum positi sunt ex summitate terminis, qui Uuagreini dicitur; et ita sicut ille Uuagreini tendit usque dum Treuuina fluit in amnem Trauum ...«⁸⁶

Čeprav že obstajata parafrazirana prevoda Frana Kosa in Boga Grafenauerja,⁸⁷ sem pripravil svojega (pretirano) dobesednega. Na ključnih odlomkih sta Kos in Grafenauer namreč prevajala preveč svobodno, zato so se izgubili pomembni topografski podatki.

»... pri Ptujem [potrdimo] cerkev z desetino in dva dela mesta s sodstvom, mitnino in mostom, ki so jih bili tam prejeli od naših predhodnikov. Od našega dela dodamo še tretji del mesta, ki je bil v posesti Karantanca in oni je bil dokončno obsojen, ker

⁸⁴ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* II, 134–136.

⁸⁵ Grafenauer, *Ptuj v srednjem veku*, 159–160. Štih, *Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje*, 539–541. Kosi, *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem*, 33–69.

⁸⁶ D. Arn., št. 184 (z letnico 885). Grafenauer, *Ptuj v srednjem veku*, 159. Enaka formulacija, ki se nanaša na Ptuj, se ponavlja v petih ohranjenih listinah iz let 977, 982, 984, 1051 in 1057. Prav za območje Ptuja je listina najbolj podrobna, saj je Salzburg na tem mejnem območju želel in dobil največ pooblastil. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* II, 221–226, 354–356, 366–369, 375–378; Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* III, 113–114, 123–124. Šele v 12. stoletju (1178, 1199) pride do spremembe formulacije brez »nepotrebnih vrinkov«. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* IV, 309–310, 463–464. Glej Štih, *Salzburg na spodnještajerski Dravi*, 181–184.

⁸⁷ Grafenauer, *Ptuj v srednjem veku*, 159–160. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* II, 223–224. Delno tudi Kosi, *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem*, 34.

je bil tam potrjen (obtoženi) zločin veleizdaje proti nam. Izvzete so le tiste spodaj označene stvari, ki jih zapustimo ženi onega zaradi zvestega služenja. To je dvor v zgornjem mestu, v vzhodnem delu istega mesta, kjer je bila posvečena nova cerkev; prav tako v spodnjem mestu, v zahodnem delu istega mesta, tiste dvore, ki jih je tedaj imela v lasti, s sto hubami in desetimi vinogradi na Zistanesfeldu, kjer še naši predniki nikoli niso dali ničesar nikomur. Zaradi zvestega služenja prej imenovanega nadškofa [Theotmarja] podelimo prej omenjenemu samostanu tako dva postavljena kupa, ki ležita blizu Drave pri samem vrhu, ki se imenuje Breg, kakor tudi oni Breg, ki se razprostira vse do izliva Dravinje v reko Dravo ...»

Problem darovnice je, da ni povsem jasno, katere stvari se nanašajo na karolinško dobo (9. stoletje) in katere na otonsko dobo (druga polovica 10. stoletja). Ptuj se omenja kot *civitas*, ki je *terminus technicus* otonske dobe za pomembnejšo, utrjeno in obzidano naselbino. Ptuj je sestavljalo več naselbinskih jeder, kar je razvidno iz omemb mestnih tretjin oziroma zgornjega in spodnjega mesta. To je značilnost (pred) urbanih naselbin v zgodnjem srednjem veku. Te obrobne (pred)urbane naselbine običajno niso bile obzidane, nastale naj bi namreč okrog osrednje utrdbe kot več naselbinskih jeder s cerkvenimi objekti.⁸⁸ Omenjena cerkev bi se lahko nanašala na »drugo«, ki jo je leta 874 posvetil salzburški nadškof Theotmar, ali na tretjo še neznano. Omemba »Karantanca« se je verjetno nanašala na karantanskega grofa Ruodperta iz rodbine Wilhelmincev, in ne »panonskega« Koclja.⁸⁹ Zistanesfeld se je nanašal na območje okrog vasi Skorba, kjer je imel v drugi polovici 10. stoletja interese tudi grof Rachwin.⁹⁰

Lociranje zgornjega in spodnjega mesta zahteva malo logičnega sklepanja in domišljije. Zgornje mesto je verjetno bilo na osrednji grajski kopi, medtem ko je bilo spodnje pri mostu pod dominikanskim samostanom. Zaradi nadaljnje rabe osrednje grajske kope in reke Drave na obeh lokacijah nimamo pravih arheoloških kontekstov. Omenja se tudi cerkev v zgornjem mestu, torej predvidoma nekje na grajski kopi, in sicer »v vzhodnem delu tega mesta«, torej kje na vzhodnem platoju. Med izkopavanjem leta 2015 so naleteli na nekaj belobrdskih grobov in predromanske strukture (10. in 11. stoletje), kjer so tudi domnevali cerkveni objekt. Žal pa je plaz, ki je bil vzrok za izkopavanja, veliko ostalin odnesel s sabo.⁹¹

Proti koncu 9. stoletja in prvo polovico 10. stoletja je sicer večji ali manjši ogrski prelom ter »drugo« temno obdobje. To videnje je morda povezano s splošno sliko v Evropi, kar lahko potem (pre)hitro posplošimo. Lorenzo Valla je 10. stoletje označil za dobo »svinca in železa«.⁹² Na podlagi analize ohranjenih rokopisov sta Eltjo Buringh in Jan Luiten Van Zanden odkrila, da se količina rokopisov v 8. in 9. stoletju postopoma večja, nato pa v 10. stoletju spet malo upade;⁹³ podoben padec je zaslediti na Slovenskem.⁹⁴ V *The New Cambridge Medieval History* so izpostavili,

⁸⁸ Kosi, *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem*, 16–23, 33–36.

⁸⁹ Štih, *Salzburg na spodnještajski Dravi*, 183.

⁹⁰ D. O. III., št. 22. Štih, *Salzburg na spodnještajski Dravi*, 183–184.

⁹¹ Lazar, Arh, *Poročilo*, 20–33.

⁹² Navedeno po Lutz, *Letaldus, A Wit of the Tenth Century*, 97.

⁹³ Buringh, Zanden, *Charting the „Rise of the West“*.

⁹⁴ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev II*.

da je v dobi po »padcu« Rima prav 10. stoletje (zraven morda 7.) najbolj revno s pisnimi viri.⁹⁵

Plenilni pohodi so običajno kratkoročni dogodki, a zato toliko bolj viharne. Zgodovinski viri pa favorizirajo prav te viharne dogodke, a so žal ti praviloma eksogeni viri relativno pogosto dvoumni. Zgodovina teh dogodkov je nujno »enostranska«, saj Ogri takrat še niso osvojili kulture pisanja. Ohranili so se kasnejši madžarski viri o tej dobi, a je vsebina na meji mitskega. Glavni viri so tako nastali na območju zahodne Evrope, Bizanca in islamskih dežel, ki so po svoji naravi enostranski, in to skromne narave (anali, kronike, kratki vstavki v hagiografijah).⁹⁶

Zahodni pisci so Ogre, kot so jih imenovali, zamenjevali z drugimi ljudstvi, ki so se pojavila v Evropi z vzhoda in bila svoj čas sinonim za opustošenje (Huni in Avari). Pisci so uporabljali tipične topose za opis nomadskih ljudstev. Tudi Ogri sami so prevzeli legende o Atili, ko so prišli v novo domovino, saj so bili morda celo etnično sorodni s Huni. Regino pravi, da so zaradi svojega »strahopetnega« načina bojevanja bolj sorodni živini kot pa ljudem. Njihovo nečloveško bitje je poudarjeno še z zunanostjo, zaznamovano z na golo ostriženo glavo.⁹⁷ Tako se poudarja zverinskost tega groznega ljudstva, kar pa ni novost. Zahodni pisci so namreč uporabljali antične avtoritete (Amijan Marcelin, Justin, Pavel Diakon), ki so opisovali navade Hunov in Avarov, zato je težko ločiti med aktualnimi in anahronističnimi dejstvi.⁹⁸

Ogrska osvojitve »domovine« konec 9. stoletja je tudi začetek procesa praktično vsakoletnih plenjenj, saj so v več kot 50 letih izvedli skoraj 40 večjih plenilnih pohodov preko slovenskega ozemlja v Italijo ali v srednjo Evropo.⁹⁹ Zahodni viri radi pripisujejo plenjenje Ogrov njihovi (nomadski) sli po osvajanju in plenu. Dejansko pa gre za kombinacijo dejavnikov. V (pol)nomadski družbi so bili plenilni pohodi temelj družbene organizacije, saj so plemiči in njihovo vojaško spremstvo potrjevali svoje mesto ter red stvari v družbi. Prav tako so pohodi imeli preventivno funkcijo kot varovanje na novo osvojene dežele. Njihov cilj ni bil osvojitev novih ozemelj, ampak plen oziroma tribut. Ne gre pa zanemariti vloge, ki jo je imela pri teh pohodih razdrobljenost zahodne Evrope. Vladarji so Ogre pogosto poklicali kot zaveznike proti svojim nasprotnikom, kar so krščanski pisci kasneje strogo obsojali.¹⁰⁰

V literaturi se pogosto pojavi zapis, da so ogrski vpadi ovirali razvoj Ptuja in da je Ptuj izgubil veljavo, ki jo je imel v 9. stoletju kot eden pomembnejših krajev v Spodnji Panoniji. Tega »preloma« v arheološkem zapisu ni zaslediti, saj ni opaziti

⁹⁵ Reuter, *Introduction: Reading the Tenth Century*, 1–3. Zimmerman, *Das dunkle Jahrhundert*, 15–21.

⁹⁶ Pri tem v večji meri sledim ugotovitvam nemškega (bavarskega) zgodovinarja Maximiliana Georga Kellnerja v njegovi objavljeni disertaciji *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150*.

⁹⁷ Gießauf, *Barbaren - Monster - Gottesgeißeln*, 123.

⁹⁸ Fasoli, *Le incursioni Ungare*, 12–13.

⁹⁹ Štih, *Madžari in slovenska zgodovina*.

¹⁰⁰ Gießauf, *Barbaren - Monster - Gottesgeißeln*, 105–07. Kellner, *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150*.

kake ožgane ali ruševinske plasti. Razlog za to lahko tiči v tem, da doslej razen Štukov-Marof nismo odkrili pravega naselbinskega konteksta, kjer bi to lahko opazili. Plenilni pohodi so bili del sistema in so bili »neločljivo povezani s tovrstno družbo«.¹⁰¹ Ogri so podobno kot Avari prišli kot nomadsko ljudstvo z vzhoda, a so se za razliko od Avarov po porazu leta 955 ustalili in akulturirali ter pokristjanili.

Na slovenskem ozemlju je relativno malo arheoloških najdb, ki jih lahko povežemo z Ogri, in sicer gre predvsem za najdbe vojaškega značaja, kar se sklada s funkcijo tega prostora kot »prehodnega« ozemlja. Gre za redke najdbe rombično ploščatih pušičnih osti, ki so jih našli na poznoantičnih najdiščih (Tonovcev grad pri Kobaridu, Zidani gaber nad Mihovim, Lajh v Kranju).¹⁰² Odkritih je bilo tudi kar nekaj stremen zvončaste oziroma predvsem hruškaste oblike, ki jih povezuje mo z Ogri (Gradišče nad Trebenčami, Tabor pri Tomaju, Ljubična nad Zbelovsko Goro, Ljubljana).¹⁰³

Na Ptujju je bilo doslej odkritih le zanemarljivo število artefaktov, ki jih lahko (sporno) pripisujemo »Ogrom«;¹⁰⁴ podobno velja za (nomadske) Hune in Avere. Gre za predmete iz grobov št. 13 in 262 na grajski nekropoli. V ženskem grobu št. 13 so našli tri fragmentirane srčaste obeske iz čiste srebrne pločevine, ki imajo na sredi pozlačeno manjšo vdolbino. Ta »nakit« bi lahko služil tudi kot okrasno okovje na konjski opremi. V grobu so našli še pet »belobrdskih« obsenčnikov s »s« zanko. V moškem grobu št. 262 pa so odkrili dva fragmentarno ohranjena noža, dva fragmenta raznega okovja in dva fragmenta šila z lesenim ročajem.¹⁰⁵

Za razvoj mesta pa je bila po koncu ogrskih vpadov odločilna prav tranzitna trgovina, saj je Ptuj postal ena najpomembnejših postaj med Ogrsko in severno Italijo. Žal za zgodnji srednji vek ni podatkov o izmenjavi, zato lahko o tem le ugibamo.¹⁰⁶ Znan je podatek za prvo polovico 16. stoletja, ko so iz Ogrske v smeri proti zahodu in Benetkam izvozili okoli 200.000 kož letno;¹⁰⁷ velik delež le-teh je šel tudi skozi Ptuj. Iz Ogrske so pošiljali še govedo in žito, medtem ko so v drugo smer tovorili predvsem olje, med in sol.

V tem zgodnjem času trgovina gotovo še ni bila tako močna tudi zaradi vojn in plenjenj. Kljub temu se je postopoma razvila dobičkonosna trgovina. Meščani so se zavedali pomena te trgovske povezave, zato se je veliko členov v mestnem statutu iz leta 1376 dotikalo le-te.¹⁰⁸ V Pseudoarnulfinumu se sicer izrecno ne omenja pravica do trgovanja, a je to razvidno iz konteksta podelitve mitnine (*theloneum*).

¹⁰¹ Kontler, *Tisočletje v Srednji Evropi - Madžarska zgodovina*, 38–40.

¹⁰² Milavec, Modrijan, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad*, 49.

¹⁰³ Karo, *Oprema konja v zgodnjem srednjem veku*. »Problem« je, ker gre za »poznoantična« najdišča, ki naj bi v tem času že samevala; prav tako so relativno oddaljena od glavne vpadnice. Na grobišču Pristava pri Bledu je Andrej Pleterski zasledil eno plast uničenja, ki jo je glede na najdbo pušice pripisal Ogrom (okrog 900). Pleterski, *The invisible Slavs*, 168.

¹⁰⁴ Tukaj je govora je artefaktih in njihovi kulturni provenienci. Etnično pripadnost posameznika na podlagi posameznih pridatkov v grobu je praktično nemogoče določiti.

¹⁰⁵ Korošec, *Ungarische elemente aus der Nekropole auf der Burg zu Ptuj*.

¹⁰⁶ Magdič, *New Archaeological Research*, 450–455.

¹⁰⁷ Štih, Simoniti, *Na stičišču svetov*, 216.

¹⁰⁸ *Statut mesta Ptuj 1376*.

S trgovskim prometom je bil neposredno povezan prehod preko Drave, ki je stal na prometni osi proti Podonavju. Nadškof oziroma njegov odvetnik je v mestu imel tudi sodno pristojnost nad prebivalstvom (*bannum*), zato je Ptuj spadal pod posebno sodno območje, izvzeto iz kraljeve domene.¹⁰⁹

Po koncu ogrskih vpadov v Italijo je prihajalo do pogostih mejnih bojev. Kakšne stalne meje v tem času ni bilo, ampak je med državnima tvorbama obstajal širok (vojni) mejni pas (t.i. marka). Menjalna listina (med 1106 in 1124) med mejnim grofom Engelbertom Spanheimom in šentpavelskim samostanom je naštevala vso dediščino, ki jo je imel Engelbert v Ptujski marki (*marchia Pitouiensis*) in jo je predal Šentpavlu. Našteti kraji ne segajo na vzhodu preko Boračeve (JV od Radgone), Negove, Plitvic in nekega »Pribissendorfa«. Vsi so bili zaradi pogostih vpadov opustošeni; napadalci naj bi si prilaščali ljudi, živino in drugo blago.¹¹⁰

Na tem mejnem pasu so varnost zagotavljali t.i. strelci (*sagittarii*) in strelski dvorci, to so manjši dvorci, posestva ali vasi, ki so bili prosti dajatev in davščin, a so morali zato opravljati vojno dolžnost. Pred Ptujem proti Ormožu sta dva zaselka z imenom Strelci oziroma Strejaci,¹¹¹ ki še danes pričata o mejnem pasu med Ogrsko in Štajersko.¹¹² Podobno je Ogrska uredila ob svojih mejah širok obrambni pas, obstoječ iz gozdov, močvirja in puste zemlje. Vzdrževala je posebne umetne ovire, obstoječe iz jarkov, plotov, okopov, iz kamenja in drevesnih debel zgrajenih barikad (*indagines*). Meja se je v večji meri v 13. stoletju ustalila in preko nje so vodila v gozd »presekana« pota iz ene države v drugo, o čemer pričajo ledinska imena Preseka, Kog, Krče. Mejno ozemlje pred preseki in stražami so Ogri pogosto opustošili in puščali neobljudeno. Takšna mejna pustota (*vacua et inhabitata*) naj bi bila tudi pri Veliki Nedelji.¹¹³

Leta 1131 je bil sklenjen »trajni« mir med salzburškim nadškofom in Ogri. Življenjepis salzburškega nadškofa Konrada I. (1106–1147) prinaša prvo omembo ptujskega gradu. Vsekakor je šlo za pomembno točko v razvoju Ptuja, saj je ptujski kolektivni spomin kakšnih 250 let kasneje ob zapisu mestnega statuta leta 1376 prav Konrada postavil na posvečeno prvo mesto; dlje nazaj njihov kolektivni spomin očitno ni segel.¹¹⁴ Nadškof je po sklenitvi miru na Ptuju ponovno postavil že obstoječ, a razrušen grad, »ako bi Ogri vsled svoje naravne nestanovitnosti prelomili prisego«. ¹¹⁵ Obnovitev predpostavlja obstoj starejše utrdbe in to »predkonradovsko« fazo se najpogosteje datira v 11. stoletje, a bi lahko bila tudi zgodnejša.¹¹⁶ Takrat

¹⁰⁹ Kosi, *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem*, 49–54.

¹¹⁰ MC 3, št. 539. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV*, 12–14. Kos, *K postanku ogrske meje*, 145.

¹¹¹ Snoj, s.v. Strelci, *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*.

¹¹² Härtel, *Sagittarii und Schützen in den Ostalpenländern*, 289–324.

¹¹³ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku V*, 192. Kos, *K postanku ogrske meje*, 146–151. Za Ogrsko stran glej še Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenwächter in mittelalterlichen Ungarn*, 5–22. O problemu meje in stiku med Ogri ter ‚Zahodom‘ sploh glej Berend, *At the Gate of Christendom*, 6–17. Za pomoč in usmeritev se zahvaljujem Nori Berend.

¹¹⁴ *Statut mesta Ptuj 1376*, 106.

¹¹⁵ *Vita Chunradi*, c. 20. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV*, 65–66.

¹¹⁶ Lamut, *K začetkom visokosrednjeveškega Ptuja*, 100–101. Predovnik, *A Brave New*

naj bi postavili kamniti grad, ki je zamenjal leseno utrdbo iz dobe pred ogrskimi vpadi.¹¹⁷ Kot že omenjeno, bi lahko interpretirali ostanke Objekta oziroma »svetišča« tudi kot temelje za stolpasti grad na izpostavljenem zahodnem platoju.

Konrad je ptujski grad zaupal svojemu ministerialu Frideriku, prišleku iz Bavarske in kastelanu salzburškega gradu Kamen v Labotski dolini. Po gradu je Friderik dobil novo ime, in sicer gospod Ptujski.¹¹⁸ O ofenzivni politiki gospodov Ptujskih priča pritožba ogrskega kralja Geza II. pri salzburškem nadškofu nad Friderikom II. iz leta 1161.¹¹⁹ Konec 12. stoletja so gospodje Ptujski izvedli odločilno ofenzivo in na škodo Ogrske premaknili mejo onstran črte Središče-Ljutomer in na Muro do Radgone, kjer je Mura ostala meja vse do razpada Avstro-Ogrske po prvi svetovni vojni. Salzburški ministerial Friderik III. s Ptuja je leta 1199 odvezel tudi Ormož in pri Veliki Nedelji nastanil nemški viteški red.¹²⁰

Na gradu je ohranjena mogočna stena romanskega palacija s sledovi sedem polkrožno zaključenih lijakastih romanskih oken. Ta okna so osvetljevala veliki dvoranski prostor, ki so bili ob renesančni in baročni prenovi zasuti (takrat so bile temnice, t.i. kazemate). Glede na ostanke starejše substrukture v zahodni steni romanskega palacija in po utrdbenih načrtih iz 17. stoletja je verjetno na tem mestu stal t.i. Konradov stolp (bergfrid), ki se je naslanjal na palacij. Stolpasti gradovi so značilni za dobo 12. in 13. stoletja in so nastajali na obrambno najbolj ugodnih mestih. Na načrtih je velik stolp kvadratnega tlorisa, ki je stal v severozahodnem delu romanskega palacija. Porušili naj bi ga v času barokizacije gradu med letoma 1657 in 1681.¹²¹

Salzburški nadškof je bil lastnik mesta, a je le-to dobivalo vedno več »avtonomije« (mestni statut iz leta 1376).¹²² Meje mesta niso bile postavljene z obzidjem, saj so vključevale še najmanj predmestja, kot nam posredno izdaja daritev plemiča

World, 80–81. Salzburška nadškofa Balduin (1041–60) in Gebhard (1060–80) se omenjata kot možna graditelja te »predkonradovske« faze.

¹¹⁷ Vnuk, *Gradbena zgodovina*, 17. Na vzhodnem platoju so odkrili temelje zidov, ki jih Branko Vnuk interpretira kot ostanke romanskega stolpa, a bi lahko bili predkonradovski ali konradovski (11./12. stol.). Lazar, Arh, *Poročilo*. Grad ima danes predvsem podobo renesančnih in baročnih predelav ter dodelav. Vnuk, *Gradbeni posegi na ptujskem gradu v času rodbine Leslie*.

¹¹⁸ Hajdinjak, Vidmar, *Gospodje Ptujski*. Nekateri predstavniki te rodbine od Friderika V. (1246–1288) naprej so bili tudi deželni glavarji in maršali Štajerske. Odigrali so pomembno vlogo na jugovzhodnem obrobju Svetega rimskega cesarstva in občasno na širšem območju srednje Evrope. Gospodje Ptujski so vladali nad Ptujem vse do smrti zadnjega moškega predstavnika rodbine, Friderika IX. (6.1.1438).

¹¹⁹ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* IV, 223.

¹²⁰ Kos, *K postanku ogrske meje*, 145–147. Hajdinjak, Vidmar, *Gospodje Ptujski*, 16–19.

¹²¹ Vnuk, *Gradbena zgodovina*, 17–20. Paolo Santonino, spremljevalec oglejskega vizitatorja, je v svojem popotnem dnevniku v letu 1487 zapisal opazko, da ima Ptuj »na vzpetini nezavzeten grad in trdnjavo.« Santonino, *Popotni dnevniki*, 72.

¹²² Na mejo med grajskim posestvom in mestom nas opominja mejnik z grbom Herbersteinov, ki so imeli v lasti ptujski grad od sredine 19. stoletja do leta 1945, ko so grad nacionalizirali. Mejniki so našli sicer verjetno v zatečeni legi ob izkopavanjih na grajski ulici, ki vodi iz mesta proti gradu, vendar je gotovo stal v bližini. Lubšina-Tušek, *Ptuj – Grajska ulica*. V sekundarni legi je tudi Leslijev (rodbina škotskih grofov, ki je bivala na Ptuju od leta 1656 do leta 1802) mejnik pred Karlovim portalom. Podobna zamejitev je verjetno obstajala že v srednjem veku.

Rudolfa iz Rožaka (*Rudolfus de Rasia*; Rožak je vas poleg Drave jugozahodno od Vrbe),¹²³ ki je leta 1202 cerkvi sv. Ivana v Žičah podelil dve vasi, ki ležita na »ravnini tik reke Drave na meji mesta Ptuja ter se imenujeta Hajdina«. ¹²⁴ Omenjata se zgornja vas (*superioris ville*) in spodnja vas (*inferius*), kar je pomenilo, da Zgornja in Spodnja Hajdina nista spadali v mesto, medtem ko je Breg potemtakem najverjetneje spadal pod mestni pomerij; podobno verjetno drugi predmestji (Vičava in Kaniža).

Gradnja mestnega obzidja se omenja 1251, ko so proti volji meščanov v obzidje vključili komaj zgrajeni dominikanski samostan. Stalo je pred letom 1258, ko so Ogri neuspešno oblegali mesto. O njegovem videzu nekaj izvemo tudi iz mestnega statuta iz leta 1376, kjer se omenja obzidje z jarkom in mostom.¹²⁵ Tudi pred 13. stoletjem je mesto bilo zavarovano, vprašanje je le, kako so bile videti mestne utrdbe. Glede na sočasne primerjave bi bilo mesto lahko zavarovano z nasipi in jarki, lesenimi palisadami in utrjenimi dvori na izpostavljenih točkah.¹²⁶

Ker življenje v mestu poteka nemoteno do danes, so arheološke raziskave omejene le na posamezna zaščitna izkopavanja ob gradbenih posegih v zaščiteno srednjeveško mestno jedro. Pogosto se naleti na pravilne obdelane bloke iz svetlo rumenega peščenca, ki so značilni za srednjeveško gradbeno zgodovino Ptuja.¹²⁷ Gradnja je mešana z opeko in pogosto se obdelani bloki pojavljajo kot spolije. V srednjem in novem veku so pogosti plenilski jarki za gradbeni material, kjer so »ropali« predvsem rimske ruševine in pri gradnji uporabljali rimske spomenike. Kljub pomanjkanju najdb predvidevamo tudi obstoj lesenih stavb, ki so bile v tem času gotovo zelo razširjene; meščani pa so verjetno imeli na dvoriščih tudi vrtove.

Zaključek

Danes se več ne govori o absolutnih rešitvah, kot sta kontinuiteta ali prelom, ampak se veliko bolj posveča parcialnim problemom in rešitvam v posameznih lokacijah. V očeh sodobnikov se je veliko institucij srednjega veka naslanjalo na rimske predhodnike. Celo zgodovinopisje je temeljilo na patristični interpretaciji Danijelovih sanj in štirih cesarstev. Šele s humanizmom in renesanso se je ideja kontinuitete začela sesuvati in prevladati prelom, ki je ohranjal vodilno vlogo vse do 20. stoletja. V preteklem stoletju so raziskovalci, kot sta Alfons Dopsch in Hermann Aubin, pokazala, da je kar nekaj kontinuitete.

¹²³ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* IV, LXVIII.

¹²⁴ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* V, 16–17.

¹²⁵ Masten, Premzl (ur.), *Statut mesta Ptuj 1376*, 118, 181; člena 18 in 165.

¹²⁶ Kolar, *Vojske, vojaštvo in vojske na Ptujju skozi stoletja*, 224–227.

¹²⁷ Na Ptujju (tudi v mestu) so gradili iz večjih pravilnih svetobarbarskih klesancev in posameznih antičnih spolij. Kamnolomi na Reberci blizu Dupleka so s t.i. »barbarskim apnencem« (sveta Barbara je (bila) zavetnica rudarjev) Ptuj zalagali z gradbenim materialom že v rimski dobi. Prevažali so ga po reki Dravi z nakladališči pri Dvorjanah, možen pa bi bil tudi prevoz ob levem obrežju reke Drave, kjer so odkrili rimsko cesto. Pahič, *Arheološki spomeniki v Slovenskih goricah*, 197, 201.

Danes pa nedvomno prevladuje paradigma »transformacije rimskega sveta«. Med leti 1993 in 1997 je zdaj že bivša Evropska znanstvena fundacija (*European Science Foundation*) vodila projekt z naslovom *Transformacija rimskega sveta*. Preučevali so spremembe v Evropi od pozne antike do zgodnjega srednjega veka. Projekt so vodili Evangelos Chrysos, Javier Arce in Ian N. Wood. Sodelovalo je preko 100 raziskovalcev iz več kot 20 držav, saj je bil projekt od samega začetka zastavljen interdisciplinarno in internacionalno. Pri tem namerno niso dajali eno- značnih visokoletečih odgovorov. Rezultati tega projekta, ki se je nato razdelil v več manjših projektov, so izšli v 14 zvezkih pri nizozemski založbi Brill v Leidnu.

Za sam Ptuj ni veliko dokazov za kontinuiteto. Kljub temu se da iz posrednih dokazov, nadregionalnega pomena tega območja in verjetno ohranitve prehoda ter poti, sklepati na neke vrste ohranitev funkcije mesta. To bi lahko potrjevale posamične najdbe brez pravega konteksta (razni novci). Bistveno je torej vprašanje, kje postavimo mejo med pravim prelomom in kontinuiteto ter kako hitro naj bi prišlo do teh fenomenov. Kot je zaključil že Vladimir Miložič, gre pogosto za vprašanje interpretacije.¹²⁸

Ptuj je podobno kot Bled ali Kranj v Sloveniji odlično mesto za preučevanje kontinuitete med antiko in srednjim vekom. Če je za Bled in Kranj ta kontinuiteta oziroma stik v večji meri jasen, pa imamo na Ptuj le posredne dokaze. Po drugi strani pa je molk arheoloških virov med sredinoo 5. in sredinoo 7. stoletja lahko le posledica raziskanosti in se lahko kadarkoli spremeni z odkritjem novega najdišča. Pri tem seveda ni šlo za ohranitev vseh institucij antike v enaki obliki, ampak v bistveno omejeni in spremenjeni podobi.

¹²⁸ Miložič, *Zusammenfassung: Germania I und Maxima Sequanorum*.

Viri in literatura

Večina terenske dokumentacije z dnevnikoma je v arhivu Inštituta za arheologijo SAZU, nekaj malega za leto 1946 pa v Zgodovinskem arhivu Ptuj. Še nekaj »postranske« dokumentacije, ki pa omogoča »gosto branje«, je v drugih ustanovah. Pri signalizaciji arhivskih virov sem se trudil biti karseda ekonomičen. Tako sem označil le kratico institucije in oznako posameznega vira. Ker dokumentacija ni v preveč različnih fondih ali škatlah, zainteresirani raziskovalec ne bi smel imeti preveč težav. Večina dokumentov je namreč razvrščena po letnicah, zato se da iz konteksta razbrati pravi dokument in mesto.

Famozna anketa je zanimivi manko v arhivih slovenskih ustanov. Morda niti ni bistvena, a bi nam koristilo poznati odnos več drugih sočasnih arheologov do tega vprašanja. Nekateri so bili odkrito proti interpretaciji Objekta kot staroslovanskega svetišča, spet drugi so bili bolj na strani Korošca in branili njegovo metodologijo, če že niso pritrdili njegovi interpretaciji. Ker odgovorov nisem našel v Sloveniji, sem pisal v tujino in prosil ciljne ustanove za pomoč. Večina mi je odgovorila negativno, sem pa imel tudi nekaj uspeha.¹²⁹

Pri sami dokumentaciji so sicer bili selektivni, kot smo tudi danes, čeprav morda za odtene ali dva manj. Tako namreč niso dokumentirali novejših ali mlajših stvari (okvirno po 1100). Tukaj je seveda vprašanje, česa vse niso dokumentirali ali zapisali. Starejša arheologinja mi je rekla, da so še pred dobrimi 30 leti mlajše predmete metali čez ramena. Izkopavanja na ptujskem gradu so potekala leta 1946–47, sam spor pa se je odvijal v naslednjih letih, torej okvirno pred 70 leti. Glavni akterji so žal pokojni. Uspelo mi je opraviti dva kratka intervjuja z Josipom Korošcem (r. 1941), sinom glavnega izkopavalca, za kar se mu zahvaljujem.

Tudi sam material je razpršen. Veliko stvari so arheologi v preteklosti nesli domov. To je seveda bilo v skladu s prepričanjem, da je material njihov, in ne od države ali skupnosti. To je bistveni problem, ker potem niti ne vemo, česa vse nismo videli. V dokumentu na Zavodu za varstvo kulturne dediščine se je omenjala tudi možnost filmskega snemanja izkopavanj jeseni 1946. Tako sem kontaktiral Slovenski filmski arhiv pri ARS, a posnetkov nismo našli (pregledali smo tudi Filmske novosti). Potem smo pisali še na »centralni« filmski arhiv za Jugoslavijo, Jugoslovensko kinoteko v Beogradu, a tudi tam zelenega posnetka niso našli.

¹²⁹ Tik pred oddajo članka sta me kontaktirali Naďa Profantová in Marcela Starcová iz Češke Akademije znanosti, kjer sta odkrili nekaj korespondence med jugoslovanskimi in češkimi arheologi. Nato sem pisal direktorju arhiva Janu Chodějovskýju, ki mi je prijazno poslikal te dokumente. Med njimi je tudi odgovor Jaroslava Böhma na anketo, ki pa ni dokončen. Iz daljave je previdno ocenil, da bo treba za dokončno interpretacijo dogodkov počakati še na kako primerjavo.

Arhivski viri

ARS: Arhiv Republike Slovenije. – AS 231 Ministrstvo za prosveto za leta 1946–1949, škatle 54, 60, 74, 76, 90, 92, 93, 115, 124, 152; AS 1270 Zveza zgodovinskih društev Slovenije, škatli 1 in 2.

Biblioteka SAZU: Biblioteka Slovenske Akademije znanosti in umetnosti. – Škatle: 05 Druge enote SAZU, 10 Inštituti, ki so bili del SAZU, 10 Zgodovinski inštitut 1949–1981 in 11 Arheološki inštitut 1949–1981; 05 Tajništvo razredov, 01 Razred za zgodovinske in družbene vede, 01 Zapisniki sej 1939–1948 in 02 Dopisi 1949–1968; 02 Predsedstvo SAZU, 01 Seje Predsedstva, 01 Zapisniki sej 1938–1952; 02 Predsedstvo, 00 Razno, 01 Razna pošta 9 1948–1950; 03 Skupščina SAZU, 02 Seje skupščine, 01 Zapisniki sej 1938–1951; 03 Skupščina SAZU, 00 Razno, 01 Zadeve članov SAZU 1 1947–1949, 2 1950–1953; 06 Referat za tisk, 01 Pogodbe, 1942–1988.

CAS: Czech Academy of Sciences (Akademie věd České republiky; Češka akademija znanosti), fond »Státní archeologický ústav 1919–1952« (Državni arheološki inštitut), škatla 12, inv. št. 174.

INDOK: Informacijsko-dokumentacijski center Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. – Mape za leta 1946–1955.

IZA: Inštitut za arheologijo, Slovenska akademija znanosti in umetnosti. – Poročila in terenski dnevniki: škatla 5; mapa Slovansko svetišče na Ptujskem gradu; Fototeka.

MK – UZKB: Ministarstvo kulture – Uprava za zaščito kulturne baštine u Zagrebu.

NMSlo: Narodni muzej Slovenije. – Spisi 1946–1949; Arheološki oddelek, Fototeka Rudolfa Berceta in njegovi merilni zapisniki.

ZAP: Zgodovinski arhiv Ptuj. – Zbirka Muzejskega društva 1605–1961, škatli 4 in 7; delno tudi 38 (Osebnna mapa Antona Smodiča). + ZAP Viktor Skrabar, Pettau 1909: Izkopavanja – delovni dnevnik.

ZVKDS: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Arhiv ZVKDS OE Maribor, Izpostava Ptuj.

Filmski posnetki

Die Deutsche Wochenschau (1941), Nr. 558, Sieg auf dem Balkan I (16. maj 1941). – Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=yRKoflr5XBs&t=408s> (8.10.2016).

Ptuj – zgodovinsko mesto (1949), kratki dokumentarni reportažni film, 35 mm, čb, zvočni, 688 m. – Režiserja Mirko Mahnič in Zvone Sintič. – Ljubljana, Triglav film. – Hrani Slovenski filmski arhiv.

Klio v Ptuj (1969), kratki dokumentarni propagandni film, 35 mm, b, zvočni, 419 m. – Režiser France Kosmač. – Ljubljana, Viba Film. – Hrani Slovenski filmski arhiv.

Časopisni viri

Slovenski gospodar, 1. maj 1940: *Regulacijska dela na Dravi pri Ptuj od početka do danes*. Kärntner Zeitung, 30. september 1942.

Marburger Zeitung, 29. april 1941: Der Dank des Führers an die SA. *Marburger Zeitung* 81/96.

Naprijed: tjednik Centralnoga komiteta Komunističke partije Hrvatske, Broj 40, oktober 1946.

Slovenski poročevalci, 4. september 1946.

Vestnik: Glasilo OF za mariborsko oblast (1946–1947).

Objavljeni viri

- Auctarium Garstense* (ur. W. Wattenbach). Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 9. Stuttgart, 1983.
- Baraga, France, *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku 6/1 (Listine 1246–1255). The-saurus memoriae, Fontes 2*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2002.
- Bosau, Helmut von, *Helmoldi presbyteri Bozoviensis cronica Slavorum* (ur. B. Schmeidler). Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum. Hannover, 1937.
- Continuatio altera Annalium Iuvanensium maximorum* (ur. H. Bresslau). Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 30/2. Leipzig, 1934, str. 741-743.
- Conventus episcoporum ad ripas Danubii*, a. 796. Monumenta Germaniae Historica. Turnhout, Brepolis Publishers, 2010.
- Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (ur. F. Lošek), Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg. Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte 15, Hannover, 1997, str. 90-135.
- D. Arn.: *Diplomata Arnolfi* (ur. P. Kehr). Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum. Berlin, 1940.
- D. Kar.: *Diplomata Karolinorum 1* (ur. E. Mühlbacher). Monumenta Germaniae Historica. München, 1991.
- D. Karl.: *Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum 1* (ur. P. Kehr). Monumenta Germaniae Historica. München, 1991.
- D. O. I.: *Diplomata regum et imperatorum Germaniae 1* (ur. T. Sickel). Monumenta Germaniae Historica. Hannover, 1879-1884.
- D. O. III.: *Diplomata regum et imperatorum Germaniae 2/2* (ur. T. Sickel). Monumenta Germaniae Historica. München, 1980.
- Chronicorum quae dicuntur Fredegarii* (ur. Bruno Krusch). Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum. Hannover, 1888.
- Friis-Jensen, Karsten (ur.), *Saxo Grammaticus, Gesta Danorum: The History of the Danes* (prev. Peter Fisher). Oxford: Clarendon Press, 2015.
- Holder, Alfred (ur.), *Saxonis Grammatici Gesta Danorum*. Monumenta Germania Historica. Strassburg, 1886.
- Kos, Fran, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, I-IV (500-1200). Ljubljana: Leonova družba v Ljubljani, 1902-15.
- Kos, Milko, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, V (l. 1201-1246). Ljubljana: Leonova družba v Ljubljani, 1928.
- Kos, Milko, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Ljubljana, Znanstveno društvo, 1936.
- Kos, Peter, Andrej Šemrov, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien (FMRSI) I-IV*. Berlin: G. Mann, 1988-98.
- Lang, Alois, *Die Salzburger Lehen in Steiermark bis 1520*. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 1937.
- Mavrikij, Das Strategikon des Maurikios (George T. Dennis (ur.), Ernst Gamillscheg (prev.)). *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* Vol. XVII. Wien, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981.
- MC 3: *Monumenta historica ducatus Carinthiae* 1-3 (ur. A. Jaksch). Klagenfurt, 1896-1904.
- Nestorjeva kronika oziroma *Pripoved o minulih letih* (prevod Aljaž Glaser). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- Prokopij, *History of the Wars*. The Loeb classical library. Cambridge (Mass.); London: Harvard University Press, 1996.
- Ravennatis Anonymi Cosmographia* (ur. M. Pinder, G. Parthey). Berlin, 1860.

- Saleški Finžgar, Fran, *Pod svobodnim soncem* I. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1969.
- Santonino, Paolo, *Popotni dnevniki, 1485-1487*. Celovec; Dunaj; Ljubljana: Mohorjeva založba, 1991.
- Seemüller, Joseph (ur.), *Ottokars Österreichische Reimchronik*. Monumenta Germaniae Historica. München, 1980.
- Shakespeare, William, *Mnogo hrupa za nič* (poslovenila Oton Župančič in Janko Moder). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968.
- Smith, Alexander, *Of Death and the Fear of Dying; Men of Letters. Dreamthorp; a book of essays written in the country*. London, 1907.
- Statut mesta Ptuj 1376* (prevod in komentar Dušan Kos; ur. H. Masten, P. Premzl). Maribor, Umetniški kabinet Primož Premzl, 1998.
- Sveto pismo na internetu: <http://www.biblija.net/biblija.cgi?l=sl> (25.2.2018).
- Viktorin Ptujski, *Razlaga Razodetja in drugi spisi* (prevedel, uvod in opombe napisal fr. Miran Špelič OFM). Celje: Mohorjeva družba, 1999.
- Vita Chunradi archiepiscopi Salisburgensis* (ur. W. Wattenbach). Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 11. Stuttgart, New York, 1964.
- Wolfram, Herwig, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum: das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zveza zgodovinskih društev Slovenije; Klagenfurt: Auslieferung Hermagoras, 2013.

Sekundarna literatura

- Abramič, Mihovil, *Poetovio: Führer durch die Denkmäler der römischen Stadt*. Wien: Österreichisches Staatsdruckerei, 1925. – Hkrati je izšel tudi Sovretov slovenski prevod: Abramič, Mihovil, *Poetovio: vodnik po muzeju in stavbnih ostankih rimskega mesta*. Ptuj: Muzejsko društvo, 1925.
- Ajlec, Kornelija, UNRRA v Jugoslaviji in Sloveniji. *Prispevki za novejšo zgodovino* 52/2, 2013, str. 79-99.
- Baier, Rudolf, Die Burgwälle der Insel Rügen nach den auf Befehl Sr. Majestät des Königs im Sommer 1868 unternommenen Untersuchungen. *Baltische Studien* 24, 1872, str. 234-290.
- Barker, Philip, Tehnike arheološkega izkopavanja (prev. Bojan Djurić et al.). Ljubljana: Slovensko arheološko društvo, 1998.
- Bartulin, Nevenko, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*. Leiden: Koninklijke Brill, 2014.
- Baš, F. 1933, Historično-geografski razvoj Ptuja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 28, str. 83-113.
- Baš, Angelos, Dr. Josip Korošec, Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji. *Zgodovinski časopis* 1, 1947, str. 206-212.
- Baš, Franjo, Korošec Josip: Slovansko svetišče na ptujskem gradu. *Zgodovinski časopis* 2-3, 1948-49, str. 206-213.
- Baš, Franjo, Mali grad v Ptuj. *Zgodovinski časopis* 4, 1950, str. 127-150.
- Bell, John, Continuity and Infinitesimals. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2013, <https://plato.stanford.edu/entries/continuity/> (25.2.2018).
- Berend, Nora, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000–c. 1300*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- Bezljaj, France, Nekaj besed o slovenski mitologiji v zadnjih desetih letih. *Slovenski etnograf* 3-4, 1951, str. 342-353.
- Bezljaj, France, *Zbrani jezikoslovni spisi* (uredila Metka Furlan). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.

- Bhabha, Homi K., *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994.
- Bošković, Đurđe, Проблем словенског храма у Птују (Problem slovenskog hrama u Ptuj). *Starinar* 1, 1950, str. 39-46.
- Bratož, Rajko, Kratek oris zgodovine kraščanstva na Slovenskem v pozni antiki. *Zgodovinski časopis* 35, 1981, str. 205-221.
- Bratož, Rajko, Razvoj organizacije zgodnjekrščanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja. *Zgodovinski časopis* 40, 1986, str. 363-395.
- Bratož (ur.), Rajko, *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2000.
- Bratož, Rajko, *Med Italijo in Ilirikom v pozni antiki: slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2014.
- Braudel, Fernand, Čas sveta I (Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.-XVIII. stoletje). Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991.
- Buringh, Eltjo, Jan Luiten Van Zanden, Charting the „Rise of the West“ - Manuscripts and Printed Books in Europe, A Long-Term Perspective from the Sixth through Eighteenth Centuries. *The Journal of Economic History* 69/2 (Jun., 2009), str. 409-445.
- Cajncar, Stanko, *Sloven iz Petovije: povest iz 9. stoletja*. Celje: Mohorjeva družba, 1955.
- Ciglenečki, Marjeta, s.v. Ptuj. *Varstvo spomenikov* XXV, 1983, str. 299-301.
- Ciglenečki, S. 1992, *Pólis Norikón: poznoantične višinske utrdbe med Celjem in Brežicami*. Podsreda, Zavod Spominski park Trebče.
- Ciglenečki, Slavko, Arheološki sledovi zatona antične Petovione. *Ptujski arheološki zbornik, Ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*. Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj, 1993, str. 505-520.
- Ciglenečki, Slavko, Results and Problems in the Archaeology of the Late Antiquity in Slovenia. *Arheološki vestnik* 50, 1999, str. 287-309.
- Ciglenečki, Slavko, Zum Problem spätrömischer militärischer Befestigungen im südlichen Teil von Noricum mediterraneum. *Schild von Steier, Archäologische und numismatische Beiträge aus dem Universalmuseum Joanneum* 20, 2007, str. 317-328.
- Collis, John, *Digging up the past: an introduction to archaeological excavation*. Stroud, Gloucestershire: Sutton, 2002.
- Curk, Iva, Several Novelties from Roman Ptuj. *Archaeologia Iugoslavica* 20-21 (1980-81), str. 108-115.
- Curk, Iva, *Sto zgodb arheoloških spomenikov v Sloveniji*. Ljubljana: Prešernova družba, 1995.
- Curk, Jože, Ptujski grad (stavbno-zgodovinska skica). *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 6/2, 1958, str. 57-66.
- Curk, Jože, O nekaterih nerešenih problemih ptujске topografije. *Kronika* 47, 1999, str. 1-10.
- Darwin, Charles, *On the Origin of Species*. London: John Murray, 1859.
- Demandt, A., H.-W. Goetz, H. Reimitz, H. Steuer, H. Beck, s.v. Kontinuitätsprobleme. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* XVII (2001), str. 205-237.
- Demo, Željko, *Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia and Bosnia & Herzegovina*. Ljubljana: Narodni muzej, 1994.
- Dinkluge, Karl, Studien zur Frühgeschichte des deutschen Süostens. *Südostforschungen* V/1, 1940, str. 158-199.
- Dinkluge, Karl, Frühdeutsche Volkskultur der Ostmark im Spiegel der Bodenfunde von Untersteiermark und Krain. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 71, 1941, str. 235-259.
- Dinkluge, Karl, *Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten und seinen Marken*. Laibach, 1943.

- Drnovšek, Marjan, Drago Bajt (ur.), *Slovenska kronika XX. stoletja* (3. izdaja). Ljubljana: Nova revija, 2008.
- Dular, Janez (ur.), *Zakladi tisočletij: zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ljubljana, 1999.
- Dular, Janez, *Severovzhodna Slovenija v pozni bronasti dobi*. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 27. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo, Založba ZRC, 2013.
- Dymond, D. P., *Archaeology and History – a plea for reconciliation*. London: Thames and Hudson, 1974.
- Emeršič, Jakob, Raziskovalec, zbiralec in ohranjevalec profesor doktor Franz Ferk. *Littera scripta manet = Napisana črka ostane: 200 let knjižničarstva in tiskarstva na Ptuj*. Ptuj: Ljudska in študijska knjižnica, 1993, str. 24-50.
- Fasoli, Gina, *Le Incursioni Ungare in Europa Nel Secolo X*. Firenze, 1945.
- Fazioli, Patrick K., From First Reich to Third Reich: German Imperialism and Early Medieval Scholarship in the Southeastern Alpine Region (c. 1919–1945). *Archaeologies* 8/2, 2012, str. 116-144.
- Felgenhauer-Schmiedt, Sabine, Die hochmittelalterliche Burg Möllersdorf. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie Österreichs* 2, 1986, str. 1-45.
- Ferenc, Tone, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno* 1-3. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006-2010.
- Filipec, Krešimir, The End of the Late Antique Fort in Lobar and the Beginning of the Slavic seizing of present-day Northwestern Croatia. *Konstantínove listy* 10/2 (2017), str. 23-34.
- Fran, Alič, *Štirje ptujski lokalni zgodovinarji, ki so pripravljali, ustanovili in vodili naš muzej. Ptujski zbornik: 1893-1953*. Ptuj, Muzejsko društvo Ptuj, 1953, str. 8-15.
- Gaspari, Andrej, *Rimski mostovi v Sloveniji* (diplomska naloga). Ljubljana, 1996.
- Gaspari, Andrej, Raziskave rimskega mostu na Ptuj. *Ptuj v rimskem cesarstvu*. Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj, 2001, str. 51-60.
- Gaspari, Andrej, Rene Masaryk, Peterle Udovič, *Poročilo o zaščitnih arheoloških izkopavanjih na lokaciji Šumi v Ljubljani*. Ljubljana, 2005.
- Gaspari, Andrej, *Prazgodovinska in rimska Emona: vodnik skozi arheološko preteklost predhodnice Ljubljane*. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2014.
- Geertz, Clifford, »Z domorodskega zornega kota«: o naravi antropološkega razumevanja. Časopis za kritiko znanosti XXIV, št. 179, 1996, str. 91-105.
- Gießauf, Johannes, *Barbaren - Monster - Gottesgeißeln: Steppennomaden im europäischen Spiegel der Spätantike und des Mittelalters*. Graz, 2006.
- Gleirscher, Paul, Die Karnburg im Kärntner Zollfeld (Vom königlichen Wirtschaftshof zur Residenz des Gewaltboten). *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 119/3-4, 2011, str. 287-310.
- Göckenjan, Hansgerd, *Hilfsvölker und Grenwächter in mittelalterlichen Ungarn*. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GmbH, 1972.
- Godina Golija, Maja, Oblikovanje sodobnega potrošnika: O spremembah v preskrbi in pridelavi živil na Slovenskem. *Etnolog* 18, 2008, str. 95-111.
- Grafenauer, Bogo, Ptuj v srednjem veku. *Zgodovinski časopis* 24, 1970, str. 157-175.
- Greenberg, Marc L., *Zgodovinsko glasoslovje slovenskega jezika* (prevod Marta Pirnat-Greenberg). Maribor: Aristej, 2002.
- Greene, Kevin, Tom Moore, *Archaeology: An Introduction*. London: Routledge, 2010.
- Groh, Stefan, Helga Sedlmayer, *Der norisch-römische Kultplatz am Frauenberg (Österreich)*. Montagnac: M. Mergoil, 2005.
- Groh, Stefan, Helga Sedlmayer, *Forschungen im römischen Heiligtum am Burgstall bei St. Margarethen im Lavanttal (Noricum)*. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut, 2011.

- Hajdinjak, B., P. Vidmar, *Gospodje Ptujski: Srednjeveški vitezi, graditelji in meceni*. Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj, 2008.
- Hajdinjak, Boris, Hitler v Mariboru. *Večer* 72, št. 89, 16. april 2016, str. 22-25.
- Härtel, Reinhard, Sagittarii und Schützen in den Ostalpenländern. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 112-113, 1972-73, str. 289-324.
- Herrmann, Joachim, Feldberg, Rethra und das Problem der wilzischen Höhenburgen. *Slavia antiqua* 16, 1969, str. 33-69.
- Herrmann, Joachim (ur.), *Die Slawen in Deutschland: Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert (Ein Handbuch)*. Berlin: Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie, Akademie der Wissenschaften der DDR, 1985.
- Hofer, Nikolaus, Burg Möllesdorf und Veste Rohr, Anmerkungen zu hochmittelalterlichen Niederungsburgen im Wiener Becken. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie Österreichs*, Beiheft 6, 2003, str. 147-157.
- Horvat, J., M. Lovenjak, A. Dolenc Vičič, M. Lubšina Tušek, M. Tomanič-Jevremov, Z. Šubic, Poetovio: development and topography. Šašel Kos, M. (ur.), *The autonomous towns of Noricum and Pannonia*. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 2003, str. 153-189.
- Horvat, J., A. Dolenc Vičič, Arheološka najdišča Ptuja, Rabelčja vas. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 20. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, 2010.
- Ivaniček, Franjo, Beiträge zur Anthropologie und Rassengeschichte der Kroaten (Eine Untersuchung an Schülern aus Gau Hum). *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* 41/1, 1944, str. 177-192.
- Ivaniček, Franjo, *Staroslavenska nekropola u Ptuj: rezultati antropoloških istraživanja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1951.
- Janžekovič, Izidor, *Začetki srednjeveškega Ptuja* (diplomsko delo). Ljubljana, 2012.
- Janžekovič, Izidor, *Elginova zbirka*. Argo 52/2, 2015.
- Janžekovič, Izidor, *Staroslovansko svetišče ali srednjeveški stolp na zahodnem platoju ptujskega gradu* (magistrska naloga). Ljubljana, 2016.
- Jerala, Maja, *Poskus rekonstrukcije svetišča Kabirov na Panorami in topografija kultov v Poetovion* (diplomsko delo). Ljubljana, 2009.
- Jevremov, Blagoj, *Staroslovanska nekropola v Turnišču pri Ptuj*. Ptujski zbornik 4, 1975, str. 161-167.
- Jevremov, Blagoj, Marjana Tomanič-Jevremov, Slavko Ciglencečki, Poznorimsko grobišče na Ptujskem gradu. *Arheološki vestnik* 44, 1993, str. 223-233.
- Jurkovič, Nada, Zapuščina Franca Ferka. *Ptujski zbornik* VI. Ptuj: Zgodovinsko društvo Ptuj, 1996, str. 617-627.
- Karl, Stephan, Gabriele Wrolli, *Der Alte Turm im Schloss Seggau zu Leibnitz: Historische Untersuchungen zum ältesten Bauteil der Burgenanlage Leibnitz in der Steiermark*. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 55. Wien, Berlin, 2011.
- Karl, Stephan, *Turris antiqua in castro Leybentz, Zur frühesten Baugeschichte der Burgenanlage Leibnitz/Seggau im Kontext der spätantiken Ostflanke der Provinz Noricum mediterraneum* (Dissertation). Graz, Karl-Franzens-Universität Graz, 2013.
- Karo, Špela, *Oprema konja v zgodnjem srednjem veku* (magistrsko delo). Ljubljana, 2003.
- Katičić, Radoslav, *Božanski boj: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb: Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta, 2008.
- Keiling, Horst, *Archäologisches Freilichtmuseum Groß Raden*. Schwerin: Museum für Ur- und Frühgeschichte Schwerin, 1988.

- Kellner, Maximilian Georg, *Die Ungarneinfälle Im Bild Der Quellen Bis 1150: Von Der „Gens Detestanda“ Zur „Gens Ad Fidem Christi Conversa“*. München: Ungarisches Institut München, 1997.
- Kipfer, Barbara Ann, *Encyclopedic Dictionary of Archaeology*. New York: Kluwer Academic, 2000.
- Klemenc, Josip, Balduin Saria, *Archäologische Karte von Jugoslawien: Blatt Ptuj*. Beograd, Zagreb, Akademie der Wissenschaften, 1936.
- Klemenc, Josip, *Ptujski grad v kasni antiki*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1950.
- Klemenc, Josip, Starokrščanska svetišča v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 18, 1967, str. 111-135.
- Knific, Timotej, Blejska arheološka mikroregija (zgodovina raziskav). *Jeklo in ljudje (Jeseniški zbornik)*. Jesenice: Skupščina občine Jesenice, 1991, str. 83-95.
- Knific, Timotej, Hunski sledovi v Sloveniji? *Ptujski arheološki zbornik, Ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*. Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj, 1993, str. 521-542.
- Kolar, Nataša, Vojne, vojaštvo in vojske na Ptuj skozi stoletja. *Kronika* 49/3, 2001, str. 223-230.
- Kontler, Laszlo, *Madžarska zgodovina: tisočletje v Srednji Evropi* (prevedla Irena Trenc Frelih). Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Korošec, Josip, *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1947.
- Korošec, Josip, *Poročilo o izkopavanju na ptujskem gradu leta 1946*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, 1947.
- Korošec, Josip, *Slovansko svetišče na ptujskem gradu*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1948.
- Korošec, Josip, Izkopavanje na gradu v Ptuj v letih 1946 in 1947. *Varstvo spomenikov* I-II, 1948, str. 12-13.
- Korošec, Josip, Odgovor na kritiko Franja Baša o publikaciji »Slovansko svetišče na ptujskem gradu«. *Zgodovinski časopis* 2-3, 1948-49, str. 213-239.
- Korošec, Josip, Arheologija in nekatere njene naloge. *Zgodovinski časopis* 4, 1950, str. 5-22.
- Korošec, Josip, *Staroslovansko grobišče na ptujskem gradu*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1950.
- Korošec, Josip, Raziskovanje nasipov na Ptujem gradu leta 1949. *Arheološki vestnik* 2, 1951, str. 207-220.
- Korošec, Josip, *Predzgodovinska naselbina na Ptujem gradu*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1951.
- Korošec, Josip, *Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1952.
- Korošec, Josip, Djurdje Bošković: Problem slovenskog hrama u Ptuj. *Arheološki vestnik* 3, 1952, str. 157-158.
- Korošec, Paola, Slovanske najdbe zgodnjega srednjega veka na Panorami v Ptuj. *Arheološka poročila* 3, 1950, str. 7-37.
- Korošec, Paola, Prispevek k reševanju problema zgodnesrednjeveškega objekta z nekropolo na ptujskem gradu. *Ptujski zbornik* 4. Maribor: Obzorja, 1975, str. 119-140.
- Korošec, Paola, Sistematske raziskave na turnirskem prostoru ptujskega gradu v letu 1979. *Arheološki vestnik* 32, 1981, str. 25-42.
- Korošec, Paola, *Ungarische elemente aus der Nekropole auf der Burg zu Ptuj*. *Arheološki vestnik* 36, 1985, str. 337-350.
- Korošec, Paola, Grob številka 355 z grajske nekropole na Ptuj. *Ptujski zbornik* VI/I. Ptuj: Zgodovinsko društvo Ptuj, 1996, str. 405-415.
- Korošec, Paola, *Prispevek k izpovednosti velikega moškega zlatega prstana z grajske nekropole v Ptuj*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1997.

- Korošec, Paola, *Nekropola na ptujskem gradu, turnirski prostor*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1999.
- Kos, Milko, K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 28, 1933, str. 144-153.
- Kos, Milko, Meja proti Ogrski in Hrvaški v štajerskem Podravju. *Poetovio - Ptuj 69-1969*. Zbornik razprav ob tisočletnici. Maribor, 1969, str. 83-91.
- Kos, Peter, *The monetary circulation in the Southeastern Alpine region: ca. 300 BC-AD 1000*. Ljubljana, Narodni muzej, 1986.
- Kos, Peter, The Numismatic Evidence for the Period from the 5th to the 10th Centuries in the Area of Modern Slovenia. V: Bratož (ur.), Rajko, *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2000, str. 106-118.
- Kosi, Miha, *Potujoči srednji vek: Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana, ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998.
- Kosi, Miha, *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem: primerjalna študija o ne-agrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009.
- Kosi, Miha, Podonavje in severnojadranski prostor v 7. in 8. stol. *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Krahe, Friedrich-Wilhelm, *Burgen des deutschen Mittelalters: Grundriss-Lexikon*. Würzburg: Flechsig, 2000.
- Krahe, Friedrich-Wilhelm, *Burgen und Wohntürme des deutschen Mittelalters, I Burgen*. Stuttgart: Thorbecke Verlag, 2002.
- Krenn, Martin, A. Krenn-Leeb, Sachsendorf - ein Beitrag zum derzeitigen Forschungsstand der mittelalterlichen Burganlage. *Archäologie Österreichs* 4/2, 1993, str. 51-60.
- Kühtreiber, Karin, Thomas Kühtreiber, C. Mochty, M. Weltn, *Wehrbauten und Adelssitze Niederösterreichs, Viertel unter dem Wienerwald* 1. St. Pölten: Niederösterreichisches Institut für Landeskunde, 1998.
- Ladstätter, Sabine, Kontinuität trotz Katastrophe: Zur Spätantike im südlichen Noricum am Beispiel des frühchristlichen Pilgerheiligtums auf dem Hemmaberg. *Epochenwandel? Kunst und Kultur zwischen Antike und Mittelalter* (Mainz, 2001), str. 57-66.
- Lamut, Brane, Ob stoletnici. *Ptujski arheološki zbornik: ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1993, str. 11-30.
- Lamut, Brane, K začetkom visokosrednjeveškega Ptuja. *Drobci nekega vsakdana*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 1997, str. 89-106.
- Lazar, Evgen, Zaščitne arheološke raziskave na območju dominikanskega samostana na Ptuj: 2011-2013. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 85, 1/2, 2014, str. 41-54.
- Lazar, Evgen, Marija Arh, *Poročilo o izvedenem zaščitnem arheološkem izkopavanju na gradu Ptuj: parcela št. 1082/1, k. o. Ptuj*. Ptuj: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Center za konservatorstvo, Center za preventivno arheologijo, 2016.
- Leibniz, Gottfried, *Nouveaux essais sur l'entendement humain*. Paris, 1765.
- Linne, Carl, *Philosophia Botanica*. Stockholm & Amsterdam, 1751.
- Lubšina-Tušek, Marija, Ptuj - Grajska ulica - prenova v l. 1999. *Letno poročilo 1999*. Maribor: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, 1999, str. 270-280.
- Lubšina-Tušek, Marija, Rimski vodovod Fram - Ptuj: Kungota pri Ptuj: parc. št. 657/15, k.o. Gerečja vas. *Varstvo spomenikov*, Poročila 44, 2008, str. 127.
- Lubšina-Tušek, Marija, s.v. Ptuj - arheološko najdišče Levi Breg (Štuki-Marof). *Varstvo spomenikov* 46 (Poročila), 2011, str. 306-310.

- Lubšina-Tušek, Marija, Miran Erič, Zaščitne raziskave poznosrednjeveškega in novoveškega mostišča na Ptuj. V: Andrej Gaspari in Miran Erič (ur.), *Potopljena preteklost, Arheologija vodnih okolij in raziskovanje podvodne kulturne dediščine v Sloveniji*. Ljubljana, Didakta, 2012, str. 355-362.
- Lutz, Cora E., Letaldus, A Wit of the Tenth Century. *Viator; Medieval and Renaissance Studies* 1, 1970, str. 97-106.
- MacGregor, Neil, *A History of the World in 100 Objects*. London, 2010.
- Magdič, Andrej, New Archaeological Research into the Middle Ages in the Slovenian Regions of Pomurje and Podravje: The Issue of Settlement Continuity and the Development of Agrarian Communities. V: Tajana Sekelj Ivančan et al. (ur.), *Srednjovekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora*, ZIA 6, 2017, str. 441-458.
- Martin, Max, Die spätrömisch-frühmittelalterliche Besiedlung am Hochrhein und im schweizerischen Jura und Mittelland. *Von der Spätantike zum frühen Mittelalter*. Sigmaringen, 1979, str. 411-446.
- Matičev, Milko, Ob nekem skritem, založenem rokopisu: France Bezljaj in »slovansko svetišče« na ptujskem gradu. *Delo*, 28. oktobra 1993, str. 14.
- Matičev, Milko, In memoriam – Dr. France Bezljaj (1910-1993): Francetu Bezljaju v opombo. *Traditiones* 22, 1993, str. 147-150.
- Medveščak, Pavel, *Iz nevidne strani neba: razkrite skrivnosti staroverstva*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.
- Mikl-Curk, Iva, Zgodovina arheološkega raziskovanja v Ptuj. *Poetovio-Ptuj (69-1969): Zbornik razprav ob tisočdevetstoletnici*. Maribor: Založba Obzorja Maribor, 1969, str. 7-15.
- Mikl-Curk, Iva, s.v. Ptuj. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana, SAZU, Inštitut za arheologijo, Državna založba Slovenije, 1975, str. 322-325.
- Milavec, Tina, A Review of Research into the Early Middle Ages in Slovenia. *Arheološki vestnik* 60, 2009, str. 249-270.
- Milavec, Tina, Zvezdana Modrijan, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu: Najdbe*. Ljubljana, 2011.
- Milojčić, Vladimir, Zusammenfassung: Germania I und Maxima Sequanorum. *Von der Spätantike zum frühen Mittelalter*. Sigmaringen, 1979, str. 489-495.
- Mirnik Prezelj, Irena, Slovenska zgodnesrednjeveška arheologija med preteklostjo in sedanjostjo - pogled z „Zahoda“. *Arheološki vestnik* 49, 1998, str. 361-381.
- Mirnik Prezelj, Irena, Sodobna sociologija o problemih etničnosti, narodov (nacionalizmov) in današnja arheologija. *Arheološki vestnik* 53, 2002, str. 385-401.
- Mlinarič, Jože, Zgodovina samostana od ustanovitve do 1800. *Minoritski samostan na Ptuj, 1239-1989* (ur. J. Mlinarič, M. Vogrin). Celje, Mohorjeva družba, 1989, str. 47-148.
- Movrin, David, Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar in Fran Petre: latinščina in grščina na ljubljanski univerzi v desetletju po vojni. *Zgodovinski časopis* 68, št. 3-4, 2014, str. 432-477.
- Myres, J.N.L., Verulamium. *Antiquity* 12(45), 1938, str. 16-25.
- Novaković, Predrag, O nacionalizmu v arheološki teoriji in praksi. Časopis za kritiko znanosti 28/200-201, 2000, str. 79-109.
- Novaković, Predrag, Oddelek za arheologijo. *Zbornik Filozofske fakultete 1919-2009*, 2009, str. 44-69.
- Novaković, Predrag, The „German School“ and its influence on the national archaeologies of the Western Balkans. *Scripta in honorem Bojan Djurić*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2012, str. 51-71.
- Novaković, Predrag, *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet, 2015.

- Ohlenroth, Ludwig, Römischer Straßenburg bei Dreieiligen Gem. Heimenkirch, Ldkr. Lindau i. B. (Grabungsbericht). *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 17, 1948, str. 36-44.
- Pahič, Stanko, Arheološki spomeniki v Slovenskih gorinah. Bras, L. et al. (ur.), *Ptujski zbornik* II. Celje, 1962, str. 187-201.
- Pahič, Stanko, s.v. Turnišče pri Ptuj. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana, SAZU, Inštitut za arheologijo, Državna založba Slovenije, 1975, str. 325.
- Pahič, Stanko, Uničujoča Drava. Terbuc, B. (gl. ur.), *Ptujski zbornik* VI/I. Ptuj, Zgodovinsko društvo Ptuj, 1996, str. 131-155.
- Piper, Otto, *Burgenkunde: Bauwesen und Geschichte der Burgen (Neue, Verbesserte und Erweiterte Auflage)*. Augsburg: Weltbild Verlag, 1994.
- Pleterski, Andrej, *Inštitut za arheologijo – polstoletnik*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1997.
- Pleterski, Andrej, Razcvet Ptuja na ruševinah Petovione. *Zakladi tisočletij: zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ljubljana: Založba Modrijan, 1999, str. 402-405.
- Pleterski, Andrej, s.v. Dinklage, Karl. *Enciklopedija Slovenije* 16, Dodatek A-Ž, 2002, str. 41.
- Pleterski, Andrej, Wie auf der Erde, so im Himmel - himmlischer Hof bei den Slawen. *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*. Studien zur Archäologie Europas, Band 14. Bonn, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2011, str. 125-132.
- Pleterski, Andrej, *The invisible Slavs: Župa Bled in the prehistoric Early Middle Ages*. Ljubljana, 2013.
- Pohl, Walter, *Die Awaren: ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.* München: Beck, 1988.
- Pohl, Walter, Die Awaren und ihre Beziehungen zu den Slawen. *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze* 1, 2000, str. 341-354.
- Poláček, L., Mikulčice. V: Wiczorek, A., H.-M. Hinz (ur.), *Europas Mitte um 1000*. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie, Band 1. Stuttgart, 2000, str. 317-322.
- Pollak, Fran, Mala izvestja: Prazgodovinske najdbe v ptujski okolici. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 4/4, 1907, str. 226-229.
- Predovnik, Katarina, A Brave New World? Building Castles, Changing and Inventing Traditions. *Atti della Academia Roveretana degli agiati* 262, ser. IX, vol. II, 2012, str. 63-106.
- Prochaska, S.-U., Die mittelalterliche Wasserburg von Leithaprodersdorf (Pol. Bez. Eisenstadt, Burgenland). *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 11, 1995, str. 5-92.
- Raisp, Ferdinand, *Pettau: Steiermarks älteste Stadt und ihre Umgebung - topografisch-historisch geschildert*. Graz, 1858.
- Ramovš, Fran, Poetovio-Ptuj-Pettau. *Ljubljanski zvon* 39/6, 1919, str. 379-381.
- Ramovš, Fran, *Kratka zgodovina slovenskega jezika*. Ljubljana: Akademsko založba, 1936.
- Remy, A. F. J., s. v. Saxo Grammaticus. *Catholic Encyclopedia* 13, 1913.
- Renfrew, Bahn (ur.), *Archaeology: The Key Concepts*. London, New York, 2005.
- Reuter, Timothy, Introduction: Reading the Tenth Century. *The New Cambridge Medieval History* Volume III (c. 900-c. 1024). Cambridge: Cambridge University Press, 2008, str. 1-25.
- Ritonja, Maja, Štuki - Marof (diplomsko delo). Ljubljana, 2008.
- Ruchhöft, Fred, *Die Burg am Kap Arkona: Götter, Macht und Mythos (2. überarbeitete und aktualisierte Auflage)*. Putgarten: Abteilung Landesarchäologie im Landesamt für Kultur und Denkmalpflege, 2016.
- Sagadin, Milan, Staroslovansko grobišče na Malem gradu v Kamniku. *Arheološki vestnik* 52, 2001, str. 359-375.
- Saria, Balduin, Ein neues altslawisches Heiligtum? *Carinthia* I (1-2), 1950, str. 384-89.
- Saria, Balduin, J. Korošec, Report on archaeological excavations on the castle hill of Ptuj in 1946. *Anzeiger für die Altertumwissenschaft* IV/4, 1951, str. 224-225.
- Saria, Balduin, *Pettau*. Graz, Historische Verein für Steiermark, 1965.
- Scherrer, Peter, *Grabau, Wohnbau, Turmburg, Praetorium: angeblich römerzeitliche Sakralbauten*

- und behauptete heidnischchristliche Kultkontinuitäten in Noricum*. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut, 1992.
- Schicht, Patrick, *Bollwerke Gottes. Der Burgenbau der Erzbischöfe von Salzburg*. Wien: Phoibos, 2010.
- Schmid, Walter, Die Fortschritte der vorgeschichtlichen Forschung in Südsteiermark zwischen den beiden Weltkriegen. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 36, 1943, str. 134-169.
- Schuchhardt, Carl, *Arkona, Rethra, Vineta: Ortsuntersuchungen und Ausgrabungen*. Berlin, 1926.
- Schuldt, Ewald, *Der eintausendjährige Tempelort Gross Raden: seine Erforschung, wie es dazu kam und was aus ihm werden soll (Bericht des Ausgräbers)*. Schwerin: Museum für Ur- und Frühgeschichte, 1987.
- Skok, Petar, Oglej i Celje. Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino III, 1921-22, str. 24-32.
- Skrabar, Viktor, Römische Funde aus Pettau. *Mitteilungen der K. K. Zentralkommission*, III. Folge 4, str. 303-316.
- Skrabar, Viktor, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld auf Schloss Oberpettau*. Graz: Historischen Verein für Steiermark, 1910.
- Skrabar, Viktor, Frühmittelalterliche Gräberfunde in Unterhaidin bei Pettau. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 42, 1912, str. 335-339.
- Ślupecki, Leszek P., *Slavonic Pagan Sanctuaries*. Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences, 1994.
- Ślupecki, Leszek P., *Slavic Religion*. The Handbook of Religions in Ancient Europe. London: Routledge, 2013.
- Snoj, Marko, *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan, Založba ZRC, 2009.
- Soproni, S., Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. *München Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 38, 1985.
- Staab, F., s.v. Kontinuität. *Lexikon des Mittelalters* V (Hiera-Mittel), 2002, str. 1417-1418.
- Stopar, Ivan, *Karolinška arhitektura na Slovenskem*. Ljubljana, 1988.
- Stopar, Ivan, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Knjiga 1, Območje Maribora in Ptuja*. Ljubljana: Partizanska knjiga, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1990.
- Stritar, Albin, *Krajina, krajinski sistemi; Raba in varstvo tal v Sloveniji*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1990.
- Strmčnik-Gulič, Mira, *Villa rustica in staroslovansko grobišče Radvanje*. Maribor: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, 1991.
- Šalkovský, Peter, *Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt*. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej Akadémie vied, 2001.
- Šašel, Jaroslav, K zgodovini Ptujkega gradu v arheoloških obdobjih in nekaj novih najdb na zahodnem vznožju. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 9/2, 1961, str. 120-128.
- Šašel, Jaroslav, Rimske ceste v Sloveniji. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana, Slovenska akademija umetnosti in znanosti, Inštitut za arheologijo, Državna založba Slovenije, str. 74-99.
- Šašel, Jaroslav, s.v. Donačka gora. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana, Slovenska akademija umetnosti in znanosti, Inštitut za arheologijo, Državna založba Slovenije, 1975, str. 288.
- Šašel-Kos, Marjeta, Romulovo poslanstvo pri Atilu (Ena zadnjih omemb Petovione v antični literaturi). *Zgodovinski časopis* 48/3, 1994, str. 285-295.
- Šašel-Kos, Marjeta, The Defensive Policy of Valentinian I. in Pannonia – A Reminiscence of Marcu Aurelius? *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit = Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi*. Ljubljana: Narodni muzej, 1996, str. 145-175.

- Šlosar, Andrea, *Radvanje: villa rustica in zgodnjeslovansko grobišče* (diplomsko delo). Ljubljana, 2009.
- Štih, Peter, Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja. *Zgodovinski časopis* 37/3, 1983, str. 171-201.
- Štih, Peter, *Conversio Bogoariorum et Carantanorum po Kosovi izdaja iz leta 1936*. *Zgodovinski časopis* 47/3, 1993, str. 385-396.
- Štih, Peter, Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje v današnji Sloveniji. *Zgodovinski časopis* 50, 1996, str. 535-544.
- Štih, Peter, Vasko Simoniti, *Na stičišču svetov: slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana, Modrijan, 2009.
- Štih, Peter, Salzburg na spodnještajerski Dravi in Savi v srednjem veku. *Varia*. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2014, str. 175-205.
- Štular, Benjamin, *Mali grad: visokosrednjeveški grad v Kamniku*. Opera Instituti archaeologici Sloveniae 15. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, 2009.
- Tomanič-Jevremov, Marjana, s.v. Ptuj. *Varstvo spomenikov XVII-XIX/1*, 1974, str. 165.
- Tomanič-Jevremov, Marjana, Arheološka sondiranja v cerkvi sv. Jurija na Ptuj. V: S. Krajnc (ur.), *Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija. Zbornik znanstvenega simpozija ob praznovanju 1150. obletnice posvetitve mestne cerkve in 850. obletnice »Konradove cerkve«*. Ptuj, 1998, str. 68-83.
- Tomičič, Željko, Prilog istraživanju kronologije bjelobrdskog segmenta srednjovekovnog groblja Ptuj-Grad. *Ptujski arheološki zbornik: ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1993, str. 543-579.
- Tummscheit, Astrid, Pre-Christian cult at Arkona, A short summary of the archaeological evidence. *Old Norse religion in long-term perspectives: Origins, changes, and interactions (An international conference in Lund, Sweden, June 3-7, 2004)*, Lund, 2006, str. 234-237.
- Tummscheit, Astrid, Der Herd aller Irrtümer – Die Tempelburg Arkona an der Nordspitze Rügens. *Archäologische Entdeckungen in Mecklenburg-Vorpommern*, 2009, str. 157-158.
- Tušek, Ivan, Zaščitno izkopavanje na turnirskem prostoru na ptujskem gradu v letu 1978. *Arheološki vestnik* 32, 1981, str. 13-24.
- Tušek, Ivan, s.v. Ptuj. *Varstvo spomenikov XXIV*, 1982, str. 194.
- Tušek, Ivan, s.v. Ptujski grad. *Varstvo spomenikov* 32, 1990, str. 195-196.
- Uredništvo, Problem slovanskega svetišča na ptujskem gradu. *Zgodovinski časopis* 2-3, 1948-49, str. 206.
- Vnuk, Branko, Gradbeni zgodovina. *Muzejske zbirke v ptujskem gradu*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 2006, str. 17-35.
- Vnuk, Branko, Gradbeni posegi na ptujskem gradu v času rodbine Leslie. *Rodbina Leslie – Iz kraljestva Stuartov v Habsburško cesarstvo*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož, 2009, str. 49-67.
- Vnuk, Branko, Nove najdbe in spoznanja o gradbeni in umetnostni podobi nekdanjega ptujskega dominikanskega samostana. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 85, 1/2, 2014, str. 55-105.
- Vomer-Gojkovič, Marija, Nataša Kolar, *Archaeologia Poetovionensis: Stara in nova arheološka spoznanja*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1993.
- Wedekind, Michael, The Sword of Science: German Scholars and National Socialist Annexation Policy in Slovenia and Northern Italy. *German Scholars and Ethnic Cleansing, 1919-1945*, 2007, str. 110-138.
- Weindling, Paul, Racial expertise and German eugenic strategies for Southeastern Europe. *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*. Central European University Press, 2011., str. 27-54.
- Wheeler, Eric Mortimer, Tessa Wheeler, *Verulamium: A Belgic and Two Roman Cities*. London: Society of Antiquaries, 1936.

- Wheeler, R.E.M., Mr Myres on Verulamium. *Antiquity* 12(46), str. 210-217.
- Wolff, Hartmut, Die Frage der Besiedlung des heutigen Slowenien in Lichte des Anonymus von Ravenna. V: Bratož (ur.), Rajko, *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2000, str. 97-106.
- Wright, G.R.H., *Ancient Building Technology*. Leiden: Brill, 2005.
- Zeune, Joachim, *Burgen – Symbole der Macht: Ein neues Bild der mittelalterlichen Burg*. Regensburg: F. Pustet, 1996.
- Žižek, Ivan, Muzejsko društvo in arheologija od 1893 do 1945. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 40/3, 2012, str. 148-151.

SUMMARY

The Problem of the 'Old Slav Sanctuary' at Ptuj Castle

Izidor Janžekovič

"To hell with everything," noted Josip Korošec (1909–1966), the main excavator, on 25 June 1947, during the great post-war excavations at Ptuj Castle. What or who pushed him over the edge? They have unearthed a structure that Korošec interpreted as a Slavic sanctuary/shrine from the 7th century, presumably just after Slavs settled here. Critiques protested this interpretation; amongst them the director of the Maribor museum, Franjo Baš (1899–1967), who interpreted these remains as a negative of a (medieval) tower. It is undoubtedly one of the key long-lasting problems in Slovenian archaeology.

The discovery of the "Slavic sanctuary" is put into its immediate inter- and post-war history. Adolf Hitler visited Maribor, a city only 25 km to the north of Ptuj, and "ordered" to make this land once again German. He was alluding that this land (Steyer) was previously German and contemporaneous German historians and archaeologists, especially Karl Dinklage, did their best to prove his assertions. Therefore, Slovenian and Yugoslav historians and archaeologists were in front of a clear mission to show that this land was actually Slavic or even Slovene forever. They even sent a despatch to the foreign minister at Paris Peace Conference in September 1946, during the excavations, to give him materials to defend "our land".

The impetus for excavations themselves actually came from Croatian anthropologist Franjo Ivaniček who had a pretty shady history since he studied under Nazi regime in Berlin. This was one of the first large-scale excavations in post-war Slovenia, and the infrastructure and hierarchy was not at all established. There were many institutional rivalries and jurisdiction conflicts, especially after the first impressive finds came to the fore. The establishment of the Institute of Archaeology and the Department of Archaeology was more or less related to the excavations on Ptuj castle. The central government in Beograd even sent a couple of archaeologist to Ptuj to attend a "course" about the excavations in July 1947.

Korošec's frustration is understandable if we take into account that he was the only archaeologist at the site; there were over 50 workers at one and less than 10 at another time; workers consisted of students and prisoners of war; his instructions were not followed; he had to host politicians and show them around. On the other hand, the technical crew complained that their opinions were ignored and they had to rush because of the anthropological crew. Archaeologist Josip Klemenc purportedly stated that the technical apparatus is useless. As an impartial observer, Jože Kastelic visited the site on 17 October 1946 and stated, "there is insufficient care for the profiles, very little is drawn and measured, photos are taken rarely."

The goal of the articles was to discover what exactly this structure was. But first of all, we have to know what they discovered that fateful fall in 1946 and then finally in summer 1947. What follows is a description intended to prevent any confusion. This structure was dug 2 m deep and had the shape of a square with the sides almost 12 m long. In the centre there was a 1.5 m high raised square space with 5.7 m long sides. This surrounding "trench" was therefore roughly 3.1 m wide. At the base there were some stones in "layers", which were destroyed on several spots, except in the corners where they were bigger. The inner "wall" of this structure was covered with "plaster", which was barely noticeable in places, and elsewhere almost 4 cm thick. There were no artefacts found inside this structure. Even this description could be scrutinised as Korošec was once excavating also during the night.

The first contentious point was the comparison of the shrine in Arkona with the structure in Ptuj. The "shrine" at Jaromirsburg on the cape Arkona was described in detail by the Danish historian Saxo Grammaticus in his work *Gesta Danorum* at the turn of the 13th century. This shrine was then presumably found by the famous archaeologist Carl Schuchardt during the early 1920s. It was later revealed that the excavated structure was actually not the described shrine. Cape Arkona lies at the northern point of the island of Rügen. Because of its location at the 50 m high Cretaceous cliff, the erosion in the last millennium took away at least 100 to 200 m of the site. Therefore, the excavated structure would not be in the middle of the settlement as reported by Saxo Grammaticus but on the periphery. Furthermore, they discovered stone foundations, whereas the described shrine was made out of wood.

There is one ancient report arguably closer in time and space, Procopius' report from the middle of the 6th century, where he tells about a Byzantine prisoner of war Hilbudius, who described the religious rites of Slavs but failed to mention any shrine. This *argumentum ex silentio* is to some extent justifiable, as Procopius did gather his reports on the field as he was participating in the war expeditions of the Byzantine generals. But this report does not exclude the possibility of the existence of the shrines among Slavs, as it is very concise and Procopius could have "forgotten" to write many other things as well.

Baš pointed out that archaeologists failed to find any artefacts. This *argumentum ex absentio* is firmer. Korošec responded that the shrines had been respected places and therefore the lack of finds should come as no surprise. In addition, there were no burials above or in the immediate vicinity of the structure. In Arkona, for example, the priest had to watch out that while he swept he wouldn't even take a breath lest he defile the god and the shrine. This is of course hyperbole; however, it illustrates the piety and respect to the shrines.

The surviving layers of stones, which were later taken out, indicate the building architecture, although Korošec interpreted it as "a pavement in many layers". The corners were "built with big cut and uncut stone, which lies on the compressed earth; above them is a layer of plaster; on this layer there are larger blocks placed at some places... bigger stone blocks were mainly used at the outer sides of the shrine, the biggest at the corners". This is actually a word by word definition of a building technique for foundations, fixed together partially with plaster, partially with earth, which is a technique of built, not wooden architecture, and the so-called pavement is actually the lowest part of the walls.

Moreover, the "plaster" on the earthen walls is not plausible. Following the expert opinion of the technical advisor Viktor Šlajmer, even "a natural moisture would make the plaster fall, especially as the earth, after the winter freezing cold temperatures, would not hold well with the spring higher temperatures." This thing actually happened, for example, during excavations in the winter 1946/47, when one side collapsed. Baš interprets this "plaster" as a lime layer and as part of the foundations of a medieval tower that was later "robbed" in the high or late middle ages while building a nearby western tower.

Korošec responded that the structure would be covered and that plaster could be repaired. Even with the wooden superstructure Šlajmer suggests that "a roof protects the trench only from the direct influence of precipitation, it cannot protect it from the source water from the earth and from the influence of the water that pours down into the deep after heavy rain and especially after the melting of the snow... The appearance of such water loosens the earth and causes the

walls to collapse.” The structure would not survive a simple rain and it was actually collapsing all the time during the excavations.

Archaeologists did not find any postholes, which are the usual remains of wooden buildings in contemporaneous Slav settlement contexts, which admittedly have been found, at least in Ptuj, only recently. The architecture of the supposed sanctuary definitely does not resemble contemporaneous living architecture, which used postholes for wooden pillars. The roof would be supported by wooden columns that would stand on stone blocks, although on some key places there is no stone. The architecture is just not viable.

The dimensions of the structure – the outer earthen walls were approximately 2 m deep, the inner ones around 1.5 m – was very common for the foundations of a castle tower in the High Middle Ages (10/11th–13th century). Besides, positioning a tower on the exposed tip of a hill was very common in the Middle Ages (so-called *propugnaculum*). During the demolition they would take practically the whole foundations of the tower, which is not unusual, as robber trenches for building material are very common (in Ptuj).

Supporting Baš's thesis of a medieval tower (the robber trench of the foundations), there are some similar examples, e.g. in Möllersdorf and in Sachsendorf. In Sachsendorf in Lower Austria, they discovered a similar structure, although with considerably smaller dimensions (8.7 x 7.5 m with width of walls 1.5 m and the depth of foundations 0.7 m). In the corners there were bigger stones; the remains of them were found only in the northern part and partially in the eastern part. They suspect that this structure is the remains of a tower, which was built at the end of the 10th century and then rebuilt around the middle of the 11th century complete with the foundations and filling empty trenches with dirt.

In conclusion, the material from the Early Middle Ages should be re-evaluated. This confusion surrounding the structure was the result of the chaotic excavations and documentation. Having said that, the finds and sources that we have can leave very little doubt, that this structure is indeed the foundation for medieval tower. The position on the main passage over the Drava River in this area was instrumental for Ptuj, because in the 10th and 11th centuries it was on the frontier with Hungary. Its position granted it also special status, as it is fairly certain that Ptuj had a toll, judiciary, bridge and many courts at that time.

Slavic sanctuary is a persisting problem in Slovenia. It is a product of the unique time and conditions after World War II, which casted a long shadow over society at large as many were accused of cooperating with Germans. The excavator faced many pressures, archaeology worked for the new state and helped it secure and prove “the ethnical boundaries”. They didn't act maliciously or with evil hindsight, but subconsciously they helped the state and the nation; sometimes even with “appropriation” of the facts. So, there was a really fertile climate for old Slavic interpretations. Therefore, the results of the excavations in the years 1946–47 are at least unreliable and somewhat misleading.

Gašper Oitzl

Gospodarstvo v prostoru Julijskih Alp v srednjem veku

Gašper Oitzl, mag. zg. (UN), Narodni muzej Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20, gasper.oitzl@nms.si.

Gospodarstvo v prostoru Julijskih Alp v srednjem veku

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (157), št. 1-4, str. 62–103, cit. 250

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Prostor Julijskih Alp je pretežno gorat in hribovit svet, večina površine pa je neuporabna za agrarno izrabo tal. Kot glavna agrarna panoga se je uveljavila živinoreja, poljedelstvo pa je imelo večji pomen v predelih z ugodnejšo lego. Z razcvetom železarstva od 14. stoletja dalje se je na preučevanem območju začel gospodarski napredek, h kateremu je pomembno prispeval tudi obstoj številnih bolj in manj pomembnih prometnih poti prek Julijskih Alp. Železarstvo in trgovina sta bila tudi glavna dejavnika nastanka urbanih središč na obrobju Julijskih Alp.

Ključne besede: gospodarstvo, srednji vek, Julijske Alpe, železarstvo, pašništvo, trgovina.

OITZL Gašper, MA in History, National Museum of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, gasper.oitzl@nms.si

Medieval Economy in the Area of the Julian Alps

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (157), No. 1-2, pp. 62–103, 250 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

The area of the Julian Alps consists of a predominant mountainous and a hilly landscape, the majority of which is unsuitable for the agrarian land use. Animal husbandry became the main sector of agrarian industry, while arable farming had greater importance in more favourably situated areas. The flourish of the ironwork industry from the 14th century onwards brought about the area's economic progress, which was significantly improved by the presence of numerous more or less important traffic routes via the Julian Alps. The ironwork industry and trade were the most important factors in the development of urban centres on the fringes of the Julian Alps.

Key words: economy, the Middle Ages, the Julian Alps, ironworking, pastoralism, commerce.

Uvod¹

Namen študije je na podlagi srednjeveških zgodovinskih virov, predvsem urbarjev in listinskega gradiva, preučiti glavne gospodarske panoge, prometno vlogo prostora in glavna urbana središča na geografsko zamejenem območju Julijskih Alp. Gre za specifičen prostor, ki ga tvorijo gorske skupine, vmes ležeče doline in nižje ležeče planote, sprva pa je treba določiti njegove meje, za kar je bilo uporabljeno delo Antona Melika *Slovenski alpski svet*. Teh meja se nismo popolnoma držali, saj smo upoštevali nekatere družbene in zgodovinske dejavnike, tako da smo ponekod obravnavali tudi kraje, ki ležijo nekoliko zunaj ozke geografske zamejitve. Na severu predstavljata mejo gorstvi Karnijskih Alp (Alpi Carniche/Karnische Alpen)² in Karavank, med Julijskimi Alpami in tema dvema gorovjema pa so Kanalska (Val Canale/Kanaltal) in Zgornjesavska dolina ter Trbiška kotlina z Rabeljsko dolino (Val del Rio del Lago/Raiblertal). Zgornjesavska dolina se zaključi pri Mostah, kjer se razširi v radovljiško Deželo.³ Mejo obravnavanega ozemlja nato predstavlja tok reke Save Dolinke vse do izliva Lipnice v Savo, s čimer sta vključena Blejski kot⁴ in Lipniška dolina. Prek hribovitega ozemlja med Jelovico in Besnico se zamejitev nato prestavi v Selško dolino, kjer na jugu meji na Škofjeloško in Cerkljansko hribovje.⁵ Iz Selške doline gre meja prek razvodja med Selško Soro in Bačo v dolino Bače in po njej vse do izliva v Sočo, nato pa po zgornji Soški dolini navzgor do območja Kobarida, kjer proti zahodu meji na

¹ Članek je za objavo pripravljen in predelan del magistrske naloge »Prostor – narava – človek v Julijskih Alpah. Zgodovina nekega prostora med letoma 500 in 1500«, ki je nastala pod mentorstvom prof. dr. Janeza Mlinarja.

² Pri omembah zemljepisnih enot, ki ležijo zunaj meja Republike Slovenije, je uporabljeno slovensko ime, če to obstaja. Ob prvi omembi takšne zemljepisne enote sta v oklepaju navedeni še italijansko in nemško ime.

³ Za geografsko razčlenitev Gorenjske glej Ilešič, *Gorenjska*, str. 13–17.

Radovljiška Dežela kot geografska celota sicer ni del obravnave, bodo pa nekateri podatki s tega območja prišli v poštev za primerjavo z bližnjim prostorom Julijskih Alp.

⁴ Blejski kot je sicer sestavni del Ljubljanske kotline, a je v gospodarskem smislu zelo povezan z območjem Julijskih Alp, zato je logično del obravnave. (Melik, *Slovenski alpski svet*, str. 189–190)

⁵ Selška dolina spada v celoti že v predalpski svet Škofjeloškega hribovja, le njen povsem zgornji del je zarezan pod pobočja Julijskih Alp. Kot bo razvidno v nadaljevanju članka, so tudi prebivalci Selške doline relativno malo sodelovali v gospodarski izrabi območja Julijskih Alp, izjemo predstavljata rudarstvo in železarstvo. (Melik, *Slovenski alpski svet*, str. 187)

pogorji Kolovrata in Matajurja. Nato gre po Staroselskem podolju oz. Kobariškem kotu do Nadiže in prek pogorij Breginjskega oz. Kobariškega stola, Muzcev (Musc) in Skutnika (Monte Guarda) vse do Humina (Gemona del Friuli/Klemaun), ki leži blizu Tilmenta (Tagliamento/Dülmende) na stičišču alpskega in ravninskega sveta Furlanske nižine. Na meji prostora Julijskih Alp tako leži tudi Pušja vas (Venezia/Peuscheldorf), nekaj kilometrov severno od nje se Bela (Fella) izliva v Tilment,⁶ tu se konča Železna dolina (Canal del Ferro/Eisental), ki se začneja pri Tablji (Pontebba/Pontafel), po njej pa poteka razmejitev med Julijskimi in Karnijskimi Alpami. Znotraj zamejenega prostora ležita dva večja prostora z značilnostmi kotline, in sicer Bovško in Bohinj. Z vseh strani sta obdana z gorami, s preostalim svetom pa sta povezana prek ozkih dolin. Poleg že zgoraj omenjenih mejnih dolin Julijske Alpe sestavljajo še številne druge doline, ki so večinoma slabo naseljene, ali pa sploh ne, izjema je dolina Rezije (Val di Resia), kar gre pripisati slabšim geografskim pogojem, kot sta pretežno neraven teren in manj ugodno rastje, kljub temu pa so primerne za gospodarsko izrabo, predvsem v smislu gozdarstva in pašništva, podobno kot planote Mežakla, Pokljuka in Jelovica.⁷

Pri preučevanju gospodarstva določenega območja so zelo pomemben dejavnik njegove naravne značilnosti, saj na možnosti za razvoj gospodarstva vplivajo nadmorska višina, količina sončne svetlobe, količina padavin, teren, sestava prsti in kamnin ter druge podnebne in naravne značilnosti. Doline v severnem delu Julijskih Alp ležijo na precej višji nadmorski višini kot doline v južnem delu, najvišje ležeča dolinska kraja v Julijskih Alpah tako ležita v Kanalski in Zgornjesavski dolini, in sicer Žabnice (Camporosso/Saifnitz; 820 m) in Rateče (870 m). V kotlinici med obema dolinama leži Trbiž (Tarvisio/Tarvis; 754 m), Zgornjesavska dolina se iz Rateč spusti do Dovjega (711 m) in Koroške Bele (595 m). Na drugi strani se spusti tudi Kanalska dolina, Tablja leži na 568 m nad morjem, še bolj pa se nadmorska višina spusti v Železni dolini, kjer sta Kluže (Chiusaforte; 391 m) in Na Bili (Resiutta; 316 m), blizu izliva Bele v Tilment pa leži Pušja vas na 230 m nad morjem. Dolina Rezije se iz kraja Na Bili do Bele (San Giorgio) zviša na 492 m. Blejski kot ima glede na lego v Ljubljanski kotlini razmeroma visoko nadmorsko višino, nižje ležijo vasi v bližini Save Bohinjke (Ribno 468 m), približno na sredini je Bled s 508 metri, višje pa ležita Zasip (556 m) in Zgornje Gorje (609 m). Glede na pozicijo sredi gorovij ležita razmeroma nizko Bohinj in Bovško, vasi v Zgornji Bohinjski dolini ležijo na okoli 600 m, vasi v Spodnji dolini pa na nekaj več kot 500 m nad morjem, še nižje je Bovec s 453 m. V Selški dolini Dolenja vas

⁶ Medtem ko italijanski geografi ta skrajni jugozahodni del obravnavajo kot predalpski svet, ga Melik obravnava kot del Julijskih Alp. (Melik, *Slovenski alpski svet*, str. 318) V članku je to območje v večji meri izpuščeno oziroma je obravnavano zgolj površinsko, čemur je botrovalo več dejavnikov. Ta del Julijskih Alp leži že povsem blizu Beneške Slovenije in Furlanske nižine, Breginjski kot pa je bil v srednjem veku vključen v ahtensko gastaldijo in je v virih in literaturi manj obravnavan.

⁷ V vzhodnem delu so to doline Pišnica, Vrata, Kot, Krma in Radovna, na zahodu pa vzporedno ležijo doline Dunja (Canal di Dogna), Reklana (Canal di Raccolana) in Rezija, katerih reke se iztekajo v Belo. V gornjem Posočju so kot pritoki Soče še doline Lepena, Koritnica, Trenta, na Tolminskem pa dolini Zadlaščice in Tolminke.

in Železniki ležijo na 450 m nad morjem, višje sta Zali Log s 527 m in Spodnja Sorica s 783 m. V zgornji Baški dolini sta Rut (670 m) in Grant (736 m), ki tako kot Sorica ležita na prisojnih pobočjih. Nižje kot v drugih dolinah pa ležijo kraji v spodnjem delu Baške doline, Grahovo in Koritnica na 315 m, še nižje pa Kobarid (235 m) in Tolmin (201 m) v dolini zgornje Soče.

Precejšen del površja Julijskih Alp je prekrita s skalovjem na visokih višinah, velik del je poraščen z gozdovi in le manjši del je primeren za človekovo poselitev in agrarno izrabo. Višina gozdne meje v Julijskih Alpah je povprečno višja od 1800 m, v osrednjem delu gorovja se povzpne nad 1900 m, medtem ko se v južnem delu spusti pod 1600 m. Precej nizko so v Julijskih Alpah postavljene zgornje klimatske meje kulturnih sadežev. V prisojnih legah njive lahko v najboljšem primeru segajo do okoli 1250 m, v osojnih legah pa se končajo že pod 1000 metri. Tudi v dolinah je precej neravnega sveta, ponekod je prst manj, drugod bolj rodovitna, nasploh se naravne značilnosti in podnebje precej spreminjajo od doline do doline.

Zaradi bližine Jadranskega morja Julijske Alpe prejmejo precej velike količine padavin, ob večjih nalivih lahko pride do uničujočih poplav, kar je prek zapisov v urbarjih razvidno tudi v srednjem veku. Precejšnja količina padavin je značilna še posebej za južni in jugozahodni del gorovja, za zgornje Posočje, Rezijo in tudi za Bohinj. Manj padavin prejmejo Zgornjesavska dolina, Trbiška kotlina in Blejski kot. So pa temperature v severnem delu precej nižje kot v južnem, tudi snežna odeja se ohrani dlje časa. Najtopplejši del Julijskih Alp predstavlja zgornje Posočje, ki je zavarovano pred burjo in mrzlimi vetrovi s severa, prav tako ima tudi najnižjo nadmorsko višino. Čeprav do zgornje Soške doline pridejo južni vplivi, pa kljub temu prevladujejo alpske podnebne značilnosti.⁸

Življenje je najbolj ugodno v predelih z nižjo nadmorsko višino in ravnim svetom, kakršna je dolina Soče med Tolminom in Kobaridom. Prav tako je zelo pomembna tudi količina sončne svetlobe, ki jo prejme neko območje. V preteklosti so bile za naselitev mnogo bolj privlačne prisojne strani dolin, ki so bile tudi precej prej naseljene. Načeloma naj bi veljalo, da je na vsakih dodatnih sto metrov nadmorske višine povprečna temperatura nižja za med 0,4 in 0,7 °C, z rastjo nadmorske višine pa se podaljšuje tudi obdobje, ko mora biti zemlja v prahi, zmanjšuje se možno število košenj.⁹ Kljub temu višja nadmorska višina ne pomeni nujno tudi nižjih temperatur. Raziskava, ki je bila sicer izvedena na območju Kamniško-Savinjskih Alp, je pokazala, da imajo višje ležeči kraji z bolj prisojno lego višje povprečne temperature kot nižje ležeči kraji v dnu kotline.¹⁰

⁸ Če ni navedeno drugače, so vsi podatki pridobljeni na podlagi Melik, *Slovenski alpski svet*, str. 131–365.

⁹ Zwitter, *Okoljska zgodovina*, str. 309; Winckler, *Die Alpen*, str. 40–44; Viazzo, *Alpske skupnosti*, str. 26–28.

¹⁰ Ogrin, Vysoudil, Ogrin, *Splošne podnebne razmere*, str. 11.



Zemljevid 1. Julijske Alpe z glavnimi naselbinami in geografskimi področji.

Map 1. The Julian Alps with main settlements and geographical areas.

Kratka posestna zgodovina prostora

Po koncu madžarskih vpadov in zmagi Otona I. na Leškem polju se je za območje Julijskih Alp začelo obdobje vključevanja v srednjeveški fevdalni sistem. Julijske Alpe so skoraj v celoti postale del nemškega kraljestva, le zahodni del je bil del italškega kraljestva. Kot prvi zemljiški posestnik na obravnavanem območju se omenja bavarska škofija Freising, ki je do posesti v Selški dolini prišla že leta 973, nekaj posesti pa je imela tudi v Zgornjesavski dolini. Središče gospostva se je izoblikovalo v Loki. Na začetku 11. stoletja je do posesti v Blejskem kotu prišla škofija iz Briksna (Bressanone), tekem 11. stoletja pa se je izoblikovalo blejsko gospostvo s sedežem na blejskem gradu in precejšnjo količino zemljiške posesti v Blejskem kotu, Bohinju, po radovljiški Deželi in v spodnjem delu Zgornjesavske doline. Hkrati s posestjo škofije se je posebej izoblikovala tudi posest proštije na Blejskem otoku. Na večini preostalega dela zgornje Gorenjske so se kot zemljiški gospodje uveljavili ortenburški grofje, ki so do posesti prišli na začetku 12. stoletja, gospostvo pa je imelo dva sedeža, enega na gradu Waldenberg v Lipniški dolini, drugega na gradu Kamen pri Begunjah. Po izumrtju Ortenburžanov leta 1418 so njihove posesti dedovali grofje Celjski, za njimi pa Habsburžani. V času Celjskih se je iz obsežnega radovljiškega gospostva izločilo gospostvo s sedežem na novo sezidanem gradu Bela Peč, ki je vsebovalo pretežni del Zgornjesavske doline. Sosednja Kanalska dolina je verjetno že na začetku 11. stoletja pripadla škofom iz Bamberga, ki so imeli sedež gospostva v Beljaku (Villach). Večji del zgornjega

Posočja je verjetno že v 11. stoletju, zagotovo pa vsaj do 12. stoletja, pripadlo oglejskemu patriarhatu, središče gospodstva se je izoblikovalo na gradu Kozlov rob nad Tolminom, pri naselju pa so imeli patriarhi tudi svojo letno rezidenco. V desetletjih po koncu madžarskih vpadov je najverjetneje tudi območje Železne doline in Rezije pripadlo oglejskemu patriarhatu, v drugi polovici 11. stoletja je imel tu obsežen alod grof Kacelin, na začetku 12. stoletja pa je bil večji del tega območja podeljen novoustanovljenemu benediktinskemu samostanu v Možacu (Moggio).¹¹

Poljedelstvo

Na podlagi zavedenih dajatev v starejših urbarialnih popisih bi se lahko dalo sklepati, da je bilo še posebej v visokem srednjem veku poljedelstvo na območju Julijskih Alp zelo slabo razvito. V urbarialnem popisu loškega gospodstva »*Notitia bonorum de Lonka*« iz okoli leta 1160 so dajatve slovanskih kmetij v Selški in Poljanski dolini ter na Dovjem povsem živinorejsko usmerjene, podložniki so oddajali prašiče¹² in piščance, poljedelstvo pa je bilo precej bolj razvito v ravninskem svetu Sorškega polja, kjer so dvori (v Stari Loki, Bitnjah, Žabnici in Godešiču) in kmetije oddajali pšenico, oves, lan, ječmen, bob, hmelj, gorčico, sir in pivo.¹³ V mlajših urbarjih loškega gospodstva se v Selški dolini vendarle pojavijo tudi dajatve poljedelske narave, večinoma pšenica in oves, a je živinoreja tam še naprej ostajala glavna panoga.¹⁴

Tudi v urbarju blejskega gospodstva iz sredine 13. stoletja je bilo žitnih dajatev precej malo, še posebej v Bohinju, kjer so vasi dajale zgolj žitni davek v denarju, naturalne dajatve žita, oves in pšenico pa so oddajali zgolj v Češnjici. V Blejskem kotu je bilo stanje poljedelstva nekoliko boljše, več žitnih dajatev pa so oddajali zgolj v vaseh na levem bregu Save, dve tretjini žita so za gospodstvo pridelale pristave, kjer so sadili tudi bob in rž. Spremembe so vidne že prek urbarjev iz 14. stoletja, ko so žito oddajale skoraj vse vasi, še vedno pa je bilo v Bohinju poljedelstvo slabše razvito. Zelo malo je bilo dajatev rži, v 15. stoletju so jo oddajali le podložniki v Lazah. Bob so oddajale številne vasi v Blejskem kotu še v 15. stoletju, tako v blejskem kot v radovljiškem gospodstvu.¹⁵ Vasi v radovljiškem gospodstvu so ob koncu 15. stoletja vse oddajale žitne dajatve, šlo je za pšenico, mešano žito in oves, rž so oddajali le v Dobravah pri Lipnici, bob in zdrob pa prav tako večinoma

¹¹ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 11–18; Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 47–54; Mlinar, *Slepo črevo Kranjske*, str. 334–340; Moro, *Zur Entstehung*, str. 243–260; Kos, *Tolminski urbar*, str. 11–18; Härtel, *Die ältere Urkunden*, str. 35–59; Štih, *Izvor in začetki*, str. 41–46.

¹² Izraz »*friskingum*« lahko pomeni tele, jagnje ali prašič. O pomenu termina glej Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 44 in Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 76–77. Na območju blejskega gospodstva verjetneje pomeni jagnje oz. ovco.

¹³ Schumi, *UBKr I*, št. 122; Kos, *Gradivo IV*, št. 410.

¹⁴ Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 118–121.

¹⁵ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 172–228. O obveznostih, podložnikih in dohodkih gospodstva glej str. 75–90. O slabi razvitosti poljedelstva v visokem srednjem veku na območju Blejskega kota in Bohinja že Hauptmann, *Razvoj družabnih razmer*, str. 274–275.

le na območju okoli Dobrav ter v nekaterih vaseh Blejskega kota. Poljedelstvo je bilo precej slabo razvito v železarskih naseljih Kropa, Kamna Gorica in Kolnica, kjer žitnih dajatev niso oddajali. Za bohinjske vasi radovljiškega gospostva se ugotavlja podobno kot za tiste, ki so spadale k blejskemu gospostvu, torej slabša razvitost poljedelstva.¹⁶

Še najbolj je bilo poljedelstvo razvito na Tolminskem, verjetno tudi zaradi nižje nadmorske višine in toplejšega podnebja kot v preostalih delih Julijskih Alp. Glavni dajatvi po tako rekoč vseh kmetijah, tudi tistih z višjo lego nad dolino, sta bili pšenica in oves. Slabše je razvidno stanje poljedelstva v Bovcu, kjer je v patriarhovih vaseh Čezsoča in Log razen denarne dajatve naveden le sir. V zgornji Baški dolini so kmetije oglejskega patriarhata plačevale le v denarju.¹⁷ Urbar čedajske družine Longo vsebuje tudi eno kmetijo v bovški vasi Plužna, kjer žitnih dajatev prav tako ni zavedenih.¹⁸

Poljedelstvo je bilo dokaj slabo razvito na območju Zgornjesavske doline, še posebej v njenem višje ležečem delu. Ob koncu 15. stoletja so na Jesenicah oddajali oves, pšenico in lan, na Potokih bob in zdrob, pšenico in ječmen so gojili celo v Planini pod Golico, naselja v zgornjem delu doline pa so oddajala zgolj lan, rovti na območju Srednjega Vrha in Gozda - Martuljka ter v okolici Bele Peči (Fusine in Valromana/Weissenfels) in v Koprivniku (*»Nesseltall«*; Ortigara/Nesseltal) so oddajali le denarne dajatve. Pri belopeškem gradu je bil tudi zeljni vrt (*Krautgarten*).¹⁹ Zelo slabo je bilo razvito poljedelstvo tudi v dolini Rezije, kjer so bile vse poljedelske dajatve povezane z živinorejo – seno, volna ali lan (*lane*). Sredi 13. stoletja so sadili tudi ječmen, ki so ga morali voziti v možaški samostan.²⁰

Lan so pridelovali tako rekoč po vsem območju Julijskih Alp. Poleg že zgoraj omenjenih Rezije in Zgornjesavske doline tudi na Tolminskem²¹ in v Selški dolini, kjer so v urbarju iz leta 1501 namesto lanu v naravi plačevali denarno dajatev *»harreht«*.²² Lan so oddajali tudi na Lancovem²³ ter po nekaterih vaseh v Blejskem kotu ter predvsem v Bohinju, kjer so laneno platno oddajali že v urbarju iz sredine 13. stoletja, v urbarju proštijškega gospostva iz 14. stoletja pa so edine vasi z denarno dajatvijo za lan prav bohinjske – Bitnje, Log in Nomenj.²⁴

¹⁶ AS 174, *Urbar urada Radovljica*, f. 1–136.

¹⁷ Splošno o gospodarstvu tolminskega gospostva glej Kos, *Tolminski urbar*, str. 22–36.

¹⁸ Kos, *Urbarji slovenskega Primorja 2*, str. 278. Podobno tudi v Čadrgu, medtem ko je njihova kmetija v Zatoľminu oddajala tudi žitne dajatve. (Kos, *Urbarji slovenskega Primorja 2*, str. 277)

¹⁹ AS 1, *Urbar gospostva Bela Peč*. Slabe možnosti za razvoj poljedelstva v Zgornjesavski dolini potrjuje tudi podatek iz časa Valvasorja, da so v Zgornjesavski dolini in na Kočevskem letno sejali le eno poljščino, medtem ko so v večjem delu Kranjske na isti njivi sejali po dve poljščini. (Zwitter, *Okoljska zgodovina*, str. 36)

²⁰ Kos, *Urbarji slovenskega Primorja 2*, str. 290–294, 298–301, 303–306.

²¹ Kos, *Gradivo V*, št. 594; Schumi, *UBKr II*, št. 81. Desetino od lanu (*linus*) v tolminski gastaldiji je patriarh Bertold leta 1233 podelil čedajski proštiji. Ponovno se desetina od lanu v virih pojavi ob koncu 14. stoletja. (Bianchi, *Documenta historiae Forojuliensis*, št. 789)

²² Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 298–340.

²³ AS 174, *Urbar urada Radovljica*, f. 58.

²⁴ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 186, 203–208.

Živinoreja in planinsko pašništvo

Precej večji pomen kot poljedelstvo je v gospodarstvu Julijskih Alp imela živinoreja, kar je zaradi manj rodovitne prsti in neugodnih podnebnih razmer tudi razumljivo. Razvita sta bila predvsem ovčereja in perutninarstvo, v nekaterih predelih tudi prašičereja, manj pa govedoreja. Prašiče so pasli tudi v gozdovih, kar je izpričano že v vladarskih darovnicah iz druge polovice 10. stoletja, ko je freisinška škofija prejela pravico do paše prašičev v vseh gozdovih na Kranjskem.²⁵ Sredi 14. stoletja se paša prašičev omenja tudi na območju tolminske gastaldije.²⁶ Sicer pa so dajatve prašičev razmeroma redke, še največ jih je bilo v Selški dolini, v blejskem gospostvu so sredi 13. stoletja prašiče oddajale le pristave, v 15. stoletju pa le v vaseh Spodnje Gorje in Rečica.²⁷ Po enega prašiča je oddajal tudi mlin v Kamni Gorici.²⁸ V tolminskem urbarju je med živinorejskimi dajatvami večinoma le oznaka »*bestia*« za glavo živine, ki naj bi predstavljala predvsem govejo živino,²⁹ medtem ko je bila prašičereja na Tolminskem slabše razvita.³⁰

Živinoreja je bila prevladujoča panoga tudi v nekoliko nižjih predelih Julijskih Alp, še posebej v starejših obdobjih. Sredi 13. stoletja sta v Blejskem kotu in Bohinju prevladovali vzreja ovac in perutnine, le v Bohinjski Češnjici se je oddajalo po eno glavo goveda. Tudi v mlajših urbarjih prevladujeta perutninarstvo in predvsem ovčereja, ki je bila še bolj prevladujoča v Bohinju ter v Zgornjesavski dolini, kjer so vzrejali tudi kozličke. Kozličke so oddajali še na Nemškem Rovtu, in sicer sredi 13. stoletja, v 14. stoletju pa v Spodnjih Gorjah. Kozjereja je bila razvita tudi na Bovškem in v Trenti. Sodeč po urbarju s konca 15. stoletja, je bilo perutninarstvo precej razširjeno v Lipniški dolini, nekatere kmetije so oddajale tudi ovce. Perutnina je bila tudi edina živinorejska dajatev železarskih naselij v Lipniški dolini. Ovčereja je prevladovala v Bovcu in še posebej v Reziji.³¹ Čeprav v urbarjih ni navedbe oddaje konj ali njihove paše, pa je bila v srednjeveškem gospodarstvu zelo pomembna vzreja konj, saj so jih podložniki potrebovali za opravljanje tovarništva.³²

Živiljenjskega pomena je bila živinoreja v višje ležečih alpskih dolinah, kjer je bila tesno povezana s planinskim pašništvom in sirarstvom. Sir je bil eden glavnih izvoznih artiklov alpskega prostora, saj so ga pridelovali skoraj v vseh predelih Julijskih Alp, še posebej je bil pomemben tam, kjer razmere niso dopuščale drugih pridelkov. Tako npr. v Reziji, kjer so podložniki oddajali tudi mleko ter na Bovškem

²⁵ MGH, *DO II*, št. 47; Kos, *Gradivo II*, št. 444. O paši prašičev v gozdovih tudi Štih, *Mensch und Wald*, str. 42, ter slovenska izdaja članka: Štih, *K zgodovini gozda*, str. 132.

²⁶ Otorepec, *GAV*, št. 1024.

²⁷ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 176–177, 188.

²⁸ AS 174, *Urbar urada Radovljica*, f. 99.

²⁹ Milko Kos je oznako »*bestia*« tolmačil kot govejo živino, medtem ko jo je Vilko Novak tolmačil kot ovco. (*Zgodovina agrarnih panog I*, str. 379)

³⁰ Kos, *Tolminski urbar*, str. 31.

³¹ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 172–228; AS 174, *Urbar urada Radovljica*, f. 99; *Zgodovina agrarnih panog I*, str. 380; Kos, *Urbarji slovenskega Primorja 2*, str. 278, 290–294, 298–301, 303–306.

³² *Zgodovina agrarnih panog I*, str. 381.

in v tolminskem gospostvu, kjer je bil sir med dajatvami skoraj vsake kmetije.³³ Bil je dokaj značilna dajatev v belopeškem urbarju, oddajali so ga na Jesenicah, Hrušici in v Ratečah.³⁴ Na območju loškega gospostva so sir pridelovali na sirnicah, okoli leta 1500 jih je bilo po celotnem gospostvu 60, od tega petnajst v Selški dolini.³⁵ V blejskem gospostvu jih je bilo v 14. stoletju štirinajst, v urbarjih 15. stoletja pa se ne omenjajo več. Tedaj so sir oddajale posamezne kmetije v Bohinju, za tiste v Blejskem kotu pa omemb dajatev v siru ni.³⁶ Sir so v prvi polovici 15. stoletja kot desetino oddajali tudi v vasi Žabnice v Kanalski dolini.³⁷ O pomenu sirarstva za Bovško govorijo podatki o izvozu s konca 16. stoletja, in sicer je bilo leta 1597 iz Bovškega proti jugu izvoženih nekaj manj kot 13 ton sira.³⁸

Živina se je pasla na pašnikih, nekateri so bili v bližini vasi, ko pa je v nižinah zaradi kolonizacije začelo zmanjkovati prostora, so živino v večji meri gnali tudi na pašnike na višje ležeče planine. Nekatere planine so bile naravne, druge pa so morali za potrebe paše izkrciti. Na planinah so nastale planinske kmetije, sirnice oziroma švajge, kjer so pridelovali sir. Ponekod so bile planine tudi stalno naseljene. Paša se je spomladi začela v bližini vasi, na vaškem pašniku, nato so se črede s pastirji premaknile na rovtve ali nižje ležeče planine, kjer so bile približno od začetka maja do konca junija. Do selitve na višje ležeče pašnike je po navadi prišlo okoli kresa (24. junij) in ta je trajala vse do malega šmarna (8. september). Jeseni so za pašo še enkrat uporabili rovtve, če jih ni bilo, pa so živino gnali s planin naravnost proti vaškim pašnikom. Tako je lahko prišlo do dveh (Spodnja Bohinjska dolina in Tolminsko) ali celo treh, štirih selitev na leto (Zgornja Bohinjska dolina).³⁹

V arheologiji in zgodovinopisju je še vedno odprto vprašanje, ali so novo naseljeni Slovani planinsko pašo prevzeli od tu živčih staroselcev, ali pa se je pašništvo začelo kasneje, šele v visokem srednjem veku. Arheološke najdbe kažejo, da so bile planine v uporabi že davno pred naselitvijo Slovanov, tako za pašo živine kot za iskanje rudnih bogastev,⁴⁰ predslovanski izvor nekaterih gorskih imen

³³ Kos, *Urbarji slovenskega Primorja* 2, str. 291–292; Kos, *Tolminski urbar*, str. 33, 84.

³⁴ AS 1, *Urbar gospostva Bela Peč*, f. 3–7, 15–16, 22–29.

³⁵ Blaznik, *Urbarji freisinske škofije*, str. 121–123.

³⁶ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 189, 196–200.

³⁷ Fresacher, *Die Erträge*, str. 410.

³⁸ Hassinger, *Geschichte des Zollwesens*, str. 226.

³⁹ *Zgodovina agrarnih panog I*, str. 167–168, 348–353; Melik, *Planine v Julijskih Alpah*, str. 118–121.

⁴⁰ Arheološke raziskave visokogorja kažejo na uporabo planin od rimskega obdobja dalje, čeprav je kontinuiteto težko brez dvomov potrditi. Na bohinjskih planinah severno od jezera so bili najdeni predmeti iz zgodnjega novega veka. Še najbolj je z najdbami bogata planina Klek na Pokljuki, kjer so našli tudi ostanke železove rude, arheološke najdbe pa datirajo v rimsko obdobje, pozno antiko in zgodnji srednji vek. Zgodnjim Slovanom je pripisana keramika, najdena na planini Pečana na Jelovici. Arheologinja Marija Ogrin zastopa mnenje, da so bile planine s prihodom Slovanov še naprej v uporabi. Obdobje zgodnjega srednjega veka predstavlja cezuro, saj je arheoloških najdb, ki bi datirali v to obdobje, precej malo. Za bolj utemeljen odgovor o kontinuiteti uporabe planin bi bilo potrebnih več raziskav.

O arheoloških raziskavah v visokogorju glej: Horvat, *Arheološke raziskave*; Andrič, Vidic, Ogrin, Horvat, *Paleoekološki podatki*; Ogrin, *Arheološke raziskave*; Cevc, *Arheološki dokazi*; Horvat, *Arheološki sledovi*; Lavrenčič, *Arheološki sledovi*.

(Komna, Krma, Komarča, Krn, Matajur, Porezen) ter izvor besed, ki so povezane s planšarstvom,⁴¹ pa kažeta na to, da bi Slovani lahko uporabo planin vsaj deloma prevzeli od staroselcev. Po domnevah Andreja Pleterskega so prebivalci Gorij začeli uporabljati planine že nekoliko pred začetkom 10. stoletja.⁴²

Na planinah so se pasle predvsem ovce, pa tudi govedo in koze. Kozjereja je bila v alpskem svetu pomembna panoga živinoreje, še posebej v predelih, kjer je bilo rastlinstvo precej skromno, ter v višje ležečem gozdnatem svetu, ki za ovčerejo ni primeren. Na Bovškem je takšen primer zlasti dolina Trente, paša koz je v Posočju omenjena leta 1333 na planinah Dreka (Drenchia) in »Lynchht«.⁴³ Za pašo na planinah so podložniki potrebovali dovoljenje gospostva, ki so mu v zameno oddajali dodatne dajatve, večinoma sir, mleko, jagenjčke ali kostrune, hkrati jim je gospod podelil pravico do uporabe lesa, vode in poti. Pravica do uporabe poti je bila še posebej pomembna, če so na poti do svoje planine prečili ozemlja drugih vasi. Zaradi prehodov območij drugih gospostev in uporabe tujih planin je med podložniki prihajalo do številnih sporov glede pašnih površin, tako med podložniki znotraj samega gospostva, kot med podložniki dveh sosednjih gospostev, kar bo vidno tudi na nekaterih primerih v nadaljevanju. Spori kažejo na velik pomen planinske paše za naselja v alpskem svetu.⁴⁴

Prve nedvomne omembe⁴⁵ planin in pašnikov na območju Julijskih Alp izhajajo iz zadnje četrtine 12. stoletja, ko naj bi oglejski patriarh Ulrik II. leta 1178 gospodom iz Villalte podelil pravico do paše (*jus pascuandi*) na planini »Stefan«, ki je bila nekje pod Krnom,⁴⁶ ter s konca 12. stoletja na Bovškem.⁴⁷ V zgornjem Posočju je imel oglejski patriarhat tudi planino Trebiščino v Trenti, prav tako sta bili že zgoraj omenjeni planini Dreka in »Lynchht«.⁴⁸ Leta 1338 je prvič omenjeno patriarhovo pašno področje tik pod Krnom (*montis Crene*), ko je patriarh Bertrand razsojal v sporu med Frančiškutom iz Tolmina in Tolminci ter Jakobom z Volarij.⁴⁹ Poleg paše pod Krnom so vasi iz okolice Tolmina pasle tudi v dolinah Tolminke in

⁴¹ Vardevati, tamar, mandrač, tega, kamba, čola, itd. (Bezljaj, *Eseji o slovenskem jeziku*, str. 31–32)

⁴² Melik, *Planine v Julijskih Alpah*, str. 101; *Zgodovina agrarnih panog I*, str. 352, 357, 361; Pleterski, *Župa Bled*, str. 135.

⁴³ Otorepec, *GAV*, št. 658. »...capras quas habet in pertinentiis Tulmini videlicet in monte Trenche, in monte Lynchht...«. Planina »Lynchht« bi morda lahko predstavljala prostor, kjer je danes naselje Livek ali Livške Ravne.

⁴⁴ *Zgodovina agrarnih panog I*, str. 347–375.

⁴⁵ Anton Melik za prvo omembo planin v srednjem veku domneva omembo planin na Pečani (*alpam Bosangam*) v darilni listini Otona III. iz leta 973. (Melik, *Planine v Julijskih Alpah*, str. 101)

⁴⁶ Bianchi, *Documenta historiae Forojuliensis*, št. 266. Podatek je znan iz potrditve teh privilegijev iz leta 1261. Vprašanje pa je, ali so ti privilegiji leta 1178 res že obstajali.

Za pašo na tej planini so se sredi 13. stoletja med seboj pogosto pripravili podložniki iz Ladre, Smasta in Kamnega na eni strani ter podložniki iz Drežnice na drugi.

⁴⁷ Jaksch, *MDC III*, št. 1384; Kos, *Gradivo IV*, št. 795. »...campis, pratis, pascuis et comunitatibus tam in montibus quam in plano...«

⁴⁸ Kos, *Tolminski urbar*, str. 13. Planina Dreka je prvič omenjena že leta 1274. (Kos, *Urbarji slovenskega primorja 2*, str. 273)

⁴⁹ Otorepec, *GAV*, št. 830, 844.

Zadlaščice pod Spodnjimi Bohinjskimi gorami ter na desni strani Soče na Kolovratu. Nasploh je območje Tolminskega najbolj ugodno območje za planinsko pašništvo v Julijskih Alpah, zato zgodnje omembe in njihovo število ne presenečajo. Iz Kobarida in okoliških vasi so prav tako lahko pasli na obširnih območjih planin, ki so bile na zahodnih pobočjih Krna, pod Kobariškim stolom in pod Matajurjem.⁵⁰

Uporaba planin je v 14. stoletju dokumentirana tudi v vaseh Kanalske doline, večina planin, ki so jih za pašo uporabljali naseljenci v tej dolini, pa je verjetno ležala v Karnijskih Alpah. Iz leta 1326 je znan spor prebivalcev Ukev (Ugovizza/Uggowitz) in Žabnic glede paše na planini »Nebuge«, ki je ležala nekje nad Ukvami in Žabnicami. Planina se je prek potoka razdelila na dva dela, en del je pripadel Ukvam, drugi pa Žabnicam.⁵¹ Večje število planin nad Kanalsko dolino je omenjenih v bamberski fevdni knjigi iz okoli leta 1400. Sin Hansa Seabriacherja je imel od bamberskega škofa v fevdu dve hubi na Tabeljski planini (*Puntefler alben*), planine Zelenico (*Selenicz*), »Brac«, Poludniško planino (*Paludnick*) in »Gressnick«.⁵² Glede na lokacijo teh planin so jih najverjetneje uporabljali bamberski podložniki s Tablje, Lipalje vasi (San Leopoldo/Leopoldskirchen), Lužnice (Bagni di Lusnizza/Lussnitz) in Naborjeta (Malborghetto/Malborghet). Prebivalci Kanalske doline so pasli tudi v Julijskih Alpah, k čemur pritrjuje legenda o žabniškem pastirju, ki je sredi 14. stoletja pasel ovce na pobočju Višarij (Monte di Lussari/Luschariberg; 1766 m).⁵³ Leta 1460 so se za pašo na planini Strehica (Malga Strechizza; »Strachiza«) v Julijskih Alpah prepirali prebivalci Naborjeta in Ukev.⁵⁴ Leta 1447 so podložniki iz Trbiža prejeli pravico do paše na planini »im Flitsch bey dem See«, ki jo Ambros Eichhorn interpretira kot planino »Kernidol«, oziroma »Carneduel«, kar bi se najverjetneje lahko enačilo s planino Krni dol (Cregnedul), ki leži med Rabeljskim jezerom (Lago del Predil/Raiblersee) in Nevejskim prelazom (Sella Nevea/Neveasattel; 1190 m), ob tedanji meji med Koroško in Beneško republiko. Ker so si planino lastili tudi podložniki Beneške republike, je nato prihajalo do številnih prepиров med obema stranema.⁵⁵

Na območju Bohinja se pašniki (... *cum nemore et cum multis pascuis* ...) v pisnih virih prvič pojavijo sredi 13. stoletja, in sicer kot pritikline naselja Nemški Rovt.⁵⁶ Ob koncu 15. stoletja se omenja planina Goreljek na Pokljuki, kjer je bila senožet, v bližini pa sta bila dva rovt.⁵⁷ V urbarju radovljiskega gospostva s kon-

⁵⁰ Melik, *Planine v Julijskih Alpah*, str. 193–202.

⁵¹ Wiessner, *MDC IX*, št. 44.

⁵² Koller-Neumann, *Lehen Bamberg*, št. 172/44; Wiessner, *MDC X*, št. 1043.

Planina »Gressnick« bi bila morda lahko Kresniška planina (1542 m), ki leži na italijanski strani, povsem blizu meje, nad Brško planino (Egger Alm) in nad naseljem Lužnice.

⁵³ Knez, *Romanje na Višarje*, str. 314–315. Najverjetneje je šlo za Višarsko planino (Malga di Lussari; 1573 m), jugovzhodno od Višarij.

⁵⁴ Eichhorn, *Beyträge II*, str. 264–268.

⁵⁵ Eichhorn, *Beyträge II*, str. 260–261; Gstirner, *Julische Alpen*, str. 418–419.

⁵⁶ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 186.

⁵⁷ Otorepec, *CKSL*, 1494 16/8. Tedaj je Primož Cingule iz Savice v Spodnji Bohinjski dolini sinu Mihaelu, ki je živel v Češnjici, med drugim prodal tudi senožet na tej planini ter omenjena rovt.

ca 15. stoletja so omenjene štiri planine v Bohinju. Dve sta bili ob jezeru, dve pa imenovani »bohinjski«.⁵⁸ Arheološke najdbe ostankov srednjeveške keramike na planini Krstenica, ki leži pod Triglavskim pogorjem, kažejo na uporabo planine že v srednjem veku,⁵⁹ na začetku 17. stoletja pa je tudi prvič omenjena v virih, na njej so pasli iz vasi Češnjica, ki je spadala pod blejsko gospodstvo.⁶⁰ Iz vasi v Zgornji Bohinjski dolini so pasli na Pokljuki in na področju med Bohinjskim jezerom in Triglavom, iz Spodnje Bohinjske doline pa so uporabljali planine na severnih pobočjih Spodnjih Bohinjskih gora in na zahodnem delu Jelovice. Planina V prodih pa je bila že na toliminski strani, prek prelaza Čez suho.⁶¹ Na Jelovici so planinarili tudi kmetje iz Mošenj in Gorice pri Radovljici,⁶² vzhodni del Jelovice so namreč za pašo uporabljale vasi iz Lipniške doline, Dobrav ter naselij ob Savi.⁶³

Na bohinjske planine, posebej je omenjena planina Pri jezeru, so že za časa gospodstva Celjskih hodili past živino tudi kmetje iz južnega in zahodnega dela Julijskih Alp, iz smeri tolimskega gospodstva, ki so morali zato oddajati nekaj sira. Iz časa na prehodu iz 15. v 16. stoletje pa so ohranjene pritožbe bohinjskih kmetov iz Studora nad »Lahi« iz Čedad (Cividale), ki jih je tja pripeljal zakupnik blejskega gospodstva, Hartman Kraig.⁶⁴ V tem času je prišlo tudi do sporov na planini Krma, v Ukancu pa so se za pašnike med seboj prepirali podložniki bohinjskih vasi. Še bolj kot sicer je do sporov prihajalo na mejnih področjih med dvema državama, tako npr. na mejnem področju med avstrijskim in beneškim ozemljem na območju Kolovrata in Matajurja.⁶⁵

Iz vasi v Blejskem kotu so pretežno pasli na planinah v severovzhodnem delu Pokljuke in na Jelovici, deloma tudi na Mežakli. Poključki planini Klek in Lipanco so blejski kmetje verjetno že zgodaj uporabljali, planini Lipanca in Javornik se omenjata leta 1377 kot »alben...in der Vochein Ippelnickch vnd Jawolnickch«. Božo Otorepec ju je sicer tolmačil kot Kozjak na Mežakli in Javornik na Pokljuki,⁶⁶ a je verjetnejša interpretacija Milka Kosa, ki ju je označil za poključki planini Lipanco in Javornik.⁶⁷ Na uporabo planine Lipance v srednjem veku kažejo tudi kosi srednjeveške keramike, ki so bili najdeni ob arheološkem raziskovanju poključke planote.⁶⁸ V dolinah Radovne in Krme so pasli predvsem iz vasi severnega dela Blejskega kota, ki so uporabljale tudi planine na Mežakli. Vasi iz južnega dela Blejskega kota so pasle na Jelovici, kjer Pleterski poudarja predvsem zgodnjo

⁵⁸ AS 174, *Urbur urada Radovljica*, f. 91–92. »Bohinjski« planini sta dajali po tri sire, po dva siru pa sta dajali planini ob jezeru.

⁵⁹ Lavrenčič, *Arheološki sledovi*, str. 44–50.

⁶⁰ Zapuščina Milka Kosa, fasc. 5, *Izveček blejskega urbarja*, f. 363.

⁶¹ Melik, *Planine v Julijskih Alpah*, str. 174–181; Kos, *O nekaterih planinah*, str. 137.

⁶² AS 174, *Urbur urada Radovljica*, f. 92.

⁶³ Melik, *Planine v Julijskih Alpah*, str. 166–168.

⁶⁴ Kaspret, *Ueber die Lage*, str. 114, 116; Kos, *O nekaterih planinah*, str. 131.

⁶⁵ *Zgodovina agrarnih panog I*, str. 355, 375.

⁶⁶ Otorepec, *CKSL*, 1377 25/2.

⁶⁷ Kos, *O nekaterih planinah*, str. 136; Kos, *Gradivo za historično topografijo*, str. 225, 320–321.

⁶⁸ *ANSI*, str. 167.

uporabo planine Pečane, ki leži tik ob meji z loškim gospostvom.⁶⁹ Več podatkov o planinah blejskih vasi daje urbar blejskega gospostva iz leta 1602.⁷⁰

V vaseh Zgornjesavske doline so pasli tako v Karavankah kot v Julijskih Alpah. Na podlagi dajatve za pašno pravico (*albenn Recht*) so ob koncu srednjega veka pasli le podložniki iz naselij Kranjska Gora in Podkoren, ki so verjetno pasli v dolini Pišnice in Karavankah, kasneje pa se paša omenja tudi v Vratih, Krmi, Tamarju, dolini Belopeških jezer, kjer so pasli iz vasi Rateče, in v Trenti. Dajatev za pašno pravico je po urbarju iz leta 1498 znašala pet molž mleka (*die Muelch, was man zu fünffemallen von im Millcht*), Janez Mlinar pa je na podlagi primerjave z belopeškim urbarjem iz 17. stoletja ugotovil, da je šlo za hlebce sira od petih molž.⁷¹ Podobno dajatev, in sicer en sir od cele molže (*ein Khais von ganzer Millich*), so dajali tudi podložniki iz bližnjega Trbiža, v zameno za pašne pravice na planini Krni dol v bližini Nevejskega prelaza.⁷²

V urbarju možaškega samostana iz sredine 15. stoletja so prvič omenjene planine rezijanskih vasi, kjer je bilo pašništvo še posebej velikega pomena, v zameno za izkoriščanje planin pa so oddajali kostrune in mleko. Vas Bela je pasla na planinah Črni potok in Krnica (danes Njivica/Gnivizza), kjer so pasli tudi iz vasi Njiva (Gniva). Podložniki iz vasi Osojani (Oseacco) so imeli planino Predolino (*Pradulina*), iz vasi Solbica (Stolvizza) pa so planinarili pod gorama Ždrinica (*Inderniza*; Cresta Indrinizza) in Žrd (Monte Sart), v smeri proti Reklanski dolini,⁷³ v kateri so najverjetneje pasli živino iz vasi v Železni dolini. Rezijani so imeli svoje planine tudi na območju, ki je mejilo na Bovško, kjer so se v prvi polovici 15. stoletja zaradi paše na planinah prepirali s pastirji iz Bovca.⁷⁴ Lahko bi šlo za planino Drnohlo, ki leži na severnem pobočju Kobariškega stola, kjer so kasneje pasli iz bovške vasi Žaga. Bovške vasi so imele precej možnosti za izrabo planin, poleg območja pod Kaninom in severnega pobočja Kobariškega stola tudi po dolinah Trente, Koritnice, Možice, Bavšice in Lepene ter v severozahodnem pobočju Krna.⁷⁵

Srednjeveški pisni viri zelo slabo osvetljujejo planinsko pašništvo v Selški dolini, ki pa tu ni bilo prav posebej razvito. Uporabo planin, poleg že zgoraj omenjenih domnev o paši na Ratitovcu ob koncu 10. stoletja, bi lahko nakazovala zapis v urbarju loškega gospostva iz leta 1501, kjer se omenja rovt nekje na severnem pobočju Selške doline na območju soriškega urada ter arheološke najdbe večjega števila manjših srednjeveških »naselbin« nad Jelenščem pri Dražgošah, na višini nad

⁶⁹ Melik, *Planine v Julijskih Alpah*, str. 163–166; Kos, *O nekaterih planinah*, str. 136. O blejskih planinah glej tudi Pleterski, *Župa Bled*, str. 131–136.

O blejskih planinah v srednjem veku glej tudi članek o raziskavi, ki je bila izvedena s pomočjo sodobne tehnologije in ki je v precejšnjo pomoč pri kronologiji uporabe planin nad Blejskim kotom: Štular, *Prostor blejskih planin*, str. 230–241.

⁷⁰ Zapuščina Milka Kosa, fasc. 5, *Izvleček blejskega urbarja iz l. 1602*.

⁷¹ AS I, *Urbar gospostva Bela Peč*, f. 36; Mlinar, *Povednost srednjeveških urbarjev*, str. 48; Melik, *Planine v Julijskih Alpah*, str. 181–187.

⁷² Eichhorn, *Beyträge II*, str. 261.

⁷³ Kos, *Urbarji slovenskega Primorja 2*, str. 303–306.

⁷⁴ Rutar, *Zgodovina Tolminskega*, str. 59.

⁷⁵ Melik, *Planine v Julijskih Alpah*, str. 187–193.

1100 m.⁷⁶ Število planin je bilo precej manjše kot v drugih predelih Julijskih Alp, kot glavna razloga se lahko navedeta strmo pogorje Ratitovca in zgodnja posestna razdelitev v drugi polovici 10. stoletja, s katero so bogata pašna področja Jelovice pripadla kasnejšima gospostvoma na Bledu in v Radovljici. Večji del planin je ležal v območju Škofjeloškega hribovja, na južnem pobočju Porezna, na Blegošu in področju kasnejše naselbine Davča. Nekaj planin je ležalo tudi v Julijskih Alpah, in sicer manjša planina Kališnik nad Dražgošami ter na kasneje poseljenem Soriškem območju.⁷⁷ Planinsko pašništvo je bilo slabše razvito tudi v sosednji zgornji Baški dolini, ki je imela zaradi strmih južnih pobočij Spodnjih Bohinjskih gora prav tako majhne naravne možnosti za razvoj te panoge. Manjše število planin je ležalo pod Bohinjskimi gorami, večji del pa na severnem in zahodnem pobočju Porezna.⁷⁸

Druge agrarne panoge

Poleg poljedelstva in živinoreje so se prebivalci ukvarjali tudi z drugimi kmetijskimi panogami, pri katerih je prav tako značilna precejšnja odvisnost od naravnih danosti, ki jih ponujajo gozdnata in gorata območja. Poleg že zgoraj omenjenega sirarstva velja med preostalimi panogami izpostaviti gozdarstvo, lov, ribolov in čebelarstvo.

Obsežna gozdnata področja Julijskih Alp, še posebej planote v vzhodnem delu so, tako kot še danes, dajale precejšnje možnosti za izkoriščanje lesa, gozdno pašo in lov. Uporaba gozda je bila sicer izključna pravica vladarjev oz. posestnikov, ki so od vladarjev prejeli lovske pravice. Za gospodarstvo alpskih naselij je bilo gozdarstvo še pomembnejše od lova, gospostva so zato nastavljala uradnike, ki so skrbeli za gozdove. Ob koncu 12. stoletja je bila funkcija gozdarja (*forestarius*) vzpostavljena v nekaterih gospostvih oglejskega patriarhata, morda tudi na Tolminskem.⁷⁹ Ob koncu 13. stoletja je bil gozdar (*vorsterius*) zadolžen za gozdove v selškem uradu loškega gospostva.⁸⁰ V poznem srednjem veku so bili vzpostavljeni tudi posebni lovski uradi. V drugi polovici 15. stoletja je omenjen v loškem gospostvu, lovski mojster je po urbarju iz leta 1500 prejemal dajatve po številnih vaseh v gospostvu.⁸¹ Sredi 15. stoletja je lovski urad (*jägerambt*) izpričan tudi na območju radovljiškega gospostva, iz povedanega v listini je razbrati, da je urad obstajal že v času ortenburških in celjskih grofov.⁸²

V urbarjih so omenjene tudi številne žage, leta 1431 žaga v Mostah pri

⁷⁶ Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 315; *ANSI*, str. 174.

⁷⁷ Melik, *Planine v Julijskih Alpah*, str. 168–174. Na precejšnjem delu že tako redkih planin vasi Selške doline je šlo zgolj za dnevno ali nekajdnevno migracijo pastirjev z živino iz vasi na planino in ne za večtedenske migracije, ki so značilnost planinskega pašništva.

⁷⁸ Melik, *Planine v Julijskih Alpah*, str. 202–204.

⁷⁹ Rubeis, *Monumenta*, str. 647–650; Kos, *Gradivo V*, št. 36. Na področjih, kjer je bila ta funkcija vzpostavljena, je odvetniku oglejskega patriarha pripadala tretjina gozdnih dohodkov.

⁸⁰ Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 159.

⁸¹ Mihelič, *Wirtschaftsgeschichte*, str. 75; Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 347.

⁸² Otorepec, *CKSL*, 1461 5/5.

Žirovnici, v urbarju blejskega gospostva iz leta 1464 je omenjena žaga ob Savi Bohinjki na Bledu, v urbarjih iz časa okoli leta 1500 so omenjene še žage pri Studoru v Bohinju, pri Češnjici pri Železnikih, na Jesenicah, v okolici Rateč ter v Koprivniku blizu Bele Peči. Nekoč je bila žaga postavljena tudi pri Kropi, a jo je uničila narasla Kroparica.⁸³ Glede na lokacije omenjenih žag, se zdi, da so bile postavljene tudi v povezavi z železarstvom. Prav razcvet železarstva v 14. stoletju je močno posegel v naravno okolje gozdov Julijskih Alp. Za taljenje železove rude so potrebovali precejšnje količine oglja, v 16. stoletju naj bi za pridobitev 50 ton surovega železa porabili kar 5000 m³ lesa.⁸⁴ Pomen gozda za razvoj fužinarstva je bil torej zelo pomemben in železarji so si poskušali prisvajati vedno večje gozdne površine, kar pa je bil velik trn v peti zemljiškemu gospodom. Še posebej poveden je primer v loškem gospostvu, kjer je bilo prav krčenje gozdnih površin s strani železarjev v Železnikih eden od razlogov za sekundarno višinsko kolonizacijo na gozdnatih in hribovitih območjih loškega gospostva v 16. stoletju.⁸⁵ Precejšnje posege v gozdove od konca 14. stoletja dalje pa je povzročala tudi živinoreja, saj so kmetje krčili gozdove in napravljali rovtve za potrebe pridobivanja zimske krme za živino. Tu gre za posledico višje nadmorske višine, saj travniki in pašniki v višjih legah omogočajo manjše število košenj, kot tisti v nižjih legah, zato je bilo treba v alpskem svetu izkrčiti več rovtov kot v nižinah, kar se kaže tudi v radovljiškem in belopeškem urbarju s konca 15. stoletja.⁸⁶

Podatki s konca 16. stoletja kažejo na zelo pomembno vlogo, ki jo je imel za alpska gospodarstva, v naslednjih primerih za Kanalsko dolino in Bovško, izvoz lesa v italijanske dežele. Iz Kanalske doline se je ob koncu 16. stoletja izvozilo tudi po več tisoč hlodov letno, med letoma 1593 in 1602 v povprečju nekaj več kot pet tisoč hlodov na leto. Precejšen je bil tudi izvoz lesa iz Bovškega, leta 1541 štiri tisoč hlodov v Gradiško, na začetku druge polovice 16. stoletja so letno izvozili po 2000 klafter⁸⁷ lesa iz glavarstva Tolmin ter 2000 hlodov v dolžini okoli petih metrov iz glavarstva Bovec v Goriško in Gradiško. Količina izvoza v zadnjem desetletju 16. stoletja pa je primerljiva s tistim iz Kanalske doline.⁸⁸ Les so iz območja Julijskih Alp najverjetneje izvažali že v srednjem veku, zaradi pomanjkanja virov pa ni možno prikazati količine izvoza, je pa povsem verjetno potekal v manjšem obsegu kot kasneje. Koroški zgodovinar Martin Wutte je sicer domneval, da je do izvažanja lesa iz Kanalske doline prihajalo že v visokem srednjem veku.⁸⁹

Gozdovi in bližnja gorata območja so bila primerna tudi za lov. Iz tolminskega urbarja iz leta 1377 je razvidno, da so podložniki iz naselij Idrsko, Volče in Čiginj

⁸³ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 196, 218; AS 174, *Urbar urada Radovljica*, f. 91, 98; Blaznik, *Urbarji freisinske škofije*, str. 324; AS 1, *Urbar gospostva Bela Peč*, f. 3, 29, 39.

⁸⁴ *Zgodovina agrarnih panog I*, str. 442.

⁸⁵ Blaznik, *Kolonizacija Selške doline*, str. 84–97.

⁸⁶ Zwitter, *Okoljska zgodovina*, str. 309–312.

⁸⁷ Dolžina klaftre je 189,5 cm. (Hassinger, *Geschichte des Zollwesens*, str. XXVIII)

⁸⁸ Hassinger, *Geschichte des Zollwesens*, str. 106–107, 226–227.

⁸⁹ Wutte, *Kärntens Wege*, str. 103. Wutte je domnevo postavil na podlagi starega nemškega imena naselja Lipalja vas – Diepoldskirchen, ki naj bi ime dobila po zaščitniku gozdarjev, sv. Diepoldu/Teobaldu.

lahko lovili jerebice in kljunače, za kar so morali v zameno ob božiču oddajati dajatev.⁹⁰ Leta 1397 so predstavniki loškega gospostva in mesta Čedad med drugim urejali tudi prepoved lova na jelenjad, srnjad, medvede in divje prašiče, kar kaže na to, da so bile te vrste lova tedaj razširjene.⁹¹ Iz 15. stoletja sta ohranjeni dve notici, ki govorita o lovu na gamse v alpskem visokogorju. Andrej Kraig, zastavni lastnik blejskega gospostva, je leta 1482 pisal grofu Lenartu Goriškemu in ga prosil za dva do tri pse za lov na gamse (*gämbshundt*).⁹² Kmetje radovljjskega gospostva iz Studora in Srednje vasi v Bohinju so dolgo časa v zameno za opravljanje stražarske službe na meji z Beneško republiko imeli dovoljenje zemljiškega gospoda, da lahko lovijo gamse na območju bohinskega pogorja. Toda do konca 15. stoletja so jim bile te pravice odpravljene.⁹³

Pravice s podobnim izvorom so imeli podložniki iz Studora tudi v potoku Ribnica, kjer so lahko od konca novembra do konca septembra lovili ribe, podložniki radovljjskega gospostva pa so imeli tudi ribolovno pravico do slabših vrst rib v Savi Bohinjski, od izliva v Savo Dolinko pa do Kraigove žage na Bohinjski Beli. Te pravice pa si je proti koncu 15. stoletja začel prisvajati zastavni imetnik blejskega gospostva, Hartman Kraig.⁹⁴ Precej pomembna dejavnost v gorskih potokih, rekah ter jezerih je bil torej tudi ribolov. Že v prvem urbarju blejskega gospostva sredi 13. stoletja so »*edelinges et homines*« v Bohinjski Češnjici oddajali denarno dajatev za uporabo potoka Suha, najverjetneje v zameno za ribolovne pravice v tem potoku. Ribiči (*piscatores*) na Selu pri Bledu so omenjeni že v prvem urbarju blejskega gospostva. V posesti so imeli tri hube, lovili pa so v Savi Bohinjski.⁹⁵ Tudi ime sosednje vasi Ribno bi lahko kazalo na možne povezave z ribolovom, podobno je z izvorom toponima Piškovca, ki leži pri Savi pod Zasipom in naj bi izhajal iz latinske besede za ribiča – »*piscator*«. V urbarju blejskega gospostva iz leta 1464 je zapis, da sta pri cerkvi sv. Janeza Krstnika pri Bohinjskem jezeru dve hubi in pol, katerih edina dajatev je 400 postrvi (*vorhen*) na sv. Andreja (30. november).⁹⁶ Postrvi so morali oddajati tudi podložniki radovljjskega gospostva, ki so planinarili na planinah ob Bohinjskem jezeru.⁹⁷ Ribolov je bil vidno prisoten tudi na območju zgornjega Posočja, v tolminskem gospostvu je imel patriarh postavljene ribiče, pravice do izkoriščanja ribolova pa so prejemali tudi nižji fevdalci, leta 1315 je na Bovškem pravico do ribolova imel Johannes de Villalta.⁹⁸ Odolriko Longo iz Čedada je leta 1319 od patriarha prejel dovoljenje za ribolov v rekah tolminske gastaldije, in sicer v Soči, Tolminščici, Bači, Idrijci, Idriji in Cerkniščici.⁹⁹ V Nadiži

⁹⁰ Kos, *Tolminski urbar*, str. 31, 64–65.

⁹¹ Otorepec, *CKSL*, 1397 20/7.

⁹² Otorepec, *CKSL*, 1482 19/10.

⁹³ Kaspret, *Ueber die Lage*, str. 113; *Zgodovina agrarnih panog I*, str. 487.

⁹⁴ Kaspret, *Ueber die Lage*, str. 112, 117; *Zgodovina agrarnih panog I*, str. 507.

⁹⁵ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 185, 188.

⁹⁶ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 199. Gre morda za zametke naselja Ribčev Laz?

⁹⁷ AS 174, *Urbar urada Radovljica*, f. 92.

⁹⁸ Kos, *Tolminski urbar*, str. 33.

⁹⁹ Bianchi, *Documenti del Friuli I*, št. 179. Idrija (*Idria*) je potok, ki izvira v pobočjih Matajurja in se pri Idskem izliva v Sočo. Podobne pravice sta dve desetletji zatem prejela še

so lovili tudi iz naselja Kred, kjer so ribiči omenjeni v 14. stoletju.¹⁰⁰ Posebnega oskrbnika, ki je bil zadolžen za ribolov, je imelo tudi belopeško gospostvo, kjer so ribe lovili v Belopeških jezerih.¹⁰¹

Urbarialne dajatve kažejo na dokaj razvito čebelarstvo in pridelavo medu. Na območju Julijskih Alp naj bi bilo čebelarstvo značilno predvsem za Tolminsko in današnjo Gorenjsko, medtem ko so bile pašne razmere v Reziji in Beneški Sloveniji slabše.¹⁰² V tolminskem urbarju iz druge polovice 14. stoletja so denarne dajatve za med (*pro apium*) omenjene pri precejšnjem številu vasi.¹⁰³ Poleg Tolminskega je bilo čebelarstvo prisotno vsaj še na območju loškega gospostva, kjer so podložniki prav tako oddajali med in vosek.¹⁰⁴

Še posebej v visokem srednjem veku so podložniki na kmetijah pridelovali tudi pivo in vino. V tradicijskih noticah briksenske škofije iz 11. stoletja so vinogradi v okolici blejskega gradu omenjeni vsaj štirikrat, kasneje v urbarjih pa se ne pojavljajo več. Le huba na lokaciji Žabji potok, danes del naselja Grad, je sredi 13. stoletja oddajala en tovor vina, nato pa vinskih dajatev ni več zaznati. So pa morali podložniki iz skoraj vseh vasi proštjskega gospostva tovoriti vino iz Goriških brd, podobno verjetno tudi podložniki blejskega gospostva.¹⁰⁵ V visokem srednjem veku so bili vinogradi omenjeni tudi v okolici Škofje Loke, kjer se je upad vinogradništva začel v 13. stoletju.¹⁰⁶ Tedaj je vino oddajala tudi kmetija v Plužni pri Bovcu, ki je bila sicer v lasti čedajske rodbine Longo,¹⁰⁷ še ob koncu 15. stoletja pa je imelo radovljiško gospostvo vinograde na pobočjih pod Waldenbergom.¹⁰⁸ Že zgoraj so bile omenjene oddaje dajatev v pivu pri bavarskih in koroških naseljencih na Sorškem polju sredi 12. stoletja. Sredi 13. stoletja je pivo oddajalo tudi nekaj vasi v Blejskem kotu, dve stoletji kasneje pa teh dajatev ni več omenjenih.¹⁰⁹ Pivo so pridelovali tudi v nekaterih vaseh na območju tolminskega gospostva.¹¹⁰

Za konec obravnave agrarnega gospodarstva se lahko postavi vprašanje, ali višja lega naselja pomeni tudi nižje dajatve. Precej opazna je razlika v razvitosti poljedelstva med Bohinjem in Blejskim kotom ter še posebej radovljiško Deželo,

dva brata iz Čedad. (Kos, *Tolminski urbar*, str. 33)

¹⁰⁰ Kos, *Urbarji slovenskega Primorja* 2, str. 45.

¹⁰¹ AS 1, *Urbar gospostva Bela Peč*, f. 41. »Der see so vnnnder manhartt ligt gehort gen weissennfels hat ain phleger zu fischenn«.

¹⁰² *Zgodovina agrarnih panog I*, str. 399–400. Kmetije, kjer so se podložniki ukvarjali tudi s čebelarstvom, so v virih omenjene kot »zeidelhube«.

¹⁰³ Kos, *Tolminski urbar*, str. 52, 56, 62, 66, 67, 82. Dajatev »*pro apium*« je bila sicer denarna dajatev, ki pa kaže na obstoj čebelarstva vsaj v prejšnjih obdobjih, verjetno pa tudi v času nastanka urbarja. Dajatev za med so oddajali podložniki v vaseh Volarje, Žabče, Ladra, Podmelec, Kneža, Temljine in Obloke pri Hudajužni.

¹⁰⁴ Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 121–123.

¹⁰⁵ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 75–76, 78, 188, 216–225.

¹⁰⁶ Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 121.

¹⁰⁷ Kos, *Urbarji slovenskega Primorja* 2, str. 278.

¹⁰⁸ AS 174, *Urbar urada Radovljica*, f. 101.

¹⁰⁹ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 186–193. Pivo so oddajala naselja Rečica, Bodešče, Ribno in Grad ter skoraj vse vasi na levi strani Save.

¹¹⁰ Kos, *Tolminski urbar*, str. 56, 66, 67. Pivo so oddajala naselja Žabče, Podmelec in Temljine pri Kneži.

ali med Selško in Poljansko dolino ter Sorškim poljem. Ali obstaja določena razlika v količini in vrsti dajatev med naselji v višjih legah ter tistimi v dolinah? Na območju tolminskega gospodstva večjih razlik ni opaziti, vsaj kar se tiče naselij, ki oddajajo tudi naturalne dajatve. Vasi na območju zgornje Baške doline pa so oddajale zgolj denarne dajatve, kar gre prej pripisati kasnejšemu nastanku naselij.¹¹¹ Prav denarne dajatve v primeru mlajših naselij onemogočajo zatrdno odgovoriti na vprašanje, podobno je tudi na območju Zgornjesavske doline, kjer se zdi, da so dajatve v Kranjski Gori in delu Podkorena nižje, predvsem pa manj raznovrstne, kot v drugem delu Podkorena ter sosednjih in nekoliko višje ležečih Ratečah. Po drugi strani pa je zanimiv primer Planine pod Golico, ki leži nad Zgornjesavsko dolino nad Jesenicami, kjer dajatve niso bile nižje kot v dolini, kvečjemu so bile višje.¹¹²

Glede na lego vasi je nekaj razlik zaznati v Blejskem kotu in Bohinju. V obeh proštijških urbarjih sta vasi Laški Rovt in Kupljenik oddajali le skupno dajatev v denarju, s tem da so podložniki na Laškem Rovtu oddajali še perutnino in jajca, toda v primerjavi z drugimi naselji v tem gospodstvu je ena kmetija v povprečju oddala precej manj. Tudi denarne dajatve na Višelnici so bile nižje kot v drugih vaseh, podobno je bilo z žitom in perutnino. Manj perutnine kot drugod so dajali še v sosednjih Lazah, kjer pa so bile druge dajatve primerljive z nižje ležečimi vasmimi. Tudi v proštijškem urbarju iz leta 1431 bi se dalo zaslediti nekaj razlik. Tako na Kupljeniku, Laškem Rovtu in Logu niso oddajali dajatev v žitu, Višelnica pa jih je imela manj kot preostale vasi.¹¹³

Lahko bi postavili hipotezo, da je višja lega načeloma pomenila manjšo količino dajatev, kar pa se ne potrjuje v vseh primerih. Zdi se, da so precej bolj kot zgolj višja lega na količino dajatev vplivali dejavniki, kot so prisojna ali osojna lega naselja in kakovost zemlje, kar je dobro vidno na primeru Zgornjesavske doline. Na količino dajatev je vplival tudi čas nastanka kmetije v odnosu do časa nastanka urbarja, kar potrjujejo primeri na Blejski Dobravi sredi 13. stoletja,¹¹⁴ na Kupljeniku, kjer je četrta kmetija nastala po letu 1422 in pred 1431,¹¹⁵ na območju Sorice in v Mojstrani¹¹⁶ ter v Kanalski dolini.¹¹⁷ Za dokončen odgovor na zastavljeno vprašanje bi bila potrebna precej temeljitejša študija, z več primeri, tudi zunaj območja Julijskih Alp.

Železarstvo

Glavna neagrarna gospodarska panoga v Julijskih Alpah je v poznem srednjem veku postalo železarstvo. Gorovje Alp s sosednjimi gorstvi (npr. Karavanke)

¹¹¹ Kos, *Tolminski urbar*, str. 82–83.

¹¹² AS 1, *Urbar gospodstva Bela Peč*, f. 1–44.

¹¹³ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 172–228.

¹¹⁴ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 186–187. O tem že Kos, *O nekaterih planinah*, str. 138.

¹¹⁵ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 220–221.

¹¹⁶ Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 211–212.

¹¹⁷ Fresacher, *Die Erträge*, str. 409.

je namreč vsebovalo nahajališča železove rude, ki so bila večinoma na alpskih planotah – Jelovici, Pokljuki in Mežakli, ter v Karavankah. Na bohinjski strani pod Triglavom so bila nahajališča bobovca in limonita predvsem v kotanjah in razpokah, na Jelovici pa je bilo precej rjavega železovca. Ruda je sicer ležala v majhnih količinah po obsežnih planotah, tudi skupna količina ni bila pretirano velika, a je zadostovala za obrate in potrebe v starejših obdobjih, čeprav je bilo za njeno iskanje, prav zaradi razprostranjenosti terena, potrebno precej veliko število iskalcev rude. Večja najdišča rude so bila v Karavankah, kjer je bilo tudi nabiranje rude precej bolj izpopolnjeno, uporabljali so namreč jaške in rove.¹¹⁸

Pridobivanje železove rude in izdelovanje železnih izdelkov je bilo v Julijskih Alpah prisotno že pred srednjim vekom, kar kažejo tudi arheološke najdbe. Na hribu Štalca, med Železniki in Rudnim, je bila najdena žlindra, ki je morda še iz hallstatske dobe,¹¹⁹ še več podobnih najdb je na območju Bohinja,¹²⁰ kjer arheološke najdbe prav tako kažejo na obstoj železarstva že v starejših obdobjih. Tudi na poznoantični višinski naselbini na Ajdni so bili najdeni ostanki pridobivanja in predelovanja železa.¹²¹ Izključeno ni niti, da so se s primitivno izrabo železove rude ukvarjali tudi slovanski naseljenci, ki pa so rudo predelovali bolj za domačo rabo.¹²² Ostanki železove rude so bili najdeni tudi v visokogorju, in sicer na poključki planini Klek, kjer so našli rudniške jame, ki verjetno izvirajo iz srednjega veka.¹²³

Za najzgodnejšo omembo obstoja železarstva na območju Julijskih Alp v pisnih virih se lahko šteje omemba »praznikov« (*praeznich*)¹²⁴ na območju današnje Mojstrane in njihovih dajatev v železu (*80 ferra*) v urbarju loškega gospostva s konca 13. stoletja. V istem urbarju je prvič omenjeno tudi naselje in urad Rudno (*Ruden*) blizu Dražgoš,¹²⁵ katerega nastanek je bil, po imenu sodeč, verjetno povezan z nahajališčem rude v bližnji okolici. Rudišča okoli Dražgoš pod Jelovico ter pod Ratitovcem so uporabljali tudi ob začetku bolj intenzivnega ukvarjanja z železarstvom na območju Selške doline,¹²⁶ nekaj več kot pol stoletja zatem. Junija 1354 je freisinški škof Albert železarjem potrdil pravice do predelovanja železove rude v petih kovačnicah v Selški dolini, v zameno pa so železarji vsake štiri mesece

¹¹⁸ Mohorič, *Dva tisoč let*, str. 38–41.

¹¹⁹ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 215; *ANSL*, str. 174.

¹²⁰ Ogrin, *Arheološke raziskave*, str. 96; Perko, *Železna nit*, str. 29.

¹²¹ Sagadin, *Ajdna nad Potoki*, str. 17.

¹²² Mohorič, *Dva tisoč let*, str. 28.

¹²³ Andrič, Vidic, Ogrin, Horvat, *Paleoekološki podatki*, str. 376–377.

¹²⁴ Pavle Blaznik je predvideval, da so bili »prazniki« podložniki, ki so bili prosti, oziroma »prazni« tlake. Sergij Vilfan pa predpostavlja, da omenjeni termin predstavlja fevdalne talilce železa, takšen naziv pa so po njegovem mnenju dobili zaradi tega, ker so rudo tudi pražili. Omenjeni »prazniki« so bili člani gospodove »familije«, ki jih je gospod zaradi njihovega specifičnega znanja uporabil za pridelovanje železa. Gre torej za zametke ločitve fužinarskega dela od agrarnega. (Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 84; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 190; *Zgodovina agrarnih panog II*, str. 317–318)

¹²⁵ Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 164, 166.

¹²⁶ Mohorič, *Dva tisoč let*, str. 40.

gospodstvu plačevali določeno dajatev.¹²⁷ Štiri leta kasneje je škof železarjem odkazal zemljišče za postavitev kovačnic v Selški dolini, na lokaciji današnjega naselja Železniki (*Eyzenaeren*).¹²⁸ Železarstvo v Selški dolini se je nato začelo razvijati, v prvi polovici 15. stoletja se v freisinški fevdni knjigi omenja zgornje kladivo v Selški dolini ter vsaj dve kovačnici.¹²⁹ Tedaj je moralo obstajati tudi že spodnje kladivo, ki pa je prvič omenjeno v urbarju loškega gospodstva iz leta 1501. Skupaj z obema kladivoma je navedenih tudi 13 železarjev v Železnikih, v istem urbarju sta v dovškem uradu med kajžarji omenjena dva kovača.¹³⁰ Izdelovanje žeblicev v Selški dolini je prvič dokumentirano leta 1459,¹³¹ železo in železne izdelke so iz Železnikov izvažali tudi v primorska mesta, npr. na Reko (Rijeka), kamor so v obdobju med letoma 1437 in 1460 pretovorili 99 tovorov železa.¹³²

V približno istem času kot v Selški dolini se pojavijo kovačnice tudi v Kanalski dolini. Leta 1355 je Berengar, bamberski vicedom na Koroškem, beljaškemu meščanu Ruplu Leiningerju¹³³ izdal dovoljenje, da za potrebe bamberske škofije postavi kovačnico s kladivom (*smytstat mit aim hamer*) med Kokovim (Cocchau/Goggau) in Naborjetom.¹³⁴ Hkrati je za potrebe pridobivanja oglja prejel dovoljenje za izkoriščanje bamberskih gozdov na obeh straneh Kanalske doline. V zameno za te pravice je moral vicedomu plačevati letne dajatve.¹³⁵ Istega leta se omenjata tudi kovačnici z dvema kladivoma pod Lipaljo vasjo. Kovačnico je že predtem postavil neki Frančišek, ki jo je tedaj prejel v fevd od bamberskega škofa. Tako kot Leininger je tudi on lahko izkoriščal bamberske gozdove na obeh straneh doline med naseljema Tabljo in Lipaljo vasjo. Frančišek ni prihajal iz območja, ki je pripadalo bamberski škofiji, saj je šele s to listino postal škofov podložnik, sodeč po imenu je najverjetneje prihajal iz italijanskega prostora.¹³⁶

Več podatkov o razvoju železarstva v Kanalski dolini prinaša fevdna knjiga bamberske škofije iz leta 1399. Dve kovačnici v Naborjetu (*zu Malburget*) je škof predal Kuncu Lilu, predtem ju je imel Pilgrim Rüstel. V tem primeru gre zgolj za

¹²⁷ Otorepec, *CKSL*, 1354 9/6; Zahn, *FRA II* 35, št. 711. Imena železarjev (Jakomo, Bartolomej, Zaschs, Murron, Silvester, Monfiodin ter brata Matej in Jakob) kažejo na italijanski ali morda furlanski izvor. V urbarju iz leta 1501 je v Železnikih omenjenih 13 železarjev, od tega pri vsaj treh imena in priimki kažejo na italijanski izvor. Še na začetku 20. stoletja so soriški Nemci območje Železnikov imenovali »Ka Walchen« oz. »Pri Lahih« (Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 322; Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 204)

¹²⁸ Otorepec, *CKSL*, 1358 16/10; Zahn, *FRA II* 35, št. 695. Zahn je listino napačno datiral, in sicer pod letnico 1348.

¹²⁹ Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 255. Omemba v fevdni knjigi bi se lahko glede na druge datirane zapise postavila v obdobje med letoma 1425 in 1441.

¹³⁰ Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 315, 322.

¹³¹ Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 44.

¹³² Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja*, str. 55.

¹³³ O rodbini Leiningerjev glej: Neumann, *Die Leininger*, str. 7–46.

¹³⁴ Lokacija Ruplove kovačnice je postavljena med Kokovim in kovačnico Pilgrima Rüstla, ki je imel nekoč kovačnico v Naborjetu. (Koller-Neumann, *Lehen Bamberg*, str. 129) Kovačnica je torej verjetno stala nekje na območju Trbiža.

¹³⁵ Koller-Neumann, *Lehen Bamberg*, št. 123; Wiessner, *MDC X*, št. 432.

¹³⁶ Koller-Neumann, *Lehen Bamberg*, št. 124; Wiessner, *MDC X*, št. 410. Pri Wiessnerju je navedena napačna letnica, in sicer namesto 1355 je kot leto izstavitve napisana 1354.

potrditev, Kunc je namreč obrata že prejel v času Albertovega predhodnika, škofa Lamberta (1374–1399).¹³⁷ Leto kasneje je kovaški obrat s kladivom omenjen v kraju Šenkatrija (*»eine Hammerschmiede in dem canall bei sandt Khatharinen«*; S. Caterina/St. Kathrein), ki leži med Lipaljo vasjo in Naborjetom. V fevd jo je prejel beljaški meščan Georg Hollenburger.¹³⁸ Georg je kovačnico kmalu prodal, saj jo je leta 1403 v fevdu imel Hemel, gradiščan na gradu Strassfried pri Vratih (Thörl).¹³⁹ V 14. stoletju se je železarstvo razvilo tudi v Trbižu. Serafin, Anton in Lazar so julija 1399 pri Trbižu (*an der Terues*) ponovno v fevd prejeli kovačnico na reki Ziljici (Gailitz/Slizza), ki je bila postavljena tik pod kovačnico, ki sta jo imela Matevž in Lovrenc.¹⁴⁰ Več kovačnic se v Trbižu omenja v urbarju iz leta 1437, letno oddajajo skupno 4 zlatnike in 14 funtov pfenigov. Posebej je omenjena stara kovačnica, ki je v urbar dajala le 5 šilingov.¹⁴¹ Železarski obrati so bili tudi v Ovčji vasi (Valbruna/Wolfsbach), leta 1421 se omenjajo kovačnice,¹⁴² leta 1460 pa kladiva (*hämer im Wolfspach*).¹⁴³

Ob cesti iz Trbiža proti Bovcu, v tedaj verjetno še precej redko naseljeni Rabeljski dolini, so v 15. stoletju začeli kopati cinkov ali bakrov vitriol. Prvič se rudnik omenja leta 1456, ko je bamberški škof svoj rudnik podelil Hansu Seenužu in Hansu Bonaventuri iz Trbiža. Rudnik je bil med posestvom bamberškega podložnika Oswalda Rabla, po katerem je kraj tudi dobil ime, in Rabeljskim jezerom (Lago del Predil/Raibler See). Vsaj na začetku 16. stoletja so začeli v rudnikih kopati še svinec, kasneje verjetno tudi zlato in srebro.¹⁴⁴

Kovačnice se omenjajo po skoraj vseh naseljih v Kanalski dolini, kjer so večinoma predelovali železne mase iz koroškega Hüttenberga,¹⁴⁵ najbolj pa se je v drugi polovici 14. stoletja razvil Naborjet, kar kaže tudi primerjava med dajatvami naselij Kanalske doline iz leta 1423, kjer je največ plačeval prav Naborjet,¹⁴⁶ podobno je bilo tudi v urbarju iz leta 1437.¹⁴⁷ Leta 1429 so tržani Naborjeta prejeli potrditev tržnih pravic.¹⁴⁸ Hitrega razvoja je bil v poznem srednjem veku deležen tudi Trbiž, tako zaradi ugodne prometne lege kot zaradi razvoja železarstva. Marca 1456 sta prebivalca Trbiža, Hans Anton Seenuž in Hans Bonaventura od bamber-

¹³⁷ Koller-Neumann, *Lehen Bamberg*, št. 172/42; Wiessner, *MDC X*, št. 1043.

¹³⁸ Koller-Neumann, *Lehen Bamberg*, št. 173.

¹³⁹ Wiessner, *MDC X*, št. 1043.

¹⁴⁰ Koller-Neumann, *Lehen Bamberg*, str. 142; Wiessner, *MDC X*, št. 1043.

¹⁴¹ Fresacher, *Die Erträge*, str. 409.

¹⁴² Gstimer, *Julische Alpen*, str. 418.

¹⁴³ Eichhorn, *Beyträge II*, str. 266.

¹⁴⁴ Wiessner, *Kärntner Buntmetallbergbaues*, str. 185–187; Gstimer, *Julische Alpen*, str. 418.

¹⁴⁵ Wiessner, *Kärntner Eisen*, str. 25.

¹⁴⁶ Wiessner, *MDC XI*, št. 59. Naborjet je skupaj z manjšima naseljema Šenkatrija in Lužnice plačeval 200 dukatov, medtem ko so bile dajatve drugih krajev precej manjše: Tablja 40 dukatov, Lipalja vas 50 dukatov, Ukve 40 dukatov, Žabnice 55 dukatov, 15 dukatov pa je dajala kovačnica v Trbižu.

¹⁴⁷ Fresacher, *Die Erträge*, str. 409. Naborjet je skupaj s Šenkatrijo, Lužnicami in Ovčjo vasjo prispeval nekaj manj kot četrtino vseh dohodkov, ki jih je prek urbarja imelo gospostvo v Kanalski dolini.

¹⁴⁸ Wiessner, *MDC XI*, št. 92.

škega škofa dobila dovoljenje do izboljšanja in rasti letnega trga, ki je prejel tudi lasten grb, naselje pa je prejelo tudi dovoljenje do lastnega sodnika. S tem je bil Trbiž povišan v tržno naselbino.¹⁴⁹

Iz Naborjeta je izviral kupec kovačnice, ki je verjetno ležala na območju današnjega naselja Bela Peč, kjer naj bi Ortenburžani naselili nemško govoreče fužinarje iz Koroške. Do prodaje kovačnice je prišlo ob koncu 14. stoletja, leta 1404 pa naj bi bili v Beli Peči postavljeni že dve kladivi.¹⁵⁰ Oktobra 1455 je Ulrik II. Celjski Hansu iz Bele Peči (*zu Sand Linhart zu Ratschach*) v fevd podelil kovačnico, zemljišče, dva rovt, mlin in žago ter pripadajoč gozd in vodo. Na koncu Ulrik omenja še njegove kovače pri sv. Lenartu pri Jesenicah (*zu Sannd Linhart ze Essnikg*) in bamberske v Kanalski dolini.¹⁵¹ V urbarju belopeškega gospostva so na območju Bele Peči omenjena tri kladiva in kovačnica (*hantschmitten*). Zraven zgornjega kladiva sta bila tudi dva rovt, mlin in žaga. Železarji so imeli družbenike, skupno je omenjenih kar 15 oseb.¹⁵²

Na območju ortenburškega gospostva na zgornjem Gorenjskem je bilo sicer glavno železarsko in rudarsko središče nad današnjimi Jesenicami. Leta 1381 je bil izdan rudarski red, sicer ohranjen v prepisu s konca 15. stoletja. Rudarski red je izdal tedanji zemljiški gospod na tem prostoru, Friderik Ortenburški, v njem pa so bili določeni odnosi in razmerja med delavci, rudarskimi mojstri in zemljiškim gospodom, urejene so bile sodne zadeve in kazensko pravo, organizacija delovanja in položaj posameznikov. Sodno področje je obsegalo prostor od Save pa do potoka Ukova. Železarjem je bila dodeljena tudi dovolj velika količina gozda za pridobivanje oglja. Sprva so bili železarski obrati postavljeni bliže nahajališčem železove rude v Planini pod Golico v Karavankah, kasneje pa so se začeli seliti v dolino. Izdaja rudarskega reda kaže tudi na to, da je bilo tedaj rudarstvo razvito že v tolikšni meri, da se je pojavila potreba po zapisu pravic in ureditve razmerij. Nekoliko drugačno podoba pa nedavno ponuja Janez Mlinar, saj predpostavlja, da je Friderik s tem pravnim aktom rudarske in železarske mojstre šele vabil na svoje posesti nad Jesenicami.¹⁵³ Rudo so v Karavankah kopali tudi na Belski planini (*Velacher alben*) nad Koroško Belo. Planina je spadala v območje blejskega gospostva, maja 1403 je briksenski škof Ulrik Hermanu Eselu podelil pravico do izkoriščanja železove rude na tej planini, v zameno pa mu je moral Herman obljubiti dajatve od vsake talilne peči,¹⁵⁴ ki naj bi tedaj stala na Javorniku.¹⁵⁵

¹⁴⁹ Wiessner, *MDC XI*, št. 295. O zgodovini železarstva na bamberskih posestih v Kanalski dolini v poznem srednjem veku in novem veku glej Wiessner, *Kärntner Eisen*, str. 252–268.

¹⁵⁰ Hauptmann, *Razvoj družabnih razmer*, str. 281; Gstirner, *Julische Alpen*, str. 401, 419; Mlinar, *Das Eisenhüttenwesen*, str. 186; Mlinar, *Povednost srednjeveških urbarjev*, str. 35–36.

¹⁵¹ Otorepec, *CKSL*, 1455 20/10. Gre tudi za zadnjo omembo delovanja Celjskih na območju Julijskih Alp.

¹⁵² AS 1, *Urbar gospostva Bela Peč*, f. 40.

¹⁵³ Mlinar, *O nastanku*, str. 10–12; Mlinar, *Povednost srednjeveških urbarjev*, str. 51. Transkribiran in preveden tekst: Lačen–Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 14–34. Prepis rudarskega reda sicer že pri Müllnerju, *Geschichte des Eisens*, str. 374–380.

¹⁵⁴ Otorepec, *CKSL*, 1403 13/5.

¹⁵⁵ Gašperšič, *Gorenjsko železarstvo*, str. 7.

Rudarji in železarski obrati se na območju Jesenic omenjajo tudi v zadnjem desetletju 15. stoletja, ko so bili že v cesarskih rokah (*unnser hamer und Bercklew zu Assnig zu Crain*).¹⁵⁶ Od dveh kladiv na Jesenicah je tedaj belopeškemu gospostvu plačeval Boltežar iz Radovljice, eno kladivo pa je bilo še dalje v Planini pod Golico (*Eysenartz Assnig In der Alben*), kjer je stalo tudi sedem talilnih peči (*plahutten*).¹⁵⁷

Kovačnica je bila vsaj že na začetku 15. stoletja tudi pri Mostah pri Žirovnici, najverjetneje blizu današnjega jezera Završnica.¹⁵⁸ Sprva je pripadala Lovrencu Heltu z Jesenic, ki pa jo je na radovljiškem trgu prodal tržanu Radovljice Mateju, ki jo je avgusta 1414 za 21 zlatnikov prodal Marku iz Pušje vasi.¹⁵⁹ V urbarju radovljiškega gospostva se v Mostah omenja kladivo.¹⁶⁰

V urbarju radovljiškega gospostva se prvič omenjajo tudi železarski obrati pod Jelovico, v dolini Lipnice in okoli Kamne Gorice in Kroke. V Kropi sta bili dve kladivi, po eno pa v Kamni Gorici in Kolnici. Pod Kamno Gorico je stala še talilna peč (*bleyhaus*).¹⁶¹ Pod Jelovico naj bi se z rudarjenjem in fužinarstvom začeli ukvarjati turinški rudarji, ki naj bi jih Ortenburžani naselili v približno istem času kot prednike kočevskih Nemcev. Na to naj bi kazala tudi imena rudnih najdišč in priimkov na Jelovici in v okolici.¹⁶² Ljudmil Hauptmann je postavil tezo, da so razvoj železarstva na območje današnje zgornje Gorenjske prinesli Ortenburžani iz Koroške, s čimer je razložil tudi obstoj legende o prvi lastnici gorenjskih fužin, sv. Hemi.¹⁶³ Za čas nastanka obratov pod Jelovico je Müllner predvideval prvo polovico 15. stoletja,¹⁶⁴ toda njihov začetek bi se lahko postavil še za nekaj desetletij nazaj v preteklost. Pri Kropi je bila leta 1953 namreč odkrita talilna peč, ki se postavlja v 14. stoletje.¹⁶⁵

¹⁵⁶ Wiessner, *MDC XI*, št. 670.

¹⁵⁷ AS 1, *Urbar gospostva Bela Peč*, f. 8, 20–21. V Planini pod Golico je omenjenih šest najemnikov talilnih peči, nekateri so imeli zraven tudi družabnike, ki pa niso posebej omenjeni. Na morebitne priseljence iz Bavarske bi lahko nakazoval priimek »Peyr«, ki se pojavi pri dveh osebah.

¹⁵⁸ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 473.

¹⁵⁹ Otorepec, *CKSL*, 1414 5/8.

¹⁶⁰ AS 174, *Urbar urada Radovljica*, f. 104.

¹⁶¹ AS 174, *Urbar urada Radovljica*, f. 104.

¹⁶² Hauptmann, *Razvoj družabnih razmer*, str. 281–282. Hauptmann je povzemal pri Müllnerju, *Geschichte des Eisens*, str. 268. Pri Müllnerju je tudi zapis, da so rudarji v Kropi leta 1789 izjavili, da njihovo delovanje na tem območju sega že štiristo let v preteklost, s čimer bi se začetek rudarjenja lahko postavil proti koncu 14. stoletja. Ustna tradicija s konca 18. stoletja verjetno ni bila najbolj natančna, toda dokumentirani železarski obrati ob koncu 15. stoletja kažejo, da se tradicija v tem primeru niti ni preveč motila, saj bi bili obrati lahko postavljeni že vsaj nekaj časa pred zapisom v urbarju.

¹⁶³ Hauptmann, *Razvoj družabnih razmer*, str. 280.

¹⁶⁴ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 203.

¹⁶⁵ Gašperšič, *Gorenjsko železarstvo*, str. 6; Baš, *Slovenska peč*, str. 18–37; Rekar, *Slovenska peč*, str. 59–70.

Franjo Baš meni, da gre za izpopolnjeno vetrno peč, medtem ko Ciril Rekar zastopa mnenje, da gre že za talilno peč, kjer so mehovi, ki v peč vpihujejo zrak, delovali na vodni pogon. Oba pa se strinjata, da je talilna peč začela delovati v 14. stoletju in obratovala vse do sredine 15. stoletja.

Ni pa v srednjeveških virih zaslediti železarskih obratov v Bohinju, prvi se je tako pojavil šele proti koncu prve polovice 16. stoletja, čeprav Alfons Müllner opozarja na zapis iz leta 1580, v katerem se fužinarski obrati v Stari Fužini označujejo kot »prastari«, zato domneva nastanek v 14. stoletju, podobno tudi za obrat na Pozabljenem pri Bohinjski Bistrici.¹⁶⁶ Toda glede na to, da je Stara Fužina ležala na območju radovljiskega gospostva, bi bil morebiten železarski obrat morda zaveden v urbarju radovljiskega gospostva, tako kot je to bilo v primeru preostalih železarskih obratov v gospostvu. Že samo poimenovanje naselja, ki je ob koncu 15. stoletja najverjetneje že obstajalo,¹⁶⁷ bi morda lahko dopuščalo tudi kakšno drugačno razlago, ki pa brez ohranjenih virov trenutno ni možna.

Rudarjenje, taljenje železove rude in kovanje v železne polizdelke in izdelke na območju Julijskih Alp je bilo torej skoncentrirano predvsem v vzhodnem in severnem delu tega prostora, v Selški, Kanalski in Zgornjesavski dolini ter v dolini Lipnice. V zahodnem delu so bile kovačnice v srednjem veku postavljene tudi v Klužah (Chiusaforte) in v furlanskem oz. beneškem delu Tablje, bolj kot sama proizvodnja pa je bila v tem delu razvita trgovina z železom in železnimi izdelki. Še danes je v Huminu trg z imenom »Piazza del Ferro«, na katerem je potekalo trgovanje z železom in železarskimi izdelki, ki so bili izdelani tudi na območju Julijskih Alp.¹⁶⁸

Zelo malo pa je omemb železarstva in rudarstva na območju gornjega Posočja. Obstoj ene kovačnice (*I smytten ym Flitsch gelegen*) bi bil za čas okoli leta 1400 lahko izpričan na območju Bovca, kjer jo je tedaj v fevdu od bamberskega škofa imel neki Polan.¹⁶⁹ Za lokacijo kovačnice se ponujata dve možnosti. Po prvi bi bila lahko postavljena nekje na širšem območju Predela ali morda celo okoli Rablja (Cave del Predil/Raibl). Že zgoraj je bila omenjena planina »im Flitsch bey dem See«, ki najverjetneje predstavlja planino Krni dol v bližini Nevejskega prelaza, leta 1399 pa se je Predel imenoval tudi »pergl, geheissen der Flitsch«.¹⁷⁰ Drugo možno lokacijo pa predstavlja naselje Pliči (Plezzut/Flitschl)¹⁷¹ v spodnjem delu Rabeljske doline. Skoraj dve stoletji kasneje, okoli leta 1585, se omenja namera po postavitvi fužine v bližini bovških Kluž, ki bi morda lahko stala na podobni lokaciji kot kovačnica iz okoli 1400. Ali je bila fužina nato postavljena, pa ostaja vprašanje, saj podatkov zmanjka. Nasploh na območju tolminskega gospostva železarstvo ni

¹⁶⁶ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 203, 338–339. Zapis iz leta 1580: »...bei den Alten Hamer genant oberhalb Stodorf gelegen, vralt, und geen Radmanstorf zinspar sein...«.

¹⁶⁷ Da je naselje Stara Fužina najverjetneje obstajalo vsaj ob koncu 15. stoletja, kaže omemba cerkve sv. Pavla ob koncu 15. stoletja, ko je omenjena med cerkvami, ki ležijo na območju deželnoknežjega gospostva v Bohinju, čeprav naselje kot tako ni omenjeno. (Kaspret, *Ueber die Lage*, str. 114)

¹⁶⁸ Degrassi, *Water, Wood, Minerals*, str. 81–82. Do razvoja železarstva je okoli leta 1400 prišlo tudi v okolici Humina.

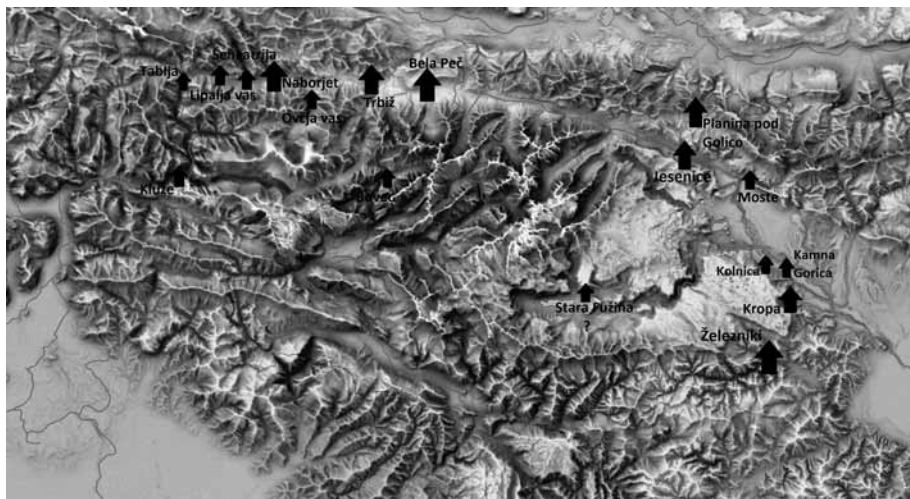
¹⁶⁹ Koller-Neumann, *Lehen Bamberg*, št. 172/88.

¹⁷⁰ Koller-Neumann, *Lehen Bamberg*, str. 43; Wiessner, *MDC VIII*, št. 489. Vse do 16. stoletja se je prelaz čez Predel v nemščini imenoval po Bovcu. (Kranzmayer, *Ortsnamenbuch von Kärnten*, str. 41)

¹⁷¹ Po Kranzmayerju se Pliči prvič omenjajo leta 1515, kot »im Kleinen Flitsch«. (Kranzmayer, *Ortsnamenbuch von Kärnten*, str. 71).

bilo razvito, leta 1579 se sicer omenja kopanje rude in postavitev talilne peči v okolici današnjega naselja Idrija pri Bači.¹⁷² V dolini Rezije omemb železarskih obratov in nahajališč rude ni, prebivalci so si tako morali zaradi slabih naravnih danosti preživetje omogočiti s sezonskim izseljevanjem, ki je dokumentirano že v 16. stoletju. Tedaj so odhajali v avstrijske in češke dežele, kjer so prodajali železo in železne izdelke, ki so jih kupili od čeških in moravskih obrtnikov.¹⁷³

Omembe železarskih obratov se pojavijo na večjem delu prostora Julijskih Alp v približno istem času. Nosilci razvoja železarstva so večinoma prihajali iz drugih pokrajin, predvsem severne Italije, Koroške, če gre verjeti legendam morda tudi iz oddaljenejših nemških dežel (Turingija). S seboj so prinesli bolj izpopolnjena znanja taljenja železove rude in modernizirali verjetno precej zaostalo domače železarstvo. Začeli so postavljati višje talilne peči, v katerih je bilo možno rudo mnogo bolj učinkovito taliti kot prej. Hkrati so se peči preselile iz območij nahajališč rude v doline, kjer so v peči zrak vpihovali mehovi na vodni pogon. Kasneje, od približno sredine 15. stoletja dalje, so se pojavile tehnično še bolj izpopolnjene peči, imenovane tudi »brescianske peči«.¹⁷⁴



Zemljevid 2. Železarski obrati ob koncu 15. stoletja.

Map 2. Ironworks at the end of the fifteenth century.

Razcvet železarstva gre verjetno pripisati tudi povečani potrebi po železu, čemur je botrovalo večje število vojaških konfliktov in predvsem drugačnemu tipu vojske in vojaških spopadov v poznem srednjem veku, ko so namesto viteških konjenic glavno vlogo na bojiščih srednje Evrope prevzele številnejše najemniške vojske, ki so posledično imele potrebe po večjih količinah železa. Toda razvoj železarstva v 14. in 15. stoletju je zgolj začetek razvoja te panoge, do katerega je prišlo nato v zgodnjem novem veku. Že v 16. stoletju je v Julijskih Alpah prišlo do

¹⁷² Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 631–632, 654.

¹⁷³ Perusini, Matičetov, *Rezijanski izseljenci*, str. 57–65.

¹⁷⁴ Mohorič, *Dva tisoč let*, str. 30; Kopač, *Rudarska in metalurška tehnologija*, str. 17–19.

novega razmaha železarstva, leta 1581 je bilo samo na območju zgornje Gorenjske 19 kladiv ter več talilnih peči, med drugim tudi tri talilne peči brescianskega tipa. Železarski obrati so skupaj pridelali več kot deset tisoč centov železa.¹⁷⁵

Prometnice in trgovina

Prometna prehodnost skozi alpske doline je ena glavnih značilnosti in tudi prednosti gorskih območij.¹⁷⁶ Poti skozi doline in prek prelazov so imele pomembno vlogo za gospodarski, družbeni in kulturni razvoj prostora Julijskih Alp. Najpomembnejša prometna povezava na obravnavanem prostoru je bila hkrati ena glavnih tranzitnih poti prek vzhodnih Alp, po kateri je potekala trgovina na dolge razdalje med nemškim oz. ogrskim in severnoitalijanskim prostorom. Pot je šla iz smeri Beljaka ob Zilji čez prelaz Vrata, mimo Trbiža in skozi Kanalsko ter dalje v furlansko Železno dolino,¹⁷⁷ ob reki Beli mimo Kluž do Pušje vasi, blizu katere se Bela izliva v Tilment. Tu pa se je pot skozi Kanalsko dolino združila s potjo, ki je prav tako prišla iz Koroške, in sicer čez prelaz Plöckenpaß, ki je poti skozi Kanalsko dolino predstavljala glavno konkurenco. Od tu dalje se je pot nadaljevala proti Huminu, Čedadu, Vidmu in Benetkam. Še danes je to ena glavnih prometnih povezav med nižinsko severno Italijo in predalpskim svetom severno od Alp.¹⁷⁸ Oglejski patriarh je dal vzdolž poti pri Klužah postaviti mitnico, ki je prvič omenjena v tridesetih letih 12. stoletja.¹⁷⁹ Kot patriarhov odvetnik je imel pravice pri mitnici tudi goriški grof Engelbert II., ki je ob koncu 12. stoletja od mitnine in pobreznine v Klužah prejemal po tri marke.¹⁸⁰ Kasneje je patriarh mitnico tudi prodajal oziroma zastavljal, npr. julija 1345 jo je patriarh Bertrand za dve leti prodal Frančiškinu Bonagusti iz Firenc.¹⁸¹ Iz leta 1381 je ohranjen zapis notarja Giacoma iz Kluž, ki je nadziral promet iz Koroške proti Furlaniji, med trgovskim blagom se omenjata predvsem živina in žito, vir pa daje vpogled v tedanjo prehodnost te prometne povezave.¹⁸²

Prehod skozi Železno in Kanalsko dolino je večkrat omenjen tudi v zgodovinskih virih. S konca 12. stoletja je znana zgodba o brodolomu angleškega kralja Riharda I. nekje na severni obali Jadranskega morja. Pot proti severu ga je

¹⁷⁵ Mohorič, *Dva tisoč let*, str. 34–35.

¹⁷⁶ Winckler, *Die Alpen*, str. 114; Kosi, *Slowenien – ein Alpenland*, str. 15.

¹⁷⁷ Ime »železna« naj bi ta dolina dobila prav zaradi precej razširjene trgovine z železom in železnimi izdelki, ki je po tej dolini potekala v poznem srednjem veku. (Degraßi, *Water, Wood, Minerals*, str. 81)

¹⁷⁸ Hassinger, *Geschichte des Zollwesens*, str. 101; Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens I*, str. 659–661; Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 123, 227–230.

¹⁷⁹ Jaksch, *MDC I*, št. 84; Kos, *Gradivo IV*, št. 108. Omenjen je tudi pobiralec pobreznine (*ripparius*) Herman.

¹⁸⁰ Kos, *Gradivo V*, št. 36; A. Jaksch, *MDC IV*, št. 1540.

¹⁸¹ Otorepec, *GAV*, št. 1003.

¹⁸² Braunstein, *Guerre, vivres et transports*, str. 104–108. V tem viru se osemkrat omenja tudi kraj »Baitinsfelt«, ki ga avtor članka interpretira kot grad Bela Peč, ki pa tedaj sploh še ni obstajal. Najverjetneje gre za trg Weitensfeld v dolini Krke na Koroškem, ki se omenja že vsaj leta 1377. (Hassinger, *Geschichte des Zollwesens*, str. 465)

mimo Gorice vodila do Brež, najverjetneje prav skozi prehod med Julijskimi in Karnijskimi Alpami.¹⁸³ Leta 1204 je škof iz Passaua, Wolfer, potoval v Italijo, v petek, 9. aprila, je bil še v Beljaku, naslednjega dne je bil v Žabnicah (*Sevenich*), v nedeljo pa v Huminu.¹⁸⁴ Po isti poti se je iz Benetk proti Koroški najverjetneje odpravil Ulrik Liechtensteinski, ki je svoje morda namišljene dogodivščine spesnil v pesnitvi viteškega popotovanja, imenovani »*Frauendienst*«.¹⁸⁵ V letih 1235 in 1236 je na poti iz italijanskega v nemški prostor dvakrat skozi Kanalsko dolino s številnim spremstvom potoval rimski cesar Friderik II.¹⁸⁶ Nekaj let mlajše je pismo klerika Iva iz Narbonne, poslano Giraldu, nadškofu v Bordeauxu. Ivo je iz Humina prek Kanalske doline (*Canales Aquilegie*) potoval do Brež na Koroškem in od tam dalje proti Dunaju.¹⁸⁷ O pomenu poti skozi Kanalsko dolino govorijo tudi številke o količini prometa, ki pa so ohranjene iz kasnejših obdobj. Ob koncu 16. stoletja je šlo skozi dolino letno več kot sto tisoč centov dunajske teže blaga (en cent je 56 kg), kar je Kanalsko dolino po količini prometa postavljalo takoj za cesto, ki je šla prek prelaza Brenner, hkrati pa je bil odsek med Beljakom in Trbižem najprometnejši odsek na Koroškem.¹⁸⁸

Poleg mitnice v Klužah so bile v srednjem veku na tej poti vzpostavljene še mitnice v Gornjem Trbižu, na Tablji, v Pušji vasi in Huminu. Zelo pomembno vlogo je imela nedvomno mitnica pri Pušji vasi, kjer je bilo stičišče dveh pomembnih transalpskih poti, neka zapornica je pri Pušji vasi (*Clausae de Abintione*) obstajala že vsaj leta 923.¹⁸⁹ Mejno mitnico pri Tablji je šele v sedemdesetih letih 15. stoletja vzpostavil Friderik III., v virih pa se prvič omenja leta 1496.¹⁹⁰ Precej pomembnejša je bila mitnica Gornji Trbiž, ki pa je bila verjetno prav tako vzpostavljena relativno pozno, šele v petdesetih letih 15. stoletja. Čeprav je šlo za posest bamberske škofije, si je nadzor nad mitninsko postajo in nakladniškim uradom, ki se je imenoval po Kanalski dolini (*aufslag in unsern Canale*), pridobil cesar Friderik III. Cesarski mitničar v Gornjem Trbižu je bil nastavljen že leta 1455, kar pa je sprožilo odpor

¹⁸³ Kos, *Gradivo IV*, št. 817. Omemba Rihardovega postanka pri Gorici tudi pri Kosi, *Nastanek mesta Gorica*, str. 175.

V virih se sicer nikjer ne omenjajo vmesni postanki med Gorico in Brežami, zato je ugotavljanje Rihardove poti povsem hipotetične narave.

¹⁸⁴ Jaksch, *MDC IV*, št. 1563; Kos, *Gradivo V*, št. 67. To je tudi prva znana neposredna omemba kraja Žabnice v zgodovinskih virih.

¹⁸⁵ Kos, *Gradivo V*, št. 456; Jaksch, *MDC IV*, št. 1927.

Iz kraja Mestre pri Benetkah je v enem tednu prišel do Kluž, kot naslednja postaja je omenjen prelaz Vrata (*ze dem Tor*), nato pa se je odpravil proti Beljaku in dalje proti Brežam, kjer naj bi se udeležil turnirja, ki pa sicer ni dokazan. O tem npr. Kos, *Turnirska knjiga*, str. 72; Mlinar, *Biti vitez*, str. 111–112. Dušan Kos meni, da je Ulrik iz Humina potoval prek Predela in skozi bovške Kluže do Vrat, čeprav je verjetnejša izbira poti skozi Kanalsko dolino.

¹⁸⁶ Kos, *Gradivo V*, št. 630, 659; Jaksch, *MDC IV*, št. 2105. Maja 1235 je Friderik potoval skozi Kanalsko dolino proti Nemčiji, zraven pa je imel številno spremstvo, v katerem so bile tudi kamele, dromedarji, leopardi in cesarjeva saracenska garda. (Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 123)

¹⁸⁷ Kos, *Gradivo V*, št. 782.

¹⁸⁸ Hassinger, *Geschichte des Zollwesens*, str. 240–245.

¹⁸⁹ Schiaparelli, *I diplomati*, št. 139.

¹⁹⁰ Hassinger, *Geschichte des Zollwesens*, str. 103; Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 229; Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens I*, str. 660.

bamberškega škofa.¹⁹¹ Bamberška škofija v Kanalski dolini predtem ni postavila svoje mitnice, poleg mitnice v Beljaku je bila za nadzor prometa skozi Kanalsko dolino zadolžena le še mitnica pri Vratih, ki je bila prvič omenjena leta 1442.¹⁹²

Trbiž je stična točka dveh prometnic, ki iz Furlanije peljeta proti Koroški. Druga, sicer manj pretočna, je bila pot čez prelaz Predel (Paso del Predil, 1156 m). Iz Čedad je šla ob reki Nadiži in nato ob Soči mimo Kobarida, skozi Bovško kotlino in po ozki dolini bovške Koritnice prek Predela, skozi Rabeljsko dolino ob reki Ziljici do Trbiža, kjer se je združila s potjo skozi Kanalsko dolino, mitninska postaja pa je bila imenovana Spodnji Trbiž. V primerjavi s potjo skozi Kanalsko dolino je bila pot prek Predela ob koncu 10. stoletja morda celo pomembnejša, vsaj v 13. stoletju pa je v ospredje stopila kanalska pot, ki je imela kasneje neprimerno večjo vlogo v trgovini med Furlanijo in Koroško, čeprav je tudi pot prek Predela od 14. stoletja dalje pridobivala pomen.¹⁹³

Pot prek Predela so spodbujali tudi oglejski patriarhi in mesto Čedad. Sredi 14. stoletja je patriarh Bertrand trgovce, ki so v Furlanijo prihajali iz Beljaka in drugih krajev ter njihove oprode, oprostil plačevanja mitnine na cesti iz Bovca proti Čedadu (*per stratam de Plez nach Cividale*).¹⁹⁴ Podobno je približno dve desetletji kasneje storil tudi patriarh Ludvik della Torre, ko je februarja 1364 vse trgovce in njihovo blago, ki so šli po cestah prek Oslice in Bovca proti Čedadu (*Oslice et Plezii usque ad nostram Civitatem Austriam*), osvobodil plačevanja mitninskih dajatev.¹⁹⁵ V tem primeru je šlo za posledico avstrijske okupacije ceste skozi Kanalsko dolino. Zaradi političnih razlogov in želje po povečanju trgovine po predelski poti so Čedajci naslednjega leta želeli cesto popraviti in jo usposobiti za trgovski promet z vozovi.¹⁹⁶ Leta 1399 je mesto Čedad v Beljak, na sedež gospostva bamberškega škofa Alberta, ponovno poslalo odposlance z željo, da jim dovoli zgraditi cesto na stroške Čedajcev tudi po ozemlju beljaškega gospostva. Predmet pogovorov je bil odsek od reke Ziljice pri Trbižu, kjer se je posebna predelska pot začela, pa do prelaza na Predelu: »*von dem Wasser genannt die Tervis in dem Kanal uber dem pergl, geheissen der Flitsch*«. Škof je načrtu dal soglasje, s tem da bi mitnina, carina in drugi prihodki ostali njemu. Hkrati naj bi od čedajskih odposlancev dobil zagotovilo, da beljaški trgovci na tej cesti ne bodo obdavčeni po višjih zneskih, kot je bilo to običajno, ter da se jim na poti zagotovi varnost.¹⁹⁷ Obnova je nato

¹⁹¹ Wiessner, *MDC XI*, št. 332, 370; Hassinger, *Geschichte des Zollwesens*, str. 120–122.

Leta 1466 je cesarski vicedom na Koroškem Jakobu von Ernawu, oskrbniku na koroškem gradu Karlsberg, mitnico in nakladniški urad zastavil za štiri leta, za kar 3200 oglejskih zlatnikov letno. (Wiessner, *MDC XI*, št. 393)

¹⁹² Hassinger, *Geschichte des Zollwesens*, str. 246.

¹⁹³ Hassinger, *Geschichte des Zollwesens*, str. 216–218; Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 245–247; Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens I*, str. 660.

Prihodki zgornje mitnice v Trbižu so so med letoma 1496 in 1498 znašali 38 tisoč dukatov, medtem ko so prihodki spodnje trbiške mitnice znašali precej manj, le 5239 dukatov.

¹⁹⁴ Wiessner, *MDC X*, št. 219; Zahn, *FRA II* 40, št. 42.

¹⁹⁵ Wiessner, *MDC X*, št. 633.

¹⁹⁶ Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 245.

¹⁹⁷ Koller-Neumann, *Lehen Bamberg*, str. 43; Wiessner, *MDC VIII*, št. 489. Pri Wiessnerju je treba opozoriti na napačno datacijo v leto 1319.

potekala med letoma 1399 in 1404, cesta pa je bila še celo 15. stoletje usposobljena za vožnjo vsaj dvokolesnih vozov, na njej pa so bili zgrajeni številni mostovi in braniki pred plazovi. Z izgradnjo ceste je bila vzpostavljena tudi mitnica v Bovcu, v 16. stoletju pa tudi v Kobaridu in Rablju,¹⁹⁸ kjer bi mitnica lahko stala na območju današnjega zaselka Muta (Muda/Mauth), na kar nakazuje že samo ime naselja.

Manjše količine prometa, kot v smeri iz Koroške proti Furlaniji in obratno, so bile deležne poti, ki so prek območja Julijskih Alp povezovale Kranjsko in Furlanijo. Kljub temu so bile te prometne povezave ključnega pomena za razvijajoče se gospodarstvo na Kranjskem, predvsem za trgovino z živino, železom in železarskimi izdelki. Poleg tega je imela prometna povezava, ki je sicer tekla južno od zamejenega prostora Julijskih Alp, po Škofjeloškem in Cerkljanskem hribovju, tudi strateški pomen ter vlogo najkrajše povezave za cerkveno upravo oglejskega patriarhata v župnijah na Kranjskem in Štajerskem. Glavna povezava je šla iz Škofje Loke skozi Poljansko dolino in čez prelaz Oslice, mimo Cerknega in nato prek Zakriža in Kojce do Grahovega v Baški dolini, ob Bači navzdol ter dalje ob Soči in Nadiži do Čedadu.¹⁹⁹ Leta 1377 sta omenjeni mitnici pri Cerknem (*Circhiniç*) in Koritnici (*Goripnich*),²⁰⁰ južno od naselja Tolmin, blizu Volč ali Modrejc, pa je bil v letu 1322 na Soči zgrajen most s kamnitim ogradjem, dovolj širok za prevoz vozov.²⁰¹ Pot proti severu, proti Čedadu ali Koroški, je nato tekla po desnem bregu Soče, tako da je v primeru potovanja proti Čedadu ni bilo več treba prečiti.

Pot skozi Poljansko dolino čez Oslice (*super monte qui dicitur Oslīça*) se v virih prvič omenja leta 1332, ko so trije Ločani po tej poti vodili svinje za prodajo v Čedadu.²⁰² Najverjetneje čez Oslico je vino rebulo za Friderika Ortenburškega ob koncu 13. stoletja tovoril loški meščan Wulfing, ki mu je Friderik podelil desetino na 11 kmetijah in pol v Poljanski dolini in na Sorškem polju.²⁰³ Leta 1377 je prišlo do dogovorov med mestom Čedad in patriarhatom glede izgradnje ceste

¹⁹⁸ Hassinger, *Geschichte des Zollwesens*, str. 222–227; Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 245–246.

¹⁹⁹ Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 247–249; Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja*, str. 210.

Obstaja tudi možnost obstoja nekoliko drugačne poti, in sicer namesto vzpona od Cerknega proti Zakrižu bi se lahko od Cerknega pot nadaljevala ob toku Cerknice in Idrijce, ki se pri Mostu na Soči izliva v Sočo. Na možnost uporabe tega odseka na poti iz Kranjske v Furlanijo kaže omemba brvi na Idrijci (*steg an der Ider*) s konca 14. stoletja. (Otošep, *CKSL*, 1397 20/7)

V omenjeni listini kot glavni akterji nastopajo predstavniki mesta Čedad in loškega gospostva, ki urejajo nekatera obmejna vprašanja, med drugim tudi skrb za brv na Idrijci. To pomeni, da je morala brv ležati čim bliže meji med gospostvoma, možna lokacija se ponuja blizu manjšega naselja Želin (*Çilgino*) pri Straži, kjer sta tedaj stali dve kmetiji (Kos, *Tolminski urbar*, str. 81) in se Cerknica izliva v Idrijco.

Obe varianti poti (ob Bači in ob Idrijci) sta približno enako dolgi, s tem da je pot ob Idrijci zaradi ozke doline zahtevnejša in približno tri kilometre daljša.

²⁰⁰ Kos, *Tolminski urbar*, str. 84.

²⁰¹ Bianchi, *Documenti del Friuli I*, št. 329. O novih ugotovitvah in razmišljanjih glede lokacije mostu glej Figliuolo, *O postavitvi lesenega mostu*, str. 210–214 in Torkar, *K vprašanju lokalizacije*, str. 245–246.

²⁰² Otošep, *GAV*, št. 652.

²⁰³ Wiessner, *MDC VI*, št. 7.

za vozove prek Tolmina in Cerknega. Ali je do izgradnje ceste prišlo, ni znano.²⁰⁴ Po poti skozi Poljansko dolino in prek Oslic so potovali številni loški trgovci, ki so v 14. stoletju omenjeni v Furlaniji. Nikolaj iz Loke je tako decembra 1318 v Čedadu prodajal živino.²⁰⁵ Zanimiv je primer loškega trgovca Jakša, sina obrtnika Martina iz Škofje Loke,²⁰⁶ ki se je prvič v Čedadu pojavil decembra 1312.²⁰⁷ Nato se je med avgustom 1317 in julijem 1321 preselil v skrajni vzhodni predel mesta Čedad, Porta Brossano (*Jacse mercatore de Loncho commorante in Borgo de Porta Brexana*),²⁰⁸ kjer je stanoval vsaj do decembra 1326.²⁰⁹ Ni pa bil Jakš edini Ločan, ki se je preselil v Čedad. Tako je približno v istem času v Čedadu stanoval tudi škofjeloški izdelovalec mečev Henrik (*spatario de Luong*).²¹⁰

Poti iz Škofje Loke skozi Poljansko dolino in čez Oslice je kot alternativa služila tudi pot skozi Selško dolino, ki je nato prek Sorice in Petrovega Brda vodila v dolino Bače in naprej proti Tolminu. Večji pomen je verjetno pridobila šele po poselitvi višje ležečih predelov ob Selški Sori in Bači proti koncu 13. stoletja ter še posebej z razvojem železarstva v Železnikih in krajih pod Jelovico (Kropa, Kamna Gorica in Kolnica), saj je železarske obrate povezovala z italijanskimi tržišči. Z razvojem železarstva se je precej povečal tudi pomen poti, ki je iz Radovljice peljala skozi Lipniško dolino, mimo Kroke, Jamnika in Dražgoš ter se pri Železnikih priključila poti skozi Selško dolino.²¹¹ Leta 1486 se prvič omenjajo mitnice na Sorici (*mawtt in der Zeyritz*), v Selcih (*mawtt zu Seltsach*) in Poljanah (*mawtt zu Polan*).²¹²

Na pot skozi Selško dolino se je v skrajnem zgornjem delu Baške doline navezala pot, ki je vodila iz območja zgornje Gorenjske skozi Bohinj in čez prelaz Vrh Bače (1273 m). Tako kot pri prometnicah skozi Poljansko in Selško dolino je tudi tu potekala predvsem trgovina z živino ter železom in železnimi izdelki iz fužinarskih obratov na zgornjem Gorenjskem.²¹³ Verjetno je po tej poti živino iz Bohinja v Čedad tovoril Janez »Vreyart/Vreart«, ki se je aprila 1328 pritožil čez čedajskega mesarja Miniga, ki mu za prodane živali ni plačal dovolj denarja.²¹⁴ Sodeč po količini oseb iz zgornje Gorenjske, ki so v 14. stoletju omenjene v Furlaniji, je bila pot razmeroma pogosto v uporabi. Posebej kot blejski trgovec se septembra 1329 v Čedadu omenja neki Ulrik.²¹⁵ Februarja 1340 je bil v Čedadu kot priča omenjen Janez, obrtnik iz Porta Brossane, ki je bil sin pokojnega Martina z Bleda.²¹⁶ Janez se je ponovno omenjal dve leti kasneje, avgusta 1342, in sicer skupaj z obrtnikom

²⁰⁴ Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 191.

²⁰⁵ Otorepec, *GAV*, št. 405.

²⁰⁶ Otorepec, *GAV*, št. 484.

²⁰⁷ Otorepec, *GAV*, št. 303.

²⁰⁸ Otorepec, *GAV*, št. 397, 443.

²⁰⁹ Otorepec, *GAV*, št. 537.

²¹⁰ Otorepec, *GAV*, št. 475.

²¹¹ Gestrin, *Trgovina in obrt*, str. 59, 64.

²¹² Bizjak, *Srednjeveški obračuni*, 412; Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 250–251; Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja*, str. 210.

²¹³ Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 251.

²¹⁴ Otorepec, *GAV*, št. 564.

²¹⁵ Otorepec, *GAV*, št. 610.

²¹⁶ Otorepec, *GAV*, št. 878.

Janezom, ki je bil sin Bohinjca Lubigoja.²¹⁷ Če se ime naselja »Weldz« v listini nanaša na Bled, je patriarh Paganus della Torre trgovcem in podložnikom blejskega gospostva leta 1332 podelil pravico do trgovanja na območju patriarhata.²¹⁸ Mitnici na tej poti sta bili v Radovljici in Bohinjski Bistrici, v Radovljici (*zu Radmansdorf... mautt*) je stala vsaj že sredi 15. stoletja,²¹⁹ leta 1473 je cesar Friderik III. skozi to mitnico zapovedal prisilno pot.²²⁰ Verjetno nekoliko kasneje kot radovljiška mitnica sta nastali tudi mitnici v Bohinjski Bistrici in na Jesenicah,²²¹ v Lescah pa je vsaj ob koncu 15. stoletja stala gostilna (*tafernn*), ki je okrepčilo in počitek verjetno dajala tudi mimoidočim tovarnikom in trgovcem.²²² Da so pot skozi Bohinj in čez Vrh Bače stalno uporabljali podložniki blejskega in radovljiškega gospostva za tovarništvo in prodajo živine v Furlaniji, dokazuje omemba s konca 15. stoletja, ko se pot omenja kot običajna cesta proti Italiji (*gewöhnlich strassen auf das Welsch*), po kateri so podložniki gonili tudi po več tisoč koštrunov.²²³

Iz zgornje Gorenjske je peljala tudi pot skozi Zgornjesavsko dolino, ki je v dolini lahko zavila prek Korenskega sedla na Koroško, ali pa je tekla naprej do Trbiža, kjer se je priključila na trbiško prometno vozlišče. V srednjem veku verjetno ni imela večjega pomena, posebej ne trgovskega, kar velja tudi za prelaz čez Korensko sedlo. Še precej manj je bila v uporabi pot iz Kranjske Gore skozi dolino Pišnice, čez prelaz Vršič (1611 m) in nato v gornje Posočje, ki so jo tedaj verjetno uporabljali zgolj domačini za potrebe planinske paše v Trenti, če so planine vasi iz Zgornjesavske doline tam že obstajale.²²⁴ Je pa zato dokazano obstajala neka povezava med Zgornjesavsko dolino in Trbižem, o čemer govori podatek o turškem vpadu iz leta 1476, ko se je turška konjenica zapodila po dolini navzgor in mimo Kranjske Gore (*Kraynaw*) odvihrala proti Beli Peči in Trbižu.²²⁵

Po mnenju Hermannna Wiessnerja je bil prelaz čez Korensko sedlo uporabljen leta 1270, ko naj bi se prek prelaza odpravil Otokar II. Přemyszl, ki je bil na pohodu iz Ljubljane na Koroško. Toda verjetneje je šel skozi dolino vse do Trbiža in nato skozi Vrata, saj je v Avstrijski rimani kroniki omenjena Kanalska dolina (*Kanales*).²²⁶ Skoraj dve stoletji kasneje naj bi prelaz čez Koren, med vojno za celjsko dediščino, uporabil poveljnik čet Katarine Celjske Jan Vitovec, ko se je iz Radovljice odpravil na Koroško.²²⁷ Čez Korensko sedlo in skozi Zgornjesavsko dolino se je količina prometa povečala šele z naselitvijo doline in razvojem žele-

²¹⁷ Oturepec, *GAV*, št. 940.

²¹⁸ Oturepec, *CKSL*, 1332 19/6; Wiessner, *MDC IX*, št. 527. Hermann Wiessner se sprašuje, ali gre za Velde ali Wölz, oz. Oberwölz na Štajerskem. »*Mercatores et alios subditos nobilis viri domini Heinrici purgravi in Weldz ...*«.

²¹⁹ Oturepec, *Gradivo za Radovljico*, št. 122.

²²⁰ Oturepec, *Gradivo za Radovljico*, št. 138, 139; Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 251.

²²¹ Gestrin, *Trgovina in obrt*, str. 64.

²²² AS 174, *Urbar urada Radovljica*, f. 105.

²²³ Kaspret, *Ueber die Lage*, str. 109, 122; Oturepec, *Gradivo za Radovljico*, št. 154.

²²⁴ Melik, *Planine v Julijskih Alpah*, str. 183.

²²⁵ Wiessner, *MDC XI*, št. 462.

²²⁶ Wiessner, *MDC V*, št. 50; MGH, *Deutsche Chroniken, Österreichische Reimchronik*, v. 10659.

²²⁷ Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 130–131.

zarstva proti koncu poznega srednjega veka. Na severni strani Korenskega sedla je mitnica stala vsaj ob koncu 15. stoletja, spadala je v deželno knežji carinski urad Gornji Trbiž ter višji nakladniški urad v Trbižu. Pod ta urad sta spadali tudi obe mitnici v Kanalski dolini – na Tablji ob meji z Beneško republiko in v Spodnjem Trbižu, med vsemi mitnicami znotraj carinskega urada pa je imela ta na Korenu daleč najnižje dohodke.²²⁸ Da bi bila mitnica ob koncu 15. stoletja lahko tudi na kranjski strani Korenskega sedla, nakazuje možna omemba mitničarja (*Zolner*) Jerneja v Podkorenu v belopeškem urbarju iz leta 1498.²²⁹

Iz 16. stoletja je ohranjena mitninska knjiga baške mitnice za leto 1536, ki je stala na lokaciji današnjega naselja Most na Soči, in je nastala po letu 1509 ter nadomestila patriarhovi poznosrednjeveški mitnici v Cerknem in Koritnici. Skozi baško mitnico je tekел promet iz Kranjske v Furlanijo in obratno, tako skozi Poljansko kot Selško dolino ter tudi iz Bohinja. Leta 1536 je zabeleženih 1200 tovorov vina, železnih izdelkov, platna, olja itd., 1176 volov, 127 konjev ter okrog 400 glav drobnice in svinj. Po tej podalpski poti je potekala predvsem kmečka trgovina na srednje razdalje, večino blaga so tovorili podložniki loškega gospostva. Dohodek mitnice je znašal 80 goldinarjev, kar kaže na to, da je bila tedaj cesta že manj prometna, kot je bila verjetno v 14. ter še v 15. stoletju. Podobno je bilo tudi z mestom Čedad, ki je najbolj cvetoča leta svoje zgodovine prav tako že imelo za seboj.²³⁰



Zemljevid 3. Prometne povezave na območju Julijskih Alp v srednjem veku.

Map 3. Mediaeval traffic routes in the Julian Alps.

²²⁸ Hassinger, *Geschichte des Zollwesens*, str. 275–278. Zgovoren je podatek iz leta 1559, ko je šlo čez Koren le 56 centov ocarinjenega kovanega železa in železnine, medtem ko je skupna številka na mitnicah Bovec, Trbiž in Tablja znašala blizu 30 tisoč centov – v Bovcu 3019, na Tablji 9866, v Gornjem Trbižu pa 16.506 centov. (Hassinger, *Geschichte des Zollwesens*, str. 108)

²²⁹ AS 1, *Urbar gospostva Bela Peč*, f. 32. Nakladniški urad Ljubljana je imel podružnico na mitnici v Podkorenu vsaj že leta 1529. (Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 173)

²³⁰ Gestrin, *Mitninske knjige*, str. 59–60; Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja*, str. 213; Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 251–252.

Med osebami, ki so leta 1536 tovorile skozi baško mitnico, jih je bilo precej tudi iz gorenjskega območja Julijskih Alp. Večinoma so prodajali železo in železne izdelke, predvsem žblje, v nasprotno smer pa so dostikrat tovorili vino. Precej tovornikov je bilo iz Selške doline – iz Železnikov, Sorice ter Selc in Dolenje vasi. Iz drugih delov zgornje Gorenjske je vsaj enkrat žblje tovoril Mihael iz Bohinja, redno pa je bil na poti Peter Paholo iz Kroke. Kar štirikrat je tovoril večje količine žbljev, v dveh primerih pa je že po nekaj dneh v nasprotni smeri tovoril vino, enkrat tudi v družbi oseb iz Češnjice pri Železnikih, Sorice in Zalega Loga, zanj pa je v enem primeru tovoril neki Peter s Podbrezj. ²³¹

Urbane naselbine

Zahvaljujoč razmeroma ugodni prometni legi in razvoju železarstva od 14. stoletja dalje, so se na območju Julijskih Alp začela razvijati tudi urbana središča, čeprav so bila vsa na njegovem obrobju oziroma v bližnji soseščini. Glavni dejavnik, po katerem se prepoznavajo urbana naselja, je razvoj neagrarnih panog v nekem kraju, večinoma je šlo za obrti in trgovino, obstoj rednih sejmov in poseben pravni status naselja. Obrtna dejavnost je bila razvita tudi v okolici gradov, še posebej tistih, ki so imeli vlogo središča zemljiškega gospostva. V naselju Lipnica pod gradom Waldenberg je v radovljiškem urbarju omenjenih 24 oštator, na katerih se domneva tudi obstoj obrtne dejavnosti. ²³² Podobno bi se lahko sklepalo tudi za Možac, kjer je bil samostan in središče gospostva, za naselje Kluže, kjer je stala utrdba in mitnica, ter za Tolmin in Grad pod blejskim gradom. V Tolminu je obrt omenjena zgolj bežno, leta 1288 je bil omenjen tedaj že pokojni tolminski obrtnik Janez. ²³³ Tržne pravice je Tolmin prejel šele leta 1820, toda v urbarju s konca prve četrtine 16. stoletja je bil Tolmin omenjen kot trg, kar kaže na to, da je imel kot sedež gospostva vlogo osrednje naselbine, s tem pa vsaj za silo razvito obrtno dejavnost in tudi nekatere druge tržne značilnosti, kot je prostor za izmenjavo blaga. ²³⁴ Obrtna dejavnost je bila razvita tudi pod blejskim gradom, kjer so v 13. in na začetku 14. stoletja omenjeni livar, kovač, čevljar, tkalec in tesar. ²³⁵ Že zgoraj je omenjena listina iz leta 1332, s katero so trgovci z blejskega gospostva od oglejskega patriarha prejeli dovoljenje za trgovanje na njegovem ozemlju, seveda če omenjeni kraj res predstavlja Bled. ²³⁶ Verjetneje, kot da je šlo za poklicne trgovce, je, da so med omenjenimi »*mercatores et alios subditos*«²³⁷ mišljeni predvsem podložniki, ki so tovorjenje opravljali kot del tlačnih obveznosti. Tako kot druga zgoraj omenjena naselja, se tudi Bled ni razvil v urbano naselbino.

²³¹ Gestrin, *Mitninske knjige*, str. 60–62, 101–126.

²³² Bizjak, *Grad kot središče*, str. 438–439. Podoben primer je tudi v Begunjah, v bližini gradu Kamen, kjer je v urbarju navedenih 9 oštator.

²³³ Otorepec, *GA*, št. 61.

²³⁴ Trpin, *Tolminsko gospostvo*, str. 85.

²³⁵ Bizjak, *Urbarni brikenski škofije*, str. 186, 193; Otorepec, *CKSL*, 1273 21/7.

²³⁶ Otorepec, *CKSL*, 1332 19/6; Wiessner, *MDC IX*, št. 527.

So pa tržne pravice in pravni status trga dobila naselja, ki svoj nastanek in razvoj dolgujejo prometni vlogi in železarstvu. Striktno na zamejenem območju Julijskih Alp so tri tržne naselbine nastale šele proti koncu srednjega veka, in sicer Naborjet, Trbiž in Bela Peč, medtem ko je furlanski del Tablje pravico do trga prejel že leta 1342.²³⁷ Predvsem razvoj Naborjeta in Bele Peči je povezan skoraj izključno z železarstvom, v prvem se kovačnica prvič omenja leta 1355, v trg pa se je razvil do leta 1429, ko so tržani Naborjeta prejeli potrditev že obstoječih tržnih pravic.²³⁸ O pomembnosti železarstva za Naborjet govori tudi ohranjen seznam tržanov iz leta 1578, v katerem se je vsaj polovica od 66 tržanov ukvarjala s predelovanjem železa ali pomožnimi deli, zgolj šest se jih je ukvarjalo s prevozništvom.²³⁹ Še bolj izrazito je železarstvo vplivalo na nastanek trga Bela Peč, ki je tudi edini do zdaj znani primer na Slovenskem, ko je trg nastal iz prvotno železarske naselbine. Trški sodnik v Beli Peči je bil prvotno rudarski sodnik, tržana (Lazar in Matija) se prvič omenjata leta 1499, a naziv trg za kraj še nekaj desetletij ni bil ustaljen, tako da se je naselje v trg dokončno izoblikovalo v štiridesetih letih 16. stoletja.²⁴⁰ Železarstvo je pomembno vplivalo tudi na razvoj Trbiža, za katerega pa je bila odločilnejšega pomena lega ob stičišču dveh pomembnih prometnic, ki sta iz Koroške vodili proti Furlaniji. Prebivalca Trbiža, Hans Anton Seenuß in Hans Bonaventura, sta marca 1456 od bamberskega škofa dobila dovoljenje za izboljšanje in rast letnega trga, ki je tedaj prejel tudi lasten grb ter dovoljenje, da postavi lastnega sodnika.²⁴¹

Radovljica, ki leži v ravninski Deželi, a povsem blizu Julijskih Alp, se ima za svoj razvoj zahvaliti ugodni legi na polici nad tokom Save ter tudi nekaterim srečnim okoliščinam. Naselje je začelo pridobivati pomen šele v drugi polovici 13. stoletja dalje, ko sta si aprila 1263 sinova Hermana Ortenburškega, Henrik in Friderik, razdelila rodbinsko posest. Friderik je dobil grad Waldenberg in posesti na Kranjskem med Karavankami in reko Soro, z izjemo gradu Kamen, ostal pa je brez večjih upravnih središč.²⁴² Zato se je odločil spodbuditi rast naselbine na pomolu nad Savo, ki se je razvila ločeno od vasi, ki je danes poznana pod imenom Predtrg. Naselje Radovljica je ležalo blizu gradu Waldenberg, kjer je bil tedaj sedež gospodstva, ter na dobri strateški lokaciji blizu stičišča Save Dolinke in Save Bohinjke.²⁴³ Poleg težnje Ortenburžanov po vzpostavitvi gospodstvenega središča sta na razvoj naselbine vplivali še bližina trgovskih poti in kasneje tudi rast železarstva

²³⁷ Bianchi, *Indice dei documenti*, str. 102, št. 3098.

²³⁸ Wiessner, *MDC XI*, št. 92.

²³⁹ Wiessner, *Kärntner Eisen*, str. 256; Hassinger, *Geschichte des Zollwesens*, 120.

²⁴⁰ Golec, *Posebnosti nastanka*, str. 392–395. Pomemben dejavnik pri nastanku trga je imela tudi lokacija naselja, in sicer tik pod gradom, ki je bil hkrati sedež gospodstva, v katerem drugih trških naselbin ni bilo.

²⁴¹ Wiessner, *MDC XI*, št. 295; Domenig, *Die familie Rechbach*, str. 313.

²⁴² Jaksch, *MDC IV*, št. 2805; Schumi, *UBKr II*, št. 317.

²⁴³ Za razliko od Lipnice, kjer je bila verjetno že ob razdelitvi dediščine razvita obrtna dejavnost in bi se naselje prav tako lahko razvilo v osrednjo naselbino gospodstva in kasneje tržno središče, ima prostor Radovljice ugodnejšo prometno lego, leži namreč bližje glavnim prometnicam na zgornjem Gorenjskem, medtem ko Lipnica leži v ožji Lipniški dolini, oddaljena od pomembnejših prometnih poti.

v bližini, začetek rasti tržnega naselja se lahko postavi v konec 13. ali začetek 14. stoletja, ko je vsaj do leta 1320 Radovljica tudi pridobila tržne pravice.²⁴⁴ Verjetno kmalu po delitvi posesti je Radovljica postala tudi sedež župnije, sedež se je v Radovljico k cerkvi sv. Petra preselil do leta 1296 iz starega središča župnije pri cerkvi sv. Klemenca na Rodinah.²⁴⁵ V 15. stoletju se je pomen tržnega naselja zgolj še povečeval, leta 1473 je cesar Friderik III. Radovljici podelil pravico do prisilne poti,²⁴⁶ leta 1478 pa je okoliškemu podeželskemu prebivalstvu dovolil naseljevati se v trgu do preklica,²⁴⁷ med tema dvema letnicama pa je bilo okoli Radovljice za obrambo pred turškimi vpadi zgrajeno še obzidje in Ferdo Gestrin formalen prehod iz trga v mesto postavlja v to obdobje.²⁴⁸ Kljub uradnemu statusu mesta pa je bila Radovljica precej majhno urbano naselje, precej manjša kot trg Trbiž, ki je po poročanju Paola Santonina imel približno v istem času okoli 70 hiš, medtem ko jih je bilo v Radovljici le nekaj več kot 40.²⁴⁹

Povsem na robu Julijskih Alp ležita Pušja vas in Humin, ki sta oba imela status mestne komune že vsaj od 13. stoletja dalje, nedaleč od Julijskih Alp pa so bila večja središča v Čedadu, Beljaku in Ljubljani. V neposredni sosesčini Julijskih Alp je ležala mestna naselbina Škofja Loka, ki se je v urbano naselbino razvila v 13. stoletju, verjetno že na samem začetku tega stoletja. Za primerjavo velikosti z Radovljico in Trbižem se v Škofji Loki v poznem srednjem veku domneva obstoj okoli stotih hiš, medtem ko Santonino poroča o številki 250.²⁵⁰

Zaključek

Razlogi za naselitev in izrabo prostora Julijskih Alp so bili že od nekdaj povezani s prometnimi potmi in možnostmi za gospodarsko izrabo, nič drugače ni bilo v srednjem veku. Sprva so doline in prelazi, še posebej Kanalska in Železna dolina ter prelaz Predel, dajali možnosti ugodnih prometnih povezav med nemškim in italijanskim prostorom, z naselitvijo alpskih dolin pa so doseljenci začeli gospodarsko izkoriščati prostor, kolikor so jim naravne danosti omogočale. Kjer je bilo mogoče, so pridelovali poljščine, v večji meri pa so se ukvarjali z živinorejo, živino so pasli pretežno na planinskih pašnikih. Že od antike dalje je človek izkoriščal tudi rudna bogastva, ki jih je bilo precej zlasti na Pokljuki, Jelovici in v Karavankah. V 14. stoletju se je z napredkom železarstva, pri katerem so imeli vidno vlogo prišleki iz italijanskih dežel z izpopolnjenim znanjem taljenja železove rude, začel tudi splošen gospodarski razvoj na območju Julijskih Alp. Skupaj s prometno vlogo je napredek

²⁴⁴ Gestrin, *Radovljica*, str. 523–527; Gestrin, *Trgovina in obrt*, str. 61; Adam, *Nastanek trga in župnije*, str. 37.

²⁴⁵ Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 209.

²⁴⁶ Otorepec, *Gradivo za Radovljico*, št. 138, 139.

²⁴⁷ Otorepec, *CKSL*, 1478, 21/1; Otorepec, *Gradivo za Radovljico*, št. 141, 143.

²⁴⁸ Gestrin, *Radovljica*, str. 525–526.

²⁴⁹ Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 64; AS 174, *Urbar urada Radovljica*, f. 117–121.

²⁵⁰ Kosi, *Začetki Škofje Loke*, str. 88–106; Blaznik, *Škofja Loka*, str. 54–56; Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 40.

v železarstvu povzročil tudi nastajanje urbanih naselij, znotraj ožje zamejenega območja Alp so vsa štiri nastala na njegovem severozahodnem delu, od teh tri v Kanalski dolini, ki je prek lege na pomembni prometnici ter številnih obratov za predelovanje železa ob koncu srednjega veka postala gospodarsko najbolj razviti predel na prostoru Julijskih Alp.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 246. Urbar urada Radovljica 1498.
ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 117. Urbar gospostva Bela Peč 1498.
Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU. Otorepec Božo, Centralna kartoteka srednjeveških listin za Slovenijo.
Arhiv Zgodovinskega inštituta Milka Kosa, ZRC SAZU. Zapuščina Milka Kosa, fasc. 5, Izvleček blejskega urbarja iz l. 1602.

Objavljeni viri

Bianchi, Giuseppe, *Documenta Historiae Forojuliensis Saeculi XIII. Ab Anno 1200 ad 1299. Summatim Regesta. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* 21, 1859, str. 377–414.
Bianchi, Giuseppe, *Documenta Historiae Forojuliensis Saeculi XIII. Ab Anno 1200 ad 1299. Summatim Regesta. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* 26, 1861, str. 229–302.
Bianchi, Giuseppe, *Documenti per la storia del Friuli I*. Udine, 1844.
Bianchi, Giuseppe, *Indice dei documenti per la storia del Friuli, dal 1200 al 1400*. Udine, 1877.
Bizjak, Matjaž, Srednjeveški obračuni freisinške škofije. Del 6. Obračuni gospostva Škofja Loka 1477–1487. *Loški razgledi* 57, 2010, str. 385–412.
Bizjak, Matjaž, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo 5. Urbarji briksenske škofije 1253–1464*. Ljubljana: Založba ZRC, 2006.
Blaznik, Pavle, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4. Urbarji freisinške škofije*. Ljubljana: SAZU, 1963.
Bresslau, Harry et al. (ur.), *Monumenta Germaniae Historica. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae*. Hannover, 1893–2007.
Eichhorn, Ambros, *Beyträge zur ältern Geschichte und Topographie des Herzogthums Kärnten, II. Sammlung*. Klagenfurt: Johann Leon'schen Schriften, 1819.
Gestrin, Ferdo, *Mininske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: SAZU, 1972.
Jaksch, August von, *Monumenta historica ducatus Carinthiae: geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten I*. Klagenfurt, 1896.
Jaksch, August von, *Monumenta historica ducatus Carinthiae: geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten III*. Klagenfurt, 1904.
Jaksch, August von, *Monumenta historica ducatus Carinthiae: geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten IV*. Klagenfurt, 1906.
Koller-Neumann, Irmtraud, *Die Lehen des Bistums Bamberg in Kärnten bis 1400. Das Kärntner Landesarchiv, 7. Band*. Klagenfurt: Verlag des Kärntner Landesarchivs, 1982.
Kos, Franc, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II*. Ljubljana: Leonova družba, 1906.

- Kos, Franc, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV*. Ljubljana: Leonova družba, 1920.
- Kos, Franc, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku V*, Milko Kos (ur.). Ljubljana: Leonova družba, 1928.
- Kos, Milko, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo 2. Tolminski urbar iz leta 1377*. Ljubljana: SAZU, 1948).
- Kos, Milko, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo 3. Urbarji Slovenskega Primorja 2*. Ljubljana: SAZU, 1954.
- Lačen–Benedičič, Irena, *Ortenburški rudarski red*. Planina pod Golico: Krajevna skupnost, 2001.
- Otorepec, Božo, *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine): 1270–1405*. Ljubljana: SAZU, 1995.
- Otorepec, Božo, *Gradivo za zgodovino Radovljice v srednjem veku. Radovljiški zbornik 1995*, (ur.) Jure Sinobad. Radovljica: Občina Radovljica, 1995, str. 10–38.
- Rubeis, Bernardo Maria de, *Monumenta Ecclesiae Aquilejensis commentario historico–chronologico–critico illustrata*. Venezia, 1740.
- Santonino, Paolo, *Popotni dnevniki: (1485–1487)*, (prev.) Primož Simoniti. Celovec, Dunaj, Ljubljana: Mohorjeva založba, 1991.
- Schiaparelli, Luigi, *Fonti per la storia d'Italia. I diplomi di Berengario I*. Roma, 1903.
- Schumi, Franz, *Urkunden– und Regestenbuch des Herzogtums Krain I*. Ljubljana, 1882.
- Schumi, Franz, *Urkunden– und Regestenbuch des Herzogtums Krain II*. Ljubljana, 1884/1887.
- Seemüller, Joseph (ur.), *Monumenta Germaniae Historica*. Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters V. Ottokars österreichische Reimchronik. Hannover, 1890.
- Wiessner, Hermann, *Monumenta historica ducatus Carinthiae: geschichtliche Denkmäler des Herzogtums Kärnten V*. Klagenfurt: Kleinmayr, 1956.
- Wiessner, Hermann, *Monumenta historica ducatus Carinthiae: geschichtliche Denkmäler des Herzogtums Kärnten VI*. Klagenfurt: Kleinmayr, 1958.
- Wiessner, Hermann, *Monumenta historica ducatus Carinthiae: geschichtliche Denkmäler des Herzogtums Kärnten VIII*. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1963.
- Wiessner, Hermann, *Monumenta historica ducatus Carinthiae: geschichtliche Denkmäler des Herzogtums Kärnten IX*. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1965.
- Wiessner Hermann, *Monumenta historica ducatus Carinthiae: geschichtliche Denkmäler des Herzogtums Kärnten X*. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1968.
- Wiessner, Hermann, *Monumenta historica ducatus Carinthiae: geschichtliche Denkmäler des Herzogtums Kärnten XI*. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1972.
- Zahn, Joseph, *Fontes rerum Austriacarum*. Oesterreichische Geschichts–quellen, Zweite Abteilung. Diplomataria et acta, 35, 1871.
- Zahn, Joseph, *Fontes rerum Austriacarum*. Oesterreichische Geschichts–quellen, Zweite Abteilung. Diplomataria et acta, 40, 1877.

Literatura

- Adam, Stane, *Nastanek trga in župnije v Radovljici*. Radovljica: samozaložba, 2000.
- Andrič, Maja, Vidic, Nataša, Ogrin, Mija, Horvat, Jana, *Paleoekološki podatki o človekovem vplivu ob gozdni meji na planini Klek v Julijskih Alpah*. *Arheološki vestnik* 62, 2011, str. 375–392.
- Arheološka najdišča Slovenije*, (ur.) Lojze Bolta. Ljubljana, DZS, 1975.
- Baš, Franjo, *Slovenska peč v Dnu nad Kropo. Slovenska peč: vodnik po zgodovinskem plavžu v Dnu nad Kropo*. Ljubljana: Nova proizvodnja, 1954, str. 3–54.
- Bezljaj, France, *Eseji o slovenskem jeziku*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1967.

- Bizjak, Matjaž, Grad kot središče zemljiškega gospostva: (s posebnim ozirom na srednjeveško Kranjsko). *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino* 60, 2012, str. 433–442.
- Blaznik, Pavle, *Kolonizacija Selške doline: inavguralna desertacija*. Ljubljana, 1923.
- Blaznik, Pavle, *Škofja Loka in loško gospostvo 973–1803*. Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1973.
- Braunstein, Philippe: Guerre, vivres et transports dans se Haut-Frioul en 1381. *Erzeugung, Verkehr und Handel in der Geschichte der Alpenländer*, (ur.) Franz Huter, Georg Zwanowetz. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1977, str. 85–108.
- Cevc, Tone, Arheološki dokazi o pašništvu v alpskem visokogorju: pogledi etnologa. *Človek v Alpah: desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah*, (ur.) Tone Cevc. Ljubljana: Založba ZRC, 2006, str. 113–124.
- Degrassi, Donata, Water, Wood, Minerals: the Resources of Friuli and their use between the 13th and 15th centuries. *Man, Nature and Environment between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times*, (ur.) Peter Štih, Žiga Zwitter. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014, str. 74–85.
- Domenig, Raimondo, Die Familie Rechbach in Tarvis und im Kanaltal zwischen 1500 und 1800. *Carinthia I: Mittheilungen des Geschichtsvereines für Kärnten* 192, 2002, str. 313–332.
- Figliuolo, Bruno, O postavitvi lesenega mostu v okolici Tolmina (1321). *Arhivi: glasilo Arhivskega društva Slovenije* 35, 2012, str. 209–214.
- Fräss-Ehrfeld, Claudia, *Geschichte Kärntens I. Das Mittelalter*. Klagenfurt: J. Heyn, 1984.
- Fresacher, Walther, Die Erträge der bambergischen Besitzungen in Kärnten um 1437. *Carinthia I: Mittheilungen des Geschichtsvereines für Kärnten* 131, 1941, str. 393–410.
- Fresacher, Walther, Der Kampf des Bistums Bamberg um Villach, 523–550. *900 Jahre Villach*, (ur.) Wilhelm Neumann. Villach: Stadt, 1960, str. 523–550.
- Gašperšič, Jože, Gorenjsko železarstvo v XIV. in XV. stoletju. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino* 7, 1959, str. 5–10.
- Gestrin, Ferdo, Radovljica – vas, trg in mesto do konca 17. stoletja. *Zgodovinski časopis* 45, 1991, str. 517–547.
- Gestrin, Ferdo, Trgovina in obrt v Radovljici do 17. stoletja. *Radovljiški zbornik 1995*, (ur.) Jure Sinobad. Radovljica: Občina Radovljica, 1995, str. 58–77.
- Gestrin, Ferdo, *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*. Ljubljana: SAZU, 1965.
- Golec, Boris, Posebnosti nastanka in razvoja fužinarskega trga Bela Peč. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino* 64, 2016, str. 389–412.
- Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog I*, (ur.) Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan in Fran Zwitter. Ljubljana, DZS, 1970.
- Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog II*, (ur.) Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan. Ljubljana, DZS, 1980.
- Gstirner, Adolf, Julische Alpen (Westlicher Teil). *Zeitschrift des Deutschen und Österreichischer Alpen-Vereines* 31, 1900, str. 395–420.
- Härtel, Reinhard, *Die älteren Urkunden des Klosters Moggio (bis 1250)*. Wien, 1985.
- Hassinger, Herbert, *Geschichte des Zollwesens, Handels und Verkehrs in den östlichen Alpenländern vom Spätmittelalter bis in die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Stuttgart: F. Steiner, 1987.
- Hauptmann, Ljudmil, Razvoj družabnih razmer v Radovljiškem kotu do krize XV. stoletja. *Zgodovinski časopis* 6–7, 1952–53, str. 270–284.
- Horvat, Jana, Arheološke raziskave v slovenskem visokogorju. *Človek v Alpah: desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah*, (ur.) Tone Cevc. Ljubljana: Založba ZRC, 2006, str. 13–20.

- Horvat, Jana, Arheološki sledovi v slovenskem visokogorju. *Človek v Alpah: desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah*, (ur.) Tone Cevc. Ljubljana: Založba ZRC, 2006, str. 21–40.
- Höfler, Janez, *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem: k razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2013.
- Ilešič, Svetozar, Gorenjska, njena regionalna opredelitev in notranja regionalna razčlenitev. *Gorenjska. Referati in gradivo na 12. zborovanju slovenskih geografov v Kranju in na Bledu od 15. do 17. oktobra 1981*, (ur.) Slavko Brinovec. Ljubljana: Geografsko društvo Slovenije, 1981, str. 9–17.
- Kaspret, Anton, Ueber die Lage der oberkrainischen Bauernschaft beim Ausgange des XV. und im Anfange des XVI. Jahrhundert. Mit 12 urkundlichen Beilagen. *Mitteilungen des Musealvereins für Krain* 2, 1889, str. 69–148.
- Knez, Darko, Romanje na Višarje. *Theatrum vitae et mortis humanae = Prizorišče človeškega življenja in smrti: podobe iz 17. stoletja na Slovenskem: razprave*, (ur.) Maja Lozar Štamcar, Maja Žvanut. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 309–329.
- Kos, Dušan, *Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja*. Ljubljana: Viharnik, 1997.
- Kos, Milko, *Gradivo za historično topografijo Slovenije: (za Kranjsko do leta 1500)*. Ljubljana: Inštitut za občo in narodno zgodovino SAZU, 1975.
- Kos, Milko, O nekaterih planinah v Bohinju in okoli Bleda. *Geografski vestnik: časopis za geografijo in sorodne vede* 32, 1960, str. 131–139.
- Kosi, Miha, Nastanek mesta Gorice – dileme in nove perspektive. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino* 55, 2007, str. 171–184.
- Kosi, Miha, *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1998.
- Kosi, Miha, Slowenien – ein Alpenland: geographische und historische Einführung. *Les Alpes de Slovénie = Die Alpen Sloweniens*, (ur.) Thomas Busset et al. Zürich: Chronos, 1997, str. 11–28.
- Kosi, Miha, Začetki Škofje Loke in freisinški škofje kot ustanovitelji mest: (primerjalna študija k nastanku mest na Kranjskem v srednjem veku). *Blaznikov zbornik: In memoriam Pavle Blaznik*, (ur.) Matjaž Bizjak. Ljubljana: Založba ZRC, 2005, str. 83–110.
- Kopač, Janez, Rudarska in metalurška tehnologija v srednjem veku ter odnosi, ki jih ureja jeseniški rudarski red iz leta 1381. *Jeklo in ljudje: jeseniški zbornik* 5, Jesenice: Kulturna skupnost, 1985, str. 11–28.
- Kranzmayer, Eberhard, *Ortsnamenbuch von Kärnten, II. Teil*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1958.
- Lavrenčič, Lucija, *Arheološki sledovi na planini Krstenica v Bohinju: diplomsko delo*. Ljubljana, 2015.
- Melik, Anton, *Planine v Julijskih Alpah*. Ljubljana: SAZU, 1950.
- Melik, Anton, *Slovenski alpski svet*. Ljubljana: Slovenska matica, 1954.
- Mihelič, Darja, Wirtschaftsgeschichte der Slowenischen Alpen. *Les Alpes de Slovénie = Die Alpen Sloweniens*, (ur.) Thomas Busset et al. Zürich: Chronos, 1997, str. 73–90.
- Mlinar, Janez, Biti vitez v poznem srednjem veku: Celjski in viteštvo. *Vitez, dama in zmaj: dediščina srednjeveških bojevnikov na Slovenskem. 1, Razprave*, (ur.) Tomaž Lazar et al. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2011, str. 105–113.
- Mlinar, Janez, Das Eisenhüttenwesen und sein Einfluss auf Mensch und Natur in Spätmittelalter und Frühneuzeit: Beispiele aus dem westlichen Oberkrain. *Man, Nature and Environment between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times*, (ur.) Peter Štih, Žiga Zwitter. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014, str. 182–191.

- Mlinar, Janez, O nastanku Ortenburškega rudarskega reda. *Ortenburški rudarski red*, (ur.) Irena Lačen Benedičič. Planina pod Golico: Krajevna skupnost, 2001, str. 10–12.
- Mlinar, Janez, Povednost srednjeveških urbarjev. Primer belopeškega urbarja iz leta 1498. *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*, (ur.) Lilijana Žnidaršič Golec, Matjaž Bizjak. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2016, str. 35–53.
- Mlinar, Janez, Slepo črevo Kranjske. Prispevek h kolonizacijski zgodovini Zgornjesavske doline. *Zgodovinski časopis* 59, 2005, str. 333–340.
- Mohorič, Ivan, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969–1970.
- Müllner, Alfons, *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts*. Wien: Halm und Goldmann, 1909.
- Neumann Wilhelm, Die Leininger von Villach. Soziale Mobilität im Spätmittelalter. *Neues aus Alt-Villach* 23, 1986, str. 7–46.
- Ogrin, Darko, Vysoudil, Miroslav, Ogrin, Matej, Splošne podnebne razmere Gorenjske in lokalno podnebje Kamniške Bistrice. *Gorenjska v obdobju glokalizacije*, (ur.) Matej Blatnik. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013, str. 9–30.
- Ogrin, Mija, Arheološke raziskave v Julijskih Alpah. Bohinj in Blejski kot. *Človek v Alpah: desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah*, (ur.) Tone Cevc. Ljubljana: Založba ZRC, 2006, str. 96–110.
- Perusini, Gaetano, Matičetov, Vida: Rezijanski izseljenci v šestnajstem stoletju. *Slovenski etnograf* 1, 1948, str. 57–65.
- Pleterski, Andrej, *Nevidna srednjeveška Evropa. Župa Bled*. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.
- Rekar, Ciril, Slovenska peč v Kropi. *Slovenska peč: vodnik po zgodovinskem plavžu v Dnu nad Kropo*. Ljubljana: Nova proizvodnja, 1954, str. 55–95.
- Rutar, Simon, *Zgodovina Tolminskega, to je: zgodovinski dogodki sodnijskih okrajev Tolmin, Bolec in Cerkno z njih prirodoznanskim in statističnim opisom*. Gorica: J. Devetak, 1882.
- Sagadin, Milan, *Ajdna nad Potoki*. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, 1997.
- Štih, Peter, Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju. *Blaznikov zbornik: in memoriam Pale Blaznik*, (ur.) Matjaž Bizjak. Ljubljana: Založba ZRC, 2015, str. 35–48.
- Štih, Peter, K zgodovini gozda in njegovi terminologiji v zgodnejših stoletjih srednjega veka v alpsko-jadranskem prostoru. *Zbornik ob stoletnici akad. Antona Vratuše*, (ur.) Peter Štih et al. Ljubljana: SAZU, 2015, str. 127–142.
- Štih, Peter, Mensch und Wald in den Ostalpen (bis zur großer Kolonisation). *Man, Nature and Environment between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times*, (ur.) Peter Štih, Žiga Zwitter. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014, str. 36–51.
- Štular, Benjamin, Prostor blejskih planin v srednjem veku. *Človek v Alpah: desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah*, (ur.) Tone Cevc. Ljubljana: Založba ZRC, 2006, str. 230–241.
- Torkar, Silvo, K vprašanju lokalizacije novega mostu v okolici Tolmina leta 1322 in patrocinija sv. Martina. *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 37, 2014, str. 245–247.
- Trpin, Drago, Tolminsko gospostvo v začetku 16. stoletja. *Idrijski razgledi* 56, 2011, str. 73–89.
- Viazzo, Pier Paolo, *Alpske skupnosti: okolje, prebivalstvo in družbena struktura* [Upland Communities: environment, population and social structure in the Alps since the sixteenth century], (prev.) Tomaž Jurca. Ljubljana: Studia humanitatis, 2014.
- Vilfan, Sergij, *Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Wiessner, Hermann, *Geschichte des Kärntner Bergbaues. II. Teil, Geschichte des Kärntner Buntmetallbergbaues mit besonderer Berücksichtigung des Blei- und Zinkbergbaues*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1951.

- Wiessner, Hermann, *Geschichte des Kärntner Bergbaues. III. Teil, Kärntner Eisen*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1953.
- Winckler, Katharina, *Die Alpen im Frühmittelalter: die Geschichte eines Raumes in den Jahren 500 bis 800*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2012.
- Wutte, Martin, Kärntens Wege zum Meer in alte und neuer Zeit. *Carinthia I: Mittheilungen des Geschichtsvereines für Kärnten* 133, 1943, str. 97–105.
- Zwitter, Žiga, *Okoljska zgodovina srednjega in zgodnjega novega veka na stiku Alp, Panonske kotline, Dinarskega gorstva in Sredozemlja: doktorska disertacija*. Ljubljana, 2015.
- Železna nit: sprehod skozi arheološko preteklost Gorenjske: vodnik in katalog stalne arheološke razstave: Železna nit: Gorenjski muzej, Mestna hiša v Kranju*, (ur.) Verena Perko. Kranj, Gorenjski muzej, 2011.

SUMMARY

Medieval Economy in the Area of the Julian Alps

Gašper Oitzl

Economy in the geographically bounded area of the Julian Alps adjusted to the natural circumstances offered by the mountainous landscape; consequently, in the larger part of the area in question arable farming was relatively poorly developed. Judging from the sources at hand, it appears that the development in the regions of Tolmin and Bled surpassed that of other areas. Wheat and oats were the prevailing produce, in places also broad beans, rye, and barley. Flax was cultivated throughout the area.

Animal husbandry was the most developed agrarian industry in the Julian Alps; it played an exceptionally important role in some areas, particularly in the Bovec region, in Bohinj, Resia, and the Upper Sava Valley, but it was developed in other parts as well. Based on the sources, poultry and sheep breeding appear to have been the most widespread, cattle breeding was also quite common, in some areas also goat breeding, while pig breeding was somewhat less present. Animal husbandry was in the larger part of the Julian Alps closely connected to alpine pastoralism; the preserved sources highlight alpine pasture in the Upper Soča Valley, the Canal Valley, and in the area of Pokljuka, while pastoralism was less developed in the Selca and Bača Valley due to less favourable natural circumstances. Inhabitants of the neighbouring areas also made use of the Julian Alps; the mountains in Bohinj were used by people from Friuli, and the Soča Valley, while Jelovica was used by farmers from the low-lying areas of the Upper Gorenjska region. Many disputes about the right of pasture are indicative of the significance of the alpine pasture in the Alpine mediaeval economy.

Cheese production, fishing, and forestry should be pointed out among the remaining agrarian industries; apiculture was developed as well, in earlier periods also wine-growing and brewing. A tribute in cheese is mentioned in the urbaria throughout the area in question; a substantial export of cheese from the Bovec region to Friuli was mentioned at the end of the 16th century. Fishing was also widespread in the larger part of the Julian Alps, particularly in Bohinj and the Upper Soča Valley. Extensive forests were also subject to economic exploitation; considerable amounts of timber were exported from the Canal Valley and the Upper Soča Valley at the end of the 16th century.

Extensive forested areas played an important role in the development of ironworking as well. In the Julian Alps, iron ore had been extracted since antiquity and was probably done

throughout the Middle Ages in a somewhat more primitive form; Železniki and the Canal Valley saw more intense ironworking in the mid-14th century. In the following decades ironworking developed also in the area of Jesenice, Fusine in Valromana, and in settlements beneath Jelovica.

The most prominent traffic routes connecting Carinthia and Friuli ran through the Canal Valley and Canal del Ferro, and via the Predel pass and the area of Bovec. The economic importance of routes running from the area of the present-day region of Gorenjska in the direction of the Upper Soča Valley and towards Friuli increased in the Late Middle Ages; the main route ran via the Poljane Valley and the Oslica pass, and an alternative route via the Selca Valley, which was near Železniki joined by a route from Kropa and in the upper part of the Bača Valley by that from Bohinj. Trade in cattle, iron, and iron goods was conducted on these routes towards Friuli.

The emergence of urban settlements in the area is also associated with the favourable location and development of ironworking. The Friulian part of Pontebba was granted market rights already in the mid-14th century, Malborghetto and Tarvisio followed suit in the course of the 15th century, and Fusine in Valromana in the late 15th and the first decades of the 16th century. Several larger urban settlements emerged on the fringes of the Julian Alps, the somewhat smaller settlement of Radovljica, but also Škofja Loka, Venzona, and Gemona del Friuli. Economically speaking, the Canal Valley was the most developed part of the Julian Alps, in terms of agriculture and traffic the Upper Soča Valley was very well developed as well, while Resia and the Upper Bača Valley were ranked among the least developed areas.

Robert Kurelić

Grb Ulrika II. Celjskog u Grbovniku Henrika van Heessela – jedinstven prikaz potpunoga grba u historiografiji grofova Celjskih

Kurelić Robert, dr. sc., docent, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, HR-52100 Pula, Ivana Matetića Ronjgova 1, rkurelic@unipu.hr

Grb Ulrika II. Celjskog u Grbovniku Henrika van Heessela – jedinstven prikaz potpunoga grba u historiografiji grofova Celjskih

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (157), št. 1-4, str. 104–124, cit. 68

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

U Baštinskoj knjižnici Hendrika Consciencea u Antwerpenu pod signaturom B 89420 čuva se Grbovnik Henrika van Heessela, vrhovnoga heralda Ruwierena, područja omeđenoga rijekama Rajnom i Meuseom, u kojemu se nalazi jedinstven prikaz potpunoga grba Ulrika II. Celjskog s heraldičkim rodoslovljem posljednjega grofa Celjskog. Osim što predstavlja izniman prinos heraldici te znamenite obitelji, grb odgovara i na važna pitanja percepcije moći i simboličke komunikacije te potvrđuje važnost vizualnih izvora za razumijevanje kasnoga srednjovjekovlja.

Ključne riječi: heraldika, Ulrik II. Celjski, Henrik van Heessel, simbolička komunikacija

KURELIĆ Robert, PhD, Assistant Professor, Juraj Dobrila University of Pula, Faculty of Humanities, Department of History, HR-52100 Pula, Ivana Matetića Ronjgova 1, rkurelic@unipu.hr

Ulrich II of Celje's Coat-of-Arms in Hendrik van Heessel's Armorial – a Unique Depiction of a Complete Coat-of-Arms in the Historiography of the Counts of Celje

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (157), No. 1-2, pp. 104–124, 68 notes

Language Sn. (En., Sn., En.) Hendrik van Heessel's Armorial with the shelf mark B 89420 is kept at the Hendrik Conscience Heritage Library in Antwerp. Van Heessel was the King of Arms of the Ruwieren, the area bounded by the rivers Rhine and Meuse. His armorial contains a unique depiction of Ulrich II of Celje's complete coat-of-arms with the heraldic pedigree of the last count of Celje. Apart from contributing greatly to this notable family's heraldry, the coat-of-arms also provides answers to the important questions of the perception of power and symbolic communication and confirms the significance of visual sources for understanding the Late Middle Ages.

Key words: heraldry, Ulrich II of Celje, Henrik van Heessel, symbolic communication

Vizualni izvori i historiografija grofova Celjskih*

U uvodu zbornika posvećenoga heraldici u srednjovjekovnoj Engleskoj Maurice Keen se osvrnuo na činjenicu kako je, za razdoblje od trinaestoga stoljeća nadalje, istraživanje vizualnoga u povijesti postupno prestalo biti predmetom općega interesa povjesničara, već su se za insignije, heraldiku, pečate, odjeću i ostale materijalne simbole statusa i moći zanimali uglavnom samo oni koji su se specijalizirali za taj vid materijalne i vizualne ostavštine, te više nije bila integrirana u „totalnu historiju“ kakvu je zagovarala škola *Annales*.¹ Razumijevanje ranoga, ali i razvijenoga srednjeg vijeka bilo bi gotovo nezamislivo bez snažne vizualne komponente, čemu su velik prinos dali prvenstveno, ali ne i isključivo, njemački autori, poput Percyja Ernsta Schramma, Ernsta H. Kantorowicza ili, u novije vrijeme, Gerda Althoffa i drugih, koji su upravo na materijalnim simbolima moći – krunama, žezlima, prijestoljima i dr. – te ritualima i gestama dokazali njihovu važnost za razumijevanje odnosa moći u srednjovjekovnim društvima.² Schramm je u svojem djelu *Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit, 751-1190* (1928.) ikonografiju postavio kao temelj za razumijevanje naravi vlasti u srednjem vijeku.³ No, Keen je primijetio da su vizualni izvori u očima historiografije izgubili na težini zbog dva bitna – iako ne i jedina – razloga. „Jedan je eksponencijalan rast proizvodnje pisanih dokumenata, a posebno službenih dokumenata, što je dalo poticaj sustavnom čuvanju pisane baštine u dotad nezabilježenim razmjerima. Drugi je dramatično širenje pismenosti među laicima.“⁴ Ne smatra, naravno, da su povjesničari zaboravili na važnost vizualnih izvora – postoji, uostalom, niz autora koji se bave značajem simbolike i vizualnosti u kasnom srednjem vijeku⁵ – ali zaključuje da se autori koji se bave

* Tekst je pripremljen u okviru projekta »Izvori, pomagala i studije za hrvatsku povijest od srednjeg vijeka do kraja dugog 19. stoljeća« Hrvatske zaklade za znanost (šifra: 6547), kojemu je voditelj znanstveni savjetnik dr. sc. Damir Karbić.

¹ Keen, *Introduction*, str. 1.

² Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*; Kantorowicz, *The King's Two Bodies*; Althoff, *Die Macht der Rituale*; Althoff, *Verwandte, Freunde und Getreue*; Althoff, *Spielregeln der Politik*; Garipzanov, *Symbolic Language*.

³ Schramm, *Kaiser und Könige*; Garzipanov, *Symbolic Language*, 4; Thimme, *Schramm und das Mittelalter*, str. 226-242.

⁴ Keen, *Introduction*, str. 2.

⁵ Povjesničari koji se bave, primjerice, Burgundskom dinastijom, Karlom IV. ili Matijom Korvinom gotovo da i ne mogu o njima pisati ako ne obuhvate i dimenziju vladarske propagande i reprezentacije koja je tvorila integralni dio njihovoga političkog djelovanja. Vaughan, *Phillip*,

razdobljem povećane prisutnosti pismenih izvora „gotovo trebaju uštipnuti kako bi se podsjetili da postoje i vizualni izvori“.⁶

U istraživanju srednjoeuropske kasnosrednjovjekovne povijesti svakako se najveći naglasak daje političkoj povijesti temeljenoj na pisanim izvorima koja se, pored obilja diplomatskoga materijala, nadopunjuje i narativnom ostavštinom. Kroničari poput Eneje Silvija Piccolominijsa, Eberharda Windeckea, Jánoša Thuróczyja, Antonija Bonfinijsa, Thomasa Ebendorfera ili Jakoba Unresta upotpunjuju mozaik kompleksnih društveno-političkih događaja koji su obilježili četrnaesto i petnaesto stoljeće na području jugoistoka Svetoga Rimskog Carstva te Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva.⁷ Povijest grofova Celjskih se, u načelu, temelji na pisanim izvorima. Diplomatski korpus je raspršen te se može pronaći u arhivima Slovenije, Austrije, Mađarske, Hrvatske, Njemačke i drugih zemalja.⁸ Zatim slijede narativni izvori, pri čemu svakako treba spomenuti izniman prinos slovenskoga povjesničara Janeza Mlinara, koji je u svome djelu *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih* prikupio preko šezdeset kronika koje u većoj ili manjoj mjeri spominju Celjske.⁹ Vizualni, odnosno materijalni izvori u manjoj su mjeri zastupljeni u historiografiji grofova Celjskih, ali treba izdvojiti prinos Katje Žvanut, koja je obradila i predstavila gotovo sve njihove trenutno poznate pečate.¹⁰ Dok je sfragistika, dakle, u novije vrijeme zauzela svoje mjesto u historiografiji, srodna joj je heraldika dosad bila u potpunosti zanemarena. Za političku su povijest Celjskih historiografije zemalja na jugoistoku Europe proteklih stoljeća imale malo sluha i tek je prije nekoliko desetljeća oživljen interes za ovu moćnu obitelj. Stoga je sasvim logično da je potrebno više vremena kako bi Celjski postali tema i specijaliziranih disciplina. Nadalje, heraldika se suočava s istim problemima kao i politička povijest. Dok je njihov osnovni grb, sastavljen od matičnoga žovnečkoga te heunburškoga koji su preuzeli nakon nasljeđivanja mjesta Celje, još i relativno dobro zastupljen u suvremenim kronikama i slikovnim zapisima, grb iz vremena nakon uzdignuća na kneževski rang gotovo da i ne postoji u suvremenim prikazima na području jugoistočne Europe. Jedini poznat primjerak punoga celjskog grba sačuvan je u grbovniku Henrika (niz. *Hendrik*) van Heessela koji se danas čuva u Baštinskoj knjižnici Hendrika Consciencea u Antwerpenu pod

the Good, str. xliii; Engel, *St. Stephen*, str. 318-322 i pripadajuća bibliografija; Fajit, *Karl IV.*

⁶ Keen, *Introduction*, str. 2.

⁷ Detaljan popis svih narativnih izvora nalazi se u Bák, Jurković, *Chronicon*, str. 388-396, 448-450. Treba spomenuti i napomenu Pála Engela kako je za srednjovjekovnu Ugarsku narativni materijal domaće provenijencije vrlo skromna obujma, već da se potrebno oslanjati na austrijske, poljske ili mletačke kronike, kao i na specifičan ugarski izvor, narative sadržane u kraljevskim donacijskim ispravama koji često vrlo detaljno opisuju zasluge primatelja. Engel, *St. Stephen*, str. xvi.

⁸ Arhiv grofova Celjskih vraćen je iz Beča u Ljubljano, ali su mnoge isprave koje spominju Celjske ostale u Kućnom, dvorskom i državnom arhivu (Haus-, Hof- und Staatsarchiv). Velika se većina isprava koje se odnose na posjede i djelovanje Celjskih na području Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva nalazi u Državnom arhivu u Budimpešti, a manji dio u Državnom arhivu u Zagrebu.

⁹ Mlinar, *Podoba*.

¹⁰ Žvanut, *Pečati*. Nedostaje jedino banski pečat Hermana II. iz 1434., koji se nalazi u Državnom arhivu u Budimpešti. Slika i signatura u Kurelić, *Simboli statusa i moći*, str. 66.

signaturom B 89420.¹¹ Riječ je o iznimno vrijednom izvoru za heraldiku petnaestoga stoljeća uopće, a za povijest je grofova Celjskih neprocjenjiv. Sam je manuskript ostao gotovo potpuno nepoznat akademskoj javnosti do unatrag nekoliko godina, kad je o njemu prvi pisao nizozemski povjesničar Wim van Anrooij.¹²

Henrik van Heessel – *Sancti Imperii Romani Ruir rex armorum*

Henrik van Heessel ostvario je blistavu karijeru u svijetu heraldike kasnoga srednjeg vijeka. Rodom iz vojvodstva Gelre (njem. Geldern, niz. Gelderen), svoj je uspon dugovao pokroviteljstvu dvojice moćnih vladara tadašnje Europe, burgundskom vojvodi Filipu Dobrom (1419. – 1467.) te ugarsko-hrvatskom kralju (1387. – 1437.) i sveto rimskom caru (1411. – 1437.) Sigismundu Luksemburškom. Prvi njegov spomen u njemačkim izvorima datira iz lipnja 1433., kada ga je Sigismund uzdignuo na plemićki rang te mu podario grb sastavljen od tri lijevo dijagonalne crne i srebrne grede.¹³ Tada je već služio Sigismunda kao pomoćni ili mladi herald (fr. *poursuivant*), a kasnije ga je car, na prijedlog vojvode Filipa, imenovao i vrhovnim heraldom (fr. *roi d'armes*, njem. *Wappenkönig*, eng. *King of Arms*) Ruwierena, područja omeđena Rajnom na istoku te Meuseom (niz. *Maas*) na zapadu, a čije je ime izvedenica od imena Ripuarskih Franaka, koji su na njemu obitavali početkom ranoga srednjeg vijeka.¹⁴

Naslov vrhovnoga heralda nekog područja bila je najviša čast u heraldovoj karijeri, a uključivao je i nadležnost nad svim ostalim imenovanim heraldima na tome području. Vrhovni herald Ruwierena bio je još istaknutiji naslov, koji je donosio izniman ugled, kao i nadležnost nad svim vrhovnim heraldima između Rajne i Meuse, a imenovan je na prijedlog vojvode Brabanta, naslova koji je od 1406. pripadao burgundskoj kući.¹⁵ Na engleskome dvoru je sredinom, a na francuskome potkraj četrnaestoga stoljeća uspostavljena dužnost vrhovnoga heralda kraljevstva, koji je bio nadređen svim pokrajinskim vrhovnim heraldima. Engleski je nosio naziv *garter*, prema slavnome Redu podvezice, a francuski *montjoie*, prema bojnome pokliču francuskih vladara. Dok je u ostatku Carstva takva služba ostala nepoznata, njegov

¹¹ Grbovnik je dostupan u digitaliziranom presliku na <http://anet.be/digital/opacehc/eh-c/o:lvd:1072220/N>. Celjski grb nalazi se na f. 57v-59r. Ovom prigodom želim zahvaliti gospođi An Renard, ravnateljici Baštinske knjižnice Hendrika Consciencea u Antwerpenu, na dopuštenju za reprodukciju grba.

¹² Anrooij sam navodi kako se dotad nitko nije bavio rukopisom te je stoga napisao kratak opis i pregled sadržaja u nadi da će potaknuti istraživače na temeljitije bavljenje tim izvorom. Zanimljivo je, međutim, da nije posebno izdvojio grb Celjskih, već ga ubraja među „32 grba baruna Alberta V., austrijskoga vojvode“. Vidi Anrooij, *Hendrik van Heessel*, str. 713, 725.

¹³ Slika u Van Heessel, *Grbovnik*, f. 55r. Opis i u Paravicini, *Zeitenwende*, str. 425.

¹⁴ Johan Huizinga je prvi definirao navedeno područje te ustvrdio kako je ono nastalo zbog viteških turnira koji su tada bili iznimno popularni na području današnjih zemalja Beneluksa. U kasnome srednjem vijeku su vitezovi između Rajne i Meuse zajednički nastupali na turnirima i time izgradili takozvani ripuarski identitet naspram vitezova iz susjednoga francusko-nizozemskoga područja koje je nosilo naziv Poyers. Vidi Huizinga, *Ruyers et Poyers*, str. 539-546.

¹⁵ Nijsten, *Shadow of Burgundy*, str. 179.

je sjeverozapad bio jače izložen anglo-francuskim utjecajima te je vrhovni herald Ruwierena (*cuninc van den Ruyeren*), izvjesni Jan van Steensel, prvi put zabilježen 1362. u službi grofa Holandije.¹⁶ Najpoznatiji je svakako Claes Heinenzoon, gelrejski herald koji se obično prema svome profesionalnom imenu naziva herald Gelre, autor jednoga od najpoznatijih grbovnika kasnoga srednjovjekovlja, nastaloga između 1369. i 1396. godine. U njemu se nalazi i najstariji prikaz hrvatskoga grba u sklopu grba ugarsko-hrvatskoga kralja Ludovika Anžuvince, s tri srebrne lavlje glave na crvenom polju, koji je kasnije postao i dijelom grba grofova Celjskih.¹⁷ Henrik van Heessel, koji ga je na dužnosti naslijedio negdje između 1433. i 1437. je, poput svojega slavnog prethodnika, svoje heraldičko znanje i iskustva pretočio u svoj grbovnik, u kojemu je sačuvao i jedini suvremeni prikaz grba Celjskih, konkretno, Ulrika II.¹⁸

Grb grofa Celjskog u grbovniku Henrika van Heessela

Nakon uzdignuća na grofovski rang 1341.,¹⁹ Celjski su svome drevnom žovnečkom grbu, koji se sastojao od crvenih i srebrnih greda, pridodali naslijeđeni heunburški s tri zlatne zvijezde na plavom polju. Celje je bilo veće i značajnije mjesto od njihovoga matičnog Žovneka, a stjecanje toga grada nije teklo glatko. Polovicu su naslijedili od Heunburških 1322., a ostatak otkupili od Konrada Auffensteina nakon desetogodišnje fajde. Važnost Celja za njihovu dinastičku politiku odrazila se i na simboličkome planu: heunburški grb postaje temeljna odrednica njihova identiteta. Ispočetka se prikazuje samostalno, a u kasnijem, kombiniranome štitu zauzima važniju, heraldičku desnu stranu.²⁰ Herald Gelre je u svojem grbovniku preferirao kombinirane štitove te je, primjerice, štit Ludovika Anžuvince prikazao podijeljen na četvrtine, svaku sa svojim posebnim grbom. Van Heessel je postupio slično u primjeru bavorskih Wittelsbachovaca²¹ ili tirolške grane Habsburgovaca,²² ali je u slučaju Celjskih prikazao odvojene štitove Celja (Heunburga) i Žovneka na jednoj te Ortenburga i Zagorja na drugoj strani.²³ Osim što je važnost Celjskih naglašena podarenim im prostorom, ističu se i po tome što je njihov grb među rijetkima u manuskriptu koji sadrže kacigu s krunom i plaštom. Velika većina grbova, uključujući i one austrijskih vojvoda, prikazani su samo kao štitovi bez ostalih osnovnih elemenata (kaciga s nakitom i plaštevima). Ovakav izniman status vjerojatno treba zahvaliti posebnom odnosu između Henrika van Heessela i Ulrika II. Celjskog, čiji je grb i prikazan u grbovniku.

¹⁶ Seggern, *Herman von Brünninghausen*, str. 109-110.

¹⁷ Heinenzoon, *Grbovnik Gelre*, f. 52v.

¹⁸ Nije poznato je li netko obnašao tu službu između Heinenzoonove smrti 1414. i Van Heessela.

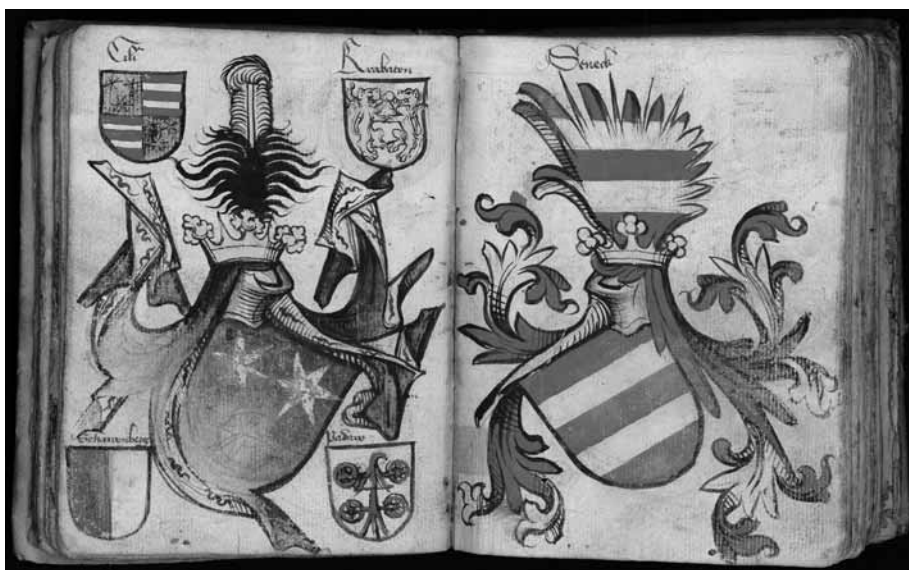
¹⁹ Dopsch, *Die Freien von Sannegg* str. 23-35.

²⁰ Katarina Kotromanić, supruga Hermana I., na svojem je pečatu iz 1372. imala dva štita: Heunburga i Kotromanića. Vidi Voje, *Katarina Celjska Kotromanićka*, str. 287-292. Kombinirani je štit prvi put zabilježen na pečatu Hermana II. iz 1387. Vidi Žvanut, *Pečati*, str. 64, 84.

²¹ Van Heessel, *Grbovnik*, f. 27r.

²² Van Heessel, *Grbovnik*, f. 91r.

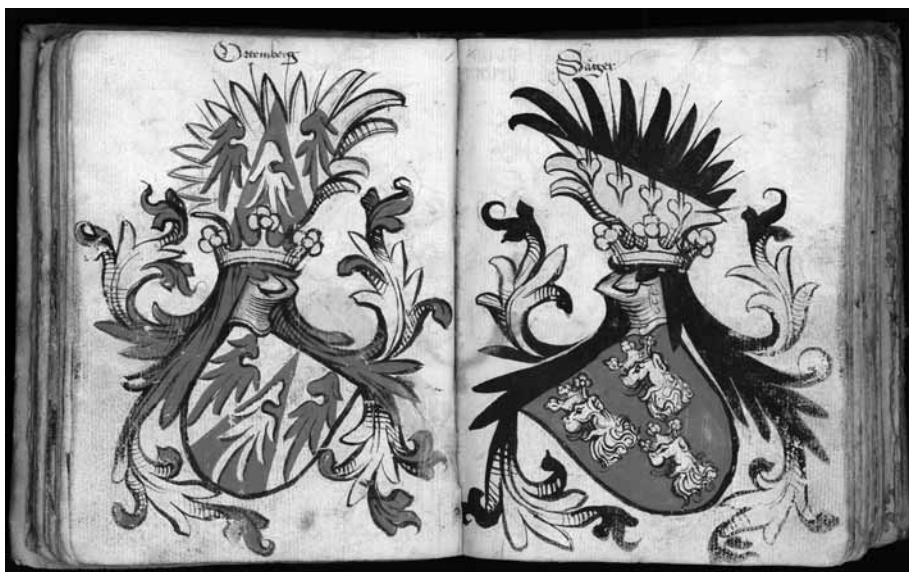
²³ Van Heessel, *Grbovnik*, f. 57v-58r.



Slika 1: Štit Celja s rodoslovljem Ulrika II. i štit Žovneka

Heessel, Henrik van, Grbovník, Heritage Library Hendrik Conscience, Antwerpen, cat. nr. B 89420 (<http://anet.be/digital/opacehc/ehc/o:ldv:1072220/N>), f. 57v-58r

Fig. 1: The shield of Celje with Ulrich II's genealogy and the shield of Žovnek. Heessel, Henrik van, Grbovník, Heritage Library Hendrik Conscience, Antwerpen, cat. no. B89420 (<http://anet.be/digital/opacehc/ehc/o:ldv:1072220/N>), f. 57v-58r



Slika 2: Štit Ortenburga i štit Zagorja

Heessel, Henrik van, Grbovník, Heritage Library Hendrik Conscience, Antwerpen, cat. nr. B 89420 (<http://anet.be/digital/opacehc/ehc/o:ldv:1072220/N>), f. 58v-59r

Fig. 2: The shields of Ortenburg and Zagorje.

Heessel, Henrik van, Grbovník, Heritage Library Hendrik Conscience, Antwerpen, cat. no. B89420 (<http://anet.be/digital/opacehc/ehc/o:ldv:1072220/N>), f. 57v-58r

Da je riječ upravo o posljednjem grofu Celjskom možemo deducirati prema prvoj od četiri folije, na kojoj se nalazi štit Heunburga okružen četirima dodatnim štitovima s nazivima (slijeva nadesno): *Cili* (kombinirani), *Krabaten*, *Schaunenberg* i *Padaw*. Riječ je o svojevrsnom heraldičkom rodoslovlju Ulrika II. Celjskog. Na heraldički desnoj, važnijoj strani, štitovi su Celjskih i Schaunberga, odnosno Ulrikova djeda Hermana II. i bake Ane Schaunberške po ocu Fridriku II.²⁴ Na heraldički lijevoj strani su štitovi Stjepana II. Frankopana i Katarine da Carrara, odnosno djeda i bake po majci Elizabeti Frankopan. Djedovi su pritom postavljeni iznad, a bake ispod glavnoga štita, čime je na simboličkom planu dvostruko reflektirana patrijarhalnost. Očevi roditelji važniji su od majčinih, a djedovi od baka. Ovo heraldičko rodoslovlje predstavlja simboličku manifestaciju identiteta Ulrika II., odnosno njegovog višeznačnog plemićkog identiteta kao potomka znamenitih rodova u široj regiji. Ako plemićki grb shvatimo kao svojevrsnu osobnu iskaznicu, ovaj Ulrika II. je zasigurno jedan od najosobnijih.

Ana Schaunberška kći je grofa Henrika VII., koji je od 1380. do 1390. vodio znamenitu *Schaunberšku fajdu* protiv Alberta III. Habsburgovca. Schaunberški su tijekom četrnaestoga stoljeća slijedili sličan razvojni put poput Celjskih, Goričkih ili Hohenzollerna, s kojima su uspostavili i bračna savezništva.²⁵ S posjedima na granici Gornje Austrije (njem. pov. *Österreich ob der Enns*) s Bavarskom, Schaunberški, inače neposredno vezani s krunom (njem. *reichsunmittelbar*) još od trinaestoga stoljeća, težili su emancipaciji od lenskoga vrhovništva Habsburgovaca, u čemu im je isprva pomagao car Ludovik Bavarski, koji ih je 1331., poput Celjskih desetljeće kasnije, proglasio grofovima. No, već 1348. Karlo IV. Luksemburški poništio je sve odluke svojega prethodnika koje su išle protiv interesa Habsburgovaca te su Schaunberški prisiljeni priznati njihovo vrhovništvo, ali uz zadržavanje grofovskoga naslova.²⁶ Vjenčanje između Hermana II. i Ane vjerojatno je odraz sličnih ambicija dvaju rodova. Nakon smrti Rudolfa IV. Habsburškog nastao je razdor među njegovom braćom Albertom III. i Leopoldom III., što je oslabilo dinastiju i pobudilo među nižim kućama želju za emancipacijom i stvaranjem vlastitih teritorijalnih gospodstava neposredno

²⁴ Iako je u prošlosti postojalo više oblika imena obitelji (Schauenberg, Schauenburg, Schaunberg, Schaumberg) u suvremenoj historiografiji koristi se Schaunberg.

²⁵ Henrik VII. bio je oženjen za Uršulu Goričku, a njegov brat Ulrik I. za Elizabetu, sestru nürnberškoga burggrofa Fridrika V. Zollerna koji je, zahvaljujući dobrim odnosima i vjernoj službi Karlu IV. Luksemburškom, 1363. stekao privilegije istovjetne onima pripadnika kneževskoga staleža. Iako pravno nije bio uzdignut u kneževski stalež, *de facto* su Zollerni do kraja stoljeća priznati od ostalih kneževa kao njima jednaki. Njegovi sinovi Fridrik VI. i Ivan III. pratili su Sigismunda Luksemburškog na križarskome pohodu kod Nikopolja, a Ivan III. ga je nakon poraza, zajedno s Hermanom II. Celjskim, spasio od Osmanlija. Zbog stalne potpore njegovoj politici, Sigismund je Fridrika kasnije nagradio brandenburškom markgrofovijom i članstvom u izbornome kolegiju. Vidi Moeglin, *Fürstliche Ehre*, str. 82; Schuhmann, *Johann II*, str. 504.; Ficker, *Vom Reichsfürstentum*, str. 116, 211-212.

²⁶ Karlo IV. poništio je sve privilegije Ludovika Bavarskog koje su bile protivne habsburškim interesima. Dok je u slučaju Celjskih poništeno uzdignuće Celjskih iz 1341., Schaunberški su i prije Ludovikova proglasa smatrani grofovima, a njihovi posjedi grofovijom pa se vjerojatno u njihovom slučaju prigovor odnosio na lensku ovisnost o Habsburgovcima. Vidi Haider, *Herren und Grafen*, str. 16. O poništenju Ludovikovih privilegija vidi Štih, *Grafen von Cilli*, str. 70-71.

vezanih za krunu i lišenih lenskoga vrhovništva Habsburgovaca. Dok su Celjski svoju poziciju postupno gradili služeći Ludovika Anžuvina, a zatim i njegova nasljednika Sigismunda Luksemburškog – politika koja će im se u konačnici i isplatiti 1436. godine – Henrik VII. Schaunberški svoj je potez, po svemu sudeći, povukao prerano. U fajdi, koja je s prekidima trajala čitavo desetljeće, pobjedu je odnio Albert III., koji je Henrika natjerao na priznavanje lenske ovisnosti o austrijskom vojvodi te mu oduzeo niz posjeda dok su neposrednost uspjeli sačuvati podrškom careva iz luksemburške kuće. Vjerojatno su pritom određenu ulogu odigrali njihovi celjski rođaci, ali ne treba zanemariti ni tradicionalnu luksemburšku politiku slabljenja Habsburgovaca.²⁷

Stjepan II. Frankopan bio je prvorodeni sin Bartola VIII. iz Vidove loze knezova Frankopana te je kao senior držao i sjedište roda, Modruš. U drugoj polovici dvanaestoga stoljeća prvi se pripadnik roda, Dujam I., s naslovom krčkoga kneza, pojavljuje kao mletački vazal, ali već od Andrije II., kojega su pratili na križarskom pohodu, Frankopani se s Krka šire na kopno te stječu Vinodol i Modruš. U narednome stoljeću balansirali su između Budima i Venecije kao dvostruki vazali, međutim, sve se više počinju izmicati mletačkom vrhovništvu. Konačni raskid dogodio se nakon Zadarskoga mira 1358., kada Bartol VIII. i formalno prestaje biti mletačkim vazalom, dok je visok položaj njegova sina Stjepana II. ocrtan u tome što je u ispravi o miru naveden kao jedan od petnaest baruna kralja Ludovika I.²⁸ Ugarsko-hrvatski kralj je, prema padovanskome kroničaru Galeazzu Gatariju, osobno posredovao u sklapanju braka između Stjepana II. i Katarine da Carrare, kćeri moćnoga gospodara Padove Franje I. i njegova ključnog saveznika na *Terrafermi* protiv Venecije.²⁹ Raskošna svadba, s turnirima, igrama i gozbama, a koju je Gatar detaljno opisao, trebala je svima pokazati moć i prestiž i Carrara i Frankopana, dviju obitelji koje je ujedinjavala naklonost ugarsko-hrvatskoga kralja i neprijateljstvo *Serenissime*.³⁰

Odnos Henrika van Heessela i Ulrika II. Celjskog

Iako su obojica bili u službi moćnih i bogatih gospodara, grbovnici Claesa Heinenzoona i Henrika van Heessela nisu nastali prema njihovim narudžbama, već su odraz želje vrhunskih stručnjaka na tadašnjim dvorovima da svoje bogato stečeno znanje ostave iza sebe u obliku svojevrsnoga *magnum opusa* za buduće generacije, ali su vjerojatno trebali služiti i kao njihovi osobni spomenici. Herald iz Gelrea je, pored iznimno bogatog heraldičkog korpusa, u svome djelu zapisao i niz književnih

²⁷ Haider, *Geschichte Oberösterreichs*, str. 85-88.

²⁸ Sažeti pregled povijesti Frankopana s opsežnom bibliografijom u: Strčić, *Frankopani (Frankopani)*, *Hrvatski biografski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, online izdanje.

²⁹ Klaić, *Frankopani*, str. 171.

³⁰ Zanimljivo je da Vjekoslav Klaić navodi kako je do braka došlo jer je Ludovik htio zahvaliti Frankopanima, dok talijanski povjesničar Giovanni Cittadella izriče upravo suprotnu tvrdnju, odnosno da je do braka došlo kao izraza Ludovikove zahvale Franji da Carrara. Ovo je možda najbolji pokazatelj da je Ludovik spojio dvije prestižne i ambiciozne obitelji koje su tako međusobno potvrđivale i pojačavale ugled i status u regiji. Cittadella, *Storia della dominazione*, str. 305, 307.

uradaka. Na prve dvadeset i dvije folije nalazi se poema o brabantskim vojvodama, dvije kratke kronike te dvanaest panegirika. Dok su ostala djela vjerojatno prepisana ili kompilirana, panegirici su Heinenzoonovo autorsko djelo i nastali su u različitim fazama njegove karijere, u službovanju od Gelrea do Brabanta.³¹ Van Heessel je i u svoj grbovnik unio mnoge autobiografske elemente putem kojih je moguće pratiti njegov životni put kroz dvije glavne faze: luksemburško-habsburšku te burgundsku. Posveta vremenu provedenom u Sigismundovoj službi vidi se gotovo na samome početku manuskripta, gdje se nalazi prijelazni osovnik isprave Sigismundovog Zmajskog viteškog reda osnovanog 1408., a na kraju teksta je i prekrasno oslikani znamen reda.³² Zatim slijedi istovjetni Zmajski red koji je u Aragonu utemeljio Alfons V.³³ te Red bijeloga orla Sigismundova zeta Alberta V.³⁴ Svim trima redovima zajednički je cilj bila borba protiv neprijatelja vjere. Oba zmajaska reda imala su kao neprijatelja muslimane, Osmanlije i Saracene, dok je Albertov red bio prvenstveno usmjeren protiv čeških husita. Budući da su Alfonsov i Albertov osnovani 1433., iste godine kada je Henrik van Heessel boravio na Sigismundovu dvoru, čini se logičnim da su navedeni viteški redovi ostavili dojam na njega te ih je predstavio na početku svojega djela kao svojevrсни spomen na godinu stjecanja plemićke titule. Nadalje, znakovito je i da je uvodni tekst manuskripta upravo njegova lamentacija o propasti viteštva koja je u kontrastu s osnutkom navedenih redova.³⁵ No, najvažniji za razumijevanje njegova odnosa s Celjskima je jedan sitni detalj u osnivačkoj ispravi Zmajskog viteškog reda. U originalu iz 1408. sadržan je popis svjedoka, osnivača Reda, navedenih prema načelima hijerarhijskog shvaćanja srednjovjekovnoga društva. Nakon kralja Sigismunda i kraljice Barbare Celjske popis nastavlja srpski despot Stefan Lazarević, čija je titula bila odmah do carske u bizantskoj hijerarhiji, te Herman II. Celjski i njegov sin Fridrik II., a tek nakon njih slijede ugarski baruni na čelu s palatinom Nikolom Gorjanskim i erdeljskim vojvodom Štiborom Štiboričkim.³⁶ Ukupno je bila riječ o dvadeset i jednome plemiću, redom sve velikašima s posjedima na teritoriju Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva. U van Heesselovoj verziji izostavljen je despot Stefan Lazarević te je na prvome mjestu Herman II., dok je ostatak popisa istovjetan s originalom.³⁷ Zbog čega je došlo do ovakve, očito namjerne, intervencije u tekstu?

Moguće je da je autorova namjera bila upravo istaknuti izniman položaj grofova Celjskih koji su, micanjem despota Lazarevića, zauzeli najvidljiviji položaj u hijerarhiji osnivača Reda, uz bok kraljevskome paru. Vjerojatno je u tome ulogu imao i sam grof Ulrik II., čiji su djed i otac bili osnivači Reda, a on sam osobno je i dobro poznao Henrika van Heessela. Njihovi su se putovi ukrstili 1447. i

³¹ Nijsten, *Shadow of Burgundy*, str. 177-220.

³² Van Heessel, *Grbovnik*, f. 7v.-18r.

³³ Van Heessel, *Grbovnik*, f. 18v.-21v.

³⁴ Van Heessel, *Grbovnik*, f. 22r.-26v.

³⁵ Van Heessel, *Grbovnik*, f. 2r.-4v.

³⁶ Tekst isprave u: Fejér, *Codex diplomaticus*, str. 682-694.

³⁷ Original: *Nos vero Stephanus Despoth, Dominus Rasciae, idem Hermannus Comes Cily et Zagoriae ac Comes Fridericus, filius eiusdem* ... Van Heesselova verzija: *Nos vero Hermannus Cilie Zagorie Comes ac Comes Fridericus, filius eiusdem*.

1448. tijekom pregovora na najvišoj razini između burgundskoga vojvode Filipa Dobrog i cara Fridrika III. Pregovori su bili toliko tajnoviti da o njima ne postoji nikakva zabilježba među suvremenim kroničarima, već su sadržani samo u memorijalu Henrika van Heessela koji se čuva u Kućnom, dvorskom i državnom arhivu u Beču, a prvi ih je objavio Ernst Birk 1838. godine.³⁸ Memorijal se sastoji od šesnaest dokumenata, uglavnom pisama, koje su si slali poslanici obaju dvorova. Burgundskoga vojvodu predstavljao je van Heessel sa svojim sinom Vilimom, dok su Fridrika III. zastupali kancelar Kaspar Schlick i Ulrik II. Celjski, tada carev savjetnik, a iz pozadine ih je podržavao i Fridrikov brat Albert VI.³⁹

Filip Dobri težio je stvaranju neovisnoga burgundskog kraljevstva koje je još od koncila u Baselu pokušavao legitimirati temeljem nepostojeće tradicije o drevnom lotarinškom kraljevstvu najstarijega sina Ludovika Pobožnog, a koje se prostorno uvelike poklapalo s posjedima koje je burgundski vojvoda uspio sjediniti pod svojom vlašću.⁴⁰ Fridrik III. bio je spreman ponuditi mu kraljevsku krunu vezanu uz Brabant kao „kolijevku najuglednijih kneževa“ ili Friziju, koja je bila kraljevstvom u pretkarolinška vremena,⁴¹ međutim, Filip je tražio da se njegovome novom kraljevstvu pripoje svi posjedi koje je držao unutar granica Carstva – veći dio današnje Nizozemske – te da ono bude potpuno samostalno, što je bio uvjet na koji Fridrik nije mogao pristati bez suglasnosti izbornih kneževa, koja nije bila izgledna. Kako je u intitlaciji svetorimskih careva stajalo *mehrer des Reiches*, odustajanje od velikih dijelova Carstva bilo je ravno političkome samoubojstvu i povodom za svrgavanje. Upravo zbog velike osjetljivosti pitanja i potrebe za čuvanjem obraza sudionika, pregovori su vođeni oprezno i preko posrednika, čime se izbjegavao gubitak ugleda u slučaju neposrednog negativnog odgovora ijedne strane. Postoje tumačenja da je Filip Burgundski potkupio carskoga kancelara Schlicka, koji je snažno zagovarao njegovu stvar pred Fridrikom tako što je navodno i sugerirao izvorni prijedlog o stvaranju brabantске ili frizijske krune, ali moguće je i da se samo htio okoristiti nastalom situacijom i naplatiti svoje sudjelovanje u pregovorima od bogatoga i častohlepnog vojvode.⁴²

Van Heessel je u Beč stigao polovicom 1447., kad su počeli njegovi pregovori s kancelarom i grofom Celjskim.⁴³ Kako su maksimalistički zahtjevi njegova gospodara Fridriku bili neprihvatljivi, poslao je sina Vilima natrag na burgundski dvor na konzultacije, a on sam ostao je u Beču na izričit zahtjev grofa Celjskoga i

³⁸ Birk, *Aktenstücke Herzog Phillip's*, str. 232.

³⁹ Ulrik i Albert imenovani su savjetnicima u siječnju 1444. godine. Vidi Kurelić, *Simboli statusa i moći*, str. 63.

⁴⁰ *Simili modo et per talem divisionem olim factam de imperio, tempore quondam regis Lotharij, qui per partagium factum cum fratribus suis successoribus Karoli magni imperatoris, suum tenebat et habebat regnum*. Birk, *Aktenstücke Herzog Phillip's*, str. 260.

⁴¹ U anglosaskoj kronici spominju se kao *reges* kneževi Adalgis i Radbod. Müller, *Warum nicht einmal*, str. 432.

⁴² Chmel, *Geschichte Friedrichs*, str. 480, 487; Sugenheim, *Geschichte des deutschen Volkes*, str. 693; Müller, *Warum nicht einmal*, str. 431-432; Vaughan, *Phillip the Good*, str. 288.

⁴³ Njegovo prvo datirano pismo je od 19. srpnja 1447., a carev odgovor su mu Kaspar Schlick i Ulrik II. Celjski prenijeli 29. srpnja. Birk, *Aktenstücke Herzog Phillip's*, str. 237-239.

kancelara.⁴⁴ Znakovito je i Schlickovo pismo Filipovom poslaniku Adrianu van der Eeu koji je u veljači 1448. nastavio pregovore, u kojemu se kancelar izjašnjava u svoje i Ulrikovo ime kao vjeran sluga burgundskoga vojvode.⁴⁵ Iako je pregovore nastavio van der Ee, van Heessel je čitavo vrijeme boravio u Austriji i vjerojatno se dobro upoznao, a možda i prijateljio s Ulrikom II. Izostavljanje Stefana Lazrevića s popisa osnivača Zmajskog viteškog reda čini se jasnim pokušajem naglašavanja statusa Celjskih. Bilo je to vrijeme kad su već primljeni u kneževski stalež (*Reichsfürstenstand*) i time dosegli sam vrh tadašnje političke hijerarhije u Carstvu, dok se Ulrik II. u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu nametnuo kao slavonski ban, što ga je ubrajalo među najmoćnije magnate u državi.⁴⁶ Celjski grb u Grbovniku Henrika van Heessela je svakako najautentičniji budući da je riječ o jedinom prikazu čitavoga kneževskog grba čiji je autor osobno poznao Ulrika II. i imao prilike vidjeti njegov pečat te se, kao profesionalni herald, i raspitati o svim elementima grba uključujući i boju štita Zagorja.

Štit Zagorja

O problematici štita Zagorja već je ranije bilo riječi u historiografiji.⁴⁷ Štit s tri zlatne (ili srebrne) okrunjene lavlje glave na crvenoj pozadini predstavljao je Hrvatsku od vremena Ludovika Anžuvina te je kao takav prikazan i u grbovniku Gelre, ali i u dvama djelima Konrada Grünenberga: grbovniku iz 1483.⁴⁸ te ilustriranome putopisu hodočašća iz Konstancije u Svetu zemlju 1485. – 1486., nastalom oko 1487. godine.⁴⁹ U svim navedenim prikazima riječ je o tri lavlje glave s isplaženim jezikom, istovjetnim s prikazom u grbovniku Henrika van Heessela. Osim u rukopisu o hodočašću, gdje je grb prikazan iznad vedute Dubrovnika, lavlje glave su uvijek okrunjene. Iako su Grünenbergova djela nastala potkraj petnaestoga stoljeća, vjerojatno je koristio starije predloške te nije bio svjestan dviju promjena: prvo transfera grba s tri lavlje glave na Dalmaciju, što je zabilježeno u kronici Ulrika von Richentala iz 1483., i drugo, uvođenja plave podloge, koja će postati standardnom na slici na svodu kuće gradskog suca Waltera Zelleru u Innsbrucku iz 1495. godine.⁵⁰

⁴⁴ *auch so hat mein herr van Cilij vnd auch her Caspar cancellir ein wolgeualln darinn das ich bej dem landen beleib.* Birk, *Aktenstücke Herzog Phillip's*, str. 241.

⁴⁵ *sed in omnibus nobis possibilibus, dominus comes et ego seruientibus libenter domino meo, domino duci sine fallo.* Birk, *Aktenstücke Herzog Phillip's*, str. 266; Chmel, *Geschichte Friedrichs*, str. 487.

⁴⁶ Klaić, *Povijest Hrvata*, str. 245.

⁴⁷ Kurelić, *Simboli statusa i moći*, str. 65-67. O grbu s tri lavlje ili leopardove glave vidi Peić Čaldarević, Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*, str. 25-59.

⁴⁸ Grünenberg, *Wappenbuch*, f. 57r. Preslika u Peić Čaldarević, Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*, str. 34.

⁴⁹ Grünenberg, *Pilgerfahrt*, f. 11v-14r. Preslika u Peić Čaldarević, Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*, str. 36.

⁵⁰ Richental, *Konzil zu Konstanz*, f. 170r. Peić Čaldarević, Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*, str. 45-52.

Crvena boja podloge u van Heesselovoj verziji štita čini se samorazumljivom te sugerira da su grofovi Celjski za Zagorje odabrali grb koji se neposredno oslanja na Sigismunda Luksemburškog, što je moglo biti odraz bračnog saveza preko Barbare, ali i odraz njihovih velikih ambicija na područjima južno od Drave, uključujući Hrvatsku, ali i Bosnu na čiju su krunu polagali i pravo. Celjski su svakako vrlo ciljano dizajnirali svoje kneževske pečate u skladu sa svojim pretenzijama i političkim ciljevima. Dok je Herman II. isticao pripadnost Zmajskom viteškom redu na svojem banskom pečatu, Ulrik II. se, vjerojatno se pozivajući na svoje hodočašće u Santiago de Compostela, i sam predstavljao kao punopravni vitez.⁵¹ Odabir grba u slučaju Celjskih vjerojatno je bio rezultat brižljivo smišljene dinastičke politike te je isticanje kraljevskoga grba odašiljalo snažnu poruku svima koji su je znali čitati i razumjeti.

Dva su izvora koja su dovela u pitanje boju podloge štita Zagorja, a samim time i njegovu neposrednu vezu s hrvatskim grbom. Riječ je o ispravi kojom je Fridrik III. podijelio grb Janu Vitovcu, nekadašnjemu vojskovođi Ulrika II. podrijetlom iz Češke, te Grbovnik opata Ulrika Röscha iz samostana Sankt Gallen u Švicarskoj. Nakon smrti posljednjega grofa Celjskog, na njegovu baštinu polagalo je pravo više od dvadeset pretendena. Vitovec je kraće vrijeme ostao u službi Ulrikove udovice Katarine Branković, ali je ubrzo promijenio stranu, svrstavši se prvo uz Ladislava V., nakon njegove smrti 1457. uz Matiju Korvina, a zatim uz Fridrika III., koji ga je 1459. odlučio vrbovati donacijama i uzdignućem u plemićki rang.⁵² U studenome i prosincu dodijelio mu je naslov baruna (*Freiherr*), grb Sternberga u Koruškoj, koji je nekoć pripadao Celjskima, te Zagorsku grofoviju i pripadajući grb koji je opisao na sljedeći način:

„ain Wappen mit namen ain schilt von diemant, darin drey gekrönt lebenköpf von dem obristen metal, gezungt von khel, darauf ain helm, gecirt mit seiner helmdeck, auf demselben helm ain kron von gold, daraus zwo ausgepreit flug, gecirt mit seepletern, nach des schildes vnderweisung, so vns als kunigen von Hungarn mit abgang weilent der grafen Zilli ledig worden ist“ (masna slova autorova).⁵³

Car je Janu Vitovcu podario štit sa srebrnim lavovima na crnoj pozadini te ga je nazvao grbom grofova Celjskih. Budući da je istovremeno Vitovcu dodijelio Krapinu, a nedugo zatim i Zagorsku grofoviju, time se sugerira mogućnost da je, pored ili umjesto crvene boje mogla postojati i crna što bi navedeni štit udaljilo od hrvatskoga grba Ludovika Anžuvina. Bojničićeva napomena da je „ovaj grb Celjskih u dosadašnjoj heraldici bio nepoznat“ vjerojatno se nije odnosila izričito na crnu boju, već na činjenicu da je heraldika devetnaestoga stoljeća poznavala samo kombinirani grb Celja.⁵⁴

⁵¹ Osim prema veličini pečata koji su promjerom nadmašivali sve kneževske pečate u regiji, značajna je i promjena čuvara štita, s anđela na vitezove, i to upravo kad se pojavila mogućnost naslijeđa bosanske krune u vrijeme sve veće opasnosti od Osmanlija. Kurelić, *Simboli statusa i moći*, str. 73-75.

⁵² Sažeti pregled povijesti karijere Jana Vitovca s pripadajućom literaturom u: Ban, Mirmik, *Münzen des Jan Vitovec*, str. 105-108.

⁵³ Isprava od 10. studenog 1459. Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 228.

⁵⁴ Bojničić, *Adel von Kroatien*, str. 17.

Drugi izvor, Grbovnik opata Ulrika Röscha iz Sankt Gallena, međutim, nadopunjuje ispravu Fridrika III. i doprinosi sumnji u crvenu kao boju štita Zagorja. U navedenom grbovniku je na 187. stranici prikazan grb *here von cyli zu ortenburg und in dem segger et cetera pan in windisch land*, koji se sastoji od dva štita.⁵⁵ Na heraldičkoj lijevoj strani je kombinirani celjski grb, a na heraldičkoj desnoj je kombinirani štit Ortenburga i Zagorja, pri čemu Zagorje zauzima vredniju heraldičku gornju desnu i donju lijevu stranu. Pozadina štita Zagorja je pritom crna, kao i u Fridrikovoj ispravi. Kako je navedeni grbovnik nastao oko 1470., odnosno netom nakon smrti Jana Vitovca, sjećanje na Celjske još je bilo svježije.⁵⁶ Neobična konstrukcija kombiniranoga zagorsko-ortenburškog štita sugerira da je autor vjerojatno radio prema opisu te se vjerojatno nakon 1459. djelomično ustalila ideja o crnoj pozadini zagorskoga štita, koja je negdje tijekom idućega desetljeća, a svakako prije 1470., došla do anonimnog autora grbovnika u Sankt Gallenu te je tako štit Zagorja u grbu Celjskih poprimio crnu boju upravo preko promjene koju je car uveo u svojoj donacijskoj ispravi. Vitovec i Fridrik III. sigurno su znali boju koju su Celjski izvorno koristili te se može postaviti pitanje je li Henrik van Heessel pogriješio ili je možda car namjerno promijenio boju štita kako bi mrske mu neprijatelje Celjske udaljio i od simboličke povezanosti s hrvatskom krunom? Budući da je Fridrik III. sustavno odbijao oslovljavati ih kneževima unatoč tome što ih je sam potvrdio 1443., ovakva simbolička degradacija ne bi mu bila strana, pogotovo nakon što se proglasio ugarsko-hrvatskim kraljem te je, barem nominalno, mogao promišljati o tome da i sam preuzme tri lavlje glave na crvenome štitu kao svoj grb.⁵⁷ Maksimilijan je uveo potpuno novi heraldički simbol za Hrvatsku oko 1495. – srebrno-crvenu šahovnicu sastavljenu od 4x4 polja – te nekadašnji anžuvinski grb uz promjenu boje pozadine u plavu ograničio na Dalmaciju.⁵⁸ Moguće je, međutim, da je nakon smrti Ulrika II. anžuvinski grb Hrvatske još uvijek bio u habsburškim planovima te je njegovo vezivanje uz Celjske trebalo izbrisati poput svojevrsnog *damnatio memoriae*.

Potvrda teze da je štit Zagorja u grbu Celjskih doista bio crvene boje nalazi se u još jednome grbovniku iz prve polovice petnaestoga stoljeća. Riječ je o Grbovniku Bratovštine sv. Kristofora u Arlbergu, odnosno, o nizu knjiga čiji se točan broj više i ne zna, a koje su služile kao svojevrсна trajna, gotovo besmrtna potvrda donacija raznih dobročinitelja koji su dolazili iz svih slojeva plemenitog društva i iz svih krajeva Europe. Pored zapisa o iznosu donacije na folijama grbovnika bio je oslikan i donatorov grb kao svjedočanstvo njegova identiteta. Osnivač Bratovštine, Henrik Findelkind (njem. nahoče), svoju je životnu priču ispriповjedio u samome

⁵⁵ St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 1084, str. 187.

⁵⁶ Grbovnik se tradicionalno pripisuje majstoru Hansu Haggenbergu koji je u Sankt Gallenu djelovao oko 1483., međutim, grbovnik je u posjed opata Ulrika došao oko 1470. i već je tada bio uvelike oslikan. Prema klasifikaciji Alberta Bodmera iz 1941., velika većina grbova, među kojima i onaj grofova Celjskih, pripada ranije oslikanom materijalu, što znači da je grb morao biti oslikan prije 1470. Vidi: Bodmer, *Wappenbuch von St. Gallen*, str. 49-58; Tremp, *Fürstabt Ulrich Rösch*, str. 168.

⁵⁷ Kurelić, *Status Celjskih*, str. 62.

⁵⁸ Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*, str. 53.



Slika 3: Grb Celjskih u Grbovniku opata Ulrika Röscha iz Sankt Gallenu
 St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 1084: St. Gall Abbot Ulrich Rösch's book of heraldry
 (<http://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/csg/1084>), str. 187.

Fig. 3: The coat-of-arms of the Counts of Celje in the book of heraldry by Abbot Ulrich Rösch
 of Sankt Gallen. St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 1084: St. Gall Abbot Ulrich Rösch's
 book of heraldry (<http://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/csg/1084>), p. 187.

grbovniku.⁵⁹ Sedamdesetih godina četrnaestoga stoljeća pronašao ga je i usvojio mljekar iz Kemptena u Allgäu, ali je zbog financijske propasti morao i Henrika i svojih devetero djece poslati u svijet. U pratnji dvojice svećenika na putu prema Rimu Henrik je došao u Arlberg, strateški planinski prijevoj koji je povezivao Tirol i Vorarlberg, iznimno opasan zimi zbog snažnih snježnih mećava. Nakon što je desetak godina radio kao svinjar u službi plemenitoga Jakova Überreina, jednom je prilikom zimi, dok je svojem gospodaru služio kao mačonoša na putu do crkve, opazio mnoge unesrećenike koji su jedva preživjeli prelazak preko prijevoja te je odlučio osnovati utočište za pomoć putnicima. Pored vlastite uštedevine, mogao je računati i na podršku vojvode Leopolda III., koji je 27. prosinca 1385. izdao ispravu kojom mu je dopustio gradnju te svojim vazalima i službenicima naložio da ga čuvaju, brane i pomažu svojim donacijama.⁶⁰ Kako bi namaknuo sredstva za izgradnju hospicija i kapelice, inovativni je Henrik osmislio sustav pribavljanja donacija koji je igrao na dvije komponente koje su bile itekako bliske osobnim uvjerenjima tadašnjih elita: pobožnost i taštinu. Zajedno sa svojim pomoćnicima proputovao je čitavo područje Svetoga Rimskog Carstva – na popisu su gotovo svi važniji centri toga vremena – od relativno bliskih Beča, Ljubljane ili Gorice, sve do Praga, Mainza, Trier, Kölna i Magdeburga – u potrazi za pokroviteljima koje je privukao i pomoću grbovnika koji su on i njegovi izaslanici nosili sa sobom.⁶¹ U zamjenu za godišnju donaciju, kao i određen iznos za slučaj smrti, Henrik je u svoj grbovnik unosio zapis o imenu donatora i predivno oslikan grb kao vječni spomen. Nije poznato koliko je verzija grbovnika postojalo. Slikar Vigil Raber je 1548. zapisao da je vidio pet primjeraka u iznimno lošem stanju.⁶² Danas su sačuvane svega tri originalne knjige, Tirolski rukopis ili *Codex Figdor*, koji se čuva u Zemaljskom arhivu Tirola u Innsbrucku, Minhenski spis, u vlasništvu Kraljevskoga bavarskog viteškog reda sv. Jurja u Bavarskom državnom arhivu, te Bečki spis, koji je pohranjen u Kućnom, dvorskom i državnom arhivu u Beču. Nadalje, postoje i dva prijepisa iz 16. stoljeća.⁶³

Grbovi grofova Celjskih mogu se pronaći u oba „austrijska“ rukopisa što je, naravno, i očekivano uzevši u obzir izniman položaj i moć Celjskih u vrijeme nastanka i prvih pola stoljeća djelovanja bratovštine.⁶⁴ Virgil Raber u svom vrlo

⁵⁹ *Hauptbuch der Bruderschaft* f. 123v-124r; Ledel, *Ein spätmittelalterliches Spenderverzeichniss*, str. 185-196.

⁶⁰ Tekst isprave u *Hauptbuch der Bruderschaft*, f. 12v. Vidi i Ledel, str. 186. i Hupp, str. 3-4.

⁶¹ Indeks donatora u takozvanom Tirolškom rukopisu i pripadajuća karta u Widmoser i Köfler, *Botenbuch der Bruderschaft*, str. 35-45.

⁶² *im wirtshaus bey der Cappl auff dem Arlsperg in pergamenem Buechern verzeichnet und befunden werden, nach sollichen mich belangt und hart überkumen; welicher Buecher fünf sein, gar allt Scarteggen, zerprochn, zum tayl zerrissen und aussergschnittn pletern, auch schillten und zerprochennen Coppertpretern, gantz schmutzig und ubl ghaltn*. Fischner, Vigil Rabers *Wappenbuch*, str. 156.

⁶³ Popis u Ledel, str. 188. Detaljan opis svih postojećih rukopisa u Hupp, str. 7-14. Digitalizirani pristup svim navedenim izdanjima moguće je neposredno s mrežnih stranica bratovštine. <https://www.bruderschaft-st-christoph.org/wappenbuecher.html> (pristupio 5. kolovoza 2016.).

⁶⁴ U takozvanome Minhenskom spisu ne nalazi se grb Celjskih, ali ni grbovi austrijskih vojvoda i ostalih lokalnih dinastija.

opsežnom grbovniku iz 1548. predstavio je samo najosnovniji, jezgreni štit Celjskih, nekadašnji heunburški grb s tri zlatne zvjezdice na modroj pozadini, međutim, kako je riječ o stoljeću nakon izumiranja Celjskih ovdje je predstavljen kao dio cjelovite habsburške titule i to vjerojatno iz vremena Maksimilijana I.⁶⁵ Mnogo važniji za heraldiku Celjskih su Tirolški rukopis, koji sadrži grb Hermana II., te Bečki rukopis, u kojemu je grb Fridrika II.⁶⁶ Dok je Hermanov grb zanimljiv sam po sebi jer je riječ o kombiniranome štitu Celja podijeljenom na dva umjesto uobičajena četiri dijela, puno je važniji Fridrikov grb budući da, pored klasičnog kombiniranog štita Celja na heraldičkoj desnoj strani, sadrži i štit Zagorja na heraldičkoj lijevoj strani, s tri okrunjene srebrne lavlje glave na crvenoj pozadini.⁶⁷ Iako se ne može utvrditi točan datum nastanka grba u Bečkome rukopisu, svakako je nastao prije 29. veljače 1420., kada je Sigismund Luksemburški Hermanu II. udijelio grofoviju Ortenburg kao leno nakon smrti njezina posljednjeg grofa tri godine ranije.⁶⁸ Time je jasno vidljivo da je stari anžuvinski grb Hrvatske s crvenom pozadinom, koji je koristio i Sigismund Luksemburški, bio kontinuirano korišten od početka petnaestoga stoljeća kao grb Zagorja, a da je promjena na crnu pozadinu nastala tek nakon smrti Ulrika II.

Zaključak

Grb Ulrika II. Celjskog otkriva da je ova znamenita i moćna obitelj na jugoistoku Carstva svoje ambicije i svoju moć kontinuirano izražavala i putem simboličke komunikacije te da jezik simbola svakako može pridonijeti poznavanju određenih aspekata njezine političke i društvene djelatnosti. Kompleksna mreža međudodnosa diljem Carstva, koji su uvelike izgrađeni vezivanjem uz kralja i cara Sigismunda Luksemburškog, otvarala je Celjskima vrata visoke politike u Carstvu i Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu. Poput svojega djeda Hermana II., i posljednji je grof Celjski bio iznimno ambiciozan, a taj se zacrtani cilj može lijepo vidjeti upravo u Grbovniku Henrika van Heessela, u kojemu se našao jedinstven prikaz

⁶⁵ Raber, *Wappenbuch der Arlberg-Bruderschaft*, f. 430. Celjski grb grupiran je s ostalim grofovskim titulama i nalazi se iza Gorice, Pfirdta i Artoisa, a ispred Holandije, Kyburga i Namura. Da je riječ o Maksimilijanovom, a ne Ferdinandovom grbu ukazuje činjenica da među grbovima nema španjolskih, koje je Ferdinand naslijedio po majci.

⁶⁶ Widmoser i Köfler, *Botenbuch der Bruderschaft*, f. 2v.; *Hauptbuch der Bruderschaft*, f. 30v-31r.

⁶⁷ Za razliku od ostalih prikaza štita Zagorja, u ovome je slučaju riječ o heraldičkim leopardima, odnosno lavovima okrenutima prema gledatelju (*lion passant guardant*), umjesto u profilu. No, na pečatima ugarsko-hrvatskih vladara i Celjskih je još od vremena Sigismunda Luksemburškog bio običaj lavove prikazivati okrenute prema gledatelju, tako da je svakako u svim ovim slučajevima riječ o lavovima, odnosno o istome grbu. Očito se nije pravila razlika između lavova i leoparda, kao što je to bio slučaj u francuskoj heraldici toga vremena.

⁶⁸ Pored Ortenburga, Celjski su dobili i grofoviju Sternberg, čiji grb nisu posebno isticali, vjerojatno i zato što se od heunburškog, čiji su rodaci bili, razlikovao samo prema boji podloge koja je bila crvena. Upravo je taj grb bio osnovni koji je Fridrik podario Janu Vitovcu. Meyer, *Grafen von Cilli*, str. 91.

potpunog grba Ulrika II. Celjskog s uključenim rodoslovljem, koje je poznavateljima tadašnje društveno-političke scene na sjecištu Carstva, Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva i Italije jasno oslikavalo kneza kao potomka moćnih i utjecajnih obitelji diljem regije, od sjevernoaustrijskih Schaunberga, preko hrvatskih Frankopana do gospodara Padove te se uklapao u sliku koju je o sebi Ulrik II. širio i putem svojih pečata. Izniman položaj naglašen je i falsificiranjem osnivačke isprave Zmajskog viteškog reda, što samo potvrđuje tezu o bliskoj vezi i osobnom poznanstvu između van Heessela i grofa Celjskog. I štit Zagorja čini se da je predstavljao očitu asocijaciju na hrvatski *regnum* te srodstvo s vladarskom kućom, što je, po svemu sudeći, car Fridrik pokušao barem donekle zatomiti te bi možda sjena sumnje bila i veća da van Heesselov grbovnik, ali i Grbovnik Bratovštine sv. Kristofora nisu potvrdili da je pozadina zagorskoga štita bila i ostala crvena. Grb Ulrika II. upotpunjuje naše poznavanje povijesti Celjskih u vizualnoj i simboličkoj domeni, ali i potvrđuje važnost materijalnih izvora i za kasno srednjovjekovlje. Iako je riječ o vremenu u kojemu je pismo najvažnije sredstvo komunikacije, jezik simbola ostao je i dalje neizostavan čimbenik za razumijevanje društvene i političke povijesti vladajućih elita.

Izvori i literatura

Izvori

- Hauptbuch der Bruderschaft St. Christoph auf dem Arlberg. Handschrift Weiss 242*, Beč: Haus-, Hof- und Staatsarchiv
- Birk, Ernst, Aktenstücke Herzog Phillip's von Burgund Gesandtschaft an den Hof des römischen Königs Freidrich IV. in den Jahren 1447. Und 1448. Bettreffend. *Österreichische Geschichtsforscher*, vol 1, br. 2. Ur. Joseph Chmel. Beč: In der F. Beckschen Universitätsbuchhandlung, 1838., str. 231-271.
- Birk, Ernst, Urkunden-Auszüge zur Geschichte Kaiser Friedrichs des III. in den Jahren 1452-1467 aus bisher unbenützten Quellen. *Archiv für österreichische Geschichte* 10, 1853, str. 175-240, 369-443.
- Fejér, György, *Codex diplomaticus Hungariae*, vol. 10, br. 4. Buda: Typis Typogr. Regiae Universitatis Vngaricae, 1841.
- Heessel, Henrik van, *Grbovnik*, 'Heritage Library Hendrik Conscience, Antwerpen, cat.nr. B 89420. (<http://anet.be/digital/opacehc/ehc/o:lvd:1072220/N>)
- Heinenzoon, Claes, *Grbovnik Gelre*, Bruxelles: Kraljevska knjižnica, ms. 15652-5
- Mlinar, Janez, *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005.
- Raber, Virgil, *Wappenbuch der Arlberg-Bruderschaft 1548*, Weimar: Klassik Stiftung, Herzogin Anna Amalia Bibliothek
- St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 1084: St. Gall Abbot Ulrich Rösch's book of heraldry (<http://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/csg/1084>)

Literatura

- Althoff, Gerd, *Verwandte, Freunde und Getreue: zum politischen Stellenwert der Gruppenbindungen im frühen Mittelalter*. Darmstadt: Primus, 1990.

- Althoff, Gerd, *Spielregeln der Politik*, Darmstadt: Primus, 1997.
- Althoff, Gerd, *Die Macht der Rituale: Symbolik und Herrschaft im Mittelalter*, Darmstadt: Primus, 2003.
- Anrooij, Wim van, Hendrik Van Heessel, héraut à la cour impériale et à la cour de Bourgogne. *Revue du Nord* 366-367, 2006/3, str. 709-726.
- Ban, Herbert i Mirnik, Ivan, Münzen des Jan Vitovec. *Numismatische Zeitschrift* 108-109, 2001, str. 105-124.
- Bodmer, Albert, Das Wappenbuch von St. Gallen und seine Beziehungen zur Schweiz. *Archives Héraldiques Suisses*, 55, br. 3-4, 1941, str. 49-58.
- Bojničić, Ivan, *Der Adel von Kroatien und Slawonien*, Nürnberg: Bauer, 1899.
- Chmel, Joseph, *Geschichte Kaiser Friedrichs IV als König: 1440-1452*. Hamburg: Perthes, 1843.
- Cittadella, Giovanni, *Storia della dominazione Carrarese in Padova*, vol 1. Padova: Coi tipi del seminario, 1842.
- Dopsch, Heinz, Die Freien von Sannegg als steirische Landherren und ihr Aufstieg zu Grafen von Cilli. *Celjski grofje, stara tema—nova spoznanja*. Ur. Rolanda Fugger Germadnik, Celje: Pokrajinski muzej, 1998, str. 23-35.
- Engel, Pál, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary*. London, New York: I.B. Taurus, 2001.
- Fajt, Jiří, *Karl IV. Kaiser von Gottes Gnaden. Kunst und Repräsentation des Hauses Luxemburg 1310-1437*. München: Deutscher Kunstverlag, 2006.
- Ficker, Julius, *Vom Reichsfürstenstande : Forschungen zur Geschichte der Reichsverfassung zunächst im XII. und XIII. Jahrhunderte*, vol. 1. Innsbruck: Wagner, 1861.
- Fischnaler Konrad, *Vigil Rabers Wappenbuch der Arkbeg-Bruderschaft in Weimar*. Deutscher Herold 40, 1909, str. 153-178.
- Garipzanov, Ildar, *The Symbolic Language of Authority in the Carolingian World (c.751-877)*. Leiden: Brill, 2008.
- Haider, Siegfried, Die Herren und Grafen von Schaunberg und ihr Territorium. *Die Schaunberger in Oberösterreich. 12.-16. Jh. Adelsgeschlecht zwischen Kaiser und Landesfürst. Sonderausstellung im Stadtmuseum Eferding. Eferding. Schoß Starhemberg, 5. Mai 1978 bis 29. Oktober 1978*. Ur. Manfred Mohr, Linz: OÖ Landesverlag, 1978, str. 9-33.
- Haider, Siegfried, *Geschichte Oberösterreichs*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1987.
- Huizinga, Johan, Ruyers en Poyers. *Wirtschaft und Kultur, Festschrift für Alfons Dopsch*. Ur. Gian Piero Bognetti. Baden bei Wien: R. M. Rohrer Verlag, 1938, str. 535-546.
- Hupp, Otto, *Die Wappenbücher vom Arlberg, Tl: 1: Die drei Original-Handschriften von St. Christoph auf dem Arlberg aus den Jahren 1394 bis rund 1430*. Berlin: Volksbund der Deutschen sippenkundlichen Vereine, 1937.
- Kantorowicz, Ernst, *The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology*. Princeton: University Press, 1957.
- Keen, Maurice, Introduction. *Heraldry, Pageantry and Social Display in Medieval England*. Ur. Maurice Keen i Peter Cross. Wodbridge: The Boydell Press, 2002, str. 1-17.
- Klaić, Vjekoslav, *Krčki knezovi Frankapani*. Zagreb, 1901. – reprint izdanje: Rijeka: Povijesno društvo otoka Krka /Krčki zbornik, sv. 25. Posebno izdanje, sv. 19/ i Izdavački centar Rijeka /Biblioteka Fluminensia, sv. 3/1991.
- Klaić, Vjekoslav, *Povijest Hrvata*, vol. 3. Zagreb: Nakladni Zavod Matice Hrvatske, 1975.
- Kurelić, Robert, Simboli statusa i moći: kneževski pečati Celjskih grofova. *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik*. Ur. Sašo Jerše. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 61-77.
- Kurelić, Robert, Status Celjskih grofova kao kneževa Svetog Rimskog Carstva. *Zgodovinski časopis* 60 1/2, 2006, str. 49-68.

- Ledel, Eva-Katharin, Ein spätmittelalterliches Spenderverzeichniss: Die Wiener Handschrift des Wappenbuches der Bruderschaft von st. Christoph am Arlberg. *Heraldik - Bildende Kunst - Literatur / Heraldique - Arts plastiques - Litterature / Heraldry - Arts - Literature Actes du XIe Colloque International d'Heraldique St. Pölten, 20-24 septembre 1999. Jahrbuch der Heraldisch-Genealogischen Gesellschaft "ADLER", Jahrgang 1993/2002, Der ganzen Reihe dritte Folge, Band 15, 2002*, Ur. Georg Scheibelreiter i Michael Göbl. Beč: Selbstverlag der Heraldisch-Genealogischen Gesellschaft "Adler" in Wien, 2002, str.185-196.
- Moeglin, Jean Marie, Fürstliche Ehre im Spätmittelalterlichen Deutschen Reich. *Verletzte Ehre, Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalter und der frühen Neuzeit*. Ur. Klaus Schreier i Gerd Schwerhoff, Köln: Böhlau, 1995, str. 77-91.
- Müller, Heribert, Warum nicht einmal die Herzöge von Burgund das Königtum erlangen konnten. *Frankreich, Burgund und das Reich im späten Mittelalter: ausgewählte Aufsätze*. Ur. Gabriele Annas et. al. Tübingen: Mor Siebeck, 2011, str. 421-462.
- Nijsten, Gerard, *In the Shadow of Burgundy: The Court of Guelders in the Late Middle Ages*. Cambridge: University Press, 2004.
- Paravicini, Werner, Zeitenwende. Edelleute aus dem Ordensland Preussen und Livland im Westeuropa des 15. Jahrhunderts. *Reich, Regionen und Europa in Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Peter Moraw*. Ur. Paul Joachim Heinig, Berlin: Duncker & Humblot, 2000, str. 413-442.
- Peić Čaldarević, Dubravka i Nikša Stančić, *Povijest hrvatskoga grba. Hrvatski grb u mjenama hrvatske povijesti od 14. do početka 21. Stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga, 2001.
- Schramm, Percy Ernst, *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik: Beiträge zu ihrer Geschichte vom dritten bis zum sechzehnten Jahrhundert*, vol 1-3. Stuttgart: A. Hiersemann, 1954-1978.
- Schuhmann Günther, Johann II. *Neue Deutsche Biographie (NDB)*, vol. 10. Ur. Berlin: Duncker & Humblot, 1974., str. 504.
- Seggern, Harm von, Hermann von Brünigshausen, Wappenkönig der Ruwierer. *Menschenbilder - Menschenbildner. Individuum und Gruppe im Blick des Historikers (= Hallische Beiträge zur Geschichte des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, 2)*. Ur. Stephan Selzer i Ulf-Christian Ewert. Berlin: Akademie Verlag, 2002, str. 109-117.
- Strčić, Petar, Frankapani (Frankopani). *Hrvatski biografski leksikon*. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6281> (pogledano 26. srpnja 2016.).
- Sugenheim, Samuel, *Geschichte des deutschen Volkes und seiner Kultur*, vol. 3. Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann, 1873.
- Štih, Peter, Die Grafen von Cilli, die Frage ihrer landesfürstlichen Hoheit und des Landes Cilli. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 110, 2002, str. 67-98.
- Thimme, David, *Percy Ernst Schramm und das Mittelalter : Wandlungen eines Geschichtsbildes*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006.
- Tremp, Ernst, Fürstabt Ulrich Rösch von St. Gallen (1463-1491) zwischen Eidgenossen und Reich. *König, Fürsten und Reich im 15. Jahrhundert*. Ur. Franz Fuchs, Paul-Joachim Heinig i Jörg Schwarz. Köln: Böhlau, 2009, str. 157-172.
- Vaughan, Richard, *Phillip the Good: the apogee of Burgundy*. Woodbridge: Boydell Press, 2004.
- Voje, Ignacij, Katarina Celjska Kotromanička in njen pečat. *Celjski zbornik*, 1977/81, Celje 1981, str. 287-292.
- Widmoser Eduard i Werner Köfler, ur., *Botenbuch der Bruderschaft st. Christoph auf dem Arlberg. Tiroler Handschrift „Codex Figor*. Innsbruck: Südtirol-Verlag, 1976.
- Žvanut, Katja, *Pečati grofov Celjskih / Seals of the Counts of Celje*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2001.

SUMMARY

Ulrich II of Celje's Coat-of-Arms in Hendrik van Heessel's Armorial – a Unique Depiction of a Complete Coat-of-Arms in the Historiography of the Counts of Celje

Robert Kurelić

Reliance on visual or material sources is self-evident for understanding the Early and the High Middle Ages, while for the Late Middle Ages historiography traditionally relies on written sources, seeing that they became omnipresent from the 13th century onwards, concurrently with the expansion of literacy across a growing swathe of the society. The historiography of the Counts of Celje does not differ considerably from the prevailing trends, so that a large portion of their history, with certain minor exceptions, is firmly founded on diplomatic and narrative sources, which were – due to historical circumstances – dispersed throughout the region of their operation. Sigillography, one of disciplines that are based on the visual material, is relatively well represented in the historiography of the Counts of Celje, while heraldry was almost entirely absent from it. The reason for this lies in the fact that not a single complete depiction of the coat-of-arms is preserved from the period of Ulrich II, the last Count of Celje, in the area in which they were active. Namely, only one example thereof is preserved, i.e. that in Hendrik van Heessel's Armorial, which is kept at the Hendrik Conscience Heritage Library in Antwerp, far from their sphere of influence.

Henrik Van Heessel was a highly successful fifteenth-century herald, whose importance and career match that of his more famous predecessor, Claes Heinenzoon, better known as the Herald of Gelre, the author of the first illuminated Croatian coat-of-arms as a part Louis of Anjou's coat-of-arms. Both renowned heralds bore the title *Sancti Imperii Romani Ruir rex armorum*, which was the highest honour that could be bestowed in the northwest of the Empire; it was conferred by the Holy Roman emperor on the recommendation of the Duke of Barabant. Van Heessel was given his noble status and the position of the King of Arms by Sigismund of Luxembourg, whereby he came in contact with magnates from the emperor's milieu, among whom the Counts of Celje held a prominent position. His armorial, which he compiled throughout his career and in which individual phases of his life can be clearly detected, includes Ulrich II of Celje's complete coat-of-arms on four folia. Shields of Celje, Žovnek, Ortenburg, and Zagorje are depicted individually, indicating the family's power and status, but also suggesting their closeness to the herald himself, seeing that the coats-of-arms of several older and more powerful families, such as the Bavarian Wittelsbachs or the Tryolian Habsburgs, are depicted in a markedly more modest manner. The first folium, framing the shield of Celje, depicts coats-of-arms of Ulrich's grandparents, Herman II and Anna of Schaunberg on the paternal, Stjepan II Frankopan and Catherine da Carrara, daughter of the powerful lord of Padua Francesco I, on the maternal side. These families belonged to the highest aristocracy of the Empire's southeast, northern Italy, and the Kingdom of Hungary and Croatia.

Along with a very detailed heraldic pedigree, which suggests that the author knew and was favourably disposed towards Ulrich II of Celje, one also finds the foundation charter of the Order of the Dragon at the beginning of the manuscript, but in an altered form. Van Heessel, either on his own or at someone's behest, removed the Serbian Despot Stefan Lazarević from the first position in the hierarchy, whereby Herman II and Frederick II occupied the most prominent position, next to King Sigismund of Luxembourg and Queen Barbara of Celje. In a world where form and rituals very rigorously observed such an alteration could not have been accidental; it emphasised clearly the prestige of the House of Celje in the period when the record came into existence, most probably in the 1440s or 1450s, that is to say, in the period when Ulrich II was involved in the Empire's and Kingdom's high politics. It ought to be emphasised that the Dutch herald's and Ulrich II's paths crossed in 1447 and 1448, when van Heessel was at the court in

Vienna as an emissary of Duke Philip the Good of Burgundy, who was at the time negotiating with Emperor Frederick III about obtaining the royal crown and the emancipation of his ill-starred kingdom from the Holy Roman Empire. Given the sensitivity of the issue, the talks were held solely by proxy to allow both the duke and the emperor to protect their honour and save face. Frederick was represented by the imperial chancellor Caspar Schlick and the emperor's adviser Ulrich II of Celje, who carried out a series of confidential tasks for his feudal lord from 1444 onwards. The documents associated with van Heessel are a testament to his very good relations with the Count of Celje during the talks and, in all likelihood, at a later stage.

The shield of Zagorje in van Heessel's armorial is particularly interesting – three crowned silver lions against a red background – since it is identical to the coat-of-arms of Croatia from the period of Louis of Anjou. The fact that Frederick III bestowed the same coat-of-arms, although with a black background, upon the Celje military commander Jan Vitovec in 1459, after the Counts of Celje had died out, raises the question of what it really looked like and whether it indeed was a copy of the Croatian coat-of-arms. The Armorial by Abbot Rösch of Sankt Gallen also presents the shield of Zagorje in the Celje coat-of-arms with a black background, which cast additional doubts on the accuracy of the statement regarding the red colour. On the other hand, van Heessel's armorial is authentic since it was compiled by a contemporary, while the Sankt Gallen armorial was produced at a later point. The red colour is also confirmed by Fredrick II of Celje's coat-of-arms in the Armorial of the Brotherhood of St Christopher in Arlberg that was produced before 1420, whereby it is definitely confirmed that the shield of Zagorje is identical to the Croatian coat-of-arms with all symbolic connotations stemming from it. This also suggests that Frederick III's intervention may have been deliberate in order to create a difference in colour, thereby detaching it from the link with the royal Croatian coat-of-arms. Ulrich II of Celje's coat-of-arms in van Heessel's armorial is a unique source for the heraldic history of the Counts of Celje, but also a clear indicator of the significance of visual sources for the knowledge of history of powerful late mediaeval dynasties.

Metod Šuligoj in Petra Kavrečič

Začetki organiziranega razvoja

zdravstvenega turizma v

Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški

ŠULIGOJ Metod, dr., izr. prof., Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije – Turistica, Obala 11a, 6320 Portorož-Portorose, Slovenija, e-naslov: metod.suligoj@fts.upr.si;

KAVREČIČ Petra, dr., doc., Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Titov trg 5, 6000 Koper-Capodistria, Slovenija, e-naslov: petra.kavrecic@fhs.upr.si.

Začetki organiziranega razvoja zdravstvenega turizma v Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (157), št. 1-2, str. 126–144, cit. 105

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Namen pričujočega prispevka je analiza razvoja zdravstvenega turizma v Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški od druge polovice 19. stoletja do začetka Velike vojne, to je v obdobju, ko se je tudi na območju grofije začelo intenzivnejše vlaganje v turistično dejavnost. V obravnavi je v ospredju obdobje, ko so v smislu splošnega trenda krepitve zdravja in/ali zdravljenja preko 'novih' praks, tudi na ozemlju grofije razvijali kar tri kraje (Gorica, Gradež in Tržič). Zdraviliški začetki so bili osnovani na naravnih danostih lokalnega okolja. Omenjeni kraji so v kontekstu zgodovinskih raziskav s področja turizma manj prisotni, kot pa Opatija ali Portorož. Izjemo v italijanskem prostoru predstavlja predvsem Gradež. V prispevku smo analizirali in pojasnili uspehe navedenih turističnih krajev, pri čemer nismo zapostavili niti nekaterih razvojnih težav. Analiza je pokazala, da je bil Gradež daleč najbolj propulziven turistični kraj v grofiji.

Ključne besede: posebne oblike turizma, zdravstveni turizem, zdraviliški kraji, Poknežena grofija Goriško-Gradiška, Gradež

ŠULIGOJ Metod, PhD, Associate Professor, University of Primorska, Faculty of Tourism Studies – Turistica, SI-6320 Portorož-Portorose, Obala 11a, metod.suligoj@fts.upr.si;

KAVREČIČ Petra, PhD, Assistant Professor, University of Primorska, Faculty of Humanities, SI-6000 Koper-Capodistria, Titov trg 5, petra.kavrecic@fhs.upr.si

The Beginnings of Organized Development of Health Tourism in the Princely County of Gorizia and Gradisca

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (157), No. 1-2, pp. 126–144, 105 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

The article aims to analyse the development of health tourism in the Princely County of Gorizia and Gradisca from the second half of the 19th century to the beginning of the Great War, i.e. in the period when the county began to experience an increased investment in tourism. It highlights the period when the county saw the development of as many as three different locations (Gorizia, Grado, and Monfalcone) in the context of a general trend of improving one's health and/or therapy through "new" practices; their beginnings were based on the natural assets of each respective local environment. In terms of historical research in the realm of tourism the aforementioned towns, barring Grado, have been less researched than Opatija or Portorož. The article analyses and illuminates the success of the aforementioned tourist resorts but also addresses several developmental difficulties. The analysis indicated that Grado was the most successful tourist destination in the county.

Key words: special interest tourism, health tourism, health-related tourist destinations, the Princely County of Gorizia and Gradisca, Grado

Uvod*

V Avstrijskem primorju kot kronski deželi Avstrijskega cesarstva (pozneje Avstro-Ogrske), so se kot (morske/obalne) zdraviliške in kopališke destinacije v 19. stoletju uveljavili predvsem Portorož, Gradež, Opatija, Lovran, Mali in Veliki Lošinj ter Brijuni. Njihov razvoj je še dodatno okrepila izgradnja železniškega omrežja, ki je centralno Evropo prek Dunaja in Budimpešte povezala s pristanišči v Trstu, na Reki in v Pulju. To je omogočalo tudi mnogo hitrejše in udobnejše potovanje potnikov proti morju. Južni, istrski (obalni) del kronske dežele je zaradi turistične razvitosti in prepoznavnost predmet obravnav različnih raziskovalcev, npr. Pucer,¹ Studen,² Blažević,³ Kavrečič,⁴ Šuligoj⁵ in drugi. Veliko praznine pa je zaslediti pri raziskavah centralnega in severnega dela kronske dežele, kar je v upravnem smislu spadalo v Pokneženo grofijo Goriško-Gradiško. Grofija je spadala v deželo Primorje (*Avstrijsko primorje*, *Österreichisches Küstenland*, *Litorale austriaco*), to je območje, ki je bilo po koncu francoskega obdobja in Ilirskih provinc priključeno Avstrijskemu cesarstvu. Avstrijsko primorje se je delilo na dve upravni enoti, na mejno grofijo Istro in pokneženo grofijo Goriško-Gradiško.⁶

Kot navajajo nekatere raziskave,⁷ so popotniki, izobraženci in avanturisti prek Goriške potovali že v 17. in 18. stoletju (v času t. i. *Grand tour* potovanj), s pričujočo raziskavo pa želimo ugotoviti, kakšen proces razvoja je dosegal zdravstveni turizem v 19. stoletju in vse do začetka Velike vojne, to je v obdobju razvoja modernega turizma. Zanima nas analiza nastajajoče turistične ponudbe na območju goriško-gradiške grofije, kjer so se na turističnem trgu poskušali uveljaviti trije tipi zdravstvenega turizma, ki so temeljili na naravnih danostih (sredozemska

* Avtorja se posebej zahvalujeta mag. Tomiju Brezovcu, ki je dal na razpolago svojo arhivsko zbirko, in g. Saši Planincu za tehnično pomoč pri obdelavi slikovnega gradiva.

¹ Pucer, *Portorož – Sto let*.

² Studen, *K zgodovini potovanj*; Studen, *Ustavite, ustavite železnega slona*.

³ Blažević, *Povijest turizma Istre*.

⁴ Kavrečič, *Turizem v Avstrijskem primorju*; Kavrečič, *Pričevalci preteklosti*; Kavrečič, *Biseri avstrijske riviere*.

⁵ Šuligoj, *Reptrospektiva turizma Istre*.

⁶ Darovec, *Kratka zgodovina Istre*, str. 180–182; Kavrečič, *Turizem v Avstrijskem primorju*, str. 81.

⁷ Npr.: Stanonik, *Zgodnji angleški potopisi*; Kavrečič, *Pričevalci preteklosti*; Šuligoj, *Impact of the Great War*.

klima, morska voda in termalna voda). Čeprav so po trditvah Luchitte,⁸ Inoueja,⁹ Maggiolia¹⁰ in Šuligoja¹¹ na območju grofije spodbujali predvsem razvoj industrije in kmetijstva, predpostavljamo, da so po vzoru evropskih modnih smernic tudi v tej deželi oz. grofiji spodbujali razvoj specializirane turistične dejavnosti, kar je imelo, po našem mnenju, tudi širše demografske vplive. Z obravnavo primerov Gorice, Gradeža in Tržiča, ki so se poskušali uveljaviti kot turistični kraji, bomo preverjali, koliko so bili pri realizaciji svojih razvojnih načrtov uspešni.

Začetki modernega turističnega razvoja v Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški

Razloge za razvoj turizma v Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški, ki so privabljali avstrijske aristokratske družine, pripadnike višjega srednjega sloja ter druge bogatejše prebivalce srednje Evrope, velja iskati v ugodni sredozemski klimi, ki je značilna za Gorico in (predvsem) južni del grofije.¹² Poleg ugodne klime so naložbe v moderno turistično ponudbo omogočale tudi druge danosti, kot sta morska in termalna voda. Na uspešen razvoj turistične ponudbe pa vplivajo še nekateri drugi dejavniki. V primeru goriško-gradiške grofije lahko opazimo, da je posebno vlogo igrala tudi oskrba turističnih ponudnikov z živili. Lokalne klimatske in pedološke razmere so namreč omogočale uveljavitev lokalnih pridelovalcev sredozemskega sadja in zelenjave ter produktov iz njih,¹³ ki so oskrbovali tako bližnji kot bolj oddaljene trge. Poleg nekaterih avtohtonih vin, npr. pinele, barbere, rebule, so se uveljavili tudi mnogi značilni suhomesnati izdelki. Vina iz Goriških brd (it. *Collio*) so se po ocenah posebne komisije na Dunaju leta 1872 uvrstila med najboljša avstro-ogrska vina,¹⁴ kar je prav gotovo pripomoglo k prepoznavnosti območja (tudi grofije). Nadalje je treba izpostaviti ugodno geografsko lego z dobrimi prometnimi povezavami,¹⁵ kar je za razvoj turizma vedno ključnega pomena (pretok gostov, blaga in storitev ter kapitala). V tem smislu je imela Gorica kot center grofije neposredne cestne povezave s Kraljevino Italijo (Videm), z obalo (npr. s Tržičem, Devinom in Trstom), ali z notranjostjo Avstro-Ogrske, kjer je bila pri Postojni priključena na glavno cestno povezavo Dunaj–Trst. Ne glede na razvejano mrežo, pa so bile ceste zelo slabo urejene. Med pomembnejše prometne pridobitve spada odprtje trase Južne železnice (Trst–Gorica–Videm) leta

⁸ Luchitta, *La Camera di Commercio*.

⁹ Inoue, *Le industrie goriziane*.

¹⁰ Maggioli, *Spazi del lavoro*.

¹¹ Šuligoj, *Impact of the Great War*.

¹² Zavrán, *Il turismo in Provincia*, str. 1; Zimmermann, *Gorizia di ieri*, str. 239; Kavrečič, *Turizem v Avstrijskem primorju*, str. 134.

¹³ Približno dve tretjini lokalnega prebivalstva v grofiji sta se ukvarjali s kmetijstvom, kar je mnogo več od državnega povprečja, ki je znašalo le malo nad 50 %, Inoue, *Le industrie goriziane*, str. 72.

¹⁴ Zimmermann, *Gorizia di ieri*, str. 116.

¹⁵ von Czoernig, *Gorizia, stazione climatica*; Marušič, *Železnice na Goriškem*; Kavrečič, *Turizem v Avstrijskem primorju*, str. 126.

1860, Transalpine (Bohinjska železnica) leta 1906,¹⁶ linije Červinjan–Tržič leta 1894, linije proti Ajdovščini leta 1902 in linije Červinjan–Gradež leta 1910.¹⁷ To je omogočilo lažje in hitrejše potovanje tudi (turističnim) obiskovalcem.

Na območju Poknežene grofije Goriško-Gradiške so v drugi polovici 19. stoletja nastajale pobude za ustanavljanje zdraviliških in klimatskih krajev. Goriški deželni zbor in glavar sta tovrstne pobude pogosto naslavljala na tržaško namestništvo. Poleg Gorice, ki si je po njihovih navedbah že vrsto let prizadevala, da bi postala zdraviliški klimatski kraj, so omenjali tudi druge kraje, npr. trg Tolmin, Sv. Lucijo (Most na Soči), Kobarid. Dežela si je tudi prizadevala, da bi bili (vsaj deloma) sprejeti predlogi, ki jih je izpostavil prvi kongres za promocijo prometa tujcev v alpskih deželah Avstrije (it. *Congresso per la promozione del movimento dei forestieri nei paesi alpini dell'Austria*), kot denimo podpora občinam z ustreznimi zakonskimi ukrepi za reguliralacijo gradbene dejavnosti in spodbujanje večjega dotoka tujcev.¹⁸ Lokalne oblasti so si pri deželnem zboru prizadevale za promocijo (svojih) krajev, klime, lege in vegetacije, pri čemer je bila Gorica posebej izpostavljena. Prav tam je bila leta 1907 ustanovljena Deželna zveza za promet tujcev za območje Goriško-Gradiške, ki je povezovala gospodarske, civilne, politično-administrativne in druge subjekte, ki so izkazovali zanimanje za promet tujcev v grofiji.¹⁹ Za uresničitev zastavljenih ciljev si je zveza prizadevala tudi s pridobivanjem finančnih sredstev ter podporo drugih akterjev, ki so delovali na področju pospeševanja turizma (tujskega prometa). Območje delovanja goriške zveze je obsegalo tudi območje planin na severu, krasa na vzhodu in morja na jugu.²⁰

Gorica – mesto ugodne klime

Že omenjene klimatske specifikke naj bi Gorico (it. *Gorizia*) uvrščale med zdraviliške klimatske postaje. 20. julija 1875 je bil pripravljen Statut društva za promocijo Gorice kot klimatskega zdravilišča (it. *Società promotrice per la cura climatica in Gorizia*).²¹ Primarno so se sklicevali na von Czoernigovo delo, ko je Gorico označil za 'avstrijsko Nico'²² in jo videl kot primeren kraj za zimsko klimatsko letovišče za bolne in bolehnne osebe, posebej primeren za zdravljenje otroških bolezni in bolezni mladostnikov (šibki organizmi), malarije, revmatizmov, raznih

¹⁶ Luchitta, *La Camera di Commercio*; Luchitta, *Appunti di storia turistica*; Inoue, *Le industrie goriziane*; Marušič, *Železnice na Goriškem*.

¹⁷ Marušič, *Železnice na Goriškem*, str. 271; glej tudi Maggioli, *Spazi del lavoro*.

¹⁸ AST, š. 601: deželni zbor v Gorici je na tržaško namestništvo poslal dopis, kjer so izrazili interes za razglasitev Gorice kot klimatskega zdravilišča, N. 5258/95, Gorizia, 27. 11. 1895.

¹⁹ AST, š. 313: Pravila deželne zveze za promet tujcev na Goriško-Gradiščanskem, 1.

²⁰ Kavrečič, *Turizem v Avstrijskem primorju*, str. 215.

²¹ ASGO, š. 1596. V pismu, naslovljenem na deželni zbor v Gorici (26. februarja 1914), izvem, da je bilo društvo ustanovljeno leta 1884, a je bilo leta 1886 že ukinjeno. V: ASGO, š. 1039.

²² Czoernig je želel s to primerjavo izpostaviti sorodnost med mestoma pri zelo ugodnih klimatskih pogojih (von Czoernig, 1987, 89).

artritisov, nervoz in drugih.²³ Von Czoernigove²⁴ meritve so namreč kazale na blage zime z višjo temperaturo (v povprečju 5,18 °C), spomladi je bilo 8,62 °C, poleti 20,36 °C (poletne temperature blažita morski in gorski veter), jeseni pa v povprečju 17,76 °C. Zrak je bil v mestu in okolici posebej čist ob sončnih zimskih dnevih,²⁵ medtem ko je bil poleti zaradi (prahu iz) industrijskih obratov na obrobju mesta (npr. predilnica, papirnica) in prašnih cest, ob občutno manjšem številu vetrovnih dni, veliko manj ugoden za razvoj zdravstvenega turizma.²⁶

Ob izdatni finančni pomoči mestne uprave je bil leta 1877 odprt kopališki kompleks,²⁷ leta 1883 pa je avstrijsko-nemška duhovniška družba *Priester-Krankenunterstützungsverein*, po vzoru podobnih ustanov v Meranu in Opatiji, odprla 'sanatorij' *Rudolphinum* za izvajanje terapij in za sprostitvev osebja iz svojih vrst.²⁸ Poleg tega so lokalne oblasti poudarjale tudi pomen udobja in razvedrila, trgov in javnih parkov, čistoče cest in njihove urejenosti z zasajanjem dreves. Gostje so lahko uživali v plesu, igranju iger na srečo in biljarda, gledaliških predstavah, glasbenih koncertih ter v drugi ponudbi zabavnega tipa. V mestu so zasebniki odpirali prestižne hotele, leta 1888 je bilo skupaj 10 hotelov in gostišč, 114 tavern, restavracij in kavarn.²⁹ Kljub temu je v Gorici še vedno manjkala simbol dobe elitnega turizma, *Kursalon* za goste.³⁰ Poleg tega pa se je Gorica spoprijemala še z nekaterimi težavami, kot so bili pomanjkanje pitne vode, urejenih odlak in tlakovanih cest,³¹ urbanistične zasnove oziroma urejenosti mesta in bližnjega podeželja, kar seveda ni pozitivno prispevalo k rasti turističnega obiska.³² Gorici je torej manjkala voda kot pomemben element za zdravljenje; mesto ni imelo morske, termalne ali mineralne vode³³ in se je lahko naslanjalo zgolj na klimo.

Trud za promocijo in uveljavitev mesta v turističnem smislu je razviden tudi iz ustanovitve Deželne Zveze za spodbujanje tujkega prometa leta 1907 s sedežem v Gorici z namenom, da vpliva pospeševalno na boljše poslovanje v vseh panogah, da skrbi za številnejša in boljša 'stanovališča' ter za obilnejšo in boljšo prehrano, da odstranjuje vse prometu tujcev škodljive vplive, da skrbi za primerno promocijo glede vse dežele in da neprenehoma probuja smisel in razum za pomen

²³ von Czoernig, *Gorizia, stazione climatica*, str. 56, 101–02.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Iskanje blage zimske klime je bilo del takratni evropske mode, glej von Czoernig, *Gorizia, stazione climatica*.

²⁶ Šuligoj, *Impact of the Great War*, str. 436

²⁷ Luchitta, *Appunti di storia turistica*, str. 37; Luchitta, *La Camera di Commercio*, str. 67; Inoue, *Le industrie goriziane*, str. 67.

²⁸ Deloval je do leta 1915, ko je bil v obstreljevanju močno poškodovan; Zimmermann, *Gorizia di ieri*, str. 204; Tavano, *La badiota Suor Giovanna*, str. 81, 82.

²⁹ Fabi, *Storia di Gorizia*, str. 223–224.

³⁰ AST, š. 601: dopis v zvezi s klimatskim zdraviliščem Gorica so z Magistrata civica poslali na deželni zbor v Gorici, N. 12138, 20. 11. 1895.

³¹ Kresal, *Struktura slovenskega gospodarstva*, str. 102, 112, 116.

³² AST, š. 601: goriški podestà je pismo poslal na deželni zbor v Gorico, nedatirano. Glej tudi Von Czoernig, 1987.

³³ O tem piše tudi Von Czoernig (1874).

prometa tujcev.³⁴ Njihov turistični prospekt iz leta 1908 je bi distribuiran po postajah Cesarsko-kraljeve (avstrijske) državne železnice (at. *Kaiserlich-königliche (österreichische) Staatsbahnen*).³⁵ Fabi³⁶ in Bressan³⁷ sta identificirala še druge primere prospektov Gorice, natisnjenih predvsem v nemščini in italijanščini, kar kaže, da je mesto vlagalo veliko truda v promocijo. Promocija Gorice pa ni bila samo v rokah društev in lokalne oblasti, temveč tudi hotelov, ki so od večjega obiska imeli seveda največ. Goriški hotelirji so svojo dejavnost oglaševali tako v domačem kot tujem tisku in vodnikih.³⁸ Nobena od teh aktivnosti pa ni pripomogla, da bi bila Gorica formalno razglašena za zdraviliški kraj.

Gradež – najuspešnejše morsko zdravilišče grofije

Poleg Gorice se je na območju grofije v drugi polovici 19. stoletja tudi Gradež (it. *Grado*) razvijal kot morsko okrevališče in do Velike vojne postal eden izmed priljubljenjših morskih turističnih krajev monarhije, predvsem pa glavno turistično središče grofije (glej Graf 1). Domačini so sami že sredi 19. stoletja na plaži postavili manjše objekte za preoblačenje. Občina je morsko kopališče vodila od leta 1853 in leta 1868 je bil na mestu prvih objektov postavljen nov kopališki obrat. Do nove pridobitve so prišli leta 1883, ko so na istem kraju zgradili jez in zato kopališče premaknili na današnje mesto, sam kompleks so posodobili in povečali število kabin.³⁹ Leta 1887 je bil izdan prvi statut,⁴⁰ ki je reguliral delovanje okrevališča pod pokroviteljstvom nadvojvodinje Štefanije (*Associazione per la conservazione e l'incremento dell'ospizio marino per poveri, fanciulli scrofolosi e rachitici di Grado*). Namen ustanove je bilo omogočanje nadaljnega brezplačnega letovanja in zdravljenja revnih skrofuloznih in rahitičnih otrok Poknežene grofije Goriško-Gradiške z uporabo morskih kopeli in bivanjem v Gradežu pod zdravniškim nadzorom.⁴¹ Ključni pa so bili pozitivni terapevtski učinki mivke, ki je kraju v naslednjih letih prinesla prepoznavnost celo na svetovni ravni.⁴²

Gradež so v drugi polovici 19. stoletja obiskovali tudi že gosti (turisti), predvsem tisti, ki so se zanimali za arheološke izkopanine. Turistični razvoj so oteževali težek in dolgotrajen dostop do otoka, neurejena dobava pitne vode in pomanjkanje nastanitvenih objektov, zato so ob nastajanju zdraviliško-kopališke dejavnosti v Gradežu začeli urejati turistično infrastrukturo. Pred tem so bili gosti večinoma nastanjeni pri zasebnih sobodajalcih. Te začetke turističnega razvoja v kraju je spodbudil razvoj

³⁴ AST, š. 313: Pravila deželne zveze za promet tujcev na Goriško-Gradiščanskem, 1.

³⁵ Janša-Zorn, *Društva, povezana z razvojem*.

³⁶ Fabi, *Storia di Gorizia*, str. 60.

³⁷ Bressan, *Signori, si parte*, str. 260.

³⁸ Več o tem v Salamič, *Gorica kot klimatsko-zdraviliška destinacija*, str. 85–96.

³⁹ De Grassi, *La rivoluzione innavertita*, str. 11–12; Boemo, *Ritorno a Grado*, str. 61.

⁴⁰ Dekret tržaškega namestništva 29. 4. 1887, št. 6325.

⁴¹ AST, š. 1220: pismo glede povečanja otroškega okrevališča, ki ga je njegovo vodstvo poslalo na tržaško namestništvo, 8. 6. 1896, št. 26; Boemo, *Ritorno a Grado*, str. 37–38.

⁴² Niel, *L'i.r. Riviera da Abbazia*, str. 111.

medicine. V obdobju industrializacije so ravno otroke pestile številne bolezni, med katerimi je izstopala tuberkuloza. Zaradi tega so na podlagi novih znanstvenih dosegov iskali ustrezne obalne kraje za postavitev obmorskih otroških zavetišč oziroma okrevališč. Društvo prijateljev otrok (it. *Società degli amici dell'infanzia*)⁴³ in Društvo proti tuberkulozi iz Trsta (it. *Società contro la tubercolosi in Trieste*)⁴⁴ sta v obmorskih krajih ustanavljali zavetišča in okrevališča za bolne otroke. Z enakim namenom je leta 1873 na povabilo goriške deželne administracije in zdravnikov prišel v Gradež toskanski pediater in eden od začetnikov tovrstnih zdravstvenih praks, dr. Giuseppe Barellai. Ker je v Gradežu našel primerne podnebne razmere za zdravljenja (suha in topla poletja z blagodejnimi morskimi vetrovi in podobno),⁴⁵ so še istega leta ob podpori goriške občine tam odprli prvo morsko okrevališče monarhije za zdravljenje limfatičnih in rahitičnih otrok.⁴⁶ V obdobju od leta 1873 do leta 1887 je bilo oskrbovanih skupaj 850 otrok, pri čemer jih več kot 25 % ozdravelo, nobenemu pa se ni stanje poslabšalo oziroma nihče ni umrl.⁴⁷ Kljub finančni podpori goriške občine, deželnega zbora in nekaterih drugih občin ter posameznih donatorjev so sredstva dopuščala sprejem okrog 30 do 40 lokalnih otrok med šestim in štirinajstim letom starosti letno.⁴⁸ Omejena finančna sredstva so sezono zdravljenja omejila na 45 dni, v zadnjih dveh letih na podlagi izkazanih uspehov (in ko je vreme to dopuščalo), pa na 50 dni. Posledično je bila do leta 1885 večina otrok iz matične grofije (od 438 od 445),⁴⁹ kar pa še ne spada v kontekst (zdravstvenega) turizma, ampak moramo to razumeti zgolj koz običajno zdravljenje. Uspehi, sloneči na morskih zdravilnih učinkih, so postopoma začel privabljati tudi aristokratske in meščanske goste.⁵⁰ Ob izpričanih uspehih so začeli priprave načrtov za razširitev zmogljivosti, a do uresničitve tega do Velike vojne ni prišlo.⁵¹

Predstavniki gradeške oblasti so si zelo prizadevali za razglasitev statusa zdraviliškega kraja (it. *luogo di cura*).⁵² Osnutek zakona o urejanju zdravilišča na

⁴³ Društvo je bilo ustanovljeno leta 1884.

⁴⁴ Društvo je bilo ustanovljeno leta 1898.

⁴⁵ AST, š. 362: 3612/IV, Quadro generale statistico dell'Ospizio marino di Grado dalla fondazione all'anno 1884, 31. 1. 1885). To poročilo obsega tudi podatke iz leta 1887.

⁴⁶ Marin, *Nell'80 anniversario*, str. 9.

⁴⁷ AST, š. 1220: pismo glede povečanja otroškega okrevališča, ki ga je njegovo vodstvo poslalo na tržaško namestništvo, 8. 6. 1896, št. 26. Leta 1885 je bilo poročilo o uspehih zdravljenja otrok v Gradežu poslano na tržaško namestništvo. V: AST, š. 362: 3612/IV, Quadro generale statistico dell'Ospizio marino di Grado dalla fondazione all'anno 1884, 31. 1. 1885). AST, š. 519: Statistische Übersicht Der Anstalt zur Heilung armer scrophulöser Kinder in Grado von Der Errichtung bis zum Jahre 1887.

⁴⁸ AST, š. 1220: pismo glede povečanja otroškega okrevališča, ki ga je njegovo vodstvo poslalo na tržaško namestništvo, 8. 6. 1896, št. 26; Boemo, *Ritorno a Grado*, str. 37–38.

⁴⁹ Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 6 Terme di S. Stefano e di Monfalcone, istituto eliopatico a Grado e altre fonti termali, š. 362: 3612/IV, Osservazioni. Poročilo navaja, da z izjemo prvih sedmih otrok, ki so prišli na zdravljenje leta 1873, v naslednjih letih tržaški odbor ni več pošiljal otrok v Gradež.

⁵⁰ Bressan, *Signori, si parte*; Marin, *Nell'80 anniversario*, str. 10.

⁵¹ AST, š. 1220: Odgovori in razprave, dopolnitve vodstva okrevališča, poslane na zdraviliški svet glede predlaganega povečanja stavbe otroškega okrevališča, leto 1896.

⁵² AST, š. 601: Inclito I.R. Capitanato Distrettuale in Gradisca. N. 933, 15. 12. 1890.

območju Gradeža je deželna skupščina v Gorici potrdila leta 1892,⁵³ še istega leta je bilo zdravljenje z zakonom v Gradežu formalno potrjeno tudi s strani države. Zakon je urejal dejavnost zdravilstva in izdajo zdraviliškega reda za zdraviliški okraj, ki je obsegal ozemlje mesta Gradež.⁵⁴ Ta je določal zdraviliško (1. april do 31. oktober) in kopalno (15. maj do 30. september) sezono. Tako kot je otroško okrevališče uvedlo pravilnik o kopanju, so bila posebna pravila izdana tudi za druge goste. Pravilnik za mestno kopališče iz leta 1902, ko je bil kraj že deset let tudi uradno razglašen za zdravilišče, je določal pravila obnašanja na plaži, hrambe perila, koriščenje kabin in plačilo kazni za kršitve. Zaposlenim denimo ni bilo dovoljeno prositi za napitnine, saj so bile njihove storitve vključene v cene kopališča.⁵⁵ Posebej je bilo označeno območje plavanja. Za varnost kopalcev v morju so skrbeli učitelji. Posebne omejitve so veljale za bolne in poškodovane kopalce z odprtimi ranami, ki so imeli na razpolago posebej urejene šotore na plaži. Dodatno sta bila ločena moški in ženski del plaže. Vstopanje moških na ženski del brez ustreznih oblačil je bilo kaznovano. Tisti, ki so si želeli najeti poseben del plaže s svojimi kabinami, so plačali dodatno pristojbino. V kopališču so se gosti morali primerno obnašati in skrbeti za red in čistočo.⁵⁶ Gostje, ki so se posluževali sončnih kopeli, so se na posebnem delu plaže lahko sončili tudi brez kopalnih oblačil.⁵⁷

Delovanje zdraviliške komisije v Gradežu⁵⁸ je bilo tesno povezano z lokalno administracijo (občina, okrajno glavarstvo Gradiške), ki je tudi formalno sklicevala zdraviliške seje.⁵⁹ Leta 1907 je na podlagi zakonske uredbe⁶⁰ zdravilišče postalo samostojen komunalni zavod – *Istituto autonomo dello stabilimento bagni di Grado/ Selbständige gemeinde anstalt des maritimen Kurortes Grado*, ki ga je vodil *Curatorio per l'amministrazione delgi stabilimenti balneari di Grado/Kuratorium der Badenanstalten von Grado*. Zavod je pripravil načrt nove gradnje, urejanja kopališča, dostopa do vode, kanalizacije in podobno.⁶¹ Z razvojnega vidika je bilo pomembno tudi Društvo za pospeševanje dotoka tujcev in razvoj zdravilišča Gradež (it. *Società per promovimento del concorso di forestieri e per lo sviluppo*

⁵³ AST, š. 601: Protocollo della VI. Seduta pubblica della Dieta provinciale: »Viene approvato il disegno di legge ... concernente la regolazione dell'azienda di cura e per l'emanazione di un regolamento di cura pel circondario di cura di Grado«, 18. 3. 1892.

⁵⁴ AST, š. 601: Lečbinski red, oznanilo c.-kr. primorskega namestništva 7. 7. 1892, št. 11532. Določbe z dne 25. 6. 1892, Lečbinski red oznanjen 7. 7. 1892, št. 11532.

⁵⁵ AST, š. 1219: Regolamento del Bagno Comunale di Grado. Dal Municipio di Grado, 3. 6. 1902, il podestà G. Marchesini.

⁵⁶ AST, š. 1219: Regolamento del Bagno Comunale di Grado. Dal Municipio di Grado, 3. 6. 1902, il podestà G. Marchesini.

⁵⁷ Boemo, *Ritorno a Grado*, str. 52.

⁵⁸ Njena sestava je bila določena v dokumentu Zakonik in ukaznik, Oznanilo c.-kr. namestništva za Primorsko z dne 23. 2. 1899, IX. izdatek, 26320 ex 1898, 9, 19–27.

⁵⁹ AST, š. 1220: Protocollo della seduta costitutiva della Commissione di cura neoeletta in base al nuovo regolamento pubblicato colla notificazione Luogotenenziale 23. 2. 1899, N.9 B.L.I., 10. 10. 1899.

⁶⁰ Gesetz und Berourdnungsblatt für das österreichisch illirische Küstenland (1907), XIII, 24. 4. 1907, št. 15.

⁶¹ Marin, *Nell'80 anniversario*, str. 16–17.

del luogo di cura di Grado), ki je bilo ustanovljeno leta 1908 in katerega namen je bilo olepševanje in pospeševanje izboljšav in skupnih dejavnosti v interesu zdravilišča, za povečanje dotoka tujcev. Društvo je tudi podpiralo organizacijo konferenc, srečanj, izletov, zabav in drugih oblik druženja ter oglaševalo zdravilišče, hkrati pa je opozarjalo pristojne oblasti na morebitne neprijetnosti in njihovo reševanje, spodbujalo gradnjo parkov, ureditev trgov in ulic, gradnjo objektov in prometne infrastrukture ter si prizadevalo za včlanitev v centralno konferenco društev na Dunaju.⁶² Delo omenjenega društva je dopolnjevala tudi zdraviliška komisija, ki je skrbela za udobje in zabavo gostov ter urejenost in čistost kraja, organizirala prireditve, predstave, koncerte, igre, plese, športna tekmovanja, regate in tečaje.⁶³ Komisija je sodelovala tudi z občino, ki je občasno finančno pokrila del stroškov ali uredila prostore, kjer so potekale prireditve (soorganizatorji so si zaslužek razdelili).⁶⁴ Gostje so obiskovali mestne restavracije in kavarne, v času poletne sezone so prirejali tombolo, plese, praznovanja, izlete z barko, ognjemete in ekskurzije.⁶⁵ Tak primer predstavlja sprejem avstrijskih balneologov, ki so se septembra 1904 udeležili konference v Opatiji ter ob tej priložnosti načrtovali tudi obisk Gradeža. Njihov obisk je zdraviliška komisija videla kot dobro priložnost za promocijo obiska v Gradežu.⁶⁶ Za storitve, ki jih je ponujalo zdravilišče, so gostje plačevali zdraviliško⁶⁷ ter pozneje tudi glasbeno pristojbino.⁶⁸

Glede na vedno večje povpraševanje, so se začela vlaganja v nastanitvene in drugo turistično infrastrukturo. Do leta 1875 so bili v kraju štirje hoteli: *Alla Luna*, *Alla Sanità*, *Agli Amici* in *La nave*.⁶⁹ Občina je ob finančni pomoči zasebnikov v Gradežu uredila kopališki kompleks, pri čemer se je večalo tudi število hotelov in

⁶² Društvo je načrtovalo tudi odprtje informacijske pisarne, ki bi dajala gostom brezplačne informacije ter nudila zaščito tako gostov kakor hotelirjev in lastnikov sob.

AST, š. 327: Statuto, Il Comitato promotore della Società per promovimento del concorso di forestieri e per lo sviluppo del luogo di cura di Grado, Grado, 1.5.1908.

⁶³ AST, š. 1219: Regolamento del Bagno Comunale di Grado. Dal Municipio di Grado, 3. 6. 1902, il podestà G. Marchesini.

⁶⁴ AST, š. 1219: processo Verbale della seduta della Commissione di Cura di Grado, 4. 6. 1904.

⁶⁵ AST, š. 1219: See-Curort Grado/Luogo di cura balneare Grado, Culiste/Lista di cura, N. 1–13, seznam obiskovalcev za obdobje od 1. 4. do 31. 8. 1901. Seznam gostov z navedbo datuma prihoda, imena in priimka, zaposlitve, števila spremljevalcev, smeri prihoda in kraja bivanja je vseboval še informacije o cenah storitev, urniku parnikov in ceni transporta, seznam zdravnikov, seznam sprostitvenih dejavnosti in prostor za oglase. Lista gostov in informacije so bile v nemškem in italijanskem jeziku. Seznam iz leta 1903 deloma spremeni podatke, saj je namesto kraja bivanja zapisana nastanitev gosta v Gradežu. Seznam so delili brezplačno.

⁶⁶ »Siccome quest' Associazione è composta di medici bisognerebbe fare loro un ricevimento conveniente e sopportare le spese del vitto e dell'alloggio loro, acciocchè essi abbiano una buona impressione di Grado e facciano reclame.« V: AST, š. 1219: Processo Verbale della Seduta della Commissione di Cura, 13. 9. 1904, 27181-904.

⁶⁷ AST, š. 601: Lečbinski red, oznanilo c.-kr. primorskega namestništva 7. 7. 1892, št. 11532. Določbe z dne 25. 6. 1892, Lečbinski red oznanjen 7. 7. 1892, št. 11532.

⁶⁸ Glasbena pristojbina je bila v Gradežu uvedena šele leta 1910. V: Gesetz und Berourdnungsblatt, XIV, 27. 4. 1910, Št. IX-160/48 ex 1907.

⁶⁹ De Grassi, *La rivoluzione innavertita*, str. 16.

zasebnih prenočišč.⁷⁰ Do začetka Velike vojne je bilo po podatkih vodnika iz leta 1914 v Gradežu 35 hotelov, penzionov in gostišč za tujce ter več kot sto zasebnih vil. *Grand Hôtel Fonzari* je imel tudi svoje kopališče s toplo morsko vodo in z dvanajstimi kabinami.⁷¹ Med leti 1909 in 1914 se je v Gradežu število hotelov skoraj podvojilo, zasebnih ponudnikov nastanitev pa zelo naraslo, pri čemer se je tudi število gostov povečalo za več kot 60 %, a jih je bilo še vedno občutno manj kot na vodilni avstrijski obmorski destinaciji Opatiji⁷² (treba je upoštevati, da je bila zdraviliška doba v Gradežu zgolj v poletnih mesecih). Gostje so prihajali iz različnih predelov imperija, pa tudi iz drugih evropskih držav (Italije, Nemčije, Francije, Združenega kraljestva Velike Britanije in Irske) in Združenih držav Amerike.

Vodstvu zdravilišča je zaradi pomanjkanja finančnih sredstev večinoma uspelo skrbeti le za vzdrževanje že obstoječega kopališkega obrata in plaže s posameznimi manjšimi pridobitvami, npr. greznica ali novi kioski na plaži, izgradnja nasipa, ki je služil kot obramba pred vetrom⁷³ ter prestavitev kopališča na drugo lokacijo.⁷⁴ Za večje naložbe ni bilo finančnih sredstev, čeprav so načrti za to obstajali, npr. izgradnja javne pralnice, izgradnja bolnišnice za bolne in okužene, povečanje števila kabin in šotorov na plaži, izgradnja javnih stranišč,⁷⁵ izgradnja kamnite zaščite, ki bi preprečila vdiranje fekalij na plažo.⁷⁶ Leta 1913 so začeli postavljati temelje za nov *Casino di cura*, a je delo prekinila Velika vojna.⁷⁷ Vodstvo zdravilišča je skrbelo za čistočo, škropljenje cest, odvoz smeti in kamenja. Ne glede na to, pa so Gradež pestile podobne težave kot druge kopališke kraje, npr. gosti kopališča so se želeli kopati čim dlje od kopališča za bolne otroke, neprijetne vonjave in nesnaga, neustrezne storitve oskrbnikov na plaži, težave v komunikaciji,⁷⁸ slaba ponudba in neprimerne cene v kavarni na plaži, hrup in nočni nemir v zdravilišču.⁷⁹

Tržič – kraj s termalno kraško vodo v najmanjših termah v grofiji

Tržič je bil najstarejši, a najmanjši turistični kraj s prepoznavno ponudbo zdravstvenega turizma v grofiji. Iz Avstrijske državne statistike (nem: *Österreichische Statistik*), ki zajema statistične podatke o obisku zdravilišč od leta 1864 dalje, izhaja, da je v takratnem statističnem letopisu na območju Goriško-Gradiške

⁷⁰ AST, š. 601: Inclito I.R. Capitanato Distrettuale in Gradisca. N. 933, 15. 12. 1890.

⁷¹ Grado, *Bagno di spiaggia*, str. 33–36.

⁷² Österreichische Statistik.

⁷³ De Grassi, *La rivoluzione innavertita*, str. 17–18.

⁷⁴ Skupni stroški so znašali več kot 5.000 kron, čeprav so predvideli nižjo porabo. Notranje ministrstvo je okrevanju leta 1910 namenilo 2.000 kron subvencije.

⁷⁵ Boemo, *Ritorno a Grado*, str. 39–43; Marin, *Nell' 80 anniversario*, str. 11.

⁷⁶ AST, š. 1219: Processo Verbale della seduta della Commissione di cura di Grado, 28. 4. 1902, N. 267.

⁷⁷ Boemo, *Ritorno a Grado*, str. 70; 65–67.

⁷⁸ Za slabo delo oskrbnikov naj bi bilo krivo prenizko plačilo za njihovo delo. Odhajajoči gradeški zdravnik Candioli je priporočil zvišanje plače in postavitev dveh uslužbencev na plažo, ki bosta znala nemško.

⁷⁹ Boemo, *Ritorno a Grado*, str. 39–43; Marin, *Nell' 80 anniversario*, str. 11.

grofije zajet le Tržič (it. *Monfalcone*): od leta 1880 so v državnih statistikah podatki objavljeni za Tržič, od leta 1885 pa tudi za Gradež. To potrjuje, da je na območju grofije prvotno delovalo le rimsko zdravilišče s termalno vodo v Tržiču (it. *Terme Romane di Monfalcone*; nem. *Römer-Thermen von Monfalcone*), ki je bil relativno dobro prometno povezan tako znotraj Avtro-Ogrske kot tudi s sosednjo Italijo.⁸⁰ Terme so bile poznane že v antiki, na kar kaže že ime, njihov obstoj oziroma delovanje pa je v virih omenjeno tudi pozneje.⁸¹

Na pobudo Francesca Ostrogovicha je bila leta 1840 ustanovljena gospodarska družba (*Società per azioni*), ki je upravljala terme in jih v nekaj mesecih tudi popolnoma obnovila.⁸² Zdravilišče je prišlo v zasebno last princa Aleksandra von Thurna Taxisa leta 1900.⁸³ Podobno kot priznani italijanski raziskovalec Giacomo Attilio Cenedella,⁸⁴ je tudi britanski diplomat Sir Richard Francis Burton v delu z naslovom *The Thermæ of Monfalcone, Aqua dei et vitæ*, ki je izšlo 1881, opisoval (pol)močvirnato območje term v Tržiču, kjer so bile v zgradbi term sobe za počitek najbolj invalidnih pacientov ter drugi potrebni prostori in oprema⁸⁵ za izvajanje dejavnosti (glej tloris na Sliki 1). Nadalje Burton⁸⁶ navaja bolezni, na katere voda deluje blagodejno, npr. artritis, išias, protin, za nekatere vrste oftalmije, za izboljšanje periplagije, kožne bolezni, pelagro in pri kroničnih zastrupitvah s svincem in živim srebrom. Poznani so bili tudi po zdravljenju s fangom,⁸⁷ od leta 1880 so dodatno izvajali masaže in elektroterapijo, od leta 1890 pa še nove terapije v vodi.⁸⁸ Terme s kompleksom, oddaljenim od morja približno 350 metrov,⁸⁹ so bile poznane po termalnem kraškem izviru oz. termalni kraški vodi, čeprav njena temperatura ni bila ravno visoka – od 39 do 40 °C.⁹⁰ Tudi Kandler⁹¹ piše o termalni vodi, ki jo primerja s tisto pri Sv. Štefanu (Istra), in ugotavlja, da so jo uporabljali že Rimljani.⁹² Ker so bile terme locirane izven mesta, je bil obiskovalcem na voljo prevoz do term in nazaj.⁹³ To preveliko oddaljenost od namestitvenih zmogljivosti Cenedella⁹⁴ vidi kot slabo stran term. Avtor še izpostavlja njihove napore za transport vode v Tržič na način, da slednja ne bi izgubila svojih učinkovin. Lastniki

⁸⁰ Glej tudi Blažević, *Povijest turizma Istre*, str. 151.

⁸¹ Bressan, *Terme e acque minerali*, str. 82.

⁸² Cenedella, *Analisi chimica dell'acqua*, str. 7–11.

⁸³ Bressan, *Terme e acque minerali*, str. 82.

⁸⁴ Cenedella, *Analisi chimica dell'acqua*.

⁸⁵ Cenedella, *Analisi chimica dell'acqua*, in Pocar, *Monfalcone e suo territorio*, prostore in opremo tudi opišeta.

⁸⁶ Burton, *The Thermæ of Monfalcone*.

⁸⁷ Pocar, *Monfalcone e suo territorio*, str. 54.

⁸⁸ Langella, *Le Acque Termali*, str. 13.

⁸⁹ Cenedella, *Analisi chimica dell'acqua*, str. 14.

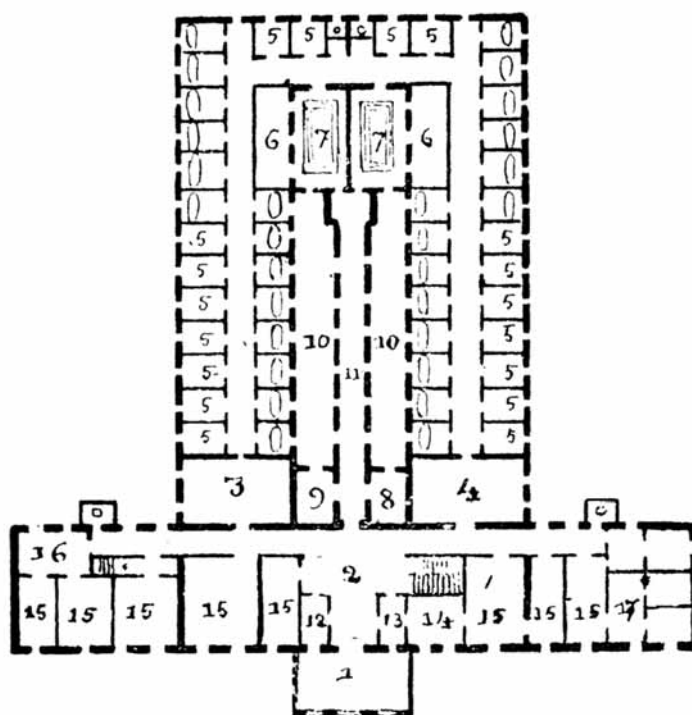
⁹⁰ Pocar, *Monfalcone e suo territorio*, str. 51, glej tudi Agapito, *Le grotte di Adlersberg*, str. 58, 59.

⁹¹ Kandler, *Notizie storiche di Montona*.

⁹² Uporabo term v antiki omenjajo še Burton, *The Thermæ of Monfalcone*, Cenedella, *Analisi chimica dell'acqua*, Pocar, *Monfalcone e suo territorio*, Bressan, *Terme e acque minerali*, in Langella, *Le Acque Termali*, str. 4.

⁹³ Agapito, *Le grotte di Adlersberg*, str. 53.

⁹⁴ Cenedella, *Analisi chimica dell'acqua*, str. 13.



- | | |
|---------------------------------|-----------------------------|
| 0) Camerini con vasche di marmo | 9) Lavatoio del macchinista |
| 1) Peristilio | 10) Cortili interni |
| 2) Atrio | 11) Corridoio |
| 3) Stanza d'aspetto pei Signori | 12) Cassa |
| 4) » » per le Signore | 13, 14) Stanze del medico |
| 5) Camerini con letto | 15) Stanze ammobigliate |
| 6) Spogliatoi | 16) Cucina |
| 7) Vasconi per nuoto | 17) Alloggio del custode |
| 8) Macchina a vapore | |

Slika 1: Tloris term v Tržiču iz leta 1892. Vir: Pocar, *Monfalcone e suo territorio*, str. 50.

Fig. 1: The groundplan of the thermal bath in Monfalcone. Source: Pocar, *Monfalcone e suo territorio*, p. 50.

term so si sicer prizadevali za kakovostno izboljšanje ponudbe, ki bi v kraj, ki je že gostil aristokrate, privabilo še več elitnih gostov. Tako so prvi načrt za izgradnjo veličastnega hotela s pridihom rimskih časov, ki bi omogočal nastanitev tujcev, izdelali že v času francoske prisotnosti. Do realizacije načrta ni prišlo.⁹⁵ Pozneje Pocar⁹⁶ v svojem delu navaja, da so bile obiskovalcem na voljo sobe v šestnajstih namestitvenih obratih,⁹⁷ pri čemer je bil največji *Albergo Alla Posta* s tridesetimi sobami, vsi drugi so imeli šest ali manj sob. Na voljo pa so bile tudi zasebne

⁹⁵ Cenedella, *Analisi chimica dell'acqua*, str. 11.

⁹⁶ Pocar, *Monfalcone e suo territorio*, str. 55, 66.

⁹⁷ Agapito, *Le grotte di Adlersberg*, str. 53, navaja štiri, in sicer: *L'Aquila nera*, *La Croce di Malta*, *La Nave in Il Leone d'oro*, pri čemer se samo slednji pojavi tudi v Pocarjevi evidenci, *Monfalcone e suo territorio*, str. 66.

družinske namestitve.⁹⁸ Poleg tega je bilo obiskovalcem za prehrano na voljo enajst lokalnih gostiln, med katerimi so nekatere oddajale tudi sobe. Število registriranih gostov, ki so v Trziču bivali med poletno sezono vsaj 48 ur, je bilo veliko manjše od tistega v Gradežu (glej Graf 1) ali Opatiji in Portorožu. Glede na te okoliščine lahko razumemo promocijske napore Deželne zveze za promet tujcev na Goriško-Gradiškem, ki jih je izvajala tudi za Trzič,⁹⁹ saj terme niso dosegale rezultatov drugih turističnih središč Avstrijskega primorja. Glede na skope informacije o dodatni ponudbi, ki bi bila morebiti organizirana v kraju, lahko sklepamo, da so terme ohranjale bolj zdraviliški značaj, brez usmeritve k temu, da bi Trzič postal turistično-letoviška destinacija.

Stagnacija in zaton term v Trziču se je začel leta 1900 po smrti dr. Suttina, ki je dosegal najboljše uspehe na področju zdravljenja. Čeprav so uvajali nove terapije, nova pravila (1900), nadaljnje raziskave vode in fanga ter nove zdravnike, tudi pod različnimi političnimi vplivi, niso več dosegali rasti iz preteklosti. 12. avgusta 1914 so terme zaprli.¹⁰⁰

Pomen zdravstvenega turizma v izbranih krajih grofije

V Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški je bil turizem oz. zdravstveni turizem relativno nova dejavnost, ki pa je zaradi ugodnih pogojev – naravnih danosti – doživljala hiter napredek in prepoznavnost v monarhiji in tudi širše. Vendar ta dejavnost ni bila glavna gospodarska panoga. V obravnavanem obdobju je bilo v ospredju kmetijstvo, kar je razvidno tudi iz grba grofije, kjer so na levi in desni strani izobešeni bogati plodovi 'goriško-gradiške zemlje'. Na to se je naslanjal tudi razvoj predelovalne industrije, npr. papirnice in tekstilne tovarne, ter trgovska dejavnost.¹⁰¹ Problematično sobivanje omenjene industrije, z vsemi negativnimi vplivi na naravno in družbeno okolje, in turizma je na primeru Gorice izpostavil že Šuligoj,¹⁰² ki sicer upošteva tudi številne ugodne vplive lokalne klime, ki jih navaja že von Czoernig.¹⁰³ Dvom o meritvah in ugotovitvah slednjega izhaja iz njegovih nedvomnih interesov (prizadevanj) in vpletenosti v priprave na kandidaturu Gorice kot zdraviliškega kraja (it. *luogo di cura*), kjer avtor negativne vplive praktično minimizira. V tem kontekstu sklepamo, da so posledice delovanja lokalne industrije z negativnimi vplivi na naravno in družbeno okolje ter nekatera nerešena ključna infrastrukturna vprašanja, oteževali uveljavljanje in (ne)razglasitev Gorice kot zdraviliškega kraja. V nasprotju z Gorico se je Gradež, kljub nekaterim nerešenim težavam, preoblikoval iz kraja z osnovno kurativno dejavnostjo v moderno letovišče

⁹⁸ O tem piše tudi Agapito, *Monfalcone e suo territorio*, str. 53.

⁹⁹ Janša-Zorn, *Društva, povezana z razvojem*.

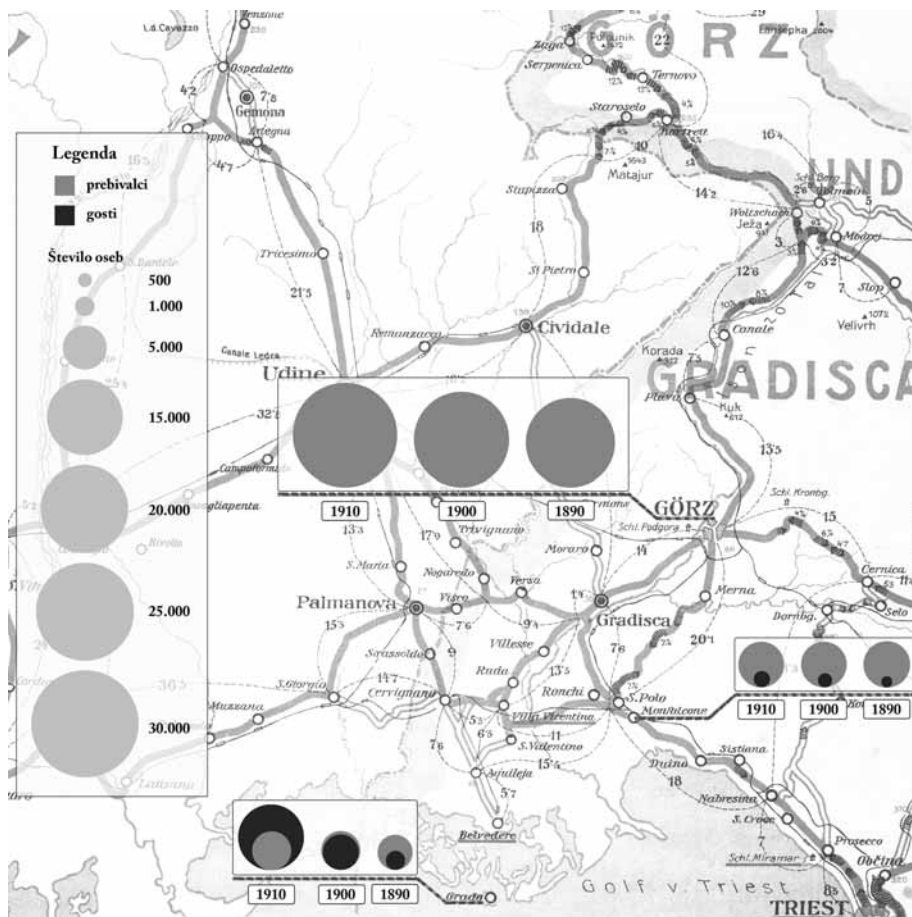
¹⁰⁰ Langella, *Le Acque Termali*, str. 13, glej tudi Bressan, *Le Acque Termali*, str. 82.

¹⁰¹ Inoue, *Le industrie goriziane*; Luchitta, *La Camera di Commercio*; Šuligoj, *Impact of the Great War*.

¹⁰² Šuligoj, *Impact of the Great War*.

¹⁰³ von Czoernig, *Gorizia, stazione climatica*.

avstrijske riviere. V primeru Tržiča pa so pomanjkanje finančnih sredstev in interesa za vlaganja, posledičnega pomanjkanja nastanitvenih zmogljivosti, dodatnih dejavnosti za zabavo gostov in neugodne lokacije term izven naselja, kljub edinstveni naravni danosti (termalna kraška voda), zavirali razvoj zdravstvenega turizma.



Graf 1: Primerjava med številom gostov in številom prebivalcev v Gorici, Gradežu in Trziču v letih 1890, 1900 in 1910. Vir: avtorja; Gemeindeflexikon der im Reichsrate; Spezialortsrepertorium der Österreichischen; Special Orts-Repertorien. Automobilkarte für Tirol; Kalc, Vidiki razvoja.

Fig. 1: A comparison of the number of guests and that of population in Gorizia, Grado, and Monfalcone in 1890, 1900, and 1910. Source: authors; Gemeindeflexikon der im Reichsrate; Spezialortsrepertorium der Österreichischen; Special Orts-Repertorien. Automobilkarte für Tirol; Kalc, Vidiki razvoja.

Vse aktivnosti, ki so jih opleševalna društva, zdraviliške komisije in druge organizacije v sodelovanju z mestnimi oblastmi izvajali za goste v Gorici, Gradežu in Trziču, so ugodno delovale tudi na dvig kakovosti življenja prebivalcev, pa tudi tistih priložnostnih lokalnih obiskovalcev, ki so prihajali v te kraje. Teh ugodnih vplivov prav gotovo ne moremo pripisati kmetijstvu in industriji, ki pa

sta pozitivno vplivala v ekonomskem smislu, in sicer pri zaposlovanju lokalnega prebivalstva, oskrbi s kakovostnimi pridelki ipd. Posledično se je skoraj v vseh obravnavanih krajih občutno povečevalo število prebivalcev, kar je prikazano na Grafu 1: v Gorici je bilo leta 1910 za 34 % več prebivalcev kot 1890, v Gradežu za 24 % več, medtem ko jih je bilo v Tržiču 3 % manj.¹⁰⁴ Pri tem kriteriju je Gorico kot upravno, gospodarsko, izobraževalno in logistično središče težko primerjati z drugima dvema mestoma. Prav tako pri Gorici ni mogoče primerjati števila gostov, saj so te evidence uradno vodili le v mestih/krajih s statusom zdraviliškega kraja, kar pa Gorica nikoli ni bila.¹⁰⁵

Graf 1 nam nazorno prikazuje tudi podatke o turistični prepoznavnosti oz. obiskanosti dveh zdraviliških krajev v grofiji. Razvidno je, da je bil Gradež daleč najbolj obiskana zdraviliška destinacija. Z grafa je tudi razvidna zanimiva posledica načrtnega razvoja turizma, ko število gostov preseže število lokalnih prebivalcev. Ob zadnjem štetju prebivalstva v monarhiji (1910) je bilo razmerje med stalnimi prebivalci in gosti 1 : 2,83; še leta 1900 pa je bilo 1 : 0,83, kar pomeni, da je bilo stalnih prebivalcev (malenkost) več kot gostov. Seveda je treba pri interpretaciji podatkov upoštevati koncentracijo gostov zgolj v poletni sezoni, medtem ko prebivalci ostajajo v mestu celo leto. Sistematični razvoj osnovne zdravstvene dejavnosti, vključno z vsemi olepševalnimi in promocijskimi aktivnostmi (tudi avtokarta z Grafa 1 je del promocijskega gradiva) ter obvladovanje vseh slabosti, ki so bile predstavljene v tem prispevku, se je odseval v velikem povečevanju povpraševanja. Ponudbo razvijajočih se destinacij, ki je v celotnem južnem delu grofije presegala zgolj zdraviliške/zdravstvene storitve z medicinskim osebjem, so poleg tujih gostov uporabljali tudi domači/lokalni gostje.

Zaključek

Analiza razvoja zdravstvenega turizma na primeru treh različnih tipov turističnih destinacij na območju Poknežene grofije Goriško-Gradiške je pokazala, da v vseh treh primerih lahko govorimo o iniciativah in širšem interesu za vlaganje v turistični razvoj. V Gorici so si mestne oblasti zelo prizadevale za uradno razglasitev klimatskega zdraviliškega kraja, ki jim ne bi prinesel zgolj formalne potrditve, ampak tudi prepoznavnost in večji finančni učinek, kar pa jim do začetka Velike vojne ni uspelo. Ravno tako je bil manj uspešen turistični razvoj term v Tržiču, kljub izredni naravni danosti na kraških tleh in temu, da je bil formalno priznan kot zdraviliški kraj (vodenje statistike obiska). Termalno zdravilišče, ki se mu iz že izpostavljenih razlogov ni uspelo preoblikovati v zdraviliško destinacijo ter zaradi neuspešnega poslovanja, je bilo leta 1914 zaprto. Kot najuspešnejši turistični kraj se do začetka Velike vojne pokaže Gradež, ki dobro izkoristi ugodno lego in terapije z morsko vodo in zrakom ponudi tudi elitnim obiskovalcem. Iz primarne dejavnosti okrevališča

¹⁰⁴ *Gemeindelexikon der im Reichsrat; Spezialortsrepertorium der Österreichischen; Special Orts-Repertorien; Kalc, Vidiki razvoja prebivalstva.*

¹⁰⁵ Tudi drugih mogočih virov tega podatka ni bilo mogoče zaslediti.

tako preraste v priljubljen letoviški kraj. Pri tem seveda velja upoštevati, da je morje v tem obdobju postajalo čedalje popularnejši način preživljanja prostega časa. V tem kontekstu se je Gradež podobno razvijal kot Opatija in Portorož, medtem ko sta bila očitno druga dva obdelana primera, z vsemi izpostavljenimi razvojnimi omejitvami (težavami), bolj oz. preveč podobna drugim celinskim zdraviliškim destinacijam v monarhiji in tako manj zanimiva za goste s celine. V analizi so se pokazali tudi širši demografski vplivi razvoja turizma v obravnavanih krajih. Vseh vzrokov za povečanje prebivalstva ne moremo pripisati razvoju turizma, kar še posebej velja za Gorico s svojo upravno, gospodarsko, izobraževalno in logistično vlogo. Večji vpliv pa je mogoče pripisati turizmu v Gradežu, ki ni imel razvitih drugih gospodarskih dejavnosti in je bil s svojo specifično obalno lego odmaknjen od večjih mest in pomembnih poti tistega časa.

Viri in literatura

Viri

- ASGO, *Archivio di Stato di Gorizia, Archivio Storico, Comune di Gorizia, fascicoli separati, Società di Gorizia, Statuti, 1865–1892, filza 3315, prot. N. 8558/1875, š. 1596.*
- ASGO, *Archivio Storico, Comune di Gorizia, filza 1239/II, prot. 1136/1914, š. 1039.*
- AST, *Archivio di Stato di Trieste, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 10 Erezione di Stabilimenti balneari, š. 362.*
- AST, *Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, Fascicolo 39/25, Fonti salutarì (bagni), š. 519, 601, 1219, 1220.*
- AST, *Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, 1906–1918, Sezione 7, Società secondo la legge dell'anno 1867 e leggi d'adunanza, 7.a Società per il promovimento degli interessi economici, società d'abbellimento, š. 313, 327.*
- Automobilkarte für Tirol, Vorarlberg, Salzburg, Südbayern, Salzkammergut, Kärnten und Küstenland mit einem Reiseführer auf der Rückseite in deutsch-englisch-französischer Übersetzung.* Innsbruck: Automobil-Klub für Tirol und Vorarlberg, n.d.
- Grado, *Bagno di spiaggia e luogo di cura Grado nel Litorale Austriaco.* Gorizia: Stabilimento tipografico Seitz succ. A MUSIG, 1914
- Österreichische Statistik: Band XII, Heft IV, 1883; Band XIII, Heft 3, 1884; Band 18, Heft IV, 1885; Band XXI, Heft 4, 1886; Band 22, Heft III, 1887; Band XXVIII, Heft 2, 1888; Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XL, Heft 2, 1892; Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band LX, Heft 1, 1899; Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.*
- Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder Spezialortsrepertorium für das Österreichisch-Illyrische Küstenland (1918): *Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. Herausgegeben von der Statistischen Zentralkommission.* Wien, Verlag der Deutschösterreichischen Staatsdruckerei.
- Special Orts-Repertorien der im Österreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, Special-Orts-Repertorium des österreichisch-illyrischen Küstenlandes / Re-*

pertorio speciale dei luoghi nal litorale austro-illirico / Specijalni repertorij krajev na avstrijsko-ilirskem Primorju = Posebni popis mjesta u avstro-ilirskom Primorju (1894): Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 / Nuova compilazione pubblicata in base ai risultati dell'anagrafe 31. dicembre 1890 / Na novo predelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. decembra 1890 / Nanovo ga preradil Herausgegeben von der K. K. statistischen Central-Commission / i. r. commissione centrale di statistica / na svitlo dala c. kr. Centralna statistična komisija / na svijet izdala c. k. statistička centralna komisija. Wien, Alfred Hölder.

Literatura

- Agapito, Girolamo, *Le grotte di Adlersberg, di S. Canciano, di Corniale e di S. Servolo, la miniera di mercurio d'Idria, il lago di Cirknitz, le terme di Monfalcone, antichità Romane d'Aquileja e Pola, ed altri notevoli oggetti nelle vicinanze di Trieste*. Vienna: dalla tipografia di Antonio Strauss. A spese di Paolo Schubart in Trieste, 1823.
- Blažević, Ivan, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*. Opatija: »Otokar Keršovani«, 1987.
- Boemo, Antonio, *Ritorno a Grado: un secolo di turismo*. Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1992.
- Bressan, Marina, *Signori, si parte. Come viaggiavamo nella Muiteleuropa 1815–1915*. Mariano del Friuli: Edizioni della laguna s.r.l., 2011.
- Bressan, Marina, (ur.), *Terme e acque minerali in Friuli Venezia Giulia: censimento delle fonti archivistiche, documentarie e bibliografiche per una storia del termalismo / Spas and Mineral Waters in Friuli Venezia Giulia: Census of Archival, Documental and Bibliographic Sources for a history of Thermalism*. Mariano del Friuli (Go): Edizione della Laguna, 2005.
- Burton, Richard Francis, *The Thermæ of Monfalcone, Aqua dei vitæ*. London: Horace, cox. 1881.
- Cenedella, Giacomo-Attilio, *Analisi chimica dell'acqua termale di Monfalcone*. Udine: Tip. Giuseppe Seitz., 1862.
- Darovec, Darko, *Kratka zgodovina Istre*. Koper: Založba Annales, 2008.
- De Grassi, Marino: La rivoluzione innavertita in un secolo di turismo la più grande trasformazione territoriale e sociale della stroia di Grado. Antono Boemo (ur), *Ritorno a Grado: un secolo di turismo*. Monfalcone, 1992, str. 9–22.
- Fabi, Lucio, *Storia di Gorizia*. Padova: Il Poligrafo, 1991.
- Gemeindelexikon der im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder, *Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31 Dezember 1900 Herausgegeben von der k. k. statistischen Zentralkommission. VII. Österreichisch-Illlyrisches Küstenland. (Triest, Görz und Gradiska, Istrien.)*. Wien: K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1906.
- Inoue, Naoko, *Le industrie goriziane e l'istituto per la promozione delle industrie di Gorizia 1903–1914*. Doctoral disertation. Trieste: University of Trieste, 2008.
- Janša-Zorn, Olga: Društva, povezana z razvojem turizma na Slovenskem, do prve svetovne vojne. Sašo Jerše, Darja Mihelič, Peter Štih, (ur.), *Med srednjo Evropo in Sredozemljem, Vojetov zbornik*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 689–703.
- Kalc, Aleksej, Vidiki razvoja prebivalstva Goriške-Gradiške v 19. stoletju in do prve svetovne vojne. *Acta Histriae*, 21, 4, 2013, str. 683–706.
- Kandler, Pietro, *Notizie storiche di Montona: con appendice*. Trieste: Tipografia del Lloyd Austro-Ungarico, 1875.
- Kavrečič, Petra, *Turizem v Avstrijskem primorju. Zdravilišča, kopališča in kraške jame (1819–1914)*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- Kavrečič, Petra, Pričevalci preteklosti: avanturisti in drugi popotniki na Krasu in v Istri pred modernim turizmom. *Acta Histriae*, 19, 4, 2011, str. 683–702.

- Kavrečič, Petra, Biseri avstrijske riviere. Opatija, Gradež, Portorož, začetki modernega turizma na severnem Jadranu. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, izr. št. (2009), Ljubljana, 2009, str. 113–128.
- Kresal, Franc, Struktura slovenskega gospodarstva od 1851–1914. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 2-3, 73/38, 2002, str. 101–124.
- Langella, Aniello, *Le Acque Termali di Monfalcone. Tra storia e legenda*. Monfalcone: Società Terme Romane di Monfalcone, 2012.
- Luchitta, Alberto, *La Camera di Commercio di Gorizia 1850–2000: Uomini e lavoro in 150 anni di storia*. Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 2001.
- Luchitta, Alberto, Appunti di storia turistica goriziana (1850–1940). *Quaderni giuliani di storia*, 19, 1, 1998, str. 34–47.
- Maggioli, Marco, Spazi del lavoro e paesaggio culturale: un caso di studio. *Espacio y tiempo, Revista de Ciencias Humanas*, 23-2009, 2009, str. 209–232.
- Marin, Biagio, *Nell'80 anniversario della azieda di cura e soggiorno di Grado*. Grado: Grado, Azienda di Cura e Soggiorno di Grado, 1972.
- Marušič, Branko, Železnice na Goriškem (1860–1918). *Acta Histriae*, 16, 3, 2008, str. 261–276.
- Niel, Alfred, *L'i.r. Riviera da Abbazia a Grado*. Trieste: Edizioni Lint, 1991.
- Noe, Heinrich: Peregrinando nella laguna. Marina Bressan, (ur.), *Impressioni di viaggio. Grado e Aquileia tra '800 e '900*. Gorizia, 2001, str. 63–78.
- Pocar, Giacomo, *Monfalcone e suo territorio*. Udine: Tipografia D. Del Bianco, 1892.
- Pucer, Alberto, *Portorož – Sto let organiziranega turizma*. Koper, PAK, 1985.
- Salamič, Nina, *Gorica kot klimatskozdružiliška destinacija med letoma 1874 in 1914*. Magistrsko delo. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2016.
- Stanonik, Janez: Zgodnji angleški potopisi po Sloveniji. *Zgodovinski časopis*, 46, 112–118, 1992.
- Studen, Andrej: K zgodovini potovanja in o začetku turizma pred prvo svetovno vojno. Tatjana Badovinac, Rolanda Fugger Germadnik (ur.), *To in ono o meščanstvu v provinci*. Celje, 1995, str. 70–78.
- Studen, Andrej, Ustavite, ustavite železnega slona, Prihod južne železnice v naše kraje. *Zgodovina za vse*, 4, 1, 1997, str. 14–19.
- Šuligoj, Metod, *Retrospektiva turizma Istre*. Koper/Capodistria: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- Šuligoj, Metod, Impact of the Great War on the conditions for the development of the hospitality industry in Gorizia/Görz/Gorica and its surroundings. *Historický časopis*, 64, 3, 2016, str. 431–449.
- Tavano, Luigi, La badiota Suor Giovanna Nepomucena Piccinini (1815–1885) protagonista a Gorizia. *Ladinia*, XV (1991), 1991, str. 75–83.
- Von Czoernig, Carl, *Gorizia, stazione climatica. 2nd ed.* Gorizia: a cura della Cassa di risparmio di Gorizia, 1987.
- Zavran, Roberto, *Il turismo in Provincia di Gorizia: Aspetti quantitativi*. Gorizia: Camera di Commercio Gorizia, Ufficio Studi e Statistica, 2011.
- Zimmermann, Franz. X., *Gorizia di ieri*. Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 2008.

SUMMARY

The Beginnings of Organized Development of Health Tourism in the Princely County of Gorizia and Gradisca

Metod Šuligoj and Petra Kavrečič

The article analyses the development of health tourism in the Princely County of Gorizia and Gradisca in the period when the area experienced an increased investment in tourist infrastructure. Our focus lies in the period spanning from the second half of the 19th century to the onset of the Great War, which was a watershed for the development of tourism, because it was followed by a decline of the period/phase of elite modern tourism. As many as three localities were being developed in the county: Gorizia, Grado, and Monfalcone, whose respective tourist offer was based on their natural assets, namely the climate, the sea or thermal water. The research was based on an analysis of archival or other sources, and scientific literature, by means of which we discussed and highlighted the dynamics of the development of the health-related sector from the point of view of tourism. The developmental circumstances and several important achievements of Grado as the most established centre, where health tourism underwent the fastest and a systematic growth, are presented. Monfalcone as a seaside town with thermal water acquired the status of a spa resort as well; however, if compared to Grado, its tourism-related achievements were very modest. It somehow failed to transcend basic health-related activities and become a tourist destination. In spite of great efforts and favourable natural predispositions, Gorizia as the county's administrative, economic, educational, and logistic centre, failed to become a health-related destination, which represented a considerable hindrance to its development in the context of health tourism. Issues associated with the infrastructure and the coexistence of different economic activities were clearly deemed too disruptive by the decision-makers in Vienna. The paper finishes off by comparing the dynamics of the development of tourism and trends in population numbers in the analysed tourist destinations.

Damir Globočnik

Julij Fränzl vitez Vesteneck

GLOBOČNIK Damir, ddr., umetnostni zgodovinar, muzejski svetnik, SI-4240 Radovljica, Langusova ul. 29, damirglobocnik1@gmail.com

Julij Fränzl vitez Vesteneck

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (157), št. 1-2, str. 146–193, cit. 163

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Julij vitez Fraenzl pl. Vesteneck (1845–1931), doktor prava, lastnik gradu Mirna na Dolenjskem, litijski okrajni glavar od avgusta 1875 in kranjski deželni poslanec od 1876, je spadal med Slovencem nenaklonjene deželne uradnike. Slovenski poslanci so zoper Vestenecka v kranjskem deželnem zboru in v državnem zboru podali več interpelacij. Februarja 1881 je bil vpleten v nočni izgrede v Litiji, kar je bilo odločilno za njegovo premestitev na Štajersko. Zaradi poročila o litijemskem izgredu je tožil dunajski časnik *Tribüne*. Oktobra 1887 so ga odstavili z mesta okrajnega glavarja v Deutschlandsbergu, leta 1892 je bil aretiran zaradi poneverb. Izselil se je v ZDA, kjer se je preživiljal na različne načine, nekaj let celo v tesnem sodelovanju s slovenskimi izseljenci.

Ključne besede: Julij Fraenzl Vesteneck, nemškutarji, Litija, kranjski deželni zbor, Luka Svetec, *Tribüne*, Josef Kopp, Josef Porzer

GLOBOČNIK Damir, PhD, art historian and historian, SI-4240 Radovljica, Langusova ul. 29, damirglobocnik1@gmail.com

Julius Fränzl Ritter von Vesteneck

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (157), No. 1-2, pp. 146–193, 163 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

Julius Ritter Fränzl Noble of Vesteneck (1845–1931), Doctor of Law, owner of the Mirna castle in the region of Dolenjska, district governor of Litija from August 1875 onwards, and member of the Carniolan provincial diet from 1876 onwards, was one of provincial office-holders who regarded Slovenes with disfavour. Slovene representatives submitted several interpellations against Vesteneck in the Carniolan provincial diet and in the state parliament. He was involved in a nocturnal disturbance in Litija, which proved decisive for his transfer to Styria. He filed a lawsuit against the Viennese periodical *Tribüne* due to its report on the incident in Litija. He was removed from the post of district governor in Deutschlandsberg in October 1887; and he was arrested on account of embezzlements in 1892. He emigrated to the USA, where he supported himself in a variety of ways, several years even in close collaboration with Slovene expatriates.

Key words: Julius Fränzl Vesteneck, German sympathizers, Litija, Carniolan provincial diet, Luka Svetec, *Tribüne*, Josef Kopp, Josef Porzer

Julij vitez Fraenzl pl. Vesteneck (Julijus Maria Leopold Fränzl Ritter Vesteneck) je bil rojen 15. septembra 1845 na Dunaju. Viteški naslov s predikatom Vesteneck je leta 1849 pridobil njegov oče Moric Fraenzl, sekcijski svetnik na finančnem ministrstvu, ki je enajst let pozneje z ženo Ano Schauenstein kupil gradič Mirna na Dolenjskem in bližnji gradič Zapuže. Julij vitez Fraenzl pl. Vesteneck je po očetu podedoval gradič Mirna.¹

Postal je doktor prava. Leta 1869 je bil z mesta konceptnega adjunkta pri mariborskem okrajnem poglavarstvu premeščen kot vladni koncipient k predsedništvu deželne vlade v Ljubljani.² Leta 1870 je bil imenovan za okrajnega komisarja v Krškem.³ Kot komisar v Krškem in na Planini naj bi si »zaradi pravičnosti v narodnih stvareh« pridobil naklonjenost narodnjakov. Nemškutariti naj bi začel, ko je bil leta 1871 za deželnega predsednika imenovan grof Alexander von Auersperg.⁴



Slika 1: Julij Fränzl vitez Vesteneck (<http://www.bildarchivaustria.at/Bildarchiv/548/B7261777T7261781.jpg>).

Fig 1: Julius Fränzl Ritter von Vesteneck (<http://www.bildarchivaustria.at/Bildarchiv/548/B7261777T7261781.jpg>).

Poročen je bil s hčerko kranjskega deželnega predsednika barona Siegmunda Conrada pl. Eybesfeld.⁵ »Mladi Vestenek, ne ravno sloveč po svojih moralnih

¹ Rugále, Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti 1*, str. 60.

² »Herr Dr. Julius Fränzl von Vesteneck«, *Marburger Zeitung*, 1869, št. 102.

³ -r.- »Iz Ljubljane, 24. oktobra (Izvirni dopis)«, *Slovenski narod*, 1870, št. 125.

⁴ »Iz Ljubljane 21. februarja. (Izvirni dopis)«, *Soča*, 1875, št. 8.

⁵ Siegmund Conrad Freiherr von Eybesfeld (1821–1898) je bil kranjski deželni predsednik med letoma 1867 in 1872.

lastnostih, slabo vzgojen, lahkomiseln, potraten, se nikoli ni naučil brzditi svojih strasti. Znal se je prikupiti ženstvu in ko je v Ljubljano prišel, ga je deželni predsednik baron Conrad povabil v svoj rodbinski krog, kjer se je seznanil z eno njegovih hčerk. Conrad se je sicer izprva nekaj obotavljal, a naposled ga je le sprejel za zeta. In zdaj je Julij vit. Vestenek pred seboj imel bleščečo uradniško kariero,» piše dr. Josip Vošnjak.⁶ Leta 1874 je Julij vitez Fränzl pl. Vesteneck postal državni tajnik pri kranjski deželni vladi in odbornik kranjskega planinskega društva (Kranjska sekcija Alpenvereina).⁷ Avgusta 1875 je bil imenovan za okrajnega glavarja v Litiji. Od februarja 1876 do februarja 1879 in od maja 1880 do junija 1883 je bil poslanec v kranjskem deželnem zboru kot predstavnik veleposestva.

Delitev podpore v Dobrnič

Prvi znani primer Vesteneckovega protislovenskega delovanja se je zgodil junija 1874. Vesteneck je kot izrazito Slovincem nenaklonjen uradnik takrat opozoril nase s predrznim obnašanjem pri delitvi državne podpore na Dolenjskem.

Državni zbor je odobril 30.000 goldinarjev za Dolenjce, ki jih je prizadela nevihta s točo 19. julija 1873. Svetovalec deželne vlade knez Metternich, njegov tajnik, c. kr. okrajni komisar Vesteneck in okrajni glavar Eckel iz Novega mesta so 3. junija 1874 prišli v Dobrnič. Župani in svetovalci naj bi jim povedali, kateri ljudje v resnici potrebujejo pomoč. Knez Metternich je poudaril, da podpora ni bila dana kot plačilo oziroma odškodnina za nesrečo, ampak gre za pomoč tistim posestnikom, ki si ne morejo drugače pomagati; zato je do podpore nimajo pravice posestniki, ki imajo še kaj premoženja ali pa si lahko denar izposodijo. Iz županovega seznama so začeli brisati premožnejše posestnike. Ko je šel okrajni glavar iz sobe, je Vesteneck nekega občinskega svetovalca in posestnika odpravil z besedami: *»Vi tudi ne dobite podpore, ker ste tako volili! Veste, kako ste obljubili, kako ste svojo obljubo spolnili? Tedaj zato ne dobite zdaj nič.«* Drugi občinski svetovalec mu je odgovoril: *»To pa že ni prav, da bi ta mož zato podpore ne dobil, kakor vi pravite, ker to jaz vem, da volitve ne gredo čisto nič k temu, da pri volitvah ima vsak volilec prostost voliti po svojem prepričanju, kogar hoče.«* Vitez Vesteneck je svetovalcu ostro odgovoril. *»Vas bom dal pa zapreti, če boste tako govorili.«* Ob vrnitvi okrajnega glavarja je bilo zopet vse tiho. Po Metternichovem, Vesteneckovem in Ecklovem odhodu je posestnik vpričo drugih posestnikov dejal: *»Jaz zato nisem nič dobil, ker nisem Dežmana volil.«*⁸

Slovenec je zapisal, da je Vesteneck najbrž ravnal samovoljno, z namenom, da se na ta način prikupi liberalni stranki in z njeno pomočjo in pomočjo tasta sčasoma zleze na predsedniški stol. V nasprotnem primeru bi bilo mogoče sumiti, da je Vesteneck deloval po vladnih smernicah oziroma pričakovanjih, kar bi »vladi bilo jako na kvar.«⁹

⁶ Vošnjak, *Spomini*, str. 316.

⁷ »V kranjsko planinsko društvo ...«, *Slovenski narod*, 1874, št. 74.

⁸ Martin Terlep, »Iz zatiškega okraja na Dolenjskem 3. jun. (Izvirni dopis)«, *Slovenec*, 1874, št. 79.

⁹ »Delitev vladne podpore na Dolenjskem«, *Slovenec*, 1874, št. 81.

Slovenski narod je decembra 1874 objavil nemško pisano pismo, ki je prišlo na uredništvo in je sporočalo, da je Vesteneckovo delovanje na Kranjskem očitno neodgovorno. Če je res, da je bila vlada pri dodeljevanju pomoči pozorna na politično opredelitev prosilcev, je Vesteneck z izdajo vladne skrivnosti vlado kompromitiral ali pa najmanj grobo kršil uradniške obveznosti. V nasprotnem je bilo posredi obrekovanje vlade. V obeh primerih je šlo za kaznivo dejanje, sprožiti bi bilo treba preiskavo.

Neznani pisec omenja, da je Vesteneck za časa bolehnega deželnega predsednika Auersperga in manj sposobnega kneza L. Metternicha vodil deželno upravo. V deželni zbor so želeli spraviti njegovega očeta, ki bi se sinu umaknil, ko bi bil dovolj star in bi lahko kandidiral. Veleposestniki so ta načrt spodnesli, zato je Vesteneck nameraval v deželni zbor priti s pomočjo trgovinske in obrtne zbornice.¹⁰

Poročilo o dogodku v Dobrniču je objavil dunajski list *Vaterland*. *Slovenski narod* je bil sprva do dopisa v *Vaterlandu*, katerega avtor naj bi bil kaplan Karel Klun, precej skeptičen (žaljeni posestnik je glasoval za narodnega, klerikalnega kandidata dr. Jurija Strebenca). »*Ko bi to res bilo, je vse ostre graje vredno, ker podpora je za vse unesrečene brez razločka ali so klerikalci ali liberalci ali indiferentni.*«¹¹ Že teden dni pozneje je *Slovenski narod* pisal: »*Če je g. Vesteneck res tako postopal, mora ga slavna vlada v preiskavo deti in ostro kaznovati, ako kolikaj gleda na politično dostojnost in zakonito vedenje svojih višjih uradnikov in neče, da bi hujše delali z narodom kakor turški paše. Mi pravimo, če je res, in čakamo, kako se bode stvar razpravila. Ako se je g. Vesteneck res tako več kot absolutistično izrazil, zasluži njegova beseda, da v prihodnjem državnem zboru v večjo javnost pride.*«¹²

Grof Barbo je v imenu dvanajstih narodnih poslancev na 6. seji kranjskega deželnega zbora 30. septembra 1874 podal interpelacijo, naslovljeno na deželno vlado: »*Z oziroma na to, da je bila podpora po državnem zboru privoljena iz državnega zaklada po nevihti zadetim dolenskim sodržavljanom – nadalje z ozirom na postavno zagotovljeno prostost pri volitvah, – se kaže vedenje c. kr. komisarja viteza Vestenecka, po čigar govorjenji bi se smela obračati poškodovanim odločena podpora, – kot nagrada za ubogljivost pri volitvah, – in kakor da bi on smel kaznovati tistega, ki se postavne prostosti pri volitvah poslužuje ali to prostost le trdi, – se kaže vedenje tega c. kr. uradnika na dve strani zoperpostavno in sploh tako, da more vlado pri državljanih ob veljavo spraviti.*

Zato stavijo podpisani vprašanje: 1. Ali je c. kr. vlada natanko preiskala povedano dogodbo? 2. Kaj je c. kr. vlada takemu nepostavnemu vedenju svojega uradnika viteza Vestenecka nasproti storila, ali kaj hoče storiti?«¹³

Ker na interpelacijo ni bilo odgovora, je novembra 1874 sledila interpelacija v državnem zboru zoper Vestenecka kot vladnega komisarja pri volitvah v trgovinsko in obrtno zbornico in zaradi dogodka ob delitvi podpor. »*Ali Nj. ekselenca*

¹⁰ »Gospod Vesteneck«, *Slovenski narod*, 1874, št. 286.

¹¹ »Iz Ljubljane«, *Slovenski narod*, 1874, št. 146.

¹² »O g. vitezu Vestenecku«, *Slovenski narod*, 1874, št. 153.

¹³ »Deželni zbor kranjski«, *Novice*, 1874, št. 40.

vé za to po javnih listih in po interpelaciji v kranjskem deželnem zboru po najširih krogih znano dogodbo, in po kakih naredbah misli ona pomiriti nas zaradi tega, da se tako prostosti volitev nevarno ravnanje več godilo ne bo?» Interpelacijo so podpisali vsi poslanci konservativne stranke, med slovenskimi poslanci pa samo dr. Razlag in Pfeiffer ne.¹⁴

Grof Hohenwart in drugi narodni poslanci so v državnem zboru postavili ministru Lasserju vprašanje glede Vesteneckovega ravnanja pri razdelitvi podpore v Dobrniču, ki je kompromitiralo vlado. Minister je odgovoril, da se noben uradnik ni nespodobno obnašal, za morebitne nerednosti pa je kriv neki posestnik, ki se je nepoklican vmes vtikal.¹⁵

Volitve v trgovinsko in obrtno zbornico januarja 1875

Vesteneck je kot volilni komisar pri volitvah v trgovinsko in obrtno zbornico (8. januar 1875) deloval izrazito pristransko in dosegel nemško zmago. Zbornica, ki je bila dotlej v slovenskih rokah, je imela pravico pošiljati dva poslanca v državni zbor, zato se je Vesteneck z vsemi, tudi nedovoljenimi sredstvi trudil, da je pridobil v njej nemško-liberalno in nemškutarsko večino. V ta namen se je odločil vzeti volilno pravico krčmarjem, kramarjem in branjevcem, v trgovinski oddelek pa so sprejeli obrtnike, ki so prej volili v obrtni skupini.¹⁶ *Slovenec* je pisal, da naj bi Vesteneck pred volitvami vsem okrajnim glavarjem poslal neuradna pisma z navodili, kako ravnati, da bodo nemškutarji zmagali. Med drugim naj bi jim pojasnil, da volilni red obrtne zbornice ni uradna postava, zato se nanj ni treba ozirati.¹⁷

Slovenski poslanci so zaradi nezakonitega delovanja volilne komisije pod Vesteneckovim predsedstvom maja 1875 podali interpelacijo v kranjskem deželnem zboru.¹⁸ Sledila je interpelacija glede dogodkov pri volitvah na Kranjskem, ki jo je v državnem zboru na ministra za trgovino Karla Banhansa naslovil grof Hohenwart. Vlada volitev ni razglasila za neveljavne.¹⁹ Vesteneckova volilna agitacija naj bi bila po mnenju dr. Josipa Vošnjaka (Vošnjakov govor v dunajskem državnem zboru 9. 12. 1876) razlog, da je Vesteneck dobil mesto okrajnega glavarja v Litiji.²⁰

Položaj okrajnega glavarja naj bi bil samo ena od stopničk kariernega vzpona ambicioznega Vestenecka, je marca 1875 trdil *Slovenec*. »Mladič se slane cedé po zlatem zavratnem robcu okrajnega glavarja, ki je še srednja stopnja med njegovo sedanjo in – deželnim predsedništvom. Ali bo dobil svojo plačo, ali ne, to še danes ni znano. Ko bi pa sedanje ministerstvo imelo še dolgo sedeti na svojih sedežih, bi se mi nikakor ne smeli čuditi, če bi nekega dne slišali, da je ta mladi,

¹⁴ »Z Dunaja. 26. nov.«, *Slovenec*, 1874, št. 141.

¹⁵ »Interpelacije naših poslancev in ministrski «odgovori»«, *Slovenec*, 1875, št. 23.

¹⁶ »Volitve v kupčijsko zbornico«, *Slovenec*, 1874, št. 145.

¹⁷ »Vesteneck in volitve za kranjsko kupčijsko zbornico«, *Slovenec*, 1875, št. 26.

¹⁸ »Interpelacija narodnega poslanca g. K. Rudeža in tovarišev«, *Slovenski narod*, 1875, št. 105.

¹⁹ »Zopet ni vse skup nič!«, *Slovenec*, 1875, št. 35.

²⁰ »Okrajni glavar Vestenek pred državnim zborom«, *Slovenec*, 1876, št. 147.

pa silni kušar postal c. kr. glavar, čez nekaj časa pa, da je zlezel na stol deželnega predsednika kranjskega.« Vesteneck naj bi se po mnenju *Slovenca* podal na Dunaj, da bi s pomočjo svojega tasta ministru za trgovino Banhansu pojasnil ozadje Hohenwartove interpelacije, deloma pa tudi zato, da bi prejel primerno plačilo za svoje ravnanje.²¹

Ljubljanski dopisnik *Neue freie Presse* je poročal, da imajo imenovanja novih okrajnih glavarjev na Kranjskem političen pomen. Glavarja Pajk in Schwitzhoffen sta bila upokojena, kar nista znala »ustaviti klerikalne in narodne agitacije«, »znana energična moža« Fladung in Vesteneck pa bosta temu kos.²²

Okrajni glavar v Litiji

Vesteneck je kot okrajni glavar v Litiji deloval izrazito pronemško in protislovensko, v skladu s programom nemško-liberalne Ustavoverne stranke (Verfassungstreue Partei).²³

Novice so novembra 1875 zapisale, da Litijčani pogrešajo prejšnjega glavarja Janeza Pajka, »skušenega moža, do katerega so kmetje veliko zaupanje imeli zato, ker se je dalo ž njimi v mnogih zadevah prav po očetovsko pogovoriti«. »On je tudi mož, kateri se je vedno postave držal, če tudi včasih natančen in oster pri nas ni nikoli propagande delal za nemčurstvo. In čuda! ravno on, ki se je tudi pri glasovitih volitvah za kupčijsko zbornico postavnega reda držal in po županih razdelil volilne liste, – on, še močan in delaven, moral je nehoté umakniti se mlademu vitezu Vestenecku, ki je pod ščitom pokojnega ministra Banhansa in deželnega predsednika viteza Widmanna priboril kupčijski zbornici nemčursko večino po beričih.«²⁴

Novembra 1875 je Vesteneck članom okrajnega šolskega sveta, ki niso razumeli nemško, prepovedal uradovanje v slovenščini.²⁵

30. novembra 1875 naj bi se na Vačah začel misijon. Vesteneck je pisal deželni vladi, da v litijemskem okraju razsaja epidemična vratna davica (*difteritis*), načrtovani misijon pa bo bolezen razširil, saj se tam shaja veliko ljudi. Vlada je odgovorila, da zadeva spada v delokrog okrajne policije, ki je pod poveljstvom okrajnega glavarstva. Okrajno glavarstvo je v zadnjem trenutku iz »policijsko-zdravstvenih razlogov« misijon prepovedalo. Ker na Vačah nihče ni zbolel za vratno davico in ker okrajni glavar ni prepovedal sejmov na Vačah 30. novembra in 1. decembra, se je vaški župnik pritožil pri deželni vladi. Deželni predsednik je misijon prepovedal, češ da so nedavno zopet trije umrli za davico, kot je javil glavar Vesteneck. Župnik se je obrnil na knezoškofijski ordinariat in prosil za intervencijo na ministrstvo za

²¹ »Vesteneck in volitve za kranjsko kupčijsko zbornico«, *Slovenec*, 1875, št. 26.

²² »V [N. fr. Presse]«, *Slovenec*, 1875, št. 103.

²³ Glej tudi: Gardelin, *Okrajno glavarstvo Litija*, str. 579–603.

Litija je imela v tem času status trga in okrog 400 prebivalcev. Sedež okraja je postala z ustanovitvijo litijskega okraja leta 1868.

²⁴ »Iz Litijskega okraja 5. nov.«, *Novice*, 1875, št. 45.

²⁵ »Iz litijskega okraja, 12. nov. (Naš okrajni glavar pa šolstvo)«, *Slovenec*, 1875, št. 135.

bogočastje. Deželna vlada je v Litijo 2. decembra poslala zdravstvenega svetovalca viteza dr. Emila Stöcklna, da se prepriča, da na Vačah ni epidemične bolezni. Naposled je bil misijon dovoljen.²⁶

Okrajno glavarstvo v Litiji je konec leta 1875 sprejelo odločitev, da krajani šentviške okolice zaradi velike umrljivosti ne smejo več pokopavati mrličev na pokopališču v Šentvidu. Za druge občine je bilo treba do 1. decembra (v treh dneh) urediti novo pokopališče v Velikem Gabru, kar pa je oteževal sneg. Umrli je otrok, vendar Vesteneck ni dovolil očetu njegovega pokopa v Šentvidu, čeprav pokopališča v Velikem Gabru še ni bilo. Župnik se je pritožil na knezoškofijo in deželno vlado, ki naj bi ovrgli nezakoniti ukaz. *»A po naši misli to še ni dovolj, marveč je slavna deželna vlada dolžna reč naznaniti dalje, da tudi ministerstvo izve, kako se v našem okraju godi, odkar smo otroka dobili za okrajnega glavarja. Ljudje se resno poprašujejo, koliko časa se bo še v Litiji šopiril Vesteneck, ki je že tako očitno pokazal, da služi okrajnega glavarja ni kos?«*²⁷

Ljubljanske turnarje, ki so 25. junija 1876 napravili izlet na Sveto Goro in v Zagorje, je spremljal Vesteneck z dvema žandarjema, ki sta imela bodali na puškah. Vesteneck naj bi turnarjem že dva tedna prej pismeno jamčil, da ne bodo »tepeni« (kot med incidentom med Slovenci in nemškutarji 23. maja 1869 na Jančah in v Vevčah). Na priporočilo župnika Kosmača se ljudje na okrog dvajset turnarjev niso posebej ozirali.²⁸

Vesteneck je junija 1876 posegel v volitve šolskega sveta v Šentvidu pri Stični. Vse občinske zastopnike je 1. julija 1876 povabil k nekim volitvam v Stično. Nekaterim županom je že prej naznanil namen volitev, šentviški župan pa je dobil vabilo le dan pred volitvami. Šolski svet je naznanilo novih volitev prejel 2. julija (po končanih volitvah), Vesteneck je predsedoval prvi seji šolskega sveta, čeprav bi svet moral izvoljene člane naznaniti okrajnemu glavarstvu in okrajnemu šolskemu svetu.²⁹ *Slovenec* je bil zaradi poročila o Vesteneckovem ravnanju pri ustanovitvi šole zaplenjen.³⁰

Razlog, da se je šola v Velikem Gabru odcepila od Šentvida, je bil po mnenju poslanca Karla Kluna (seja deželnega zbora 28. 9. 1878) Vesteneckova podpora županu v Velikem Gabru. Šola v Šentvidu je bila namreč kakovostna in dovolj velika, saj so bili na njej trije učitelji. Župan v Velikem Gabru ni skliceval sej.

Vesteneck je z grožnjo kazni prepovedal podpisovanje peticije proti šoli v Velikem Gabru (Podgabru). V kranjskem deželnem zboru je zagovarjal novo šolo z obsežnostjo šolskega okraja. Ljudje naj se ne bi upirali ustanovitvi šole, župani so ga za njo prosili. Vladni svetovalec Hočevar je povedal, da se šola ni mogla prej ustanoviti zaradi ugovorov občin, kar je bilo v nasprotju z Vesteneckovimi trditvami.

²⁶ »Iz Litijskega okraja. 2. dec. (Prepovedan misijon)«, *Slovenec*, 1875, št. 143, in »Iz litijskega okraja, 3. dec.«, *Slovenec*, 1875, št. 144.

²⁷ »Iz šentviške okolice«, *Slovenec*, 1875, št. 150.

²⁸ »Ljubljanski nemškutarski turnerji«, *Slovenski narod*, 1876, št. 145.

²⁹ »Iz Dolenjskega, 20. avgusta«, *Slovenec*, 1876, št. 97.

³⁰ »Konfisciran je bil zadnji (Slovenec)«, *Slovenec*, 1876, št. 98.

Litijski notar dr. Luka Svetec³¹ je potrdil navedbe Karla Kluna. Tudi k njemu so hodili ljudje, da jim je napisal pritožbe, vendar je Vesteneck vse peticije prepo-vedal. Svetec je poudaril, da ne želi nič drugega, kot da bi se z ljudmi ravnalo bolj človeško, kot to dela Vesteneck. Ta je na obtožbe odgovoril, da so kmetje proti vsemu, če morajo kaj plačati.³²

Slovenec, ki je pisal, da je bila šola v Velikem Gabru Vesteneckova zamisel, da so prošnjo zanjo pripravili samo v Velikem Gabru, ki so se s pomočjo šole nadejali dobiti novega duhovnika, in da naj bi bila nova šola zoper voljo prebivalcev Biča, Malega Gabra, Malih in Velikih Dol, Gombišča in drugih krajev,³³ je bil zaplenjen. Karel Klun je v imenu narodnih poslancev na deveti seji kranjskega deželnege zbora 11. oktobra 1878 podal interpelacijo zaradi zaplembe *Slovenca*. »Kako se ujema z načeli konstitucijske države, da se slovenskim listom ne dopušča presojevanje c. kr. vradnikov in služabnikov, čeravno jim podaja postava vsa sredstva braniti se neresničnih napadov?«³⁴

O Vesteneckovem vtikanju v litijski cestni odbor je poročal dr. Vošnjak na seji državnega zbora 9. decembra 1876, dr. Luka Svetec pa na seji kranjskega deželnege odbora 16. septembra 1878. Vesteneck je na vsak način želel priti v cestni odbor in nato postati njegov načelnik. Pri prvih volitvah mu je spodletelo. Deželna vlada je volitve razglasila za neveljavne in razpisala nove volitve. Na drugih volitvah je bil Vesteneck po zaslugi agitiranja in pritiskov izvoljen v odbor, ki pa ga ni imenoval za predsednika. Volitve so bile nato razpisane že tretjič. Župane, ki so volili cestni odbor, je Vesteneck poskušal pridobiti z grožnjami. Zlasti se je spravil na litijskega župana, po poklicu gostilničarja, ki je župansko funkcijo že 16 let opravljal brezplačno. Vsem svojim uradnikom je z okrožnico prepovedal zahajati v njegovo gostilno. Uradnike je ustrahoval, začela so se prestavljanja in disciplinske preiskave. Vestenecku ponovno ni uspelo, saj so jezni odborniki 25. novembra izvolili »neodvisen« odbor.³⁵

Na volitvah junija 1877 so bili na Vesteneckovo priporočilo za volilne može v več srenjah litijskega okraja izvoljeni ljudje, ki v teh občinah niso imeli volilne pravice. Sam Vesteneck je bil tako izvoljen v Zagorju, baron Benno Taufferer pa v Lučah. Slovenci so ugotovili, da Vesteneck in Taufferer, ki sta imela volilno pravico v veleposestniški kuriji, ne bi smela voliti v mestih in kmečkih občinah.³⁶

³¹ Luka Svetec, eden od voditeljev slovenskega narodnega gibanja, je bil rojen leta 1826 v Podgorju pri Kamniku. Po gimnaziji v Ljubljani je študiral pravo na Dunaju. Študij je zaključil leta 1853. Služboval je v raznih krajih. Leta 1863 je postal namestnik deželnege odbornika, nato deželni odbornik iz kurije mest, trgov in trgovske zbornice. Leta 1864 je kot poslanec deželnege zbora na sejah začel govoriti slovensko, čeprav je bil uradni jezik nemški. Tudi kot poslanec v dunajskem državnem zboru si je prizadeval za enakopravno vlogo Slovencev v Avstro-Ogrski. Leta 1869 se je upokojil. Leta 1873 se je preselil v Litijo, kjer je postal notar. V Litiji je živel do smrti leta 1921.

³² »Deželni zbor kranjski / Peta seja 28. septembra«, *Slovenec*, 1878, št. 107. – Vesteneck je januarja 1879 postal častni občan v Velikem Gabru (»G. Vesteneck«, *Slovenski narod*, 1879, št. 16).

³³ »Iz šentviške okolice 4. oktobra«, *Slovenec*, 1878, št. 110.

³⁴ »Deželni zbor kranjski. Deseta seja 11. oktobra«, *Slovenec*, 1878, št. 113.

³⁵ »Okrajni glavar Vestenek pred državnim zborom«, *Slovenec*, 1876, št. 147, in »Deželni zbor kranjski. Druga seja. 16. sept.«, *Slovenec*, 1878, št. 102.

³⁶ »Narodni volilni možje«, *Slovenski narod*, 1877, št. 146.

Ko mu je to dr. Bleiweis očital, se Vesteneck ni posebej trudil zagovarjati, podobno je bilo na II. seji kranjskega deželnega zbora 16. septembra 1878 tudi glede očitkov slovenskih poslancev Svetca, Vošnjaka in Navratila, zato je *Slovenec* zapisal: »... imel je tisti cinični smeh, ki ga nahajamo pri porednih pobalinih, ki so kako burkljarijo naredili, pa srečno pete odnesli in se čutijo na varnem. Prav površno je sicer nekoliko odgovoril, pa vse njegovo zagovarjanje je bilo ničevo, prazno.«³⁷

Zlasti oster je bil Svetec, ki je v poročilu o volitvah v trebanjskem volilnem okraju poleg Vesteneckovega poskusa prevzema cestnega odbora omenil, da je Vesteneck pred volitvami nekemu volivcu obljubil denar in celó kočijo, v volilnem zapisniku je hotel imeti tudi železničarje, ki so pa bili na levem bregu Save in niso spadali v litijsko občino. Poštar v Litiji ni plačeval davka in zato ni volil, Vesteneck ga je želel imeti med volivci, zato mu je rekel, naj prijavi davčno napoved. Pa volitvah pa mu je predlagal, naj prosi, da se mu naloženi davek odpusti. Dr. Eržen, ki je fizično napadel pisarja in organista Zalokarja in rekel, da ne bo zdravil tistih, ki ne volijo nemčurjev, je pri komisijah hodil naokrog z biriči in s cesarsko kapico na glavi ter udrihal po »farjih«. »Po volitvah se je začela maščevalna vojska. Dr. Eržen je pretepel občinskega tajnika, ‹ustavovernim› volilcem se je prizanašalo z izterjevanjem davka, če pa je kak naroden volilec prišel prosit za podaljšanje obroka, se mu je reklo: ‚pojdi k Šegaču (narodnemu županu) ali k notarju.‘ ...« Sploh ni bila volitev nič drugega kakor boj.³⁸

»Vesteneck na vse te hude tožbe ne ve nič drugega odgovoriti, kakor da je vse to le ‹trač› – prazne čenče (sme). Edino glede Eržena opomni, da je bil kaznovan za dejanje. Opomni tudi, da se mu je na dan volitve gosp. Svetec kot predsednik volilne komisije zahvalil za nepristransko vodstvo volitve.« Svetec je dejal, da je bil Eržen kaznovan samo po zaslugi novega deželnega predsednika viteza Kaline, Widmann tega ne bi storil. Vesteneck se je trudil, da bi Eržena rešil pred pravično prisojeno kaznijo. Za vodstvo volitev se je Vestenecku zahvalil, ker ni ravnal tako nezakonito, kot je bilo pričakovati glede na njegovo prejšnje vedenje. Če pa bi nameraval glede volitev postaviti kak predlog, bi bil lahko le ta, naj Vesteneck in njegovi uradniki zaradi ravnanja pri volitvah pridejo v disciplinsko preiskavo. Predsedniku vitezu dr. Kalteneggerju je bil takšen predlog neprimeren za deželni zbor. V Vesteneckov bran je stopil Karel Dežman: Svetec je pošten mož, vendar sumničenje državnih uradnikov ni primerno za deželnega poslanca.³⁹

Slovenec je bil zaradi dopisa »Iz trebanskega volilnega okraja« zaplenjen,⁴⁰ prav tako njegova naslednja številka zaradi uvodnega komentarja »Kdo davke povikšuje?« in dopisa »Z Hribov litijskega okraja«.

Dopisnik iz trebanjskega volilnega okraja je 6. junija namigoval na podkupovanje volivcev in omenil, da med uradniki, ki so na dan volitev vozili po okraju in agitirali za nasprotno stranko, niso bili izvzeti okrajni glavarji.⁴¹

³⁷ »Obnašanje naših nasprotnikov«, *Slovenec*, 1878, št. 102.

³⁸ »Deželni zbor kranjski. Druga seja 16. sept.«, *Slovenec*, 1878, št. 102.

³⁹ »Deželni zbor kranjski (Konec druge seje 16. septembra)«, *Slovenec*, 1878, št. 103.

⁴⁰ »Zadnji ‹Slovenec›«, *Slovenec*, 1877, št. 64.

⁴¹ »Iz trebanjskega volilnega okraja, 6. junija«, *Slovenec*, 1877, št. 63.

Slovenčev članek »Kdo davke povikšuje?« je bil napisan kot odgovor na pisanje *Laibacher Tagblatta* o visokih davkih, za katere naj bi bila kriva narodna večina v kranjskem deželnem zboru, in o zapravljanju deželnega denarja (za novo norišnico, šolo na slapu, popotnega učitelja za kmetijstvo). Pisec omenja, da je deželni zbor večkrat odklonil peticije uradnikov za povišanje njihovih plač zaradi slabega stanja v deželni blagajni in dejstva, da so bili uradniki dovolj dobro plačani. Poslanec Vesteneck se je potegnil za uradnike s predlogom za novo organizacijo uradniških služb. Petnajst uradnikov mu je napisalo zahvalnico, ki so mu jo trije uradniki osebno prinesli v Litijo. *Laibacher Tagblatt* je v tem času – bližale so se deželnozborske volitve – napadal slovensko večino v deželnem zboru in hvalil Vestenecka in ustavoverno stranko. »Se ve da, tačas je veljalo, pridobiti si uradnike, tačas se *«Tagblattu»* in nemčurjem deželna kasa ni nič smilila, sedaj pa pred volitvami se liže zopet davkoplačevalcem, in upije nad norišnico, ktere se narodna stranka izogniti ni mogla, kolikor rada bi se bila tega bremena odkrižala.«⁴²

Litijski dopisnik je Vestenecku v isti številki *Slovenca* očital, da je leta 1876 izterjal davke z eksekucijo. »... dasiravno je bila spomlad jako huda, je vendar romal vojak od hiše do hiše. Nobena prošnja ni bila uslišana. Dolgo dolgo že nebeden okrajni glavar razun sedanjega ni pošiljal vojakov po naših hribih, pa so vendar ljudje davke odrajtovali.«⁴³

Narodni poslanci so 28. septembra 1878 proti Vestenecku zaradi ustrahovanja pri volitvah v Trebnjem in odstavitve poštarja Čoža vložili interpelacijo v deželnem zboru. Pri istih volitvah je Vesteneck nagovarjal poštarja Janeza Čoža v Sv. Roku poleg Šentvida, naj kot državni uradnik glasuje za vlado. Ta mu je odgovoril, da bo po svoji vesti volil narodne poslance. Vesteneck mu je zagrozil, da bo izgubil službo. Po volitvah, ki so bile naslednjega dne, je poštni komisar preiskal Čožovo pisarno, a ni našel nepravilnosti. Julija 1877 je poštna direkcija iz Trsta Čožu odpovedala službo.⁴⁴

Vesteneck je novembra 1880 župane obvestil o novih volitvah v cestni odbor. Nekaterim županom je sporočil, naj pridejo na volitve s svetovalci, nekaterim narodnim županom pa, da so povabljeni samo oni. Da se ne bi mogli udeležiti volitev, je k nekaterim narodnim županom na dan volitev 12. novembra poslal na dom davčnega eksekutorja in žandarja, ki sta jim rekla, naj gredo z njima rubit zaradi neplačanih davkov. Na Kolovrat vabila za volitve sploh ni poslal. Grof Anton Pace se je pritožil deželni vladi v Ljubljani. Zbralo se je 43 volivcev. Vesteneck je prejel 30 glasov, preostali pa vsak manj kot polovico. Luka Svetec je od vladnega komisarja grofa Gustava Chorinskega zahteval razglasitev volitev za nezakonite, ker kolovraški župan še povabljen ni bil, njegovi trije glasovi pa bi lahko vplivali na to, da bi nekateri kandidati dobili več kot polovico glasov.

Nove volitve so bile napovedane za 19. novembra. Potekala je silovita agitacija, pri kateri naj bi sodelovali tudi biriči. Prišlo je 53 volivcev, ki so izvolili Vestenecka, kandrškega župana Obreza, trboveljskega župana Selana in kresniškega

⁴² »Kdo davke povikšuje?«, *Slovenec*, 1877, št. 64.

⁴³ »Z Hribov litijskega okraja, 10. junija (Izvirni dopis)«, *Slovenec*, 1877, št. 64.

⁴⁴ »Deželni zbor kranjski / Peta seja 28. septembra«, *Slovenec*, 1878, št. 107.

župana Spunta (vsi trije so bili Vesteneckovi podporniki), Janeza Jeretina iz Gradca, litijskega župana Alojzija Koblarja in grofa Paceta.

Slovenec piše, da je Vesteneck želel postati načelnik cestnega odbora. Glede na velike obveznosti načelnika in hribovit teren pa bi v tem primeru trpeli njegovi uradniški posli. Če bi na okrajnem glavarstvu lahko shajali brez glavarja, bi očitno dokazovalo, da je bilo tam zaposlenih preveč uradnikov.⁴⁵

Deželna vlada je decembra 1880 razpustila litijski cestni odbor. »Upamo, da se bodo nove volitve vršile svobodno in da bo skoraj konec pritiska, ki si ga dovoljuje litijski okrajni glavar« je poudaril *Slovenec*.⁴⁶

Po sklepu nemške večine v deželnem zboru je Vesteneck konec leta 1879 v okrajnem šolskem svetu s pomočjo višnjegorskega barona Bena Tauffererja zahteval uvedbo nemščine v trirazredni šoli v Litiji. Prišlo je do hudega razdora v šolskem svetu. »Kako dolgo bodo še Vesteneki terorizirali in agitirali na Kranjskem in ali res smejo proti ustavi in paragrafu 19. početi, kar se jim ljubi? Minister Taaffe je rekel: «Slovani se ne smejo na steno pritiskati!» Ali je Vestenek pa višje od svojih predstojnikov? On se protivi celemu ministerstvu in v svojej slepej strasti seje povsod razdor in nemir!«⁴⁷

Avgusta 1880 so petdesetletnico cesarja Franca Jožefa I. v Litiji praznovali z razsvetljavo trga. Namesto 18. avgusta kot v drugih krajih je bilo praznovanje v nedeljo, 22. avgusta. Vesteneck je namreč povabil ljubljanske strelce in »tiste slavne *«liedertaflerje», ki so na Šmarnej gori kakor zulu-kafri hodili«* (tj. člane nemškega moškega pevskega društva Laibacher Liedertafel). Litija je bila slovesno okrašena s cesarskimi zastavami. Narodne zastave so bile redke. »Da slovesnost res nij bila jedino cesarju namenjena, vidno je iz tega, ka je na jutro omenjenega dné v Litiji vse molčalo, a ko pridrdra ob ¼ na 12 brzovlak sè strelci, zadoni godba ter sliši se od vseh stranij bobnenje in grmenje možnarjev.« Nemškutarji in Nemci so pripravili svojo proslavo na strelišču, na kateri Slovencev ni bilo, »ker je preveč dišala po prusaštvu, kakor ga na Dunaji oznanjuje *«N. Fr. Presse»*«. Zvečer so se strelci in druga družba v spremstvu domače godbe vrnili na trg. V vseh oknih so gorele luči, na nekaterih hišah so viseli transparenti, na hiši notarja Svetca je visel velik orel s cesarjevo podobo v sredini. Zlasti slovesno so bile okrašene stavba okrajnega glavarstva, županova hiša, hiša gospe Jenkove. poslopje c. kr. sodnije in železniška postaja. »Igrali so vse, samo one ne, kar bi se bilo spodobilo, namreč *«cesarske himne»* – akoravno so videli viseti tu in tam podobo Nj. veličanstva.« »Cesarsko pesem« so zaigrali pred poslopjem c. kr. okrajnega glavarstva šele na zahtevo nekega narodnega uradnika. Za varnost je skrbelo enajst žandarjev. »Res imenitna družba, katera broji tako učene osebe in katera potrebuje jednajst žandarmov za svoje varstvo, menda za to, ker so bili *«liedertaflerji»* poleg. Pa jih nij bilo treba, žandarmov, pri nas ne.«⁴⁸

⁴⁵ »Iz litijskega okraja, 25. nov. (Vesteneck pa cestni odbor Litijski)«, *Slovenec*, 1880, št. 132.

⁴⁶ »Cestni odbor litijski«, *Slovenec*, 1880, št. 142.

⁴⁷ »Vestenek kot politični agitator«, *Slovenski narod*, 1880, št. 1.

⁴⁸ »Iz Litije 25. avg. (Izvirni dopis)«, *Slovenski narod*, 1880, št. 196, »Iz Litije 31. avg. (Izvirni dopis)«, *Slovenski narod*, 1880, št. 203, in »O praznovanji 50letnice cesarjeve«, *Slovenec*, 1880, št. 94.

24. avgusta 1880 je deželni vladni svetovalec grof Chorinsky na Sveti gori preiskoval pritožbe faranov zoper okrajnega glavarja Vestenecka in okrajni šolski svet, ki sta hotela, da bi otroci iz večjega dela fare hodili v oddaljeno šolo v Šentlambertu.⁴⁹

26. avgusta 1880 je bil z zlatim križcem odlikovan šentviški kirurg Lukan. V Stični so priredili slavnost, na kateri se je zbralo večje število ljudi, med drugim župani, ki večinoma niso znali nemško. Vesteneck je odlikovanca Lukana nagovoril v nemščini in sklenil svoj govor s »hoch« v cesarjevo slavo, prisotni narodnjaki pa so mu odgovorili s klici »živio«. Na pojedini so »nemčurski privrženci in klečeplazi« napivali Vestenecku, narodnjaki pa niso vzdignili kozarcev. Na vsako napitnico Vestenecku je litijska godba zaigrala »Cesarsko pesem« (državno himno).

Poročilo litijskega dopisnika v *Slovenskem narodu* razkriva razcepljenost prebivalstva med Slovence in Nemce in nemškutarje. Slovenski vseučiliščnik je izrekel napitnico v čast slovenskim županom, ki so iskreni Slovenci, pa tudi poštene Avstrijci, in v čast slovenskemu narodu. Baron Rosshütz je nazdravil v čast kranjski deželi: »Gospoda! Bog živi našo kranjsko deželo!« »Na to smeh in smeh. No to pač dobro vemo, kateri duh je tako naenkrat razsvetlil g. barona, da je <tako pametno> zinil! Odveč je, da tu omenim, kaj je mislil govornik s tem: negirati Slovenstvo.« Sledile so nove napitnice v Vesteneckovo čast. Slovenec P. je v daljšem nagovoru omenil, da se je Slovencem na Kranjskem godila krivica. »Cesar pa nam je s tem največjo milost skazal, da nam je dal za deželnega predsednika g. Winklerja, kri naše krvi, list naše gore, moža, ki je vsem pravičen. Bog ga živi mnogaja leta!« – »Narod bi je jako navdušen; burno neprenenjajoči, živio – klici so grmeli iz mladih in starih grl narodnjakov. Nemčurji pa so bili tihi. Kar smo po pravici pričakovali, to se nij zgodilo. Ako je godba Vestenecku toliko in tolikrat igrala cesarsko himno, ali se to ne spodobi namestniku cesarja? Ali nij to demonstracija proti vladi? Kako se more kaj takega zgoditi vpričo c. kr. okrajnega glavarja?« Višnjegorski učitelj Janko Skerbinec (1841–1928), nekoč zaveden Slovenec, ki je postal Tauffererjev prijatelj (v slovenskih časnikih imenovan tudi »Višenski Ciceron«), je dejal, da nekateri hočejo politizirati. Ni res, da bi se Slovencem pod Avstrijo kdaj krivica godila. »Ad captandam benevolentiam« je nazdravil Vestenecku, ki je bil v čislih v vsem stiškem okraju. Po Skerbinčevi napitnici je godba zopet zaigrala »Cesarsko pesem«.⁵⁰

Po mnenju *Slovenskega naroda* naj bi bil Vesteneck avtor »psovalnih« člankov z naslovom »Aera Winkler in Krain«, ki so bili poleti 1880 objavljeni v dunajskem liberalnem časniku *Wiener Allgemeine Zeitung*. Vesteneck naj bi poskušal s članki spraviti iz dežele deželnega predsednika Andreja Winklerja,⁵¹ »kakor je nekdaj res posrečilo mu se barona Wurzbacha s članki in dopisi v <Tagespost> s predsedniškega stola vreči. (Vestenecka, to se ve da, informirajo in hujskajo ljubljanski njegovi somišljeniki, mej temi možje, deželnemu predsedniku v najbližnji bližini bivajoči.« V članku, objavljenem 14. 8. 1880, je polno laži o deželnem glavarju Winklerju: da

⁴⁹ »Disciplinarna preiskava proti Vestenecku«, *Slovenski narod*, 1880, št. 201.

⁵⁰ »Iz Zatičine 5. avgusta (Izvirni dopis)«, *Slovenski narod*, 1880, št. 182.

⁵¹ Andrej Winkler (1825–1916), deželni predsednik v letih 1880–1892.

pozna samo goriške postave, ves čas tiči z dr. Vošnjakom in drugimi slovenskimi poslanci (*Slovenski narod*: »in vendar je minil po cel teden ko nij z nobenim slovenskim poslancem govoril!«), da hoče uničiti nemške Kranjce, ki zaradi tega odhajajo iz Kranjske. O sebi naj bi Vesteneck zapisal: »*Desgleichen einige Bezirkshauptmänner, die auch jetzt ihre verfassungstreue Gesinnung nicht verläugnen wollen und allen voran der Littaiier Bezirkshauptmann dr. v. Vesteneck, der seine mannhaftige Haltung in der letzten Landtagssession mit einer «Beförderung» nach Bosnien büssen soll.*« Slovenski narod je pristavil: »Nu, če pojde V. res v Bosno, vemo vsi, da so še tudi druge njegove mizerije, ki ga ženó s Kranjskega.«⁵²

Župnik Anton Trepal na Kopanju je oktobra 1880 v *Slovincu* objavil svoj dopis na litijsko okrajno glavarstvo in Vesteneckov odgovor nanj. Trepal je 6. oktobra pisal v Litijo: »Pošljem slavnemu c. kr. okrajnemu glavarstvu Litijskemu priložene izpiske s ponižno opombo, da podpisani zahteva od 16. okt. t. l. vse uradne dopise sl. c. kr. okrajnega glavarstva Litijskega v slovenskem jeziku pisane mu pošiljati.« Vesteneck je Trepalu 15. oktobra odgovoril, da župnijski uradi vodijo matrike v imenu države in zato delujejo kot državni organi, katerih delovni jezik v notranjem prometu je nemški.

Trepal je v komentarju korespondence poudaril, da so na Primorskem, Hrvaškem in v Istri duhovniki in uradniki, ki ne obvladajo nemščine. Cesar je odgovarjal posameznim narodom v njihovih jezikih, le nekateri uradniki niso bili do Slovencev pravični.⁵³ 19. člen temeljnega državnega zakona o splošnih pravicah državljanov je namreč omogočal uporabo slovenščine v poslovanju deželnih uradov.

Slovenec je objavil mnenje, da so farni zapisniki ali matrike zgolj cerkveni. Država jih uporablja, ker je spoznala njihovo pomembnost in koristnost, drugače bi bila prisiljena sama poskrbeti za pisanje tovrstnih zapisnikov. Vprašanje, v katerem jeziku naj se pišejo zapisniki, je torej zgolj notranje cerkveno vprašanje.⁵⁴

Poslanec v kranjskem deželnem zboru

Vesteneck je bil za poslanca v kranjskem deželnem zboru izvoljen na nadomestnih volitvah v veleposestniški kuriji 29. februarja 1876, torej v letu, v katerem je izpolnil pogoje, da je smel kandidirati (dopolnjena starost 30 let).

Vesteneckov prvi nastop v deželnem zboru je bil na X. seji 7. aprila 1876. Skupaj s Karlom Dežmanom je nasprotoval nastavitvi Riharda Dolenca za vodjo in učitelja na sadjerejski in vinorejski šoli na Slapu, a s svojimi argumenti ni bil uspešen. Zavrnila sta ga poslanca Matej Lavrenčič in dr. Valentin Zarnik, ki je bil poročevalec finančnega odseka.⁵⁵ Sprejet pa je bil Vesteneckov predlog, naj deželni odbor predloži poročilo o deželnih zadevah do prihodnjega zasedanja deželnega zbora.⁵⁶

⁵² »Vesteneckovo novinarstvo«, *Slovenski narod*, 1880, št. 187.

⁵³ Anton Trepal, »Poslanica«, *Slovenec*, 1880, št. 118.

⁵⁴ »Duhovščina pa slovensko vradovanje«, *Slovenec*, 1880, št. 124.

⁵⁵ »Kranjski deželni zbor. X. seja, 7. aprila«, *Slovenski narod*, 1876, št. 82.

⁵⁶ »Krainger Landtag«, *Laibacher Tagblatt*, 1876, št. 81.

V razpravi na XII. seji 10. aprila glede prošnje slovenskega dramatičnega društva za nadaljnjo podporo je Vesteneck očital slovenski večini zapravljivost v upravi, ker je namenila denar za slovenske diletantske predstave. *»Po nasvetu finančnega odseka morali bi dovoliti 20% doklade na direktne in 20% na indirektne davke. Naša stranka je v tej zadevi v prisilno stanje dejana zakaj, dokler vlada sedanja večina v dež. zboru, tako dolgo bi najraje ne dovolili ni vinarja. Pa če smo tudi prisiljeni proračun votirati, odgovornosti nemamo nobene zanj, ta ostane večini. Ko je bila naša stranka na krmilu nij se trebalo za upravne stroške in za deželni zbor višje ko 19.000 gld., sedaj je to naraslo. Zato ker se je ustanovilo mnogo uradniških služeb, pri deželnem odboru, ki so se podelile dvomljivim eksistencam.*

Kam bi prišla država, ko bi izdajala toliko novcev, kakor naša dežela, ko vendar mi ne plačamo krajcerja za pobiranje davkov, ampak nam to oskrbi država brezplačno. Pa mej vsemi izdatki je le malo za šole, za katere mi radi plačujemo. Ako pa še to, kar dovolite za šole, vspotrebljavate za to, da napadate ustavo, no to šolo vam iz celega srca privoščimo. Ali vam je ta sistema všečna ali ne, to nam je vse jedno, to pa je gotovo, da mi in naša sistema za narodni firlefanc [nem. der Firlefanz: igračarija] nemamo denarjev. Za diletantne predstave ste uže izmetalo mnogo novcev in koliko so vredne. Najboljše ste pa učinili s predlogom za zidanje nove norišnice. Zadnjikrat je dr. Bleiweis obljubil, da bode odstopili od naprave kmetijske šole na Dolenjskem, zakaj, ker se zdaj za zidanje norišnice mudi. Kaj pa je temu uzrok, ali prazno stanovanje direktorja na Studencu, za sina dr. Bleiweisa?» Deželni glavar je Vestenecka opozoril, naj se izogiba osebnim zadevam.

Vesteneck je omenil tudi spravo med mlado- in staroslovenci: *»Akoravno so rajnki Mladoslavenci se vrnili v klerikalno kraljestvo nazaj, vendar vašej večini uže smrtni zvonec doni!«*

Dr. Valentin Zarnik mu je odgovoril, da ob spravi nobena stran ni v načelih ničesar opustila: *»Videli smo pa, da ako imamo tacege energičnega in brezobzirnega protivnika pred seboj, kateremu je ljubši, da Turek zadnjega slovanskega kristijana na kolce natakne nego, da bi se pomagalo Slovanom (dobrokljči na levej), ko smo videli, da imamo opraviti s takim nemčurskim liberalizmom, rekli smo, kdor od ljudij kaj upa sram naj ga bo. (Pohvala na levej.) In to moram jaz reči, kakor se je oni dan gospod Kramarič izrazil, na smrtnej postelji bi se kesal, ko bi s takim nemškim liberalizmom držal. Ako toraj gosp. predgovornik misli, da nam uže mrtvaški zvon poje, vam rečem, gospoda moja, verjemite mi, v prihodnjem volilnem boji bomo prišli v složnih vrstah na volišče, kakor smo bili složni pri zadnjih volitvah v Ljubljani in še večja bode naša zmaga, kakor je bila pri mestnih volitvah. (Dobro! Pohvala na levej in v središči.)«⁵⁷*

Dr. Bleiweis je omenil, da se je o vsebini Vesteneckovega nastopa že več dni govorilo po ljubljanskih gostilnah. Zavrnili so njegov očitek, da je deželni zbor vrgel stran 10.000 goldinarjev za slovenske šolske knjige; knjige še niso bile prodane, ker jih ministrstvo ni odobrilo za rabo po šolah. Bleiweis je posebej ostro odgovoril na Vesteneckov osebni napad. Glede stroškov deželne uprave in deželnega gospodarstva

⁵⁷ »Kranjski deželni zbor. XII. seja«, *Slovenski narod*, 1876, št. 87.

pa je menil, da je zanje kriv dualizem; boljši bi bil absolutizem ali pravična ustava, potem bi odpadli dvojni stroški. Naposled je Vestenecka opozoril, naj se v deželni zbor obnaša, kot se spodobi za poslanca.⁵⁸ *Laibacher Tagblatt* je poročal, da je med debato o davkih nekdo z galerije Vestenecku zaklical »prismoda«.⁵⁹

Na XI. seji deželnega zbora 12. oktobra 1878 je Vesteneck v imenu šolskega odseka poročal o načrtovani spremembi zakona o ljudski šoli, ki je pravico predlagati prosilce za službe odvzel kranjskim šolskim svetom in jo prenesel na deželni šolski svet. Luka Svetec in nekateri drugi poslanci so se zaman izrekli proti predlogu šolskega odseka, ki naj bi posegal v deželno avtonomijo.⁶⁰ V odgovoru na številne očitke je Vesteneck poudaril, da okrajni šolski sveti niso sposobni imenovati učiteljev; odstranjen bo vpliv duhovščine in šolstvo na Kranjskem bo cvetelo.⁶¹ Vesteneckov predlog šolske postave je bil sprejet v odsotnosti slovenskih poslancev, ki so pred »specijelno debato« zapustili poslansko zbornico.⁶²

Na začetku leta 1879 je Vesteneck odložil svoj deželnozborski mandat. *Slovenski narod* je pričakoval, da se bo izselil iz dežele Kranjske. »Če ima ta korak takšen pomen, da Vestenek iz naše dežele odhaja, obveselila se bode te novice vsa dežela, ker malo ljudij je mej nami, ki bi bili – tako slabo spoštovani, kakor ta Vestenek. Bog ga odnesi daleč iz naše domovine proč mej brate mu Nemce! – Vivat sequens.«⁶³

Slovenski narod je leta 1879 zapisal, da Vestenecka ne vodi fanatično prepričanje, sovražnik slovenščine in nasprotnik nosilcev slovenske ideje ni postal iz navdušenja nad nemštvom. Spada med tiste ljudi, ki se dajo uporabiti kot orodje in se udinjajo močnejšemu zoper slabotnejšega. Brez vsakega idealizma in duševnega interesa služi le na ukaz in kvečjemu za svoje gmotne koristi. Vesteneck je »tipus renegata ali onega divje radikalnega vladnega sistema, ki neusmiljeno pridiguje: <zmagovalcu gre plen>«. »A on služi in dela z neko fanatično brezobzirnostjo, brezsrčno neusmiljenostjo do individualne ali objektivne pravice; majhen talent sicer, zna ipak vse svoje sile koncentrirati na gotov cilj, ne vprašavši je-li dober, etičen, moralen, pošten. In taki individui so škodljivi, oni ostrupijo politično življenje, ker v njem nemoralno – uže tako nevarno – ne kako kot legitimno v politiki proglasijo.«⁶⁴

Vesteneck je bil maja 1880 na volitvah v veleposestniški kuriji ponovno izvoljen v kranjski deželni zbor.

Julija 1880 je v deželni zbor primerjal Taaffejevo ministrstvo s črnim oblakom⁶⁵ in napadal litijski občinski odbor zaradi slabega stanja policije in nesnage v Litiji ter slovenske narodne poslance Detelo, Pfeiferja in Svetca.⁶⁶ Ob Vesteneckovi vrnitvi so v Litiji v čast njegovega pogumnega nastopa pripravili

⁵⁸ »Deželni zbori. Dvanajsta seja 10. t. m.«, *Slovenec*, 1876, št. 44.

⁵⁹ »Von der Landtagsgalerie«, *Laibacher Tagblatt*, 1876, št. 83.

⁶⁰ »Deželni zbor kranjski. XI. seja, 12. oktobra«, *Slovenski narod*, 1878, št. 241.

⁶¹ »Deželni zbor kranjski. XI. seja, 12. oktobra«, *Slovenski narod*, 1878, št. 244.

⁶² »Deželni zbor kranjski. XI. seja, 14. oktobra«, *Slovenski narod*, 1878, št. 245.

⁶³ »Gospod Vesteneck«, *Slovenski narod*, 1879, št. 3. – Vivat seguens: lat. Naj živi naslednji.

⁶⁴ »Vesteneck«, *Slovenski narod*, 1879, št. 31.

⁶⁵ »Volk Vesteneck v ovčji obleki«, *Slovenski narod*, 1880, št. 159.

⁶⁶ »Deželni zbor kranjski / Deveta seja 7. julija (konec)«, *Slovenec*, 1880, št. 76.

baklado in ovacije. Igrala je godba rudokopnega društva, ki ga je vodil Nemec Carl Werhan (Wehrhan), »kateremu je posebni pokrovitelj in tovariš po gostilnah naš <Fränzl>«. »Rada se zabavata ta dva tudi s tem, da se jim zapoje <Wacht am Rhein>. Ta pesen je tako temu društvu v čislih, da se je je knapska godba nalašč navaditi morala, da jo sedaj tukaj pri vsakej slovesnosti celo kljubu protestom slovenskih gostov igrati morajo.« Knapci so pred Vesteneckovim stanovanjem trikrat zavpili *Glück auf*. Litijčani so za počastitev izvedeli šele, ko so rudarji od Vesteneckovega stanovanja skozi Litijo »priukali«.

»To je resnična dogodba te ovacije prusijanskega privandranca, ki jo g. Fränzelnu od srca radi privoščimo. On jo je potreboval, krvavo potreboval, tako, kakor slabi gledališčni igralci klakerjev, plačanih. Da bi pa mi, pošteni in resnicoljubni Litijčanje, slavili prihod in <zasluge> tacega moža, kakor je Fränzl, ki je s ciničnim veseljem sramotil litijsko občino javno v deželnem zboru, moža, katerega črtimo iz dna duše, to more trditi in verjeti samo kak ljubljansk kazinar ali dunajsk jud. G. Vesteneck naj bode prepričan, da se ga bode litijska občina še pozno, ko njega več ne bo pri nas, spominjala kot one velike črne pike, katere je on omenjal v deželnem zboru. Take plačane ovacije, kakeršno si je on v četrtek naročil, morejo pa biti samo Fränzl-Vestenecku na čast.«⁶⁷

Mladi litijski glavar Vesteneck je bil tudi precej častilakomen. Leta 1879 je prejel najvišje cesarsko odlikovanje zaradi pospeševanja mobilizacije ob zasedbi Bosne in Hercegovine in podpore ter oskrbovanja ranjencev.⁶⁸

Slovenski narod je leta 1876 objavil notico, da naj bi se Vesteneck potegoval tudi za višjo službo v Bosni.⁶⁹

Nekaj arheoloških najdb (bronaste zapestnice in uhane), ki jih je v bližini Vač našel učitelj Franc Peruzzi, je Vesteneck leta 1877 poslal Deželnemu muzeju v Ljubljani. Naslednje leto sta začela izkopavati muzejski preparator Schulz in ravnatelj Karl Dežman. Bogastvo izkopenin je presešlo vsa pričakovanja (mdr. Vaška situla).⁷⁰ Vesteneck je bil leta 1879 med prejemniki zahvalnega pisma dunajske akademije za podporo pri raziskovanju na Kranjskem, kar je takoj objavil v *Laibacher Tagblattu*.⁷¹

Mlademu povzpetniškemu Julijusu Fränzlu vitezu Vestenecku je bila posvečena slikanica »Vesteneckovega Franceljna življenje, dejanje in bodočnost«, ki je bila objavljena v zadnji številki *Brenclja* za leto 1874. Narisal jo je najbrž domači risar, ki je iz slovanske rodoljubne zavesti izbral češko zvoneči psevdonim Pražanski. »Ker se bodo odslej podobe za <Brencljina> delale v Ljubljani, bodo še bolj izvrstne in list bo mogel od julija najprej zopet po dvakrat na mesec izhajati!«, je sicer obljubljal urednik *Brenclja* Jakob Alešovec,⁷² vendar njegov satirični list naslednji

⁶⁷ »Iz Litije 18. julija (Izvirni dopis)«, *Slovenski narod*, 1880, št. 163. – Wacht am Rein: nemška politična pesem, neuradna himna wilhelmskega Reicha.

⁶⁸ »Odlikovanje«, *Slovenski narod*, 1879, št. 132.

⁶⁹ »G. Vestenek v Bosno«, *Slovenski narod*, 1876, št. 162.

⁷⁰ »Izkopanine v Vačah«, *Slovenec*, 1927, št. 109.

⁷¹ »Iz Ljubljane 29. jan. (Izvirni dopis)«, *Slovenski narod*, 1879, št. 26.

⁷² »Brencljina: so prišle ravnokar št. 4. 5. in 6. na svitlok«, *Novice*, 1874, št. 19.

Vestenekovega Frénceljna življenje, dejanje in bodočnost.



1. Ko mlad Fréncelj se učil,
Bismark za izgleđ mu bil.



2. Potem študiral je tako-le
V mestu Građcu više šole.



3. Ej, Fréncelj, Fréncelj, si Ti to
Oboje spravil pod zemljo?



4. Pa nič ne dé! Prvi korak
V politiko ni pretežak.



5. Pridni tu so preskrbljeni,
Da bi kdo prinesel lestvo meni.



6. Dobro je, če tasta se dobi,
Ki lestvo plezajočemu drži.



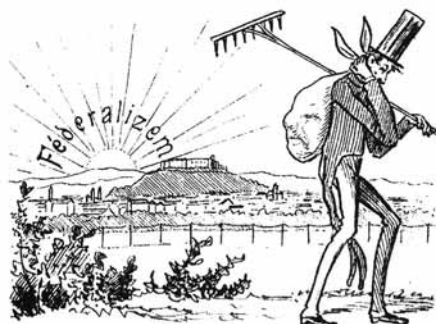
7. V vasi Dobrničeh bilo
Nekaj čudnega se zgodilo.



8. Grof Barbo mu zato podžgé,
A tast pri roki z brizgijo je.



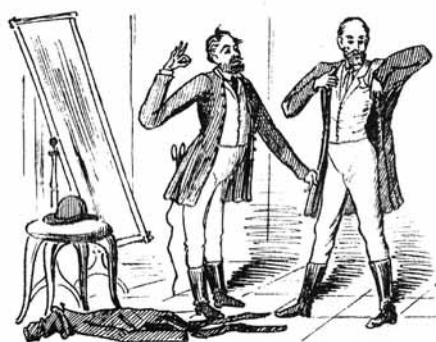
9. „Le čakajte, Slovenci, jaz
Bom dal vam eno čez obraz!“



10. Prišlo pa naše solnce bo,
Bo Fréncelj romal čez mejo;



11. Na meji prusk bo policaj
Obrnil vljudno ga nazaj.



12. Proč tedaj, frak in pinja!
Naj zurka me zdaj ogrinja!

Slika 2 a in b: Pražanski, »Vestenekovega Franceljna življenje, dejanje in bodočnost«, Brencelj, 1874, št. 13/14/15.

Figs. 2 a and b: Pražanski, "The life, activity, and future of Fränzl Vesteneck", Brencelj, 1874, no. 13/14/15.

dve leti ni izhajal. Slikanica je eno redkih del zanimivega risarja Pražanskega, ki je predstavil Vesteneckovo življenje od šolanja, pri katerem naj bi imel glavna predmeta nemčurstvo in samoljubje, njegovih študentskih razposajenosti, podpore tasta Conrada, afere z razdeljevanjem pomoči v Dobrniču in volitev v trgovinsko in obrtno zbornico. Vestenecka je narisal kot suhega nemškutarskega škrica, oblečenega v frak in s cilindrom na glavi. Tudi grablje so veljale za simbol nemškutarstva.⁷³ Na zadnji sličici je Vesteneck odložil nemškutarske atribute in si nadel narodno surko.

Trije kandidati: Dežman, Kromer, Vestenek.

(Prizor iz burke „Lumpaci Vagabund“.)



Slika 3: Franc Zorec, »Trije kandidati: Dežman, Kromer in Vestenek«, *Brencelj*, 1879, št. 12.

Fig. 3: Franc Zorec, "Three candidates: Dežman, Koromer, and Vesteneck", *Brencelj*, 1879, no. 12.

Na karikaturi v 12. št. *Brenclja* za leto 1879 Vesteneck nastopa skupaj s Karlom Dežmanom in sodnim svetnikom Franzom Kromerjem, ki sta veljala za najodločnejša nemška govornika v kranjskem deželnem zboru. Trojica, »ki se gre v mesta za poslance ponujat«,⁷⁴ naj bi bila posneta po prizoru iz Nestroyeve veseloigre *Lumpacij-Vagabund*, ki jo je leta 1875 prevedel v slovenščino Jakob Alešovec.

⁷³ Po pripovedni pesmi »Proklete grablje«, ki jo je Karel Dežman napisal v času, ko je veljal za zavednega Slovence. Pesem je bila objavljena *Koledarčku slovenskem za leto 1855*.

⁷⁴ »Brencelj» št. 12, *Novice*, 1879, št. 27.



Slika 4: Franc Zorec, »Vernih duš dan na kranjskem političnem pokopališči«, *Brenclj*, 1879, št. 8.

Fig. 4: Franc Zorec, "All Souls' Day in the Carniolan political cemetery", *Brenclj*, 1879, no. 8.

Dežman, Kromer in Vesteneck so bili neuspešni kandidati nemške stranke na volitvah novih poslancev v državni zbor sredi leta 1879. »Če je celò na Češkem, kjer biva dvoje milijonov pravih Nemcev, zavlada nekov spravedljiv duh, ki hoče dokončano videti dolgoletno borbo med obema narodoma, na naše nemškutarje ta sprememba še ni imela vpliva, oni hočejo na Dunaj poslati tri možé, ki se najbolj odlikujejo po zagrizenem sovraštvu do vsega slovenskega!«⁷⁵ Dežman, Kromer in Vesteneck naj bi bile »tri najhuje hudôbe, po katerih nikakor ni mogoče priti do sprave in mirú v naši deželi, in če bi večino tacih ljudi dobili za poslance v državni zbor, tudi v celi državi ne«.⁷⁶

Franc Zorec je na karikaturi prikazal kranjsko politično pokopališče. Dežman žaluje na grobu svojih grabelj, na nagrobnih kamnih so priimki Kromerja, Vestenecka in dr. Wurzbacha.

Na karikaturi »Frëncelj na konji« v 1. št. *Brenclja* v letu 1882, ki je delo Franca Zorca, Vesteneck zmagovito skače po dunajskem časniku *Tribüne*. Vesteneck: »Tako! <Tribüno> sem potolkel, naj mi pride zdaj le še kdo, mu bom že dal!« Poleg njega stoji »Pavliha« (personifikacija *Brencljevega* podlistka): »He, he! Kako je pa bilo pri nas v Ljubljani? K nam pridi, če imaš korajžo.«

Vesteneck je namreč tožil odgovornega urednika dunajskega časnika *Tribüne*, ki je objavil poročilo litijskega župana o tamkajšnjih ponočnih dogodkih. Med udeleženci izgrede je bil tudi Vesteneck.

⁷⁵ »Iz Ljubljane, 21. junija. (Dežman, Kromer, Vesteneck)«, *Slovenec*, 1879, št. 68.

⁷⁶ »Dežman, Kromer, Vesteneck«, *Novice*, 1879, št. 26.

Letnik XIV.

1882.

Št. 1.



Ishaja po
enkrat na mesec v Ljubljani,
kedar ga prebere in ne
konfiscira policija.

Vrednik Jakob Aléšovec.
Posamezne številke se dobivajo, če jih kaj ostane, po
30 kr. v administraciji, Ključarske ulice (pod mestnim
trgom) št. 3 v II. nadstropji.

Velja
celo leto 3 glđ., pol leta 1 glđ. 50
kr. in četrť leta 80 kr. za vsacega
brea osira na stan, narodnost in
vero.

Kdor ga bere in ga ni kupil, se bo, ako se zasači, ostro kaznoval.

Frêncelj na konji.



Frêncelj. Tako! „Tribüne“ sem potolkel, naj mi pride zdaj le še kdo, mu bom že dal!
Pavliha. He, he! Kako je pa bilo pri nas v Ljubljani? K nam priidi, če imaš korajžo!

Slika 5: Franc Zorec, »Frêncelj na konji«, Brncelj, 1882, št. 1.

Fig. 5: Franc Zorec, "Fränzl getting the upper hand", Brncelj, 1882, no. 1.

Nočni izgred v Litiji

Lep sad nemčurske Vesteneckove kulture.



Luna. Okrajni komisar litijski mora pač čuden okus o ponočni godbi (muziki) imeti, da mu je taka-le všeč in si jo še skoro naprej naroči. No, naj le dobro spi v zimski noči za pobitimi šipami!

Slika 6: »Lep sad nemčurske Vesteneckove kulture«, Brencelj, 1881, št. 2.

Fig. 6: "The Fruits of Vesteneck's Germanophile culture", Brenclj, 1881, no. 2.

C. kr. okrajnemu komisarju Gustavu Delkotu (Del Cottu), po položaju Vesteneckovemu namestniku na okrajnem glavarstvu, je pijana nemška in nemškutarska družba v noči s 6. na 7. februar 1881 razbila okna stanovanja v hiši št. 22 v Litiji. Razbitih je bilo 24 šip, škode je bilo sedem goldinarjev in 30 krajcarjev. Okna so razbijali s konci strešne opeke, kamenjem in snežnimi kepami. Med ponočnjaki je bil tudi okrajni glavar Vesteneck. Razlog za izgred je bil, da Delkot ni hotel do konca ostati v gostilni v Šmartnem pri Litiji in je prej odšel domov kot preostala družba, ki se mu je zato »maščevala«. »Ker je njegovo stanovanje sredi trga, zato je ta nered močno kalil javni nočni mir; kajti vse sosede v okolici je iz spanja vzbudil ropot projektilov in žvenketanje zdrobljenih šip,« je v prijavi na deželno vlado (deželno predsedništvo) zapisal litijski župan Alojzij Koblar. Koblarjevo prijavo sta najprej objavila dunajska časnika *Tribüne* in *Vaterland*, za njima pa tudi slovenski časniki.⁷⁷ Dunajski liberalni časniki so o litijem incidentu molčali.

⁷⁷ Alojzij Koblar, »Najnoveji Vesteneckov škandal«, *Slovenski narod*, 1881, št. 35.

Alojzij Koblar (+1885) je bil leta 1877 z veliko večino glasov izvoljen za deželnega poslanca, njegov protikandidat je bil Vesteneck (»Iz Litije 27. novembra (Izvirni dopis)«, *Slovenski narod*, 1885, št. 273).

Prepis pritožbe litijskega občinskega predstojništva so slovenski poslanci izročili ministrskemu predsedniku.⁷⁸ Vesteneckov tast Conrad pl. Eybesfeld je bil v tem času minister za kulturo in izobraževanje.

Novice so zapisale, da so Vesteneckovi privrženci hoteli nekatere priče pregovoriti, da bi molčale ali krivo pričale. Zato je bil župan Alojzij Koblar prisiljen to nezakonito početje naznaniti sodniji.⁷⁹ Koblar je prijavo na deželno predsedništvo podkrepil s pričami.⁸⁰ Ker je litijski okrajni sodnik Pleško, ki je stanoval v isti hiši kot Delkot, celoten eksces osebno opazoval (*Slovenski narod* piše, da je hotel z revolverjem streljati na razgrajače⁸¹), ni mogel delovati kot sodnik pri tej zadevi. Graško nadsodišče je preiskavo naložilo okrajnemu sodišču v Ljubljani.⁸² Okrajno sodišče v Ljubljani je kazenski postopek ustavilo, ker »hudoben namen« ni bil izpričan. Šlo naj bi za šalo, v katero je Delkot privolil.⁸³

Vesteneck je zaprosil za disciplinarno preiskavo. Sedem občin v litijskem okraju mu je poslalo zaupnice.⁸⁴ Podpise za Vestenecka sta začela zbirati Lipek in kramar in dvojni krčmar v Litiji Wakonigg.⁸⁵

Vesteneck je v *Laibacher Wochenblattu* objavil svoje videnje izgrede – pustne šale, pri kateri sam ni bil soudeležen. Na skupni večerji v gostilni Roberta Ravniharja v Šmartnem pri Litiji so se poleg njega zbrali okrajni komisar Del Cott (Delkot), okrajni zdravnik dr. Pavlič, rudniški vodja Carl Werhan, rudniški inženir Friderich Werhan ml., nadplavžar Avgust Unger, davkar Rudolf Rotter, davčni kontrolor Karl Moschner in načelnik železniške postaje Jože Babnik, pozneje sta se pridružila poštar Treo in žandarmerijski vahtmajster (stražnik) Karol Wagner. Dr. Pavliča so kmalu poklicali k nekemu bolniku. Okrajni komisar Delkot, ki je bil dan prej na plesu v Ljubljani, se je hotel posloviti, a mu je njegov prijatelj Friderich Werhan »za šalo žugal«, da mu pobije okna, če bo na tistem odšel domov. Werhan ga je pustil domov šele, ko mu je Delkot dovolil, da mu sme pobiti okna. Družba se je razšla po deseti uri. Nekateri so odšli peš domov, drugi so se odpeljali na treh vozovih (na prvem vozu Werhan st. in Griesheim, v drugem Vesteneck in Babnik, v tretjem Werhan ml. in Unger). Prva dva sta odpeljala naravnost proti domu. Friderich Werhan je ukazal svoj voz ustaviti pred Delkotovim stanovanjem in mu je na podlagi Delkotovega dovoljenja razbil s snežnimi kepami sedem zunanjih in šest notranjih manjših šip na oknih pritličnega stanovanja. Rotter in stražnik Wagner sta v tem času prišla do trga. Wagner je opazil razbita okna in spoznal bežečega Werhana ml., zato je zjutraj poslal žandarja v Delkotovo stanovanje in pri Delkotu v pisarni okrajnega glavarstva poizvedoval o dogodku in o izjavi, da je

⁷⁸ »Z Dunaja, 12. februarja«, *Slovenec*, 1881, št. 18.

⁷⁹ »Iz Litije (O glasovitem škandalu)«, *Novice*, 1881, št. 8.

⁸⁰ »Dogodki v Litiji«, *Slovenec*, 1881, št. 18.

⁸¹ »Vesteneckova afera pred ljubljansko delegirano okrajno sodnijo«, *Slovenski narod*, 1881, št. 61.

⁸² »Izpred porotnega sodišča na Dunaji / Vesteneck proti <Tribüni>«, *Slovenski narod*, 1882, št. 21.

⁸³ »Od Save 6. marca (Izvirni dopis)«, *Slovenski narod*, 1881, št. 55.

⁸⁴ »Izpred porotnega sodišča na Dunaji / Vesteneck proti <Tribüni>«, *Slovenski narod*, 1882, št. 14.

⁸⁵ »Iz Litije 19. marca (Izvirni dopis)«, *Slovenski narod*, 1881, št. 65.

Werhanu v Šmartnem dovolil, da mu razbije okna, samo da bi smel oditi spat. Delkot je izjavil, da je Friedrich Werhan priznal, da mu je razbil okna in je steklarski račun že poravnal. Ker je Friderich to storil s privoljenjem, ni šlo za kaznivo dejanje.⁸⁶

Slovenski narod je o Carlu Werhanu in njegovem sinu Friderichu Werhanu zapisal, da sta pruska podložnika, ki posebej rada v navzočnosti okrajnega glavarja in žandarskega vahtmajstra ukazujeta v javnih prostorih igrati nemško pesem *Die Wacht am Rhein*.⁸⁷

Slovenec je menil, da se tak pobalinski dogodek pričakuje od pijanih fantinov, ne pa od mož, ki bi morali bedeti nad javnim redom in varnostjo. Madež je padel na stranko, ki je Vestenecka nekaj časa častila kot voditelja. Hud udarec je zadel nemškutarijo na Kranjskem in ustavoverno politiko, ki je pustila take može za varuhe javnega reda v deželi. »Litijski paša« Vesteneck si je nakopal toliko grehov, da ga ne more nihče več rešiti, čeprav je zet ministra Conrada. »Da tak človek ne more ostati več okrajni glavar, niti v Litiji, niti kje drugje, to je jasno; da tak človek, ki se tako pobalinsko obnaša, ne more ostati več deželni poslanec, to je tudi jasno. On je politično mrtev in zapustil bo našo deželo brez časti in brez milovanja; celo njegova stranka se pri takih okoliščinah ne more javno zanj potegniti.«⁸⁸

Nemškutarji so začeli spoznavati, da si je Vesteneck, »njihov še precéj močni steber in dete prihodnosti« sam spodkopal tla in utrl pot iz dežele. Celotni njegovi največji prijatelji ne verjamejo, da bo ostal okrajni glavar, če bo preiskava potrdila pritožbo litijskega županstva. »... kaj tacega se ne godi v nobeni postavni državi, tako žaliti pravno čutje ljudstva si menda vendar nobena vlada v Avstriji ne upa, ni treba, da je ravno Taaffejeva. Vse toraj zdaj željno pričakuje od deželne vlade kranjske rešitve pritožbe litij. županstva, in pa stroge preiskave, da se krivi kazujejo, če so to zaslužili, strogo po postavi.«⁸⁹

Žandarmerijski stražnik Karol Wagner (star 37 let, »Vestenekov iskreni prijatelj«) je tožil litijskega župana in deželnega poslanca Alojzija Koblarja zaradi razžalitve časti, ker je Koblar v naznanilu deželni vladi navedel, da je bil med litijskimi izgrezniki tudi pijani Wagner. Koblar, katerega je na sodišču zastopal dr. Luka Svetec, zagovarjal pa dr. Alfons Mosche, je bil na obravnavi pred okrajnim sodiščem v Ljubljani 14. marca 1881 oproščen.⁹⁰ Državni pravdnik je vložil pritožbo na deželno sodišče v Ljubljani, ki je spoznalo Koblarja za krivega po 487 in 488 paragrafu kazenskega zakonika. Predvidena je bila zaporna kazen v trajanju enega do šestih tednov. Sodišče je upoštevalo olajševalne okoliščine, da je bilo Koblarjevo življenje dotlej neomadeževano, prav tako njegove stanovske in poslovne razmere, ter mu naložilo globo v višini 60 goldinarjev.⁹¹

⁸⁶ »Iz Litije / O glasovitem škandalu«, *Novice*, 1881, št. 8, in »Kako se Vestenek pere«, *Slovenski narod*, 1881, št. 42.

⁸⁷ »Najnovejši Vesteneckov škandal«, *Slovenski narod*, 1881, št. 35.

⁸⁸ »Dogodki v Litiji«, *Slovenec*, 1881, št. 18.

⁸⁹ »Iz Ljubljane 15. febr. (Izvirni dopis)«, *Slovenec*, 1881, št. 19.

⁹⁰ »Litijski škandal prvokrat pred sodnijo«, *Novice*, 1881, št. 11, in »Vesteneckova afera pred ljubljansko delegirano sodnijo«, *Slovenski narod*, 1881, št. 61, in Soča, 1881, št. 13.

⁹¹ »Župan, ki v uradnej pri višej svojej gosposki vloženi objavi koga neopravičeno nečastnega dejanja obdolži, stori se krivega prestopka po § 487 kaz. zak.«, *Slovenski pravnik*, 1881, št. 6, str. 172 in 176.

»Oberrihta je spoznala,
Da je Frêncelj kriv škandala;
Finfar plača štrafenge,
Pa še vse unkoštenge.

Zoper to ni več bešvera,
Urtelj ta za trdno gvéra;
Frêncelj more plačat 'fest,
Al pa v keho iti sest.

S tem borufa je končana,
K' jo naprav'la družba znana:
Gartenauer, Adamék,
Binder, Proft in Vesteneck.«⁹²

Slovo in izgred v ljubljanski kazini

Marca 1881 se je v kočevsko-ribniškem okraju razširila govorica, da bo Vesteneck prišel za okrajnega glavarja v Kočevje, tamkajšnji glavar Merg pa za okrajnega glavarja v Litijo. »Kaj smo se Ribničanje in okoličanje Kočevja sploh pregrešili, da bi nas hoteli z Vesteneckom kaznovati? Za božjo voljo prosimo slavno deželno vlado, naj nam tega ne stori! Kogar koli naj nam pošlje, le z gospodom Vesteneckom naj nam prizanese! Le tega ne!« je pisal tamkajšnji dopisnik *Slovenskega naroda*.⁹³

Vesteneck je bil aprila 1881 prestavljen na Štajersko. Maja 1881 je trgovinska in obrtna zbornica zopet dobila slovensko večino.⁹⁴

Slovenci so želeli, da bi vlada odstavila Vestenecka.⁹⁵ Prestavitev Vestenecka in deželnega glavarja viteza Kalteneggerja so uvrstili med svoje zahteve. Celo prejšnji deželni predsednik vitez Kalina se je želel znebiti Vestencka, vendar mu ni bilo mogoče priti do živega zaradi »njegovih mogočnih zvez in imenitnih pa visokih varuhov«. Pritožbe zoper njega so iz Litije in od drugod prihajale k slovenskim poslancem, ki so »zedinili so svoje moči in poslanec litijskega pa zatiškega okraja [op. najbrž Luka Svetec] je bil prevzel posebno nalogo skrbeti za to, da se izpolnijo želje njegovim volilcem«. ⁹⁶

Ivan Tavčar, ki je zaradi Jurčičeve bolezni prevzel urednikovanje *Slovenskega naroda*, je poudaril, da Vesteneck ni tako pomembna politična oseba, da bi slovenska stvar propadla, če bo ostal litijski glavar. »Slovenci imamo v političnem svojem boji

⁹² »Konec Frêncelj nove storje od ljubljanske tajč-kazine«, *Brencelj*, 1881, št. 9.

⁹³ »Iz Kočevsko-ribniškega okraja 20. marca (Izvirni dopis)«, *Slovenski narod*, 1881, št. 67, in »Z Dunaja, 27. marca«, *Slovenec*, 1881, št. 35.

⁹⁴ Kermavner, *Slovenska politika v letih 1879 do 1895* str. 103.

⁹⁵ Iz pisma dr. Josipa Vošnjaka Josipu Jurčiču 28. 3. 1881 (Priatelj, *Slovenska kulturno-politična in slovstvena zgodovina* 5, str. 65).

⁹⁶ »V odgovor in pojasnilo. Z Dunaja 3. aprila«, *Slovenski narod*, 1881, št. 38.

bolezen, da se le preradi zagrizemo v posamezno osebo in da smo silno srečni, če odpravimo iz dežele jednega ali drugega nemškega birokrata.» Grof Taaffe je to slovensko slabost že opazil. Ko se slovenski poslanci niso več pustili odpraviti iz ministrskega salona s praznimi žepi, je grof Taaffe odpoklical enega birokrata iz dežele. »*Mi moramo slavnjej vladi takoj povedati, da g. vitez Vesteneck nij tako važna oseba, da bi se Slovenstvo treslo pred njo in da se s tem, če se prestavi iz te kronovine, vseslovenske razmere niti za las ne pospešijo. S takimi <personalnimi> darovi nam nij pomagano in zadnji čas je, da se v tem oziru poprimemo naši poslanci boljšega principa.*«

Dr. Tavčar je poudaril, da je Vesteneck zasebna in javna oseba. V zasebnem življenju je kavalir, aristokrat, v sorodstvu z enim od ministrov. Vesteneck ni odgovoren javnosti glede tega, kar počenja zasebno. Drugače pa je s političnim glavarstvom, saj Vesteneck zastopa vlado. »*In kar je študentu na univerzi dovoljeno, dovoljeno nij političnemu glavarju, na katerega se ozira okraj kot na zastopnika cesarjevega! Če bi bil gospod Vesteneck samo aristokrat, samo kavalir, potem naj mu je slobodno urediti privatno svoje življenje po dragej svojej volji. Ker je pa tudi političen glavar, ima absolutno dolžnost opustiti vse lahkoživne aristokratske skoke ter se varovati vsakega koraka, s katerim bi se morda kompromitirala vlada in njena avtoriteta.*«⁹⁷

Laibacher Wochenblatt je na začetku aprila 1881 zapisal: »*Vesteneck je bil posebno uspešen pospeševalec šolstva – v svojem okolju je odprl šest popolnoma novih šol in 18 šolskih razredov ... Razen nekaterih maloštevilnih nacionalnih fanatikov je bil pri Litijčanih izredno priljubljen ... Upati je, da bo veseli vetrič, ki ga je Vesteneck pred kratkim napovedal v deželnem zboru, odpihnil temne oblake, ki so se spravili nad našo deželo, in nam ga povrnil iz zelene Štajerske. Dobrodošlica mu je zagotovljena.*«⁹⁸

Ob Vesteneckovem slovesu so njegovi prijatelji želeli v Litiji 24. aprila 1881 pripraviti slavnostno streljanje, povezano s komersom, kar pa je preprečilo slabo vreme. Kljub temu se je skoraj dvesto oseb zbralo v provizorični dvorani litijske rudarske družbe. Domače vrste so okrepili gostje iz Ljubljane, Postojne, Kranja, Loke, Višnje Gore in Celja ter predstavniki vseh občin litijskega okraja. Komers se je začel ob pol osmih. Okrajni zdravnik dr. Pavlič se je v imenu Streškega društva zahvalil tujim gostom in izrazil obžalovanje zaradi težke izgube, ki je doletela litijski okraj. Opozoril je na velik prispevek kranjskega patriota Vestenecka k razvoju šolstva na Kranjskem, na plemeniti značaj, ki ostaja brezmadežen in neomadeževan, na njegovo ljubeznivost, zaradi katere so ga vsi podrejeni uradniki lahko imeli za iskrenega prijatelja. Pavličev govor so prisotni nagradili z glasnimi »Hoch«. Ljudje so začeli nazdravljati Vestenecku v slovo, on pa je šel od enega do drugega gosta. Starejši kmet, predstavnik ene izmed litijskih občin, je s solzami na licih pil z Vesteneckom. Carlu Konschggu (avtor opisa dogodka v *Laibacher Wochenblattu*) je v slovenščini povedal: »Tacega gospoda, kakor je naš Vesteneck

⁹⁷ Dr. I. T. (Ivan Tavčar), »Končna beseda o afëri Vesteneckovej«, *Slovenski narod*, 1881, št. 74.

⁹⁸ »Die Versetzung dr. v. Vesteneck«, *Laibacher Wochenblatt*, 1881, št. 34.

bil, ne bomo več dobili.« Drugo zdravico je izrekel grof Alphons Auersperg, ki je namignil na kače, ki so se pojavile v Litiji, edini protistrup je najčistejša samozavest, katero premore Vesteneck v obilni meri. Dr. Karel Dežman je slavljenca primerjal z rudarjem, ki mora iz skale izluščiti čisto rudo. Vesteneck je v zahvalnem govoru slovesno poudaril, da kljub preselitvi na zeleno Štajersko ostaja Kranjec in ljubi svojo deželo. Želel je, da se vrne v deželo, iz katere je bil iztrgan. Vestenecka sta slavila tudi dr. Robert pl. Schrey-Redlwert (kot neutrudnega kranjskega deželnega poslanca) in urednik Carl Konschegg (kot svetel vzor nemško-kranjske mladine). Prisotni so navdušeno sprejeli besede Josefa Rakuscha iz Celja, ki je v imenu prisotnih Štajercev dejal, da bodo nekdanjega litijskega glavarja sprejeli z odprtimi rokami. Prebrali so pisma in telegrame iz Ljubljane, Kranja, Hrastnika in Kočevja. Med drugim so jih poslali deželna poslanca dr. Adolf Schaffer in Anton vitez Gariboldi ter občinski svetnik Carl Leskovič. Uradni del slovesnosti, za katero so bili najbolj zaslužni Carl in Friedrich Werhan ter direktor Griebheim, se je zaključil ob enajsti uri. Druženje se je nadaljevalo. Za prijetno vzdušje je skrbel improvizirani pevski zbor, ki so ga sestavljali učitelji litijskega okraja. Gosti so se domov odpravili v jutranjih urah.⁹⁹

Med tistimi, ki so se 24. aprila prišli v Litijo posloviti od Vestenecka, so bili tudi nekateri odlični možje iz stiškega okraja: davkar Lillegg, učitelja Skerbinec in Höger, gabrski učitelj Zajec, ki je vodil deputacijo treh Gabrovcev. »*Nekdo, ki je bil v Litiji omenjeni dan in videl vso to gospodo, je dejal, da jih bodo štirinajst dni hrbti boleli, tako so se priklanjali.*«¹⁰⁰

Vesteneck se je ob odhodu na Štajersko 27. aprila 1881 poslovil od prijateljev v Ljubljani. Večje število Vesteneckovih prijateljev se je zbralo v ljubljanski kazini. Tudi tokrat so v napitnicah poudarjali njegove zasluge za kranjsko Ustavoverno stranko, opozarjali na izgubo kranjske uprave zaradi njegovega odhoda in izrekli upanje, da se njihov pogumni somišljenik in sposoben uradnik nekoč vrne na Kranjsko.¹⁰¹

Pozno ponoči so mu delali družbo štirje profesorji, dr. Binder in Proft z višje realke, dr. Gartenauer in Adamek z gimnazije in finančni sekretar Freyer. Ko je opazil, da se kazinski kavarni trgovec Fran Bučar in pravni praktikant Štefan Lapajne pogovarjata v slovenskem jeziku, je sedel za njuno mizo, čeprav so bile vse druge prazne. Bučar in Lapajne sta nadaljevala pogovor o francoski odpravi v Tunizijo v maternem jeziku, kar je vznejevoljilo Vesteneckovo nemško družbo c. kr. profesorjev (»... da le v čitalnični «luknji» se sme govoriti «bauernsprache», «sausprache» itd.«). Vesteneck je vpil, da se tu ne sme govoriti »slovaški«. Ko se mu je Lapajne predstavil, ga je zmerjal z »Wicht« (nem. palček) in naposled dejal: »Ich werde mir die Unehre anthun, Ihnen ins Gesicht zu spucken.« (Jaz se bom onečastil s tem, da vam pljunem v obraz.) Slovenca sta ostala mirna. Vesteneck in njegova družba so zapustili kazino.

Lapajne je tožil Vestenecka zaradi razžalitve časti. Na obravnavi junija 1881 je Vestenecka zastopal ljubljanski advokat in deželni poslanec dr. Robert

⁹⁹ »Vesteneck-Abschied in Littai«, *Laibacher Wochenblatt*, 1881, št. 37.

¹⁰⁰ »Z Dolenjskega«, *Slovenski narod*, 1881, št. 98.

¹⁰¹ »Aus Anlaß des Scheidens dr. v. Vesteneck's«, *Laibacher Wochenblatt*, 1881, št. 37.

pl. Schrey-Redlwert. Vesteneck je bil zaradi prestopka razžalitve časti obsojen na 40 goldinarjev denarne kazni ali osem dni zapora, plačati je moral tudi stroške za tožbo.¹⁰² Na prizivni obravnavi so kazen zmanjšali na 5 goldinarjev ali dan zapora.¹⁰³

Višnjegorski provizorični učitelj H. (najbrž Höger) je predlagal, naj učitelji litijskega okraja poklonijo ob slovesu Vestenecku svoje fotografije. Učiteljem, ki so se branili izročiti svoje fotografije, je grozil, da bo poslal Vestenecku zbirko fotografij, na praznih mestih pa bo zapisano učiteljevo ime. Gorje torej tem učiteljem, saj se bo Vesteneck v kratkem vrnil na Kranjsko kot deželni predsednik (H. pa bo imenovan za deželnega šolskega nadzornika). *»Ako se uže čudimo tej čudni agitaciji H-jevej, čuditi se moramo še bolj našim učiteljem; kajti resnica je, da se je dala velika večina učiteljev od H-ja preslepiti. Iz tega se pač razvidi, kako je Vesteneck blazega spomina korumpiral učiteljevo, in ne da se utajiti, da je učiteljstvo našega okraja večinoma omahljivo.«* Celo učitelji, ki jih je Vesteneck ves čas preganjal, so se odšli fotografirat v Ljubljano. Razen treh so vsi učitelji izročili svoje fotografije.¹⁰⁴

29. junija 1882 so lastniki rudnikov nenadoma odslovili Vesteneckovega prijatelja Carla Werhana.¹⁰⁵

9. julija 1882 je ljubljanski Sokol napravil izlet v Litijo in Šmartno. Slovesen sprejem je bil ob sedmi uri zjutraj pri slavoloku ob mostu. Sokole sta pozdravila Svetec in gospodična Koblarjeva. Zahvalil se jima je starosta dr. Ivan Tavčar z željo, *»da bi se vse Slovenstvo otreslo germanizatoričnega jarma s tistim popolnim in vsestranskim vspehom, kakor se je ostudnega tega jarma otresla slovenska naša Litija!«* Po pogostitvi v Koblarjevi in Oblakovi gostilni so si Sokoli ogledali trg in tudi hišo, *»kjer so se pobile tiste znane <šipe>, o katerih se zdaj samo toliko vé, da vitez Vesteneck – nij bil navzoč, ko se pobijale!«* Govorilo se je, da so litijski nemškutarji nameravali pri nemškutarskemu Ravniharju v Šmartnem pripraviti svojo *»contra veselico«*. Novega vodja rudnikov so prosili, naj jim popoldne odstopi godbo rudokopne družbe, kar pa je ta odklonil.¹⁰⁶

Tožba proti Tribüne

20. junija 1881 je Vesteneckov odvetnik dr. Josef Kopp vložil tožbo proti *Tribüne* zaradi razžalitve časti, kar naj bi povzročil z objavo poročila o litijemskem izgredu. Iz strahu pred nemškimi porotniki se je *Vaterland* tožbi izognil z objavo demantija, da Vesteneck ni razbijal komisarjevih oken.¹⁰⁷ *Tribüne* preklica ni hotela objaviti.

¹⁰² »Vit. Vesteneck«, *Soča*, 1881, št. 25.

¹⁰³ »Vesteneckova kazenska afëra pred ljubljansko c. kr. deželno sodnijo«, *Soča*, 1881, št. 189.

¹⁰⁴ »Iz litijskega okraja 4. junija. (Izvirni dopis) Naši <narodni> učitelji«, *Slovenski narod*, 1881, št. 134.

¹⁰⁵ »Iz Litije se nam poroča«, *Slovenec*, 1882, št. 74.

¹⁰⁶ »Sokol v Litiji in Šmartnem«, *Slovenski narod*, 1882, št. 156.

¹⁰⁷ »Z Dunaja, 22. junija (Vesteneck pa <Tribüne>)«, *Slovenec*, 1881, št. 69.

Obravnavna zoper Josipa Venc. Hamana, izdajatelja in bivšega odgovornega urednika avtonomističnega lista *Tribüne*, ki je izhajal dvakrat na dan, je januarja 1882 potekala pred dunajskim porotnim sodiščem, kateremu je predsedoval sveto-valec deželne sodnije Eduard pl. Tannenheim. Votantje so bili svetovalci deželnega sodišča Rohliczek, pl. Krtička in Kurz. Zagovornik tožitelja bivšega litijskega okrajnega glavarja je bil državnozborski poslanec dr. Josef Kopp (1827–1907),¹⁰⁸ Hamana je zagovarjal mladi odvetnik in član državnega sodišča dr. Josef Porzer (1847–1914),¹⁰⁹ ki je veljal za enega najduhovitejših dunajskih zagovornikov. Dopisnik *Slovenskega naroda* je podrobno opisal potek obravnave. Tudi *Laibacher Wochenblatt* je objavil dolgo poročilo o obravnavi (»Vesteneck contra ‚Tribüne‘«, *Laibacher Wochenblatt*, 1882, št. 75, str. 1–6).

Toženec, Josip Haman, izdajatelj in odgovorni urednik *Tribüne*, naj bi se pregrešil zoper Vesteneckovo čast (paragrafi 488, 491 in 493 kazenskega zakonika), ker je 1.) sprejel brzojavko iz Ljubljane, v kateri je pisalo, da je vitez Vesteneck sodeloval pri razbijanju oken v Litiji, 2.) ker je v 41. št. *Tribüne* objavil članek z dne 8. 2., ki je bil poslan iz Ljubljane in govori o isti aferi (v tem članku sta inkriminirana dva odstavka), in 3.) ker je v 47. št. *Tribüne* objavil prav tako iz Ljubljane poslani članek (z dne 14. 2.), v katerem so znova navedena dejanja, ki žalijo Vesteneckovo čast.

¹⁰⁸ Josef Kopp, doktor prava. V letih 1845–1849 je študiral pravo na dunajski univerzi, od 1854 na Terezijanski viteški akademiji. Leta 1848 se je bojeval v akademski legiji. V obdobju 1862–1902 je bil dvorni in sodni advokat na Dunaju, 1869–1870 odbornik spodnjeavstrijske odvetniške zbornice, 1872–1875 član disciplinskega sveta, od 1867 dunajski občinski svetnik, 1870 referent za občinske in ustavne zadeve pri deželnem odboru, kjer si je pridobil zasluge na področju modernega socialnega skrbstva na Spodnjem Avstrijskem.

Leta 1869 je ustanovil Deutsche Verein (Nemško društvo), iz katerega sta se razvila Deutsche Schulverein in *Deutsche Zeitung* (1871). Deutsche Verein je vodil 15 let. V letih 1870–1873 so se v Deutsche Verein zbirali »mladi« v nemško-liberalni stranki. Zaslovel je z govorom na doktorskem kolegiju pravnikov leta 1871, ki je študente spodbudil k demonstracijam zoper navzoče člane Hohenwartove vlade. Od leta 1873 je bil državni poslanec, eden od ustanoviteljev in voditeljev Naprednega kluba v Državnem zboru.

Ob predložitvi osnutka novega kazenskega zakonika je postal predsednik stalnega odbora. Zavzemal se je za reformo zakona o kazenskem postopku in tiskovnega zakona ter za posodobitev zakona o pravdnem postopku. Bil je zagovornik v številnih političnih procesih, prav tako v protijudovskem procesu teologa Avgusta Rohlinga proti rabinu in državnozborskemu poslancu Josephu Samuelu Blochu (predvsem po: Ströher, *Kopp, Josef*, str. 118–119).

¹⁰⁹ Josef Porzer, doktor prava. Pravo je študiral na dunajski univerzi. Od 1877 je bil dvorni in sodni advokat na Dunaju. Od leta 1882 je bil član ustavnega sodišča. Po materi je bil židovskega rodu, vendar se je opredelil za katoličana. Med letoma 1895 in 1914 je bil krščansosocialni občinski svetnik, 1905–1910 drugi in 1910–1914 prvi podžupan Dunaja. Kot občinski politik je bil pobudnik ustanovitve Urada za življenjsko in pokojninsko zavarovanje in mestnega urada za skrbstvo. Pri gradnji mestne plinarne, telefonske centrale in pokojninskega urada ter pri mestnem prevzemu pogrebne službe je deloval kot pravni konzulent. Deloval je v Leonovi družbi za Avstrijo in bil nepoklicni generalni konzul Monaka.

Od 1902 je bil državni poslanec, kurator Spodnjeavstrijskega deželnega hipotekarnega zavoda, član deželnega železniškega sveta, v letih 1913 in 1914 spodnještajerski deželni glavar, dolgoletni podpredsednik Katoliškega šolskega društva za Avstrijo (Sladt, *Porzer, Josef*, str. 215).

Telegram je sporočal, da je krdelo večinoma c. kr. uradnikov na čelu z Vesteneckom okrajnemu komisarju pobilo okna. Ta škandalozni dogodek je vzbudil med prebivalstvom največje začudenje in jezo. Občinski urad je dogodek takoj naznanil deželnemu predsedništvu.

Daljši dopis v jutranjem listu *Tribüne* št. 41 je natančno opisal dogodek. Okrajni glavar vitez Vesteneck je prikazan kot navaden pijanec, ki je po obilnem pijančevanju s svojimi »kumpani«, prav tako c. kr. uradniki, ponoči prišel pred hišo souradnika in velel s kepami in opekami pobiti okna. Ponočno poulično razgrajanje je razburilo Litijčane.

V dopisu litijskega županstva, ki naznanja dogodek deželnemu predsedništvu, je ponočni škandal še drastičneje opisan. Poudarjeno je, da litijski okrajni glavar goji in širi demoralizacijo na razne načine. V jutranjem listu *Tribüne* št. 47 (17. 2. 1881) so navedena še druga zasramovanja in sumničenja na račun Vestenecka.

Vesteneckov pravni zastopnik dr. Kopp je poudaril, da Vesteneck sprva ni mislil tožiti list *Tribüne*, temveč je »v urednej in državnej časti silno razžaljen, svojih dolžnostij svest cesarsk uradnik« dogodek naznanil svojemu predstojniku deželnemu predsedniku in zahteval disciplinsko preiskavo, da bi prišla resnica na dan. Na to poročilo do zdaj še ni dobil odgovora.¹¹⁰

Toženec Josip Haman je opisal dogodek tako, kot naj bi se v resnici zgodil, ne pa kot ga prikazuje tožitelj. Trdil je, da je dopis in poročilo sprejel v dobri veri. Oba dopisnika je že več let poznal kot zanesljiva moža. Eden je dogodek tudi osebno lahko opazoval. »Prvi telegram govori n. pr. o tem, da je okrajni glavar okna pobijal. Okrajni glavarji, ki pobijajo okna, so istinito redkost, a v tem slučaju mora se tej osobi posvetiti v obraz. Znano je namreč, da je pl. Vesteneck razdražljiv ter buršikozne nravi. (op. buršikozen: mladostno sproščen, prešeren, razposajen)« Predsednik sodišča je Hamana vprašal, ali je do teh dveh Vesteneckovih značajskih lastnosti prišel na podlagi osebnega opazovanja. Haman je odgovoril, da je Vesteneckov značaj dovolj znan iz časnikov. »Obče je tudi znano, da g. okrajni glavar njima one svesti, ki bi ovrgla njegovo buršikoznost.«

Haman je zatrdil, da je deloval objektivno in zanikal kakršenkoli zli namen. V *Tribüne* je objavil tudi mnenja Vesteneckovih prijateljev in Vesteneckov dopis iz *Politische Correspondenz*. Na ta način so si bralci lahko ustvarili lastno sodbo o njem. »Za resnicoljubnost svojih dopisnikov pa položim roko v ogenj ter glasno potrjujem, da se o istih izreka kakov dvom. Nerazumljivo mi je tudi, kako se mi more to v zlo šteti, da jaz, opiraje se na resnicoljubje svojih dopisnikov, hočem dokazati resnico.«

»Dr. Kopp: Gospod zatoženec, ali Vam nij znano, da sta «Vaterland» in «Weltblatt» te vesti preklicala ter priobčila častno izjavo?

¹¹⁰ »Izpred porotnega sodišča na Dunaji / Vesteneck proti «Tribüni»«, *Slovenski narod*, 1882, št. 14.

Deželni predsednik Winkler je zahteval objavo njegove izjave v *Laibacher Wochenblattu*, da je Vesteneck odgovor deželne vlade na svojo vlogo glede dogodkov v noči med 6. in 7. februarjem in v noči med 6. in 7. marcem prejel 28. marca 1881 v tajnem ukazu št. 6 (»Zur Vesteneck-Affaire«, *Laibacher Wochenblatt*, 1882, št. 77).

Zatoženec: O, Vaterlandu 'mi je to znano.

Dr. Kopp: Torej nam nečete imenovati pisateljev onih člankov.

Zatož.: Ne.

Dr. Kopp: Moramo ja pa vender poznati tudi mi, ako jim čemo tako trdno zaupati kakor Vi.

Zatoženec: Opisal sem dopisnika radi tega kot zaupanja vredna moža, da s tem opravičim, da sem vesti mogel sprejeti v dobri veri.

Dr. Kopp: Vi pravite, da je tožnik buršikozne nravi. Je-li Vam je to bilo znano, predno ste prejeli dopis?

Zatoženec: To mi je bilo znano uže davno.

Dr. Kopp: Sklicujete se tudi na poročilo župana. Znano Vam je menda, da sta v Kranjskeji politični stranki v hudem nasprotju. Ali se Vam ne dozdeva, da je poročilo županovo, ker je naperjeno proti narodnemu nasprotniku, vender nekako dvomljivo?

Zatoženec: Ono je uradni spis, radi tega zaslučuje popolno vero.

Fränzl pl. Vesteneck: Poznate-li litijskega župana?

Zatoženec: Ne.

Vesteneck: Znate-li, da on ne ume nemški?

Zatoženec: To mi nij znano.«

Kot prva priča je bil zaslišan dninar Martin Hačin. Ker ni znal nemško, je odgovarjal v slovenskem jeziku. Dr. Kopp je povedal, da je Hačin na zaslišanju pred preiskovalnim sodnikom, vladnim svetnikom grofom Chorinskim izjavil, da je bilo to, kar je prijavil, napačno. Hačin naj bi bil zapeljan. Isto je izjavil tudi drugim pričam. Zato je dr. Kopp predlagal, naj Hačin zaenkrat ne prišeže.

Dr. Porzer je ugovarjal, ker naj bi bil ta predlog nezakonit. Sodišče je razsodilo, naj Hačin zaprišeže. Hačin je pričal, da je več gospodov stopilo z voza in s kepami razbilo okna. Vesteneck je z dvema drugima gospodoma stal pri hiši št. 22 in se smejal. Vesteneck je bil sredi med gospodi, ki so metali kepe v okna. Ni pa slišal, da bi Vesteneck komu velel, naj razbije okna. Ves dogodek je trajal nekaj minut. Naslednji dan je na tleh videl tudi opeke.

Predsednik je opozoril, da je Hačin v politični preiskavi trdil, da je Vesteneck stal pri sosednji hiši. Pozneje pa je Hačin povedal, da so mu obljubili dobro službo, če bo tako pričal.

»Predsednik: Kako ste zraven prišli?

Priča: Slučajno.

Predsednik: Ali ste bili pijani?

Priča: Ne.

Dr. Kopp: Ste li tudi druge gospode izpoznali po obrazu ali po glasu?

Priča: Izpoznal sem samo dva. Drugi stali so s hrbtom proti meni. V vozu, ki se je dalje peljal, sedel je samo gospod Werner.

Dr. Porzer: Je li stvar napravila mnogo hrupa.

Priča: Da.

Predsednik: Ali so ljudje sami prišli iz gostilne?

Priča: Jaz sem jih klical.

Porotnik Salvaterra: Je-li ima Litija svečavo?

Priča: Ne.

Dr. Porzer: Ali je takrat ležalo dosti snega na tleh?

Priča: Da.

Dr. Porzer: Ali je radi tega noč bila svitlejša?

Priča: Da, svitlo po snegu.

Dr. Porzer: Kdo je pouzročil, da ste preklicali to, kar ste prvič povedali?

Priča: Sluga od okrajnega glavarstva, Anton Sevček.

Dr. Kopp vpraša pričo, je-li bil vladni svetovalec navzočen, ko ga je okrajnega glavarstva sluga hotel pregovoriti do krive izpovedbe?

Priča trdi, da je grof Chorinsky bil navzočen ter da je to moral slišati.

Dr. Kopp prosi, naj se to dene v zapisnik.

Dr. Kopp: Kdaj ste vstopili v službo pri beležniku?

Priča: Nekoliko tednov kasneje.

Dr. Kopp: Koliko se vam plača za dan?

Priča: 30 kr.

Jeden porotnikov vpraša, zakaj da priča nij zahtevala obljubljenega za izpovedbo.

Hačin odgovori, da je radi tega okrajnega glavarstva slugo večkrat opominjal.

Dr. Porzer prosi, naj se konstatuje, da je Martin Hačin izjavil, da bi napačne izpovedbe ne bil prisegel, temveč, da bi jo bil preklical, ko bi bilo prišlo do prisege.»¹¹¹

Anton Sevček je izjavil, da ne ve ničesar o nočnem dogodku. Drugi dan mu je okrajni glavar Vesteneck velel, naj gre k Hačinu in ga vpraša, kaj je dobil za svojo izjavo. Hačin mu je povedal, da ga je k napačnemu pričanju pregovoril občinski sluga Simončič. Sevček ni obljubljal Hačinu dobre službe v zameno za preklic pričevanja.

Nočni čuvaj Jože Razpotnik je v času dogodka patroljiral. Pil je sicer vino, vendar ni bil pijan. Ob enajstih je slišal na trgu hrup. Videl je tri vozove in okrog deset gospodov, poznal ni nobenega. Kočijaži so mu povedali, da so od »becirka«. Slišal je žvenketanje, metati ni videl nikogar. Eden od gospodov se je valjal po snegu, dva pa sta se medsebojno podpirala. Gospodje so se smejali na ves glas. Ko so bila okna pobita, se odšli čez most proti poslopju okrajnega glavarstva.

Priča Friderich Werhan je trdil, da je bil nočni čuvaj Jože Razpotnik pijan. Werhan je bil v neki krčmi, ko je prišel Razpotnik dvakrat pijan v krčmo. Razpotnik je to zanikal in zatrdil, da je bila Werhanova družba pijana.

Sestra litijskega krčmarja Josipina Lavrenčič je povedala, da jih je nekdo opozoril na pobijanje oken. Ob prihodu iz krčme je opazila tri ali pet gospodov. Ni videla, kdo je metal v okna, prav tako ne, ali je bil v tej družbi tudi okrajni glavar.

Dr. Porzer je Josipino Lavrenčič opozoril, da je dan po dogodku več gospodom v krčmi rekla, da je bil v družbi tudi okrajni glavar. Dr. Porzer je predlagal, naj k pričanju pokličejo dijaka, kateremu je Josipina Lavrenčič povedala, da je videla tudi okrajnega glavarja. Sodišče je predlog zavrglo.

¹¹¹ »Izpred porotnega sodišča na Dunaji / Vesteneck proti <Tribüni>«, *Slovenski narod*, 1882, št. 16.

Šef litijske postaje Jože Babnik je povedal, da je sedel na tretjem vozu, a je bil tako zavrt v svojo haljino, da ni ničesar videl ali slišal. Pred mostom je stopil z okrajnim glavarjem z voza in odšla sta domov. Dodal je, da Vesteneck redko zahaja v krčme.

»Predsednik: Tu stoji, da ste kočijaža podmitili s smodko, da isti naj izpove v tem smislu.

Priča trdi, da kočijaža nij poznala; dogovarjala se je z njim samo radi plače voza (torej je vender poznala kočijaža!) a dalje da nij ničesa govoril.«¹¹²

Dr. Porzer je nasprotoval pričanju Fridericha Werhana, ker je bil tistega večera popolnoma pijan. Priče, ki niso bile pri polni zavesti, pa ne morejo prisegati. Dr. Kopp je zahteval, naj Werhan priseže. Sodišče je odločilo, da Werhan lahko priseže.

Werhan je opisal pobijanje oken podobno kot Vesteneck: sam in še dva tovariša so se dogovorili, da bodo za šalo pobilo Del Cottova okna.

»Predsednik: Ali niste tudi s palico razbijali?

Priča (prav ležerno): Se ve da, ker sem mislil, da je še par oken celih. (To predsednikovo vprašanje stavljeno je za Vesteneckovo nedolžnost. Mej poslušalci je pri izpovedbi te priče nastal velik smeh in tudi priprosti Dunajčanje rekli so: Das ist eine saubere Sippschaft, in der ein Bezirkshauptmann trinkt und Fenster einwirft).

Predsednik nadaljuje: Ali je družega dne bilo še opeke videti na mestu, kjer so se pobijala okna?

Priča: O da, opeka je ležala še osem dnij. Družega dne smo šli tja, da vidimo, ali je res, kar so nekateri ljudje trdili, da je bil zemeljski potres.

Dr. Porzer: Je-li nij mesec dnij kasneje v istem kraju zopet bila svečanost?

Priča: Se ve da!

Dr. Porzer: Nij-li okrajni glavar tudi bil navzočen?

Predsednik: To se nanaša na vprašanje, katero sem uže zavrnil in o katerem ne vem, v koliko se od zagovornika zatoženčevega hoče uporabiti za njegovo nedolžnost!!!

Dr. Porzer: Prisiljen sem, da to pojasnim. V članku 'Tribüne' očitano se je tudi, da je okrajni glavar Vesteneck razširjeval demoralizacijo. Ako pa je mesec dnij po onem ponočnem dogodku ob času, ko je zoper njega uže tekla disciplinarna preiskava, ven šel, da slavi nekako svečanost na spomin večera oknopobijanja, je ono očitano popolnem upravičeno.«

Predsednik sodišča vprašanj v tem oziru ni dopustil, ker se dokazovanje rešnice po § 491 mora nanašati na trenutek, v katerem je bila izrečena inkriminirana žalitev časti.

Priča Robert Ranicher, krčmar in kočijaž na enem od treh vozov, je potrdil, da so gospodje s kepami razbili okna. Vestenecka takrat ni videl zraven. Pozneje je srečal stražmojstra Wagnerja ter poštarja in davkarja, ki prav tako nista razbijala oken. Ranicher je trdil, da je kočijaž Janez Koritnik, ki je vozil okrajnega glavarja, vsak dan pijan.

¹¹² »Izpred porotnega sodišča na Dunaji / Vesteneck proti 'Tribüni'«, *Slovenski narod*, 1882, št. 18.

»Predsednik: Pravi se, da se je v Litiji govorilo, da je ta družba takrat izpila 49 litrov vina?

Priča: To nij res; pilo se je k večjemu 10 ali 11 litrov.«

V Hamanov prid so pričali trije slovenski politiki, ki so bili za priče poklicani zadnji trenutek. Državni poslanec dr. Josip Poklukar (1837–1891) je dokazoval, da je Vesteneck pri volitvah in drugih priložnostih kršil zakone. Vesteneck je leta 1876 v prisotnosti kneza Metternicha, ki je v Dobrniču razdeljeval državne podpore (op. pravilno najbrž junija 1874; kot kraj spornega razdeljevanja podpore oškodovancem Poklukar in dopisnik *Slovenskega naroda* sicer navajata Dovernik), jasno rekel zastopnikom občine, ki je bila predlagana za podporo: *»Vi radi tega ne dobite nobene podpore, ker ste pri zadnji volitvi v državni zbor volili tako in tako.«* Ko ga je zastopnik občine opozoril, da gre za državno podporo, ki ne bo podarjena volilnim možem, je Vesteneck zarohnel: *»Ako tako govorite, dal vas bodem zapreti.«* O tem dogodku je v deželnem zboru septembra 1874 zoper c. kr. komisarja viteza Vestenecka interpeliral J. grof Barbo.

V posameznih občinah litijskega okraja so bile volitve naznanjene šele, ko ni bilo več mogoče poskrbeti za primeren oklic, je trdil Poklukar. Pol ure pred volitvam so možem, ki so poizvedovali, povedali, da ni še nič znanega. Poklukar je omenil še dogodek pri prvotnih volitvah: dve stranki sta prejeli enako število glasov, Vesteneck je vrgel dva listka v klobuk in velel enega izvleči.

Poleg tega je Vesteneck obljubil Antonu Schreiu, da bo davek lahko plačal po obrokih, če bo volil tako, kot mu bo naznanil davkar.¹¹³

Deželni poslanec, beležnik (notar) in občinski odbornik v Litiji dr. Luka Svetec je na vprašanje, ali mu je znano, da se v okrajnem glavarstvu večkrat odvijajo pojedine, odgovoril, da je videval luč v sobah. Šef postaje mu je večkrat pripovedoval, kako je popival v okrajnem glavarstvu. Da Vesteneckovi pristaši v uradnih prostorih popivajo, se je govorilo po vsej Litiji. Navedel je več primerov, ki dokazujejo, da je Vesteneck kot okrajni glavar prekršil zakone. Hotel je priti v cestni odbor, da bi povečal svoj vpliv na občine. Ker se mu ta nakana ni posrečila, se je maščeval litijskemu županu. Vesteneck je sistiral njegovo gostilno. Vlada je to prepoved ukinila.

»Predsednik: Zakaj se je županu prepovedala krčma?

Svetec: Iz mrzenja okrajnega glavarja Vestenecka, kajti prepovedala se je županu krčma koj drugi dan po volitvi. Vesteneck je tudi izrazil se, da župana ne bode pozabil. Vesteneck je tudi radi tobožnje nesramne besede župana kaznil za 30 gld. Župan vložil je pritožbo; ker kaznjivega dejanja nij bilo, bila je Vesteneckova kazen uničena; a če bi dejanje res bilo kaznjivo, bilo je uže zastarelo. Vesteneck pa v sovraštvu do župana še nij nehal, kajti izdal je na uradnike okrožnico, v katerej jim je županovo krčmo prepovedal, rekoč: Župan je vladi sovražen. Ker sta davkar in sodnijski pristav še hodila v krčmo, bil je prvi prisilno prestavljen in drugi vsled denunciacije Vesteneckove v disciplinarno preiskavo dejan. Rekel je Vesteneck,

¹¹³ »Izpred porotnega sodišča na Dunaji / Vesteneck proti <Tribüni>«, *Slovenski narod*, 1882, št. 19.

da sodnijski pristav govori proti vladi. Pristav je bil za kazen prestavljen: najvišje sodišče je to kazen uničilo, ker nij našlo nobenega kaznjivega dejanja.»

Vesteneck je nekemu volivcu obljubil darilo. Ko mu je to Svetec očital, je odgovoril, da je obljubo dal kot zasebna oseba.

*»Dr. Porzer: Ali nij Vesteneck v deželnem zboru sedanje ministerstvo prispe-
dabljal črnemu oblaku, ki ga bode v kratkem razpihnol svež veter.*

Svetec: Da, to je govoril.

*Dr. Porzer: In ali se vam ne dozdeva, da je tak govor na uradnike cele okolice
napravlil utis zelo demoralizujoč?*

Svetec: Gotovo, ker jih je itak mnogo, ki so sovražni sedanjemu zistemu.»

Dr. Porzer je ugovarjal, da bi prebrali zapisnike politične preiskave, ki jih je predlagal dr. Kopp, saj so bili sestavljeni brez prisege in so v njih velika protislovja. Sodišče je razsodilo, da bodo zapisnike prebrali, razen tistih, katerih priče so bile že zaslišane.¹¹⁴

Zapisniki so opisovali dogodek Vestenecku v prid. Prebrali so zapisnik pričanja slug na davčnem uradu, da se okna davkarije zaradi odbleska svetilnice na železniški postaji zdijo razsvetljena, in Vesteneckovo prošnjo za disciplinsko preiskavo.

V zapisnikih preiskave okrajnega sodišča je bilo zanimivo tudi pričevanje Delkotove dekle Ane Žibert, ki je povedala, da sta z gospodarjem to noč trdno spala in nista slišala žvenketanja oken. Škodo sta opazila šele drugi dan. Tedaj ji je Delkot dejal: *»Če se je to zgodilo iz hudobije, bodo ljudje uže kaznovani. Sicer je pa dobro, da se nijsem izbudil, drugače bi bil morda po puški segel.»* Prav v tem času sta potrkala Werhan in Unger, s katerima je prišel steklar, *»in vse je bilo poravnano v smehu«*. Podobno je bilo Delkotovo pričanje. Obravnava je trajala do poznega večera.

Drugi dan obravnave je dr. Porzer zahteval pričanje c. kr. konceptnega praktikanta v Ljubljani Štefana Lapajneteta, ki je zaradi obravnave prišel na Dunaj. Lapajnetovo pričanje naj bi osvetlilo Vesteneckov značaj. Prosil je, naj na sodišču preberejo obsodbo, po kateri je bil Vesteneck obsojen na plačilo 40 oziroma 5 goldinarjev.

Dr. Porzer je navedel, da je Vesteneck kot okrajni glavar in šolski nadzornik širil demoralizacijo s tem, da je bil v intimnih odnosih z učiteljico. Zahteval je, naj pozovejo k pričanju osebo, ki bo povedala, da je Vesteneck v času, ko je bil predsednik okrajnega šolskega sveta, ponoči skozi okno prilezel k učiteljici, ki je morala zaradi njegovih nadlegovanj zapustiti stanovanje. Ta pikantnost je med prisotnimi vzbudila veliko senzacijo. Dr. Kopp je nasprotoval, tudi sodišče je razsodilo proti dr. Porzerjevemu predlogom. Dr. Porzer je zaradi te odločitve prijavil ničnostno pritožbo. *»Ko je dr. Porzer stavil ona dva predloga, spreletela je Vestenecka rudečica in zopet blodost!«* je zapisal dopisnik *Slovenskega naroda*.¹¹⁵

¹¹⁴ »Izpred porotnega sodišča na Dunaji / Vesteneck proti <Tribüni>«, *Slovenski narod*, 1882, št. 20.

¹¹⁵ »Izpred porotnega sodišča na Dunaji / Vesteneck proti <Tribüni>«, *Slovenski narod*, 1882, št. 21.

Državni poslanec dr. Josip Vošnjak (1834–1911) je nastopil kot priča, ki bo pojasnila Vesteneckovo kratenje volilne in peticijske pravice. Dr. Vošnjak: *»Naravno, da si povsod stojé nasproti stranke. A ljudstvo je navajeno, da vidi v uradnikih óne posredovatelje vlade, ki uradujejo ne gledé na politična nasprotja. Ako pa vidi, da okrajni glavar pri svojih odredbah nijma samo postave v očeh, temveč da vsled samo svojih političnih nazorov jednemu daje prednost, drugega pa zopet šikanuje, potem izgubljeva ljudstvo zaupanje v vlado in se demoralizuje.«* Vošnjak je navedel dva primera. Občinski predstojnik v Velikem Gabru Ignac Kriecher je deloval po Vesteneckovih navodilih. Občani so bili z njim nezadovoljni in so zahtevali volitve, saj se je Kriecherjev mandat že zaključil. Ker jim okrajno glavarstvo v Litiji ni hotelo ustreči, so deželno predsedništvo v Ljubljani zaprosili, naj razpiše nove volitve. Zadeva bi bila brezpredmetna, če se zaradi nesposobnosti in neprevidnosti tega župana ne bi pripetila velika nesreča za Kranjsko. Leta 1879 je izbruhnila živinska (goveja) kuga. Okrajnim glavarstvom je bilo strogo zapovedano, da morajo vse primere bolezni takoj naznaniti. Ko je nekemu Zorcu zbolel vol, je takoj obvestil velikogabrškega župana, ki se mu je zadeva zdela malenkostna. Vol je po nekaj dneh poginil. Župan je Zorcu naročil, naj ga zakoplje v gozdu. Če bi to naznanili, bi imeli samo sitnosti. Izbruhnila je epidemija, ki je povzročila državi in deželi veliko škodo. Samo Zorec je izgubil devet glav živine. Župan je bil kaznovan z denarno kaznijo v višini 300 goldinarjev, posestnik Zorec pa s kaznijo 50 goldinarjev. Županu je deželna vlada kazen znižala na 50 goldinarjev, Zorec pa je moral plačati celotno kazen.

Vošnjak je omenil tudi, da glavarstvo pri pobiranju davkov ni ravnalo z enako strogostjo, in opozoril na dogodek, ko je Vesteneck dosegel, da je Janez Čož izgubil pošto v Sv. Roku poleg Šentvida.

Vesteneck je Vošnjaku zastavil več vprašanj: ali mu je znano, da v nekaterih občinah celo 7 ali 8 let niso razpisovali novih volitev, ali mu je znano, da vlada le tam razpisuje nove volitve, kjer to zahtevajo občinarji (Vošnjak: *»Vender so vsaka tri leta bile razpisane nove volitve.«*), ali je bil župan slab predstojnik občini (Vošnjak: *»Prav slab, kajti njegova nemarnost zakrivila je veliko nesrečo na Kranjskem.«*).

»Dr. Kopp: Mislite-li, da je okrajni glavar zakrivil razširjenje živinske kuge?

Dr. Vošnjak: Posredno gotovo, ker nij odstavil nesposobnega župana.

Vesteneck: Ali vam nij znano, da se je vladni komisar podal najprvo v Litijo?

Dr. Vošnjak: To mi nij znano.

Vesteneck: Ali vam je znano, da je vladni zastopnik ministru sledečo depešo brzojavil: 'Ako se v vseh okrajih Kranjske naredbe proti živinski kugi tako točno in energično izvajajo kot v tem okraji, potem bode živinska kuga kmalu pri konci.'

Dr. Vošnjak: Meni o tem ni nij nič znano. Slišal sem to prvikrat. V časnikih to nij stalo nikjer.

Predsednik veli prečitati dekret, v katerem vlada okrajnemu glavarju Vestenecku izraža zahvalo.»¹¹⁶

¹¹⁶ »Izpred porotnega sodišča na Dunaji / Vesteneck proti <Tribüni>«, *Slovenski narod*, 1882, št. 22.

Dr. Porzer je poudaril, da bo prisiljen odstopiti od Hamanovega zagovorništva, saj zapisniki in članki nimajo drugega namena, kot da predstavijo tožnika v ugodni luči, medtem ko njemu na sodišču zapirajo usta. Dr. Kopp se je opravičil, da zagovornika ni oviral. Sodišče je po kratkem posvetovanju zavrglo Kroppov predlog, da bi prebrali članek iz *Vaterlanda* in odločitev kranjskega deželnega predsedništva, ki naj bi omajali Vošnjakovo pričanje. Predsednik sodišča je glede izjave dr. Porzerja poudaril, da je deloval nepristransko, saj je dovolil prisego priče Hačina in je na Porzerjev predlog eno od prič pozval s telegramom.

Prva od Vesteneckovih prič je bil odvetnik in deželni poslanec dr. Robert pl. Schrey-Redlwert. Zatrnil je, da Vesteneck na noben način ni kratil volilne in peticijske pravice ali deloval nemoralno, prav tako mu ni znana nobena pritožba glede Vesteneckovega vedenja do občin in drugih avtonomnih organov. Vestenecka spoštujejo po deželi, drugačnega mnenja so pa v nasprotnem političnem taboru. *»V obče moram opomniti, da je Vesteneck vedno bil predmet posebnega sovraštva od strani nacijonalno-klerikalne stranke na Kranjskem. Ta izhaja najbrž iz tega, da je vsled truda g. Vestenecka v deželnem zboru bila sprejeta postava, ki je šolo nacijonalno-klerikalnim vplivom iztrgala. Od tistega časa kvalifikuje se on za poseben predmet sovražnikovih napadov. Ko se je akcija proti liberalnej stranki na Kranjskem počela v zveščanej meri, ter bila podpirana od vladne strani, ko se je pričelo prestavljanje starih zaslužnih državnih uradnikov, takrat mislili so, da je prišel čas, da se mora g. Vesteneck z nova napadati. To niso samo moje osobne opazke, za to morem tudi navesti dejanj.*

Dr. Porzer: Ali je z razporom raznih strank prišlo tako daleč, da so celo uradniki in okrajni glavarji postali politični agitatorji.

Dr. Schrey: Tak slučaj mi nij znan. (!!! Dr. Schrey je kot priča prisegel!)«

Tudi nekdanji kranjski deželni glavar, dvorni svetovalec vitez Friderik Kaltenegger (1820–?), finančni prokurator na Dunaju, je izjavil, da mu ni nič znano o Vesteneckovem kratenju volilnih pravic in peticijske svobode. V deželi Kranjski je Vesteneckovo delovanje naletelo na priznanja. Sem ter tja so se v slovenskih časnikih pojavila nasprotna mnenja.¹¹⁷

Tretja Vesteneckova priča je bil baron Benno Taufferer,¹¹⁸ ki je na vprašanje predsednika sodišča glede odnosov med vodji t. i. narodne stranke in okrajnim glavarjem odgovoril: *»Glede gospodov Svetca in Vošnjaka morem izjaviti, da so ti gospodje vedno sovražni bili okrajnemu glavarju. Poslanec dr. Vošnjak je v prejšnjem deželnem zboru izjavil, da neče z vit. Vesteneckom sedeti v enem odboru in, ko je Vesteneck kot poročevalec začel govoriti, zapustil je dr. Vošnjak dvorano. Gospod Svetec, ki je prav za prav duša narodnej agitaciji, zoperstavil se je vsacemu predlogu okrajnega glavarja v občinskem odboru, v cestnem odboru in okrajnem šolskem svetu.*

¹¹⁷ »Izpred porotnega sodišča na Dunaji / Vesteneck proti <Tribüni>«, *Slovenski narod*, 1882, št. 23.

¹¹⁸ Benno Taufferer je bil na nadomestnih volitvah februarja 1876 hkrati z Vesteneckom izvoljen za poslanca v kranjskem deželnem zboru.

Tudi župan litijski Kobler vedel se je sovražno, pa imel je menj priložnosti pokazati svojo sovražnost.« Vesteneck uživa največje spoštovanje, ljudje prihajajo k njemu po nasvete celo v nepolitičnih zadevah, je zatrdil baron Taufferer. Litijski cestni odbor je bil razpuščen zaradi slabih cest, in ne iz političnih razlogov.

Dr. Kopp je predlagal, naj preberejo odgovore na interpelacije v kranjskem deželnem zboru. Dr. Porzer je nasprotoval, kajti sodišče tudi njegovemu predlogu ni ugodilo, ker ni bil postavljen tri dni pred obravnavo. Sodišče na dr. Koppov predlog ni pristalo. Dokazna obravnava je bila s tem končana.¹¹⁹

Predsednik sodišča je velel prebrati porotnikom osem vprašanj glede krivde obtoženca. Zastopnik tožnika dr. Kopp je nagovoril porotnike: *»Gospodje porotniki! Avstrijski kazenski postopnik doizvoljuje zagovorniku široko polje in če se vrhu tega obstoječi zakoni, ki so na korist zagovorništva, v tako svobodoljubivo in nepristransko uporabljajo, kakor v tem (!!??) slučaji, potem je razumljivo, da se je nabralo mnogo tvarine; mislim tudi, da se od prič, ki ste iz spisov toliko čuli, da morete premagati veliko tvarine. Če pa posledek dva dni trajajoče obravnave pogledam, označil bi celo obravnavo z jedno besedo; in ta beseda je: trač. Ali stvar je preresna in snimlje se ta slučaj prejarko od onih temnih oblakov, ki so pokazale se na obzorji avstrijske države; ne morem torej na nijeden način lehkoverno iti mimo njega!«*

Izpovedi prič nimajo nobene teže, je poudaril dr. Kopp. Za Hačina je dokazano, da je krivo pričal. Razpotnik je bil po navedbah drugih prič tako pijan, da mu je helebarda padla iz rok. Kočijaža, ki je okrajnega glavarja vozil domov, so opisali kot pijanca. V *Tribüne* je bil dogodek predstavljen v močno pretirani obliki. Nekatere priče dogodku niso pripisale nobene pomembnosti. Josipina Lavrenčič se je takoj vrnila v krčmo. Okrajni sodnik se je sicer zbudil in malce prestrašil, ko pa je spoznal, da gre za šalo, je spet zaspal. Oškodovani Del Cott je dogodek imel za nedolžno šalo.

»In ta dogodek naj ima kako važnost? Okrajno sodišče v Litiji je s hvalevredno naglostjo dogodek preiskalo. Iz uzrokov, katerih govornik neče preiskovati, bilo je za ta dogodek okrajno sodišče v Ljubljani določeno; to pa na celej aféri ničesa kaznjivega nij moglo najti, zato je preiskavo koj zistiralo. /.../

Vesteneck bil je prestavljen v Gradec. Ima se to prestavljanje smatrati za povišanje ali ne, tega dr. Kopp ne ve. Nekateri pravijo, da je Vesteneck avanziral, kajti uradnik, ki je res kaj tacega učinil, kar se pripisuje Vestenecku, ne mogel bi biti prestavljen, temveč odstavljen.

Dr. Kopp opozarja, da je to, da je ustavoverni uradnik od ministerstva, s katerega mislimi nij v soglasji, nij bil odstavljen, temveč na večji kraj prestavljen in sicer v Gradec, a ne v gnezdo mej Bosno in Hercegovino, silno lepo očiščenje, kar se popolnejše niti izmisliti ne da.

Drugi menijo, da to prestavljenje nij bil advancement. Tudi to je prav! Kaže namreč, da ima pričakovati ustavoveren uradnik – prestavljenje iz domovine, iz okraja, kjer je bil izvoljen.«¹²⁰

¹¹⁹ »Izpred porotnega sodišča na Dunaji / Vesteneck proti <Tribüni>«, *Slovenski narod*, 1882, št. 24.

¹²⁰ »Izpred porotnega sodišča na Dunaji / Vesteneck proti <Tribüni>«, *Slovenski narod*, 1882, št. 25.

Ovadbó župana Koblarja je po mnenju dr. Koppa narekovala politična pristranskost. Župan je bil o seznanjen s škandalom samo po pripovedovanju drugih. Birič, ki je že štirideset let v državni službi, je ovrgel trditev, da se je v prostorih davkarije popivalo.

Vesteneck v govoru v kranjskem deželnem zboru leta 1880 ni omenil Taaffejevega ministrstva. V odgovoru na napade na liberalizem na splošno je Vesteneck odgovoril: »*Kar je liberalizem storil, bode delovalo dalje, tega črni oblaki, ki se prikazujejo na obzorji, ne bodo uničili.*« Vesteneck po mnenju dr. Koppa ni mislil na Taaffejevo ministrstvo, ampak na oblake reakcije, ki so se pokazali v zadnjem času na severu.

»*Ponosen sem na to, da zastopam moža, ki je prejel častna spričevala od tako mnogih visoko spoštovanih mož, kateremu dal je celo pristaš zdanje vlade, gosp. deželni predsednik Winkler hvale vredno spričevalo. Vse okoliščnosti dokazujejo, da tu tiče se nečesa, kar je naslednje <trač>, a <trač> velikega pomena, iz katerega skovalo se je najhujšo zatožbo proti mojemu klijentu in če boste Vam predložena vprašanja potrdili, dali boste mojemu klijentu zadostenje, ki ga ima pričakovati kot časten mož!*«¹²¹

List Ustavoverne stranke na Kranjskem *Laibacher Wochenblatt* je v svojem poročilu o sodni obravnavi podrobno navedel dr. Koppov govor. *Slovenski narod* je enako pozornost namenil govoru Hamanovega zagovornika dr. Porzerja: »*Za Avstrijca, ki nij Avstrijec le po imenu, temveč s celim srcem, s celo dušo, turobna je podoba, ki nam jo je pokazala dvodnevna obravnava. Visoko postavljen cesarski uradnik predstavlja se nam v položaji in kot junak v afêri, katere junaci so obično le ljudje, pripadajoči za mnogo nižjemu stanu družbe človečanske. Da, ako obravnava ničesa ne bila spravila na dan, kot je dokazano, zadostovalo bi uže to, da si stvori vsak, ki ne vé, da ide za vse redek iznimek avstrijskega uradništva, celo čuden pojem o njem.*«

Če bi bilo govora samo o ponočnem škandalu, bi ga lahko označili kot surovost in brutaliteto. Toda ta zasebna stvar je zanimiva samo zato, ker je junak te afere v visoki cesarski službi. Razprava se je razdelila na dva dela: prvi del se tiče ponočnega dogodka na cesti, drugi del, ki pušča mnogo bolj žalosten vtis, pa je segel na politično polje in je prikazal okrajnega glavarja v njegovem uradnem delokrogu. »*Mi znamo sicer vsi, da Avstrija je država narodnih bojev; da bi se ti kedaj popolnoma odstranili, mislim, da nikdar ne bode možno. Mejsebojno tekmovanje narodnostij sicer nijma v sebi ničesa, kar bi bilo pomilovanja vredno, naopak, po mejsebojnem netecanju ustvarja se le dobro. Nesreča pa so oni življi, ki pouzročajo po boji mej narodnostmi mejsebojno zagrizenost, zavirajo ljudsko napredovanje, to so poglavitno oni, ki bili bi prav za prav po državnem redu in po postavi poklicani, da stolujejo neobvzeto in nepristransko nad strankami, da delé jednaka prava ne gledé na družbinsko stališče, kakor to piše naš ustav in ki so uradno svoje stališče v to zlorabili, da dajali so jednej stranki prvenstvo nad drugo.*

Kako globok pomen ima tako vedenje za blagrovanje in za srečo narodovo, vedeli bode pač sami.

¹²¹ »Izpred porotnega sodišča na Dunaji / Vesteneck proti <Tribüni>«, *Slovenski narod*, 1882, št. 26.

Nepristranost in pravičnost morata biti prvo načelo ne samo v pravosodji, temveč tudi v politični upravi in v trenutku, ko ljudstvo uvideva, da se ne deli jednake pravice vsem, izgublja svoje zaupanje do oblastij, veljava istih gine, a kakov pomen ima to dandanes, ko se napada na avtoriteto oblastij, od toliko in neupravičenej stranij prepuščam vašemu razsodku, vi nahajate se mej ljudstvom.»

Razpravljanje dr. Koppa nima resničnih temeljev, je poudaril dr. Porzer. Posledice dejanj so v nasprotju z njegovimi zaključki. Okrajni glavar je bil z desetimi osebami v krčmi. V tej mešani družbi so bili ljudje, ki uganjajo šale, kakršne niso v navadi v izobraženi družbi. Njihov stan je bil različen. Ni dostojno, da okrajni glavar poseda in popiva z žandarmerijskim stražmojstrom in davkarskimi uradniki, saj nasproti njim ne more varovati svoje avtoritete. *»Nazor zatožnikov je na vsak način zelo prostodušen, da okrajni glavar razkošno šalo ne bi bil mogel zaprečiti, ako bi izrekel bil svoj ‚veto‘. To bila bi njegova dolžnost. Ker je molčal, je to namero tako rekoč odobril.»*

Dr. Porzer je opozoril na pričevanje Hačina, ki je izjavil: *»Ako bi bil pri prvem preslušanji zaprisežen, bil bi govoril resnico.»* Prisega ima namreč na manj izobražene ljudi velik vpliv. Ko ga je vladni svetnik grof Chorinsky zaslišal, ga je še istega dne obiskal Vesteneckov služabnik in mu obljubil službo, češ, ko bo zopet zaslišan, naj »resnico izpove«.

Nočni čuvaj Razpotnik je povsem verodostojna priča. Dr. Porzer je prešel na Vesteneckove priče glede usodnega večera, na Werhana, *»polnega pijanega truleža pruske pesni <Wacht am Rhein>«,* in na protislovja v Babnikovem pričanju.

Haman je brzojavko z dne 10. februarja sprejel v dobri veri, *»da je vse res bilo, kar je v njem stalo ter je urednik imel uradne spise pred seboj«.* Pri tretjem članku je Haman prostovoljno pristavil, da Vesteneckovi prijatelji trdijo, da ga ni bilo med njimi, ko so pobijali okna, objavil pa je tudi opazko iz *Politische Correspondenz*, kar gotovo ne bi storil, če bi imel namen razžaliti tožnika.¹²²

Dr. Porzer je opozoril, da zadeva ni politična pravda, saj ne gre za politična vprašanja in politične nazore. *»Stavite si pred oči, da tudi političen pristaš lahko učini kaznjivo dejanje.»* Tožnik ni zastopnik nemške stranke. *»Nemški narod priboril si je velika kulturna polja, in to bode, ako dade Bog, zgodilo se tudi v bodoče; a to vedno le na poti naobraženosti, prosvete, a nikdar na poti nečlovečnosti, surovosti, teptanja pravic družih. V postopanju tožnika pa je kovarstvo, maščevalnost, nagib k surovi agitaciji – svojine, ki so nemškemu značaju popolnoma tuje.*

Prosim vas, končuje zagovornik, oprostite se od političnega stališča, in sodite jedino le po načelu: justitia regnorum fundamentum!

*Ako boste to storili, more ne samo toženec mirno pričakovati vaše sodbe, temveč vaš izrek bode lahko velicega pomena za vso bodočnost porotnih sodišč v Avstriji! (Od mnogih strani sliši se odobravanje.)«*¹²³

¹²² »Izpred porotnega sodišča na Dunaji / Vesteneck proti <Tribüni>«, *Slovenski narod*, 1882, št. 28.

¹²³ »Izpred porotnega sodišča na Dunaji / Vesteneck proti <Tribüni>«, *Slovenski narod*, 1882, št. 30. – Justitia regnorum fundamentum: lat. Pravičnost je temelj državam; moto cesarja Franca I. Avstrijskega.

J. V. Haman je poudaril, da je razprava razkrila vse dogodke, ki so ga prepričali, da se je bil Vesteneck sposoben udeležiti takšne »ekstravagance«. Njegova vest se nenehno upogiba pod bremenom strankarske strasti in narodnega sovraštva. Ni mogoče pričakovati, da bo Vesteneck opustil tovrstno delovanje zaradi ozirov na čut dolžnosti, zunanje dostojanstvo in mnenje litijskega prebivalstva. »*Gospod pl. Vesteneck bil je tu v položaji one visoke ruske dame, katerej se je to očitalo, da se koplje v pričujočnosti moške družinčadi in katera je na to očitaneje dejala: <To vendar niso možje, to so sužnji.> Gospod pl. Vesteneck menil je, da se pred Litijčani nijma sramovati, saj so bili to samo Slovenci.*«¹²⁴

Sodišče je sprejelo svojo odločitev ob enajsti uri ponoči. Bivši urednik *Tribüne* J. V. Haman je zakrivil prestopke razžalitve časti po paragrafi 487 in 491 kazenskega zakonika. Enajst porotnikov je glasovalo za, eden je bil proti. Sodišče se je odločilo za najvišjo možno kazen. Hamanu je bila odmerjena zaporna kazen v trajanju šest mesecev in izguba 100 goldinarjev od kavcije, poravnati je moral tudi sodne stroške.¹²⁵

Dunajski časnik *Wiener Allgemeine Zeitung*, ki je bil po politični usmeritvi nasproten *Tribüne*, je zapisal, da ga je Hamanova kazen prestrašila. Dr. Koppu je dunajsko društvo nemških liberalcev Freisinn (nem. liberalizem, svobodomje) izreklo nezaupnico. Eden od govornikov je poudarjal, da dr. Kopp zanemarja svoje poslanske dolžnosti, ima pa dovolj časa, da v deželnem sodišču za kazenske zadeve s »sijajnimi govori« slepi porotnike.¹²⁶

Dr. Porzer je prijavil ničevost pri kasacijskem sodišču. Obravnava o ničevosti proti razsodbi dunajskega porotnega sodišča je potekala 9. junija 1882 pred najvišjim in kasacijskim sodiščem. Obravnavo je vodil predsednik najvišjega sodišča vitez Schmerling. Vesteneck in Haman nista bila prisotna, poslušalcev je bilo samo okrog deset.

Dr. Porzer je ničevost utemeljil s tremi razlogi: zaman je protestiral proti branju zapisnikov, ki jih je sestavil grof Chorinsky med preiskavo po nalogu kranjskega deželnega predsedništva, pričanja Štefana Lapajnetja sodišče ni dovolilo, predsednik porotnega sodišča vitez Tannenhain je krivo poučil porotnike, saj ni niti z besedo omenil, ali je bil Hamanov namen razžaliti Vestenecka (Haman je v *Tribüne* namreč navedel tudi notico iz *Politische Correspondenz*, da se Vesteneck ni udeležil razbijanja oken). Glavni Porzerjev argument je bil, da predsednik in nadsodišče obravnave nista vodila v skladu z zakonom in pravičnostjo. Kasacijsko sodišče je zavrnilo pritožbo o ničnosti in pritrdilo sodbi porotnega sodišča.¹²⁷

Urednik *Tribüne* Hamann je moral odsedeti šest tednov zaporne kazni, nato ga je cesar pomilostil.¹²⁸

¹²⁴ »Izpred porotnega sodišča na Dunaji / Vesteneck proti <Tribüni>«, *Slovenski narod*, 1882, št. 32.

¹²⁵ »Izpred porotnega sodišča na Dunaji / Vesteneck proti <Tribüni>«, *Slovenski narod*, 1882, št. 32.

¹²⁶ »Z Dunaja 24. januarja (Izvirni dopis)«, *Slovenski narod*, 1882, št. 22.

¹²⁷ »Z Dunaja 10. junija (Izvirni dopis) Pravda <Tribüne>-Vesteneck pred najvišjim in kasacijskim sodiščem«, *Slovenski narod*, 1882, št. 133.

¹²⁸ »Gnadeact«, *Laibacher Wochenblatt*, 1882, št. 113.

Vesteneck je, kot piše tudi Fran Šuklje, želel postati kranjski deželni glavar.¹²⁹ Vendar je bil aprila 1881 premeščen v Gradec. Postal je okrajni glavar za graško okolico. Od tam je bil jeseni 1881 prestavljen k okrajnemu glavarstvu v Lonč (Deutschlandsberg).¹³⁰

Kot razlog za novo premestitev *Politische Correspondenz* navaja posluh vlade za nadaljnje Vesteneckovo delovanje na Kranjskem: »... da je pomota, ako kdo misli, da vlada zabranjuje uradnikom sodelovanje v deželnih zborih, in da prav zato, da bi mogel pl. Vesteneck dohajati v deželni zbor kranjski, ga je iz Gradca, kjer ima okrajni glavar mnogo in važnega posla, prestavila v Lonč, kjer nikakor ni obložen s toliko opravili, da ne bi mogel udeleževati se deželnega zbora v Ljubljani.« Novice so navedle, da je Vesteneck v *Grazer Tagespost* grozil ministrskemu predsedniku, grofu Eduardu Taaffeju, da bo spravil svojo »afero« v obliki interpelacije v državni zbor.¹³¹

6. decembra 1881 je poslanec Heilsberg vložil v državnem zboru interpelacijo zaradi Vesteneckove premestitve.¹³²

Vesteneck je tudi iz Štajerske prihajal v kranjski deželni zbor. Oktobra 1881 so ga slovenski poslanci pričakali s protestnim odhodom s seje. Vesteneck je bil na VIII. seji 15. oktobra 1881 poročevalec finančnega odseka glede nameravanih utrditvenih in uravnalnih delih ob Savi v Gorenji Savi, Lazah in Ježici. Ko je stopil na mesto, predvideno za poročevalca, so slovenski poslanci vstali. Vitez Vesteneck naj bi nekaj časa molčal, potem pa s tihim glasom začel poročati. »Pravi, da ima danes v tem zborovanji prvikrat priliko govoriti in da mu je dolžnost opravičevati se zaradi natolcevanja (?!), da je slovenski jezik grdil. Ko prične razkladati, da tudi slovenski jezik spoštuje, čujejo se izmej poslušalcev glasovi: <Da! als <hundesprache>, <sausprache> itd.>« Vesteneck je predlog finančnega odseka prebral tudi v slovenskem jeziku (deželni prispevek za vodne stavbe za obrambo savskih bregov pri Gorenji Savi 1400 goldinarjev, za uravnavo Save od Dola do Laz 2000 goldinarjev, za stavbe ob Savi pri Ježici 700 goldinarjev). Ko je končal poročilo, so se slovenski poslanci vrnili v dvorano.¹³³

Slovenski narod je poudaril, da je Vesteneck zaradi pravde »ein todter Mann« in da Slovencem ne bo več škodoval.¹³⁴ Ivan Prijatelj je v pregledu slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine v obdobju 1848–1895 označil Vesteneck za »kranjskega birokratičnega in germanizatoričnega ‚zlega duha‘ prejšnjega režima«.¹³⁵

¹²⁹ Šuklje, *Iz mojih spominov I*, str. 129.

¹³⁰ »G. dr. Julij Fränzl vit. Vesteneck«, *Soča*, 1881, št. 41.

¹³¹ »Poberki iz časnikov«, *Novice*, 1881, št. 42.

¹³² »Z Dunaja«, *Novice*, 1881, št. 49, in »Zur Versetzung Vesteneck's«, *Laibacher Wochenblatt*, 1881, št. 67.

¹³³ »Iz kranjskega deželnega zbora. VIII. seja 15. oktobra 1881«, *Slovenski narod*, 1881, št. 239.

¹³⁴ »V Ljubljani 16. januarja«, *Slovenski narod*, 1882, št. 12.

¹³⁵ Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 5*, str. 65.

Vesteneckove poneverbe in drugi prekrški

Vesteneck je bil konec leta 1885 v Voitsbergu izvoljen za poslanca v štajerskem deželnem zboru.¹³⁶

Leta 1886 je prodal grad Mirna in zaprosil za glavarstvo službo v Celju. »Mož je sedaj v Deutschlandsbergu med trdimi Nemci, kjer mu je izvestno dolgčas, ker nima ugodnega polja za politično agitacijo. V Celju bi bilo pa kakor nalašč po njegovih mislih. Celje je vže tako ‹Obermüsterstadt› zagrizenih nemčurjev. Vesteneck tje kaj prestavljen bi prišel v svoj pravi element, kjer bi se zopet lahko v pristujene mu Slovane zaganjal.«¹³⁷

Oktobra 1887 so Vestenecka odstavili z mesta okrajnega glavarja v Deutschlandsbergu.¹³⁸ Dunajski list *Vorwärts* navaja, da je »protektionskind« Vesteneck kot okrajni glavar v Deutschlandbergu poneveril premoženje dobrodelnega zavoda, ki je delil revežem juho, nekega mlinarja je ogoljufal za 1600 goldinarjev, a ni bil kaznovan. Namesto da bi ga odpustili iz državne službe, je bil upokojen. Dolgove je delal tudi pri lastnikih tiskarn in jim odtegoval delo, če mu niso bili poslušni.¹³⁹

Vesteneck se je po izgubi glavarkega mesta v Deutschlandsbergu zaposlil kot tajnik pri trgovinski in obrtni zbornici v Salzburgu in nato kmalu postal ravnatelj zavarovalnega zavoda zoper delavske nezgode.¹⁴⁰

Kot ravnatelj Delavske zavarovalnice v Salzburgu je leta 1892 »pogoljufal« nekaj sto goldinarjev.¹⁴¹ Prispevke, ki so mu jih izročale tovarne za svoje delavce, je porabil zase. Zastopnik tovarne za celulozo v Halleinu (Kellner-Partington-Payer-Compagny) mu je tako med pogrebom Angela Savliča izročil 1350 goldinarjev. Blagajnik Delavske zavarovalnice je ugotovil, da omenjena tovarna prispevka še ni plačala. Poizvedbe so odkrile, da je bil znesek že izročen Vestenecku, ki si je pridržal tudi manjše zneske, poslane po pošti. Odstavili so ga in naznanili deželnemu sodišču, ki ga je 16. februarja 1892 zvečer zaprlo.¹⁴²

Vesteneck je poneveril 2480 goldinarjev in 97 krajcarjev, ki so jih povrnili njegovi sorodniki.¹⁴³ Ti naj bi tudi dosegli, da so ga izpustili iz preiskovalnega zapora. Zaradi pridržanja v preiskovalnem zaporu se je sicer pritožil na nadsodišče na Dunaju.¹⁴⁴

Vesteneckovi dolgovi so v tem času znašali 70.000 goldinarjev.¹⁴⁵

¹³⁶ »Vitez Vesteneck redivivus!«, *Slovenski narod*, 1885, št. 253, in »Osebnosti«, *Slovenski narod*, 1885, št. 257.

¹³⁷ »Glasoviti Vesteneck«, *Slovenec*, 1886, št. 57.

¹³⁸ »Znani Vestenek«, *Edinost*, 1887, št. 82.

¹³⁹ »O dr. Juliju-Fränzl-u vitezu Vestenecku ...«, *Slovenski narod*, 1892, št. 55.

¹⁴⁰ »Dr. Fränzl- vitez Vesteneck«, *Rodoljub*, 1892, št. 5.

¹⁴¹ »Vitez Vesteneck«, *Nova Soča*, 1892, št. 27, »Vesteneck zaprt«, *Slovenec*, 1892, št. 41, in »O zaprtju Vestenecku«, *Slovenec*, 1892, št. 43.

¹⁴² »Vesteneck zaprt«, *Domoljub*, 1892, št. 5.

¹⁴³ »Afëra Vesteneck«, *Slovenec*, 1892, št. 51.

¹⁴⁴ »Dr. Fränzl vitez Vesteneck ...«, *Slovenski narod*, 1892, št. 66.

¹⁴⁵ »O dr. Juliju-Fränzl-u vitezu Vestenecku ...«, *Slovenski narod*, 1892, št. 55.

Vesteneck je pobegnil in ga na obravnavo pred salzburškim porotnim sodiščem 7. junija 1892 ni bilo.¹⁴⁶ C. kr. deželno sodišče v Salzburgu je izdalo tiralico: »Dr. Julij vitez Fränzl-Vesteneck, c. kr. okrajni glavar v pokoji in bivši ravnatelj delavske zavarovalnice proti nezgodam v Solnogradu, 46 let star, rojen na Dunaju in pristojen v Solnograd, katoliške vere, velik, močan, podolgastega, bledega obraza, s temnorjavimi sivkastmi lasmi, prav takšno brado, močno plešast, slabih zob, vešč razen nemščine tudi francoščine, angleščine, slovenščine in italijanščine, pravnoveljavno zatožen hudodelstva uradnega poneverjenja, utekel je proti svoji obljubi, zato ga je prijeto in sodišču izročiti.«¹⁴⁷

Izselil se je v ZDA in se preživljal na različne načine; *Slovenec* leta 1894 piše, da morda celo kot portir. V času svetovne razstave v Chicagu (1893) naj bi vodil z nekim Ravnikarjem iz Šmartina restavracijo.¹⁴⁸

Leta 1897 je začel izdajati časopis v Habokenu, ki pa je kmalu prenehal izhajati.¹⁴⁹ Leta 1899 je bil sodelavec slovenskega časopisa *Glas naroda*.¹⁵⁰

Leta 1900 se je zaposlil pri naselbinskem uradu v New Yorku kot tolmač slovenskega jezika (inšpektor).¹⁵¹ »Tako zagrizenega Fränzelna slovenščina živi,« je poudaril *Slovenec*.¹⁵² Podobno je pisala tržaška *Edinost*: »Slovenščina, ki jo je prej tako brezkraino sovražil in preganjal ter jo skušal zatreti na lastnih tleh, mu sedaj služi kakor eksistenčno sredstvo v daljni Ameriki, mu daje ljubega kruhka. To je pač prst osode.«¹⁵³

V kontekstu zgornjih podatkov je lahko razumljiv tudi podatek, da je bil Julij vitez Fränzl pl. Vesteneck, uradnik pri naselbinskem uradu v New Yorku, na začetku 20. stoletja član Slovenske matice.¹⁵⁴

Vestenecka so iz naselbinskega urada na Ellis Islandu dvakrat odslovili zaradi manjših prekrškov.¹⁵⁵ Jeseni 1904 so ga izseljenske oblasti v New Yorku suspendirale. Neko žensko naj bi oropal za en dolar, čeprav je za mesečno plačilo prejemal sto dolarjev.¹⁵⁶

Dr. Josip Vošnjak je v svojih spominih zapisal, da so ga leta 1902 videli v Chicagu, kjer je kot natakar stregel gostom.¹⁵⁷

18. februarja 1905 so ga aretirali zaradi kraje zlatih zrn. Vesteneck je bil tedaj zaposlen pri bančni tvrdki Kullman & Co. s sedežem na Wall Streetu. Potem ko je

¹⁴⁶ »Afera Vesteneck«, *Slovenski narod*, 1892, št. 130.

¹⁴⁷ »Tiralnica«, *Rodoljub*, 1892, št. 13.

¹⁴⁸ »Drobnice iz Istre«, *Slovenec*, 1894, št. 64.

¹⁴⁹ Rugále, Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti 1*, str. 61.

¹⁵⁰ »Dr. pl. Vesteneck«, *Slovenski narod*, 1899, št. 106.

¹⁵¹ »Čudna so pota usode«, *Slovenski narod*, 1900, št. 66.

¹⁵² »Iz raznih krajev«, *Slovenec*, 1900, št. 70.

¹⁵³ »Brezkraino sovražena slovenščina je časih vendar dobra«, *Edinost*, 1900, št. 67.

¹⁵⁴ *Letopis Slovenske matice za leto 1900*, str. 58; *Letopis Slovenske matice za leto 1901*, str. 55; *Letopis Slovenske matice za leto 1902*, str. 53; *Letopis Slovenske matice za leto 1903*, str. 51.

¹⁵⁵ »Bivši litijski okrajni glavar in Alaskino zlato«, *Glas naroda*, 1905, št. 31, in *Soča*, 1905, št. 15.

¹⁵⁶ »Smola Julija pl. Vesteneka v Ameriki«, *Slovenec*, 1904, št. 239.

¹⁵⁷ Vošnjak, *Spomini*, str. 316.

nepričakovano obolev in ga štiri dni ni bilo v pisarno, so ugotovili, da je izginilo zlato, ki ga je kot vzorec poslala Alaska Mining Co.¹⁵⁸ Vrednost zlatih zrn je bila 45 dolarjev.¹⁵⁹

Sin Rudolf (rojen. 1874) je zaradi očetovih grehov leta 1905 spremenil priimek v Franckeneck.¹⁶⁰ *Amerikanski Slovenec* leta 1900 omenja, da je bil Vesteneckov sin, konzularni tajnik Rudolf vitez Vesteneck vzgojen v nemškem duhu, a se »ni sramoval nositi slovensko trobojnico na prsih in kateri je ne samo med tukajšnjimi Slovenci, ampak med vsemi Avstrijci jako priljubljen«.¹⁶¹

Julij vitez Fraenzl pl. Vesteneck je umrl 6. januarja 1931 v New Yorku. Imel je tri sestre in štiri brate. Starejši brat Moritz (1841–1884) je bil misijonar v Afriki (redovno ime brat Beda).¹⁶² Mlajši brat Otto vitez Fränzl pl. Vesteneck (1853–1930) je bil lastnik gradiča Zapuže. Leta 1891 je postal okrajni glavar v Novem mestu, prej pa je bil kranjski vladni tajnik. Do Slovencev naj ne bi bil sovražno nastrojen. Leta 1900 je bil suspendiran in upokojen. Josip Vošnjak piše, da je Julij tudi svojega brata spravil v nesrečo, saj mu je ta podpisoval menice, kar naj bi bil tudi razlog, da se je naposled moral odpovedati mestu okrajnega glavarja v Novem mestu.¹⁶³

Viri in literatura

Časopisni viri

Amerikanski Slovenec: 1900, letnik 10, št. 43.

Brenclj: 1881, letnik 13, št. 9.

Domoljub: 1892, letnik 5, št. 5.

Edinost: 1887, letnik 12, št. 82; 1900, letnik 25, št. 67.

Glas naroda: 1905, letnik 13, št. 31.

Laibacher Tagblatt: 1876, letnik 9, št. 81, 83.

Laibacher Wochenblatt: 1881, letnik 2, št. 34, št. 37, 67; 1882, letnik 3, št. 77, 113.

Laibacher Zeitung: 1906, letnik 88, št. 210.

Letopis Slovenske matice: 1900, 1901, 1902, 1903.

Marburger Zeitung: 1869, letnik 8, št. 102.

Nova Soča: 1892, letnik 4, št. 27.

Novice: 1874, letnik 32, št. 19, 40; 1875, letnik 33, št. 45; 1879, letnik 37, št. 27; 1881, letnik 39, št. 8, 11, 42, 49.

Rodoljub: 1892, letnik 2, št. 5, 13.

Slovenec: 1874, letnik 2, št. 79, 81, 145; 1875, letnik 3, št. 23, 26, 35, 103, 135, 143, 144, 150; 1876, letnik 4, št. 44, 97, 98, 147; 1877, letnik 5, št. 63, 64; 1878, letnik 6, št. 102, 103,

¹⁵⁸ »Bivši litijski okrajni glavar in Alaskino zlato«, *Glas naroda*, 1905, št. 31, in *Soča*, 1905, št. 15.

¹⁵⁹ Rugále, Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti 1*, str. 61.

¹⁶⁰ »Die Österreicher auf der Ausstellung in Mailand«, *Laibacher Zeitung*, 1906, št. 210.

¹⁶¹ »New York 5. okt. / Pic-nic avstro-ogrske dobrodelne družbe v New York-u«, *Amerikanski Slovenec*, 1900, št. 43.

¹⁶² »P. Vesteneck s polnim rodbinskim imenom Moriz Fränzl vitez Vesteneck...«, *Slovenski narod*, 1884, št. 216.

¹⁶³ Vošnjak, *Spomini*, str. 316.

107, 110, 113: 1879, letnik 7, št. 68; 1880, letnik 8, št. 76, 94, 118, 124, 132, 142; 1881, letnik 9, št. 18, 19, 35, 69; 1882, letnik 10, št. 74; 1886, letnik 14, št. 57; 1892, letnik 20, št. 41, 43, 51; 1894, letnik 22, št. 64; 1900, letnik 28, št. 70; 1904, letnik 32, št. 239; 1927, letnik 55, št. 109.

Slovenski narod: 1870, letnik 3, št. 125; 1874, letnik 7, št. 74, 141, 146, 153, 286; 1875, letnik 8, št. 105; 1876, letnik 9, št. 82, 87, 145, 162; 1877, letnik 10, št. 146; 1878, letnik 11, št. 241, 244, 245; 1879, letnik 12, št. 3, 16, 26, 31, 132; 1880, letnik 13, št. 1, 159, 163, 182, 187, 196, 201; 1881, letnik 14, št. 35, 38, 42, 55, 61, 65, 67, 74, 98, 134, 239; 1882, letnik 15, št. 12, 14, 16, 18–26, 28, 30, 32, 133, 156; 1884, letnik 17, št. 216; 1885, letnik 18, št. 253, 257, 273

1892, letnik 25, št. 55, 66, 130; 1899, letnik 32, št. 106; 1900, letnik 33, št. 66.

Slovenski pravnik: 1881, letnik 1, št. 6.

Soča: 1875, letnik 5, št. 8; 1881, letnik 11, št. 13, 25, 41, 189; 1905, letnik 35, št. 15

Literatura

Gardelin, Igor, Okrajno glavarstvo Litija v obdobju ustavovernih glavarjev v luči časopisnih virov med letoma 1868 in 1881. *Kronika / Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 2011, št. 3, str. 579–603.

Kermavner, Dušan, *Slovenska politika v letih 1879 do 1895 / Političnogodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848–1895*. Ljubljana: Slovenska matica 1966.

Prijatelj, Ivan, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895*, Peta knjiga. Ljubljana: DZS, 1966.

Rugále, Mariano in Preinfalk, Miha, *Blagoslovljeni in prekleti*, I. del. Ljubljana: Viharnik, 2010.

Sladt, K., Porzer, Josef. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Zvezek 8. Dunaj 1983, str. 215.

Ströher, Doris, Kopp, Josef. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Zvezek 4. Dunaj 1969, str. 118–119.

Šuklje, Fran, *Iz mojih spominov*, I. del. Ljubljana: Slovenska matica, 1988.

Vošnjak, Josip, *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.

SUMMARY

Julius Fränzl Ritter von Vesteneck

Damir Globočnik

Julius Ritter Fränzl Noble of Vesteneck, Doctor of Law and owner of the Mirna Castle in the region of Dolenjska, was born in Vienna in 1845. In the 1870s, he was one of the provincial office-holders who were averse to Slovenes. He was married to the daughter of the Carniolan provincial governor Baron Siegmund Conrada Noble of Eybesfeld.

The first known instance of Vesteneck's anti-Slovene activity occurred in June 1874 during the provision of state support in Dobrnič, in the Dolenjska region. In September 1874, the said event prompted twelve national representatives to issue an interpellation addressed to the provincial government at the session of the Carniolan provincial diet. Not having received a response, they interpellated Vesteneck in the state parliament in November 1874 in his capacity as a government commissioner in the Chamber of Commerce and Craft elections and over the incident involving the provision of state support. Namely, his biased operation as a commissioner in the elections to the Chamber of Commerce and Craft resulted in the victory of Germans and their sympathisers in January 1875. Induced by the illegal actions of the election committee, which was helmed by Vesteneck, Slovene representatives issued an interpellation in the Carniolan provincial diet in May 1875.

He was appointed district governor in Litija in August 1875. *Slovenec* and *Slovenski narod* provided numerous examples of Vesteneck's biased operation in the Litija district. In November 1875, he prohibited the district school councillors who did not understand German from using Slovene as the language of administration and wrote to the provincial government, stating that the district of Litija was affected by a putrid throat epidemic, in a bid to prevent the mission in Vače from taking place. Vesteneck's interference with the Litija road committee and his attempts to become its head was reported by Dr. Josip Vošnjak at a parliamentary session in December 1876 and by Dr. Luka Svetec at a session of the Carniolan provincial committee held in September 1878. In September 1878, national representatives interpellated Vesteneck in the provincial diet over his intimidation during the elections in the Trebnje district and removal of the postman Čož.

Vesteneck was elected a representative in the Carniolan provincial diet in the by-elections in the landowners' curia in February 1876, i.e. in the very year when he was entitled to run (at the age of 30). He was a member of the diet up to February 1879 and, subsequently, from May 1880 to June 1883. Vesteneck was ambitious and aspired to become also the Carniolan provincial governor.

He held his first speech at a session held in April 1876. He opposed to the appointment of a headmaster and teacher at the school of arboriculture and viticulture in Slap. At a provincial diet session, which was held in October 1878, Vesteneck reported about the planned amendment of the Act on Elementary School on behalf of the school section, which aimed to deprive the Carniolan school councils of their right to propose applicants and transfer it to the provincial school council. Luka Svetec and several other representatives opposed the proposal of the school section, which was believed to interfere with the province's autonomy, but to no avail. In the provincial diet in July 1880, he likened Taaffe's ministry to a black cloud and attacked the Litija municipal committee for to the poor state of the local police and filth in Litija, but also the Slovene national representatives Detela, Pfeifer, and Svetec. Svetec was a notary in Litija and the leader of the local Vesteneck "opposition". Upon his return to Litija, Vesteneck's was received with a torchlight procession and standing ovations in honour of his brave stance.

In the night from the 6th to the 7th February 1881, Vesteneck was involved in a disturbance in Litija. A drunken group of Germans and German sympathisers broke the windows on the place of residence of the imperial and royal district commissioner Gustav Delkot. The district governor Vesteneck was one of the revellers; he published his view of the incident, of a carnival piece of mischief, in which he claimed not to have been involved. He asked for a disciplinary inquest. He

was given a vote of confidence by seven municipalities in the Litija district. He filed a lawsuit against the editor-in-chief of the Viennese periodical *Tribüne* for having published report on the local nocturnal events written by the mayor of Litija.

In April 1881, Vesteneck was transferred to Styria (district governor for the surroundings of Graz, from the autumn 1881 in Deutschlandsberg). On 24 April 1881, his friends marked Vesteneck's departure with a ceremony. On 27 April 1881, he took leave of his friends in Ljubljana and, accompanied by four professors, picked a quarrel with two Slovenes in Kazina. Štefan Lapajne, a trainee solicitor, sued Vesteneck for defamation. In the trial, which was held in June 1881, Vesteneck was represented by Dr. Robert Noble of Schrey-Redlwert, a solicitor from Ljubljana and a member of the provincial diet. He was sentenced to 40 florins or eight days' imprisonment on account of defamation, and he also had to pay litigation costs.

Vesteneck attended the sessions of the Carniolan provincial diet from Styria as well. In October 1881, Slovene members of the diet welcomed him by leaving the session in protest. In December 1881, representative Heilsberg filed an interpellation in the state parliament over Vesteneck's transfer.

Josip V. Haman, the publisher and former editor-in-chief of the autonomist periodical *Tribüne*, was tried in the Viennese Court of Assizes in January 1882. The plaintiff, the former district governor of Litija, was defended by Dr. Josef Kopp (1827–1907), a member of the state parliament, while Haman was defended by Dr. Josef Porzer (1847–1914), a young solicitor and a member of the state court. Correspondents of *Slovenski narod* and *Laibacher Wochenblatt* provided detailed accounts of the trial, which was also reported by the Austrian press.

Three Slovene politicians, namely Dr. Josip Poklukar, Dr. Luka Svetec, and Dr. Josip Vošnjak, took the stand in favour of Haman. Dr. Robert Noble of Schrey-Redlwert, the former Carniolan provincial governor, the court counsellor Friedrich Ritter von Kaltenecker, and Baron Bebbio Taufferer from Višnja Gora, gave testimonies in favour of Vesteneck.

Eleven jurors voted that J. V. Haman, the former editor of *Tribüne*, was guilty of defamation according to Articles 487 and 491 of the Criminal Code, and one juror voted that he was innocent. The court opted for a maximum penalty (six months' imprisonment, the loss of bail in the amount of 100 florins, payment of litigation costs). The Court of Cassation upheld the verdict of the Court of Assizes in June 1882. The editor of *Tribüne* had to spend six weeks in prison, whereupon he was pardoned by the emperor.

Vesteneck was elected to the Styrian provincial diet in Voitsberg in late 1885. In 1886, he sold the Mirna castle. In October 1887, he was removed from the post of district governor in Deutschlandsberg on account of embezzlements. He lost his position as head of the insurance institution for work-place accidents in Salzburg in 1892 due to embezzlements as well. The embezzled amount was repaid by his relatives. Vesteneck escaped and failed to appear for this trial before the Salzburg Court of Assizes in June 1892.

He emigrated to the USA, where he made a living in different ways. In 1899, he collaborated with the Slovene-language periodical *Glas naroda*. In 1900, he worked at the New York immigration office as an interpreter of Slovene. He was made to leave twice for having committed misdemeanours. In February 1905, Vesteneck, who was at the time working for the Wall Street brokerage firm Kullman & Co., was arrested for having stolen gold grains.

By reason of his father's wrongdoing Vesteneck's son Rudolf (born in 1874), an Austrian consular secretary, changed his last name to Franckeneck in 1905. Julius Ritter Fränzl Noble of Vesteneck died in New York in 1931.

Vesteneck had three sisters and four brothers. His older brother Moritz (1841–1884) was a missionary in Africa (his religious name was Brother Beda). His younger brother Otto Ritter Noble of Vesteneck (1853–1930) owned the Zapuže manor house. In 1891, he became the district governor in Novo mesto, prior to that he had been a secretary of the Carniolan government. He had to give up his position as district governor of Novo mesto for having signed bills of exchange for Julius Ritter Fränzl Noble of Vesteneck.

Mateja Ratej

Dolga pot z vešal na svobodo – mariborski proces leta 1935

RATEJ, Mateja, dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 1, 1000 Ljubljana, mratej@zrc-sazu.si

Dolga pot z vešal na svobodo – mariborski proces leta 1935

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (157), št. 1-4, str. 194–212, cit. 70

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Avtorica se v prispevku ukvarja s kulturnozgodovinsko umeščenostjo kazenskega primera, ki so ga mediji ob obnovi procesa leta 1935 poimenovali mariborski. Kazenski spis, ki ga je mariborsko okrožno sodišče odprlo in vodilo kot primer Markuzzi in tovariši ter ga kot enega najboljšežnejših sploh hrani Pokrajinski arhiv Maribor, prepričljivo razkriva pomene pojmov tihotapstvo in verižništvo po prvi svetovni vojni, povojno urejanje odnosov v lokalni skupnosti, močno osebnost karizmatičnega tihotapca Ivana Markuzzija, odvetniški podvig primorskega begunca v Mariboru Danila Komavlija ter prelomnost sodnega procesa, ki je zaznamoval kazensko prakso slovenskega pravosodja v prvem desetletju nove jugoslovanske države.

Ključne besede: Kraljevina SHS/Jugoslavija, tihotapstvo, Slovenske gorice, Danilo Komavli, Ivan Markuzzi, sodni procesi

RATEJ Mateja, PhD, Research Associate, ZRC SAZU, Institute of Cultural History, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 1, mratej@zrc-sazu.si

A Long Journey from the Noose to Freedom – the Maribor Trial in 1935

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (157), No. 1-2, pp. 194–212, 70 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

The paper examines the cultural and historical context of the criminal case, which was upon its re-opening in 1935 referred to as the Maribor trial by the media. The criminal file, which was opened by the Maribor District Court under the name Markuzzi and Comrades and is one of the most comprehensive files kept in the Maribor Regional Archives, convincingly conveys the meaning of the terms smuggling and traffic after World War I, the post-war relations in the local community, the charismatic personality of the smuggler Ivan Markuzzi, the feat of the solicitor Danilo Komavli, a refugee from the Littoral, and the watershed character of the trial, which left its mark on the Slovene judicial system in the first decade of the new Yugoslav state.

Key words: the Kingdom of SHS/Yugoslavia, smuggling, Slovenske gorice, Danilo Komavli, Ivan Markuzzi, court proceedings

Truplo neznanca v benediškem gozdu¹

Na začetku septembra 1920 je kočarsko dekle ob gozdnem potoku pri Benediktu v Slovenskih goricah naletelo na iznakaženo truplo mlajšega moškega. Njegova identiteta ni bila ugotovljena, ljudski glas pa je neznanemu umorjencu nadeval obraz graškega živinskega trgovca, čakovskega preprodajalca, tihotapca ipd. Umora so bili osumljeni člani družine Markuzzi iz Drvanje v Slovenskih goricah.² Odpor domačinov do priseljencev Markuzzijev je po vrnitvi vojakov s (soške) fronte dodatno poglobil njen italijanski izvor, še zlasti pa izstopajoča uspešnost preživetvenih praks vodilnega člana družine Ivana Markuzziija. *Johan*, kakor so ga klicali domači, oz.



Slika 1: Benedikt na stičišču germanskega in slovanskega sveta (PAM: Zbirka fotografij in razglednic).

Fig. 1: Benedikt at the meeting point of the Germanic and Slavic world (PAM: Zbirka fotografij in razglednic).

¹ Razprava je del obširnejšega besedila, ki bo objavljeno v znanstveni monografiji.

² Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, združena spisa Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34 (dalje Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34), ovadba, 7. 9. 1920.

Taljan – kot je bil znan domačinom – se je po vrnitvi kot vojni veteran in invalid uspešno ukvarjal s tihotapstvom in prekupčevanjem, t. i. veriženjem živine, sadja in drugih življenjskih potrebščin.³ Kaj uspešno: karizmatični kmet, ki je – kot so nakazovala že njegova imena – v sebi združeval slovensko, nemško in italijansko identiteto, je bil najbolj nadarjen tihotapec in verižnik Slovenskih goric!

Tihotapstvo je bilo v Slovenskih goricah v prvih letih po koncu svetovne vojne zaradi materialnega pomanjkanja in zaradi okoliščin novo nastale avstrijsko-jugoslovanske meje močno razširjeno, ob tem da je bil obmejni pas med germanskim in slovanskim svetom še ves razbolel od ne povsem zaključenih bolj ali manj prisilnih nacionalnih opredeljevanj preteklega časa.⁴ Ivan Markuzzi je tako v točno določenem zgodovinskem trenutku na točno določenem zgodovinskem prostoru v sebi združil presečišče dveh nemogočih simbolov: italijanstva in brezkompromisne ter velikopotezne nadnacionalne trgovine.

Kljub pravni gonji proti Markuzzijem, ki jo je sprva usmerjal nekdanji soški vojak in italijanski vojni ujetnik, od leta 1920 pa kazenski sodnik okrajnega sodišča v Lenartu Franc Tavželj, so bili Markuzziji v prvi polovici dvajsetih let 20. stoletja začasno oprani krivde za umor neznanca.⁵ Vendar iracionalna želja po simbolnem kaznovanju družine med domačini Slovenskih goric ni usahnila. Da je bil v Zgornji Ročici rojeni Ivan Markuzzi med prvo svetovno vojno vojak avstro-ogrske armade, ni v nobenem pogledu izboljšalo njegovega položaja, čeprav so bili udeleženci vojne kot povzročitelji hudih kaznivih dejanj v kazenskih procesih prve jugoslovanske države zaradi preživelih psiholoških travm praviloma deležni posebne obravnave. Kazenski spis, ki ga je mariborsko okrožno sodišče odprlo in vodilo kot primer Markuzzi in tovariši, ter ga kot enega najboljšežnejših sploh hrani Pokrajinski arhiv Maribor, kulturnemu zgodovinarju prepričljivo razkriva pomene pojmov tihotapstvo in verižništvo po prvi svetovni vojni, poveljno urejanje odnosov v lokalni skupnosti, močno osebnost Ivana Markuzzija ter prelomnost sodnega procesa, ki je zaznamoval kazensko prakso slovenskega pravosodja v prvem desetletju nove jugoslovanske države.

Potem ko je bil ob koncu leta 1925 ob uspešni združitvi maščevalnih prizadevanj kočarice Elizabete Kovačič ter poklicnih ambicij prvega mariborskega policista in preganjalca tihotapstva Vekoslava Kerševana obnovljen kazenski postopek zoper Markuzzije,⁶ so bili brata Ivan in Jožef Markuzzi ter Ivanov prijatelj Mihael Zemljčič septembra 1926 po zelo odmevnem kazenskem procesu na mariborskem okrožnem sodišču obsojeni na smrt oz. nato na dosmrtno ječo, Ivanova žena pa na triletno zaporno kazen; moški so se preselili za zidove mariborske moške kaznilnice, Ana Markuzzi pa je zaporno kazen prestajala v Begunjah.⁷ Najbrž bi kot sodobnik

³ Največji proces naše dobe, Mariborski večernik Jutra, 20. 8. 1935, 1.

⁴ PAM, fond: Ožbolt Ilauig, Kronika sodnije pri Sv. Lenartu in Moje življenje I.–XII.

⁵ PAM, Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34, Zaslišanje obdolženca – Ivan Markuzzi, Ana Markuzzi, 19. 2. 1921.

⁶ PAM, Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34, dopis Policijskega komisariata Maribor Orožniški postaji Sv. Trojica, 18. 12. 1925; zapisnik orožnikov o zaslišanju na domu Elizabete Kovačič, 10. 1. 1926.

⁷ PAM, Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34, sodba V imenu Njegovega Veličanstva Kralja, 19. 9. 1926.

težko v nekaj besedah polneje zaobjel družbeno vlogo, ki jo je odigral proces proti Markuzziem, kot je to storil Jaro Dolar, ki mu primer še sedem desetletij kasneje ni hotel iz glave: »Markuzzijevi so bili v vasi tuj element, zato so jim pripisali zločin. Pravega morilca niso nikoli odkrili.«⁸

Na fenomen skušnjave pogroma nad posameznikom zaradi kolektivne travme je več kot tri desetletja kasneje na sojenju proti nacističnemu zločincu Adolfu Eichmannu (Jeruzalem, 1961) opozarjala filozofinja Hannah Arendt, ki je vztrajala pri tem, da mora obtoženi odgovarjati za svoja dejanja in nikakor ne za celotno politiko Tretjega rajha.⁹ Vojna (zlasti soška fronta), priključitev Primorske (1920) ter prihod večjega števila pregnanih Primorcev na Štajersko (predvsem v Maribor) so v dvajsetih letih 20. stoletja pri tamkajšnjem slovenskem prebivalstvu sprožali ambivalentna čustva do Italijanov na splošno. Ob tem je urbano prebivalstvo lažje obvladovalo negativni odnos do italijanstva, na kar nakazuje drobec iz življenja hčere Jožefa Markuzzija, ki se je v času najhujšega preganjanja družine zatekla v Maribor, kjer je bila dekla pri družini slovenskega intelektualca Antona Dolarja.¹⁰

Novo in bistveno razsežnost ter popoln, nepričakovan preobrat primera je pomenila obnova kazenskega procesa leta 1935, ki se ji bomo podrobneje posvetili v razpravi. Obsojeni za umor neznanca so bili tedaj oproščeni krivde, izplačana jim je bila denarna odškodnina, kar lahko razumemo kot eno prvih pravnih zmag koncepta človekovih pravic na Slovenskem po njegovem popolnem zlomu leta 1914.¹¹ Za obnovo procesa je bil v največji meri zaslužen pravni zagovornik zaznamovane družine Danilo Komavli. Njegov skoraj desetletni boj za pravice akterjev primera Markuzzi in tovariši je veličasten spomenik humanizmu! Trditi smemo, da je mariborski odvetnik po prvi svetovni vojni spadal med najboljše in najprodornejše slovenske odvetnike s področja kazenskega prava, še zlasti, če vemo, da je neurejen položaj odvetništva na Slovenskem do leta 1929, ko je bil sprejet Zakon o odvetnikih za Kraljevino SHS, v dvajsetih letih 20. stoletja močno znižal profesionalne standarde odvetniškega poklica.¹²

Koliko podobnih anonimnih pravnih bojov je bilo potrebnih, da je lahko koncept človekovih pravic po koncu prve svetovne vojne na pogorišču trpljenja ponovno vstajal kot feniks iz pepela? Danilo Komavli, ki je poleg slovenskega in italijanskega govoril še nemški in francoski jezik,¹³ je vedel, za kaj se bori, ko se je zavzemal za Markuzzije, pri čemer je imel sam veliko razlogov za sovraštvo do Italijanov. Bil je primorski begunec, ki se je v Maribor preselil le dan pred tem, ko je Kraljevina Italija 23. maja 1915 napovedala vojno Avstro-Ogrski.¹⁴ Med Mariborčani je bil znan po tem, da se je skakajoč z ene ledene plošče na drugo v Dravi kopal tudi pozimi.¹⁵

⁸ Dolar, *Spomini*, 71–72.

⁹ Arendt, *Eichmann v Jeruzalemu*, 15.

¹⁰ Dolar, *Spomini*, 71–72.

¹¹ Arendt, *Izvori totalitarizma*, 345–347, 370–384.

¹² Melik, *Odvetništvo v Sloveniji 1918–1941*, 32.

¹³ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr 1020/1927, Zaslišba obdolženca – Danilo Komavli.

¹⁴ PAM, Gospodinjka in Domovinska kartoteka za Danila Komavlja.

¹⁵ Dolar, *Spomini*, 72.

Povojni pomeni pojmov tihotapstvo in verižništvo

Fenomen tihotapstva, ki je po prvi svetovni vojni vzklikal na območju okrajnega sodišča Lenart vzporedno z rojstvom prve jugoslovanske države, je v neobjavljeni *Kroniki lenarške sodnije* opisal njegov predsednik Ožbolt Ilaunig. Menil je, da je šlo tamkajšnjemu tihotapstvu močno na roko, ker se je jugoslovansko-avstrijska državna meja z vojaškimi premiki in političnimi pogajanji rojevala mukoma in počasi, meter za metrom. S sklenitvijo mirovne pogodbe v Saint-Germainu septembra 1919 in začetkom veljavnosti poleti 1920 je bila državna ločnica med Republiko Avstrijo in Kraljevino SHS končno določena. Nedovoljena trgovina med avstrijskim in slovenskim prostorom je stekla že prej: medtem ko so slovenski tihotapci na avstrijsko stran tihotapili predvsem živino, so se vračali z železom, soljo, suknom, vžigalicami ipd. Po mnenju Ilauniga je tihotapstvo v Slovenskih goricah močno olajšalo tudi dejstvo, da razmejitev večinoma ni potekala po naravni barieri, temveč so lahko tihotapci za prenašanje blaga ubirali brezštevne poti med polji in v gozdovih.¹⁶

Je bila logična posledica časa po koncu svetovne vojne ali zgolj plod domišljije od vojne utrujenih misli predstava, ki jo je imel pred očmi tudi lenarški sodnik, da so bile organizirane čete tihotapcev oborožene s puškami in celo ročnimi granatami? A najbrž je držalo, kakor je trdil Ilaunig, da je bila najpogostejši predmet tatvin v obmejnih krajih Slovenskih gorik živina in zlasti konji, kakor tudi, da je ure okoli polnoči vsakodnevno polnil zvok drdrajočih koles vozov, ki so tovorili tihotapsko blago. Neznano truplo pri Benediktu jeseni 1920 zato za domačine ni moglo biti čisto presenečenje, saj je porajanje nove državne meje privabilo izurjene tihotapce iz oddaljenejših krajev. »Tuji elementi«, ki so se občasno ustavljali na domačijah kmetov Slovenskih gorik, v prvih povojnih letih niso bili nič neobičajnega. Tudi Ožbolt Ilaunig je v *Kroniki sodnije pri Sv. Lenartu* na kratko omenjal najdbo trupla neznanca jeseni 1920, pisal je o domnevno tihotapskem umoru gostilničarke Ane Vogrin in nekaterih drugih, vendar razvpitega imena Markuzzi ni omenjal.¹⁷ Sodnik je moral slutiti, da je bil kazenski primer Markuzzi produkt razbolelega in z močnimi čustvi nabitega povojnega časa, ki je z nezadržno slo iskal krivce za strahotno vojno trpljenje preteklih nekaj let. Bil je izpit, na katerem je padla tako lokalna skupnost kot sodstvo.

Slika primera Markuzzi kaže, da so kmetje ob meji brez posebnih zadržkov priložnostno tihotapili, a le za finančni pribojšek, njihovo preživetje pa je bilo še naprej odvisno od kmečkega dela. Ivan Markuzzi je bil vnebovpjoča izjema. Njegovo gospodinjstvo in gospodarstvo je bilo organizirano kot tihotapsko podjetje: zgledna urejenost njegovega kmečkega posestva v Drvanji je bila v pretežni meri posledica dela Ane Markuzzi in najetih delavcev ter finančnih prilivov, ki jih je s trgovanjem po Slovenskih goricah, Prlekiji in Prekmurju ter tihotapljenjem zagotavljal z doma večino časa odsotni Markuzzi; ker se je kot eden redkih domačinov ponašal s konji in hlevu, je pomemben vir njegovih dohodkov predstavljalo tudi prevoznništvo – zlasti

¹⁶ PAM, fond: Ožbolt Ilaunig, Kronika sodnije pri Sv. Lenartu.

¹⁷ PAM, fond: Ožbolt Ilaunig, Kronika sodnije pri Sv. Lenartu.

potem, ko je tihotapstvo po vzpostavitvi boljšega nadzora državne meje v zgodnjih dvajsetih letih 20. stoletja začelo usihati. Ana Markuzzi je na mariborskem okrožnem sodišču junija 1926 brez dlake na jeziku povedala, da možu tihotapska dejavnost že nekaj let po vojni ni več prinašala prejšnjih dobičkov, zato je svoje delovanje vse bolj usmerjal v prekupčevanje s slivami, jabolčnikom in žitom.¹⁸

Zdi se, da je povedal vse o tedanjem razumevanju Markuzzijeve trgovine, ko je njegov dobri znanec Martin Vabič/Wabič/Babič med nastopom pred porotnim sodiščem septembra 1926 vzkliknil: »Ivan Markuzzi je tržil kot jud in je tudi zaslužil.«¹⁹ Tvegajmo s prevodom povedanega: Ivan Markuzzi je trgoval spretno, predano, dobičkonosno, prebrisano, pohlepno, tako da je iz posameznih trgovskih poslov izhajal kot zmagovalec. Kar je njegovo osebo ključno razlikovalo od okoliških kmetov, ki so mu občasno sledili in zaslužili na tihotapskih in prekupčevalskih poteh, je bil za slovenskega kmeta tistih krajev neobičajen svetovljanski duh, drznost in prirojena inteligenca. Oboje je prvega tihotapca Slovenskih goric neustavljivo vleklo preko meja družinskega z živo mejo obdanega posestva v Drvanji. Vojnemu invalidu Markuzziju sta bila čas in prostor v prvih letih po koncu prve svetovne vojne naravnost pisana na kožo.

Kot je mogoče razbrati že iz zgornjih vrstic, je bila v slovenskem javnem prostoru po prvi svetovni vojni prisotna svojstvena percepcija pojmov tihotapstvo in verižništvo (tj. prekupčevanje). Zdi se, da je prava vsebina obeh pojmov kar v največji meri zadevala vzpostavljanje in urejanje poveljne družbe, pri čemer so vodilno vlogo v polju javnega opravili pravniki v očitnem prizadevanju po čimprejšnji okrepitvi pravne države; hkrati je na ravni oblikovanja mirnodobnih medčloveških odnosov zadevala razočaranje preživelih, ki jim čas miru ni prinesel pričakovane odrešitve, temveč životarjenje v pomanjkanju. Revščina je v ljudeh vzbujala nezadržno hrepenenje po materialnih dobrinah in glodajočo zavist do tistih, ki so dobrine imeli. Zaradi nadvse razširjene rabe obeh izrazov za pojasnjevanje najrazličnejših antagonizmov poveljne družbe – za ilustracijo omenimo govor o »tihotapskih načinih« delovanja strankarske politike ali dojemanje zgodovinskega trenutka v sferi javnega kot »verižniško praktični čas«²⁰ – ni nenavadno, da se je moral, denimo, lenarški notar Franc Stupica sredi februarja 1920 s časopisno izjavo braniti očitkov očitvidcev o »tihotapskem sprehodu« v sosednjem Cmureku, medtem ko je mariborski okoličan Simon Prah mesec dni pred tem po časopisnem oglasu pozival znance in neznance iz lokalne skupnosti, ki so širili govorice, da je tihotapil živino v Avstrijo, naj v zameno za denarno nagrado predložijo še dokaze.²¹

Omeniti velja ljudsko igro *Tihotapec*, ki jo je leta 1923 po predlogi Josipa Jurčiča priredil katolištvu predani gimnazijski profesor Marko Bajuk, in dramo Alojzija Remca iz leta 1922 *Kirke*, ki jo je pravnik, književnik in ptujski župan v

¹⁸ PAM, Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34, glavna obravnava, 10. 6. 1926.

¹⁹ PAM, Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34, nadaljevanje glavne razprave, 17.–19. 9. 1926.

²⁰ Občinski volilni red za Slovenijo, Mariborski delavec, 20. 5. 1920, 1.

²¹ Simon Prah: Poslano, Mariborski delavec, 16. 1. 1920, 4; Lična družba, Mariborski delavec, 17. 2. 1920, 3.

letih 1935–1941 podnaslovil Verižniška komedija. Delo, ki je bilo še istega leta prvič uprizorjeno v mariborskem gledališču, razkriva tragično ljubezensko zgodbo med pohlepno prekupčevalko in veleposestnico Berto ter veteranom prve svetovne vojne Andrejem Krševanom, poštenim in humanističnim idealom predanim filozofom. Zaljubljeni idealist je soočen z verižniškimi posli svoje izbranke in njenih poslovnih partnerjev vsaj nekaj časa trdno verjel v možnost preobrazbe čarovnice Kirke (tj. Berte), ki je ljudi spreminjala v svinje.²²

Zaradi (ponovno pravniškega) položaja avtorja je registre tedanjih pomenov pojmov tihotapstvo in verižništvo preigrala tudi razprava, ki je aprila 1920 pod naslovom *Za javno moralo* izšla v več delih v liberalnem *Mariborskem delavcu*. Ivan Jančič, ki je kot vodja mariborskih državnih tožilcev (od jeseni 1927) dobro poznal primer Markuzzi in tovariši, je v njej jasno izrazil gnus in odpor do tihotapcev in prekupčevalcev: »Barantanje v majhnem je verižništvo in tihotapstvo v velikem. In oboje temelji na delamrznosti in lenobi v zvezi s pohlepnostjo, pridobiti si čez noč premoženje, in oboje je dandanašnji največje zlo. Kdo ne trguje več danes? Vsi različni mladi postopači, ki jim ni za delo, pač pa za dobro življenje, »trgujejo«, v resnici pa odirajo ljudi, jih sleparijo in izsesavajo iz ljudstva zadnje kapljice krvi.« Jančič je čutil odgovornost, da kot varuh pravnega reda deluje tudi za »dvig javne morale« na terenu, med običajnimi ljudmi.²³

Ni moglo biti naključje, da sta se pojma verižništvo in tihotapstvo pomensko močno pokrivala s pojmom brezdelje in lenoba. Delavnost, marljivost, pridnost, skromnost, vdanost ipd. so bile po prvi svetovni vojni namreč osrednji, največkrat pa tudi edini kazalec vrednosti (kmečkega) posameznika v razmerju do lokalne (kmečke) skupnosti.²⁴ Tako ne čudi, da je pravnik Jančič s prstom kazal ravno na slovensko podeželsko prebivalstvo, ki ga je bilo po njegovem mnenju še mogoče ubraniti pred tihotapstvom, saj je »neokuženo od različnih nemoralnosti vojne, v njihovih srcih in dušah še klije tista poštenost in pravičnost, ki smo je bili vajeni pred vojno«. Bil je neomajen v prepričanju, da je po koncu vojne v ljudeh kronično zamrl občutek za »moje in tvoje«, ²⁵ pri čemer se je lahko ob umanjkanju statistik oprl zgolj na občutek, da so bili povojni zaporj prenapolnjeni s tatovi, medtem ko so bili tatovi pred vojno izjema, »nekakšni izvržki družbe«. ²⁶ Hitro spreminjanje vrednot in vzpostavljanje novih v povojni družbi, ki je bilo pogosto razumljeno kot moralno propadanje, pač nikogar ni moglo pustiti hladnega.

Še pomembnejše od Jančičevega besedila je za razumevanje družbenih razsežnosti primera Markuzzi in tovariši razmišljanje drugega vplivnega pravnika. Marca 1920 je v liberalnem *Slovenskem narodu* razmišljanje razgrnil Metod Dolenc, ki je v tistem času postal redni profesor za kazensko pravo na ljubljanski pravni fa-

²² Goljevšček, *Od A(brama) do Ž(upančiča)*, 664–665 (na dramo *Kirke* Alojzija Remca me je opozoril Bert Savodnik, za kar se mu prisrčno zahvaljujem).

²³ Ivan Jančič, *Za javno moralo*, *Mariborski delavec*, 31. 3. 1920, 1–2; 1. 4. 1920, 1–2.

²⁴ Glej npr.: Mateja Ratej: *Vojna po vojni; štajerske kmečke družine v dvajsetih letih 20. stoletja*, Ljubljana: Modrijan, 2015.

²⁵ Ivan Jančič: *Za javno moralo*, *Mariborski delavec*, 31. 3. 1920, 1–2; 1. 4. 1920, 1–2.

²⁶ O tatovih, *Mariborski delavec*, 30. 3. 1920, 2.

kulteti. Kot plodovit pisec je bil izredno slikovit tudi kot opazovalec povojne družbe: »Vodo bi v Savo nosil, ako bi hotel dopovedovati, kako strašno se je razpasla vsled vojne delomrznost. Vojaki, mladeniči in možje v najboljši dobi delazmožnosti so bili mesece, leta brez pravega dela. V bojni črti, kjer so tvegali svoje življenje, se jih je lotevala nekakšna togost duha, ki ljubezni do dela ni pospeševala. V zaledju pa, kjer je bilo morda še več vojakov, kakor spredaj, pa se je delalo pri nezadostni hrani baš toliko, kolikor je bilo neobhodno potreba, da se ni zabredlo v kazen. /.../ Pri brezdelju se je pohlep po tujem blagu razpasel do bolezenske vzhičenosti.«²⁷

»Grabežljivi sodrži«, med katero je vojni veteran Metod Dolenc prišteval tatove, goljufe, verižnike, tihotapce, ponarejevalce denarja ipd., je pripisoval t. i. antisocialno miselnost kot posledico vojne, zaradi katere omenjeni po njegovem mnenju niso bili več sposobni trdne moralne presoje o lastništvu nad stvarmi. Bil je mnenja, da vsaj polovica kaznivih dejanj, ki so jih vsakodnevno zagrešili, ni prišla pred sodišča, saj se oškodovani v strahu pred maščevanjem in nezaupanjem v nove državne organe niso odločali za prijave. Kar najtrdnjeje je bilo tudi profesorjevo prepričanje, da je mlado slovensko kazensko sodstvo pred zgodovinsko nalogo: »Kazen mora vplivati vzgojajoče na storilca, pa tudi na druge, ki so na tem, da podležejo skominam pohlepa po tujem blagu. Vzgojevalni pomen pa ni dosežen, če se odpravljajo tatvine s par dnevi, tedni. /.../ Raz kriminalistično stališče priporočam neizprosni, energični boj zoper tatove in enake zločince, kličem nujno, naj se jim da občutiti vsa strogost obstoječih zakonov, za katere se oni kar nič ne brigajo.«²⁸

Individualizacija kazni, ki je njen vzgojni učinek usmerila v povzročitelja kaznivega dejanja, njegove značajske značilnosti, življenjske okoliščine ipd., je bila skupaj s povečanimi pristojnostmi sodnika pri določanju kazni ena od pridobitev novega jugoslovanskega kazenskega zakonika (leta 1929 oz. 1930), medtem ko se je stari zakonik, po katerem so bili leta 1926 obsojeni akterji primera Markuzzi in tovariši, pri izreku kazni ukvarjal predvsem z njenim vzgojnim vplivom na družbo kot celoto.²⁹ Ko sta tako pravnik Ivan Jančič in Metod Dolenc šest mesecev pred najdbo neznanega, domnevno tihotapskega trupla pri Benediktu v Slovenskih goricah na široko razpirala kaznovalna jadra, je bil to hkrati čas, ko je bil karizmatični Ivan Markuzzi iz Drvanje zaradi tihotapstva že večkrat kaznovan. V opisanih pogojih je bil preveč izstopajoč predstavnik »novega poklica«, ki je znal spretno krmariti med šibkostmi novo oblikovanega državnega aparata, da bi lahko ostal neopažen.

Markuzzi – tujstvo – italijanstvo

Ivan Markuzzi je v enem od dokumentov, sestavljenih ob pomoči odvetnika Komavlja in naslovljenih na mariborsko okrožno sodišče, podal neverjetno natančno, sijajno refleksijo odnosa lokalne skupnosti do njegove družine: »Nas so pa imeli

²⁷ Metod Dolenc: Boj zoper tatove in enake zločince, Slovenski narod, 25. 3. 1920, 2; 27. 3. 1920, 1.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Maklecov, *Novo kazensko pravo Kraljevine SHS*, 182, 186.

v okolici za »Italijane«, ljudje so nas smatrali za »privandrance« in ker smo tudi mi bili tihotapci in v očeh nekaterih ljudi nismo bili priljubljeni, se je nas tudi dolžilo dejanje (umora neznanca jeseni 1920, op. p.).³⁰ Odklonilen odnos lokalne skupnosti do »privandranega« imena Markuzzi, ki je kot iracionalen odpor do tujstva obstajal vse od priselitve družine v Drvanjo v zadnjih desetletjih 19. stoletja, je dobil z vlogo italijanske države v prvi svetovni vojni in po njej nesluten zagon ter potrebno akcijsko podlago za izločitev družine iz skupnosti.

Po prvi svetovni vojni so podobo Italije v mariborskih časnikih krojila poročila in komentarji o jugoslovansko-italijanskih pogajanjih glede vračanja vojnih ujetnikov, Rapalski pogodbi sredi novembra 1920 in italijanski priključitvi Primorske ter o nasilju italijanskih nacionalistov nad Slovenci, tudi v mesecih pred obsodbo v primeru Markuzzi in tovariši pred mariborskim okrožnim sodiščem.³¹ Da je italijanstvo po koncu vojne na Slovenskem vzbujalo odpor, ni bilo težko razbrati iz medijskega odziva na svečani sprejem papeškega odposlanca poleti 1920 v Mariboru, kjer je našlo začasni ali stalni dom večje število primorskih beguncev: »V Primorju gorijo narodni domovi in druge jugoslovanske hiše, tisoči naših bratov, spravljene na beraško palico, so morali pobegniti k nam, da rešijo golo življenje pred italijanskim divjaštvom. V Mariboru pa se bodo oficijelnim Italijanom /.../ prirejale podoknice.«³² Kakor septembra 1926 ni potrebovala nikakršne urejene razlage pravna gonja proti imenu Markuzzi, tako ni potreboval pojasnila vzklik novinarja, ki je nekaj mesecev pred tem pisal o ameriško-italijanskih odnosih: »Italiji Jugoslavija ne sme zaupati!«³³

Ivan Markuzzi se je malo oziral na kolektivno travmo do italijanstva, kakor je kot kmečki posestnik in tihotapec tudi povsem zanemarjal za prostor specifično in tudi v prvih povojnih letih opazno trenje med slovenstvom in nemštvom, kakršnega je občutil tamkajšnji meščanski ali polmeščanski sloj prebivalstva, tj. državni uradniki na čelu s sodniki in učitelji, obrtniki, trgovci ipd.³⁴ Občutenja ljudi, ki jim je pripadal Markuzzi, je medtem v opisu prevratnih dni v Lenartu razočarano zajel sodnik Ilaunig: »Masa prebivalstva tukajšnjega okraja bila je več ali manj apatična. Bilo je slišati dosti zabavljanja, če ni bilo v prvem hipu kaj dobiti, bila je kriva na tem nova država. Mišljenje in srce šlo je še vedno za staro Avstrijo. Sreča je bila, da tu ni prišlo do plebiscita – Slovenske gorice bile bi izgubljene kakor divni Korotan.«³⁵

Najbrž si ni mogel predstavljati, koliko je povedal o primeru Markuzzi in tovariši, ko je Ožbolt Ilaunig spomladi 1934 v zadnjem hipu odpovedal potovanje v Italijo: »Ne morem si kaj, da imam pred Italijani neki strah, ne morem jim zaupati.« Ko je poleti 1938 po letih omahovanja vendarle odpotoval v Italijo, so bila bojišča soške fronte še zmeraj nevralgična točka njegove notranjosti. Čeprav sodnika Ilauniga med prvo svetovno vojno ni doletelo nič hujšega kot to, da se je

³⁰ PAM, Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34, dokazni predlog okrožnemu sodišču v Mariboru, 23. 10. 1933.

³¹ V drugih državah, Slovenski gospodar, 27. 5. 1926, 3; 26. 8. 1926, 2; 9. 9. 1926, 2.

³² Torej vendar!, Mariborski delavec, 27. 7. 1920, 2.

³³ Iz drugih držav, Mariborski gospodar, 29. 4. 1926, 3.

³⁴ Glej npr. Kraigher, *Kontrolor Škrobar*.

³⁵ PAM, fond: Ožbolt Ilaunig, Moje življenje I.–XII.

po vpoklicu lenarškega brivca nekega februarškega popoldneva z nekaj začetnimi urezninami začel samostojno briti, je trepetal za življenje mlajšega brata Mirka, ki je bil vojak na soški fronti; do »Lahov« je po »izdajstvu« in »zahrbtnem« napadu Avstro-Ogrske leta 1915 čutil neizrekljiv odpor, ki ga je italijanska priključitev Primorske – hkrati z za Ilau niga nadvse bolečo izgubo Koroške – le še poglobila: »Italijan hoče opustošiti našo milo domovino«. ³⁶

Mariborski proces leta 1935

Zdelo se je docela neresnično, ko je okrožno sodišče v Mariboru po letih naprezanj odvetnika Danila Komavlija 18. septembra 1934 ob nasprotovanju državnega tožilca po celodnevni razpravi in tajnem glasovanju sodnega senata odločilo, da je obnova kazenskega postopka v primeru Markuzzi in tovariši upravičena. ³⁷ Čeprav se je državno tožilstvo že dan za tem pritožilo na odločitev sodišča, zaradi česar je celotna zadeva ponovno potovala na Apelacijsko sodišče v Ljubljani, ³⁸ je bila s tem po štirinajstih letih agonije udeležencev dobljena prva velika bitka v boju za osvoboditev bratov Markuzzi in Mihaela Zemljiča, ki so v mariborski moški kaznilnici preživljali že deseto leto.

Med Mariborčani je tri dni trajajoča glavna razprava v primeru Markuzzi in tovariši med 20. in 22. avgustom 1935 sprožila izstopajoče veliko zanimanja. Zagovorništvo bratov Markuzzi in Mihaela Zemljiča je v celoti prevzel advokat Danilo Komavli. Le kako sta se morala počutiti glavni obremenilni priči, Štefan Geček, sključen starček povešenih brkov in močno zgubanega obraza, ter Elizabeta Kovačič, majhna ženica temne polti in ošiljenega nosu, ob ponovnem soočenju z akterji primera in kako so ti gledali na par, ki je ključno pripomogel k njihovi obsodbi leta 1926? Če sta se priči počutili slabo, nista tega z ničimer pokazali, temveč sta, nasprotno, suvereno obnavljali glavne konture svojih izpovedi. Ker so podobno počeli tudi vsi drugi udeleženci razprave, se je zdelo, da je uvid celotnega dogajanja v bistveno novi luči, ki bi lahko prinesel ključni preobrat za oba Markuzzija in Zemljiča, odvisen od miselnih in govornih spretnosti ene same osebe – Danila Komavlija. ³⁹

Vendar Komavlijeva vključitev v razpravo ni bila spodbudna. Ko je Markuzzijevega sovaščana iz Drvanje, pričo Petra Tomažiča, netaktno ocenil kot »absolutno neverodostojno pričo, alkoholika in verskega blazneža« ter je sodni zbor takoj za tem kot neutemeljene zavrnil vse njegove predloge za zaslišanje prič, je odvetnik najbrž razumel, da bo moral za ohranitev odvetniške integritete in ključni preobrat

³⁶ Prav tam.

³⁷ PAM, Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34, zapisnik o razpravi pred okrožnim sodiščem v Mariboru, 18. 9. 1934.

³⁸ PAM, Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34, pritožba državnega tožilstva v kazenski zadevi Markuzzi in tovariši, 19. 9. 1934.

³⁹ PAM, Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34, glavna razprava, 20.–22. 8. 1935; Največji proces naše dobe, *Mariborski večernik Jutra*, 20. 8. 1935, 1.

v procesu ukrotiti primorsko neposrednost.⁴⁰ S pogostimi posegi v izpovedi več kot šestdesetih prič je Komavli dokazoval, da ni v podrobnostih seznanjen le z odnosi v lokalni skupnosti, temveč tudi s preteklimi kazenskimi zadevami posameznih prič.⁴¹ Njegov zaključni govor je trajal eno uro in dvajset minut, začel pa se je takole: »Pred devetimi leti so že sedeli na tejle klopi in so bili obsojeni. Devet let in pol težkega boja in trpljenja. Takrat so podlegli. Danes je pa stanje drugo. Izkazalo se je, da so jih obremenjevali ljudje, ki jih ni pripravila do tega ljubezen in resnicoljubnost, marveč grdo maščevanje in sovraštvo. /.../ Vsak človek ima pravico, da se brani pred krivico.«⁴²

Mariborsko okrožno sodišče je 22. avgusta 1935 razveljavilo sodbo v zadevi Markuzzi in tovariši iz leta 1926. Ni povedalo veliko o kazenski zadevi, a mnogo o mestu, katerega življenje je postajalo iz dneva v dan bolj nasičeno s skrajnostmi, da je v avgustovski noči, ko je visela na nitki usoda treh kaznjencev, enaintridesetletni brezposelni trgovski pomočnik Leopold norel po Glavnem trgu v prepričanju, da je Hitler.⁴³ Prvi od razlogov za razveljavitev sodbe iz leta 1926 se je nanašal na »nenaravno« dejstvo, da so obremenilne priče z leti prinašale vse več (namesto vse manj) podrobnosti v breme obsojencev, pri čemer so sodniki zavrnili možnost, da bi strah pred Markuzziji, ki so ga priče navajale kot razlog za molk neposredno po umoru, bistveno vplival nanje, še zlasti, ker o tovrstni zadržanosti leta 1926 ni bilo sledu. Sodniki so nasprotno sklepali, da so prebivalci širše okolice Drvanje, »kot je na deželi navada,« iz nepomembnih in neznatnih dogodkov ter okoliščin zgodbi postopno dodajali posamezne nianse, ter jo sčasoma oblikovali v uničujočo teorijo za Markuzzije: »V tej atmosferi neprijateljskega razpoloženja prič proti obtožencem je bilo povsem naravno, da se je najprej nejasna in samo na splošno sum izražajoča ljudska govorica vedno bolj širila in dobivala vedno konkretnije oblike /.../ in je pri tem nujno morala zaiti v neobjektivnost in neresnico ter naravno tudi v protislovje.«⁴⁴

Logična posledica razveljavitve sodbe avgusta 1935 je bila, da je tudi Ivanova soproga Ana Markuzzi na začetku septembra istega leta ob pravni podpori Danila Komavlija uspešno vložila predlog za obnovo kazenskega postopka v svojo korist.⁴⁵ Kot četrta udeleženka primera Markuzzi in tovariši je bila še pred koncem septembra 1935 oproščena vseh obtožb v zvezi z umorom neznanca iz leta 1920.⁴⁶

Kako to, da so pristojni sodniki mariborskega okrožnega sodišča šele avgusta 1935 sprejeli trditve Ivana Markuzzija, da je bil z vsemi obremenilnimi pričami v večletnem, tudi sodnem sporu? Čemu je šla zahvala, da so sodniki končno dali težo velikanskim neskladjem med posameznimi deli izpovedi ključnih prič Štefana Gečka

⁴⁰ PAM, Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34, glavna razprava, 20.–22. 8. 1935.

⁴¹ Trije k življenju obujeni, Mariborski večernik Jutra, 22. 8. 1935, 2.

⁴² Prav tam, 4; 'Oproščeni ste ... vsi trije', Jutra, 23. 8. 1935, 2.

⁴³ Za Hitlerja se je izdajal, Mariborski večernik Jutra, 20. 8. 1935, 3.

⁴⁴ PAM, Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34, sodba V imenu Njegovega Veličanstva Kralja, 22. 8. 1935.

⁴⁵ PAM, Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34, predlog Ane Markuzzi za obnovo kazenskega postopka, 4. 9. 1935.

⁴⁶ PAM, Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34, sodba V imenu Njegovega Veličanstva Kralja, 18. 9. 1935.

in Elizabete Kovačič ter njene ožje družine? Je bila razveljavitev sodbe akterjem primera Markuzzi in tovariši kot unikum tedanje slovenske pravosodne prakse, rezultat poguma, iznajdljivosti, sistematičnosti, daljnovidnosti in nepopustljivosti zagovornika Danila Komavlija? Ali pa je bila rehabilitacija bratov Markuzzi in Mihaela Zemljiča poleti 1935 dokaz, da se je jugoslovanskemu/slovenskemu pravosodnemu sistemu po koncu prve svetovne vojne in po prehodu v novo državo uspelo osvoboditi nizkih strasti od vojne psihično in fizično poškodovanih ljudi in se konsolidirati po sprejetju kazenskega zakonika leta 1929?

A medtem ko so sodniki jasno uvideli in obširno utemeljili vpliv ljudskih govoric na izid sodbe v primeru Markuzzi in tovariši, kljub splošnim ugotovitvam o pomanjkljivo izvedeni policijski preiskavi nihče med njimi ni ovrednotil niti vloge sodnikov okrajnega sodišča v Lenartu niti tedaj že nekdanjega komandirja orožniške postaje v Sveti Trojici Gregorja Lesjaka, ki je v času pred izrekom sodbe in po njem pomembno usmerjal ljudske govorice v izključno škodo članov družine Markuzzi.⁴⁷

Od realnih težav treh bivših kaznjencev mariborske moške kaznilnice ločeno poglavje primera Markuzzi in tovariši je bila avgusta 1935 s fotografijami akterjev in glavnih prizorišč podprta medijska zgodba, najbrž ena prvih te vrste v slovenskem prostoru, ki se je razvijala na naslovnica *Mariborskega večernika Jutra*; v duhu dramatičnih presežnikov kot »največji proces naše dobe«, »podobnega ne pozna naša justica«, »senzacionalen obnoveitveni proces«, »Vivat iustitia!«, »monstre proces«, »edinstven primer v naši kriminalistiki«, »krvava pot izpod vešal skozi grozo težke kazni do ponovne razprave« ipd. je bila katarzično zaključena pod naslovom »Trije k življenju obujeni«.⁴⁸ Usodam akterjev nesrečnega primera prav tako vseskozi odprto naklonjena, a vendarle bolj stvarno zajeta je bila zgodba o »mariborskem procesu« v liberalnem *Jutru*,⁴⁹ medtem ko je obnoveitveni proces dobil najbolj skopo odmerjen prostor in umirjen poročevalski ton v *Slovencu*, osrednjem časniku Slovenske ljudske stranke.⁵⁰

Da sta Markuzzijev proces s posebno slastjo za poudarjanje napredka slovenskega sodstva (»o procesu se bo razpisalo prav gotovo tudi svetovno časopisje«⁵¹) ter izpostavitvijo suverenih vlog sodnikov in odvetnika Danila Komavlija podrobno

⁴⁷ PAM, Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34, poročilo komandirja orožniške postaje v Sv. Trojici okrajnemu sodišču v Lenartu, 17. in 31. 3. 1926; Dopis Gregorja Lesjaka okrožnemu sodišču v Mariboru, 7. 6. 1926 itd.

⁴⁸ Največji proces naše dobe, Mariborski večernik Jutra, 20. 8. 1935, 1–2; Vivat iustitia!, Mariborski večernik Jutra, 21. 8. 1935, 1–2; Trije k življenju obujeni, Mariborski večernik Jutra, 22. 8. 1935, 2–4; Veliko veselje po procesu, Mariborski večernik Jutra, 23. 8. 1935, 2.

⁴⁹ Nova razprava o umoru pred 15 leti, Jutro, 20. 8. 1935, 3; Mariborski proces, Jutro, 21. 8. 1935, 2; Mariborska razprava pred odločitvijo, Jutro, 22. 8. 1935, 2; »Oproščeni ste ... vsi trije«, Jutro, 23. 8. 1935, 2.

⁵⁰ Proces Markuzzi-Zemljič, Slovenec, 20. 8. 1935, 3; Na smrt obsojeni spet pred sodniki, Slovenec, 21. 8. 1935, 3; Skrivnost zločina v Benediškem gozdu se jasni, Slovenec, 22. 8. 1935, 3; Iz dosmrtnice celice na svobodo, Slovenec, 23. 8. 1935, 3.

⁵¹ Trije k življenju obujeni, Mariborski večernik Jutra, 22. 8. 1935, 2–4.

spremljala liberalna časnika, ni moglo biti naključje, temveč je kazalo na strankarsko prerivanje za vpliv na področju sodstva po prevzemu oblasti Slovenske ljudske stranke v Dravski banovini (v vladi Milana Stojadinovića) konec junija 1935; po poročilu novomeških pravnikov, pristašev Slovenske ljudske stranke, je bilo jeseni 1924 med 290 slovenskimi sodniki in državnimi tožilci (tedaj pravdniki) le štiriindvajset (tj. osem odstotkov) strankinih pristašev.⁵²

»Domačini so ju sovražili,« je bil jasen poročevalec *Mariborskega večernika Jutra*, ki je poskušal bralcem približati življenje bratov Markuzzi pred umorom neznanca jeseni 1920; v piščevi dikciji ni bilo več ne duha ne sluha o kolektivni odklonitvi italijanstva, tihotapstva ali verižništva, temveč so bili tu prvi dragoceni poskusi refleksije obdobja dvajsetih let 20. stoletja, ki jih je povojna družba močno potrebovala: »Pa tudi se je prva leta po vojni dogajal zločin za zločinom, kar je spravljalo ljudi iz ravnotežja in se tudi često niso zavedali hudih posledic, ki bi jih utegnil povzročiti njihov jezik.« Da so podobe postaranih obrazov in plešastih glav bratov Markuzzi (»obema se pozna, da nista našega rodu«), slabega zdravstvenega stanja Mihaela Zemljiča, ki sta ga morala pri hoji in vstajanju s sedeža v sodni dvorani podpirati paznika, ter »grenkih solz« treh od njegovih šestih otrok, ki so spremljali razpravo med občinstvom, leta 1935 ponovno vzbujale sočutje, ni bilo samoumevno; kazalo je na to, da je do človeških stisk brezčutna povojna družba dvajsetih let 20. stoletja vztrajno krepila socialno senzibilnost. O tem je pričalo tudi nenavadno veliko zanimanje javnosti za tridnevno razpravo obnovitvenega procesa: »*Prav gotovo še pri nobeni razpravi ni poslušajoče občinstvo tako sočustvovalo z obtoženci.*«⁵³



Slike 2 in 2a in 2b: Junaki mariborskega procesa (od leve proti desni): Mihael Zemljič ter Jožef in Ivan Markuzzi (Jutro, 22. 8. 1935).

Figs. 2, 2a, and 2b: The protagonists of the Maribor trial (left to right): Mihael Zemljič, Jožef and Ivan Markuzzi (Jutro, 22 August 1935).

Velika množica ljudi je po razveljavitvi sodbe iz leta 1926 skoraj pomendrala nekdanje kaznjence, zato jih je Danilo Komavli kar s svojim avtomobilom odpeljal

⁵² PAM, fond: Anton Korošec, Spisek pristašev Slovenske ljudske stranke med sodniki, državnimi pravdniki in naraščajem na območju Slovenije, 6. 10. 1924.

⁵³ Največji proces naše dobe, Mariborski večernik Jutra, 20. 8. 1935, 1; Vivat iustitia!, Mariborski večernik Jutra, 21. 8. 1935, 1; Oproščeni, Mariborski večernik Jutra, 22. 8. 1935, 4.

do znane mariborske gostilne Pr' Prleki v Melju, kamor pa so jim sledili tudi ljudje: »Vsak jih je hotel videti, prav vsakdo jih je pomiloval.« Kako zgovorno je bilo dogajanje, ko so ljudje pred gostilno prinašali hrano, obleko in tudi denar za tri kmečke može, ki so skoraj deset let propadali med njimi v moški kaznilnici, tistega dne pa so jih naredili za mestne junake. A medtem ko je preprosti Jožef Markuzzi nemir okrog sebe razumel kot znak množične naklonjenosti do njegove osebe, da se je neumno nasmihal zdaj v to, zdaj v drugo smer, ni bilo videti, da bi kolektivno čustvovanje zmedlo inteligentnega Ivana Markuzzija. Življenje nikoli sprejetega Italijana, avstro-ogrskega vojaka med prvo svetovno vojno in slednjič kaznjenca v Mariboru mu je v polnosti razgrnilo podobo človeka. »Še je pravica na svetu,« je Ivan Markuzzi slednjič kratko zaključil poročevalcu *Mariborskega večernika Jutra*, ki je upal na daljši pogovor z njim.⁵⁴

Nekdanji sodni izvedenec mariborskega okrožnega sodišča, od leta 1934 pa zdravnik v mariborski moški kaznilnici Ivan Jurečko, je novembra 1937 podal zdravniško oceno o akterjih primera Markuzzi in tovariši. Ugotovil je, da Mihael Zemljčič ni pretiraval ali lagal, ko je govoril o svojem slabem psihičnem in telesnem stanju. V nikoli ogrevanih prostorih kaznilniške celice si je nakopal revmatizem, ki je trajno okrnil njegovo hojo in sčasoma še hrbtenico. Ob tem je izredno slabo shajal s krivico, ki se mu je zgodila s sodbo leta 1926. Ivan Jurečko se je kaznjenca Zemljčiča spominjal iz kaznilnice, kjer je večkrat dalj časa preživel v bolnišnici moledujoč za različne, zlasti rentgenske preiskave, za katere je očitno upal, da mu bodo prinesle vsaj blago olajšanje grozljive pomote. Pozimi 1929 je mesec dni preležal v bolnišnici zaradi gnojnega vnetja. Jožef Markuzzi je v tisti hudi zimi 1929, ko so temperature padle tudi do -20 stopinj Celzija, v neogrevani kaznilniški celici dobil omrzline; ob trajnih poškodbah živcev v okončinah in posledični negibljivosti in atrofiji mišic je oglušel na levo uho. Ob pregledu pri zdravniku Jurečku je imel na desni strani vratu veliko golšo.⁵⁵

Ivana Markuzzija je zdravnik brez odlašanja označil za vojnega invalida, saj od vrnitve s fronte ni imel več gibljivega ramenskega sklepa, posledica česar je bila skoraj povsem atrofirana roka. Pozimi 1929 se je Ivan v kaznilniški celici močno prehladil in je imel odtlej stalne bolečine v predelu križa in nogah, vendar se v kaznilnici ni pritoževal nad svojim zdravstvenim stanjem in ni bil nikoli sprejet v kaznilniško bolnišnico. To se je povsem skladalo z značajem nekdanjega prvega tihotapca Slovenskih goric, ki je nase tudi spomladi 1938 gledal kot na »vztrajnega« in »žilavega« moškega. Prepričan je bil, da njegovi prekupčevalski iznajdljivosti gospodarska kriza v prvi polovici tridesetih let 20. stoletja ne bi prišla do živega. Zdravnik Jurečko je za Ivana Markuzzija zapisal: »Za delo je popolnoma nesposoben ter potrebuje tujo pomoč. /.../ Spremembe na hrbtenici, kakor tudi na hrbtenjači ter oslabelost spodnjih okončin je v kavzalni zvezi z bivanjem v kaznilnici.«⁵⁶

⁵⁴ Veliko veselje po procesu, Mariborski večernik Jutra, 23. 8. 1935, 2.

⁵⁵ PAM, Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34, Ogled in zaslišanje izvedencev, 17. 11. 1937.

⁵⁶ Prav tam; izjava Ivana Markuzzija v zvezi z vložitvijo odškodninskega zahtevka, 4. 4. 1938.

Razume se, da je v javnosti odmevalo kot bajka, ko so jeseni 1938 štirje »strti na duši in telesu« dobili odločbe Stola sedmorice v Zagrebu o višini odškodnine;⁵⁷ v skupni vrednosti 276.135 dinarjev so jim bile izplačane konec marca 1939: Jožef Markuzzi je dobil 66.700 dinarjev, Mihael Zemljič 58.766 dinarjev, Ivan Markuzzi 84.669 dinarjev in Ana Markuzzi 66.000 dinarjev.⁵⁸ Koliko denarja je bilo to? V državni prestolnici Beogradu, ki je med svetovnimi vojnami spadal med najdražja jugoslovanska mesta, so hišne pomočnice v tridesetih letih 20. stoletja prejemale do sedemsto dinarjev mesečnega dohodka, za kino vstopnico je bilo treba odšteti do sedem dinarjev, za letno naročnino na revijo okrog trideset dinarjev, za najem opremljene sobe na obrobju mesta pa od dvesto petdeset do štiristo dinarjev.⁵⁹ Več kot sedemsto strani obsegajoč kazenski spis primera Markuzzi in tovariši se na tem mestu zaključijo.

Nevidni

Filozof Jacques Rancière je prepričan, da politika obstaja zato, ker tisti, ki nimajo pravice biti šteti kot govoreča bitja, dosežejo, da so kot taki šteti in vzpostavijo skupnost tako, da naredijo skupno krivico, ki ni nič drugega kot sama konfrontacija, protislovje dveh svetov v enem samem svetu: svet, v katerem so, in tisti, v katerem niso, svet, kjer je nekaj 'med' njimi in temi, ki jih sploh ne poznajo kot govoreča bitja in kot bitja, ki štejejo, in svet, kjer ni ničesar.⁶⁰ Se je sodni starešina Ožbolt Ilaunig zavedal tistega delčka zgodovinskega časa, ko je vzporedni svet nevidnih s primerom Markuzzi in tovariši ponosno vdrl v njegov svet privilegiranih? Konec januarja 1940 se je sodnik upokojil. V Lenartu je užival visok ugled (in ga njegovo ime še zmeraj) tudi zato, ker je kot eden redkih slovenskih sodnikov prebil večino kariere na enem mestu in je bil zato kot osebnost trdno vraščen v lokalno skupnost. Malo verjetno je, da so akterji primera Markuzzi in tovariši brali časnik *Slovenec*, a bi se ob slavnem zapisu o Ilaunigu najbrž težko znebili grenkega priokusa: »V službi se je izkazoval vedno za dobrega jurista in pravičnega sodnika, do katerega se je vsakdo lahko zatekel in na katerega se je tudi vsakdo z zaupanjem zanašal. /.../ Gledal ni ne levo, ne desno, marveč nepristransko izpolnjeval uradne dolžnosti, njegovo dobro srce in njegov razum pa sta vzajemno vzela marsikateremu paragrafu ostrino.«⁶¹

Za zgodovinarja je lahko osvobajajoča odločitev, da prepusti pozabi iztek življenja človeka, ki mu je sledil v sladkosti in zablode njegovega vsakdana, zato pustimo nedorečen konec Jožefu Markuzziju, v življenju prikrajšanem za marsikaj,

⁵⁷ Nedolžno obsojeni Markucijevi dobe 300.000 dinarjev, *Mariborski večernik Jutra*, 23. 11. 1938, 4; Odškodnina zaradi krive obsodbe, *Slovenski gospodar*, 30. 11. 1938, 4.

⁵⁸ PAM, Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34, razsodba Stola sedmorice o višini odškodnin za Markuzzi Ano, Ivana in Jožefa ter Mihaela Zemljiča, 27. 10. 1938; dopis Predsedstva Apelacijskega sodišča v Ljubljani okrožnemu sodišču v Mariboru, 30. 3. 1939.

⁵⁹ Žvan, *Slovinci v Beogradu*, 21, 42–43.

⁶⁰ Rancière, *Nerazumevanje*, 42.

⁶¹ Odhod priljubljenega sodnika v pokoj, *Slovenec*, 10. 2. 1940, 5.

predvsem pa za očetovo ljubezen; ne le zato, ker bi iskanje kraja in časa njegove smrti zaradi vpisa rojstva v italijanski Buji terjalo listanje številnih matičnih knjig umrlih, temveč predvsem v demonstracijo zgodovinarjeve drže, ki osvetljuje izsek mikročasa po prvi svetovni vojni preko anomalije Markuzzi, a pri tem vrača posamičnim življenjem protagonistov človeško dostojanstvo s podelitvijo pravice do enigmatičnih, nikoli do kraja razkritih biografij.

Hči Jožefa Markuzzija Ivana/Hanika ob koncu tridesetih let 20. stoletja z njim najbrž ni imela stikov, saj ga je komajda poznala. Leta 1929 se je od družine mariborskega gimnazijskega profesorja Antona Dolarja ponovno kot služkinja za štiri leta preselila k drugi mariborski družini, nato pa je najela stanovanje in se do konca druge svetovne vojne preživljala kot postrežnica. Ko je bila nekaj dni pred silvestrovim leta 1947 obsojena na šestmesečno zaporno kazen s prisilnim delom zaradi pomoči pri begu duhovniku – za par klobas in konzerv je leto poprej v svojem stanovanju skrila njegov kovček – je bila samska in brez otrok.⁶² Njeno življenje, globoko zaznamovano z zlovesčima besedama »morilčeva hči«, se je celo v povsem spremenjeni realnosti socialističnega režima stekalo v boleč prispevek h kalvariji družine Markuzzi.

Ivan Markuzzi se je v popolnosti zavedal plazeče se stigme nad svojo družino, vedel je, da bo »krvavi madež /.../ moral počivati na otrokih naših otrok«.⁶³ Človek mnogih obrazov – uradni Ivan/Janez, intimni Johan in od skupnosti zaničevani *Taljan* –, je preživel drugo svetovno vojno in leta 1954 umrl v Spodnji Ščavnici.⁶⁴ Kdo ve, kako je gledal na režim, ki ga je leta 1945 vzpostavil njegov kaznilniški kolega v mariborski kaznilnici v letih 1931–1933. Komunist Josip Broz za razliko od Ivana Markuzzija ni iskal tolažbe pri kaznilniškem kuratu, Primorcu Pavlu Zavادلalu. Ana Markuzzi je umrla v Mariboru leta 1964, prav vse poglavitne protagoniste primera Markuzzi in tovariši pa je preživel najšibkejši člen med njimi, Mihael Zemljčič, ki je umrl v Mariboru leta 1970.⁶⁵

Nekaj let pred smrtjo je bil Zemljčič zaradi udeležbe v kazenski zadevi Markuzzi in tovariši ponovno deležen javne pozornosti. Ko je novinar Željko Kozinc jeseni 1966 z njim opravil pogovor za časnik *Tovariš*, je gibčnega moža sredi osemdesetih, ki ga je dajala naduha, prestregel na paši skupaj s še ne petletno hčerko Metko. »Ta prekleta baba, /.../ žive je ne morem videti,« je zahropel in potemnel, ko ga je Kozinc spomnil na starko Lizo, ki je tako močno zaznamovala njegovo življenje in je še zmeraj živela v soseščini. Manj boleč spomin zanj je bil tisti na skupno tihotapljenje z Markuzzijem po prvi svetovni vojni; Zemljčič je desetletja kasneje v pičlih nekaj stavkih ključno zaobjel osnovne gabarite življenjske zgodbe prvega tihotapca Slovenskih goric: »V vojski smo se vsega hudega navadili, zato nam je

⁶² PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1945–1978, spis K 679/47.

⁶³ PAM, Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34, priziv Ivana Markuzzija in Mihaela Zemljčiča na Apelacijsko sodišče v Ljubljani, 21. 12. 1932.

⁶⁴ Upravna enota Gornja Radgona, Matična knjiga umrlih, 1954-47-5 (Ivan Markuzzi).

⁶⁵ Upravna enota Lenart, Rojstna matična knjiga Lenart za leto 1891, vpis Ana Kramberger, por. Markuzzi; Nadškofijski arhiv Maribor, Rojstna matična knjiga Sv. Benedikt za leto 1889 (Mihael Zemljčič).

bilo tihotapstvo igrača. Pa tudi zaslužili smo kar dobro. Ljudje so nas zaradi tega hudo sovražili. Saj veste, kako je to, če nekdo več zasluži kot drugi. Najhuje pa je bilo seveda to, da sta bila Zepo in Džovani Laha.«⁶⁶

Vzdevka bratov Markuzzi – Zepo za Jožefa in Džovani za Ivana –, morda vezana na tihotapsko dejavnost ali (še verjetneje) na kaznilniška leta, saj ju pred sodiščem nastopajoči domačini niso uporabljali, pa nista bila edino presenečenje, s katerim je postregel Mihael Zemljič leta 1966. Življenje v kaznilnici se je tako močno trudil izbrisati iz spomina, da je ne le pomešal številne elemente svoje travmatične zgodbe, temveč je novinarju povedal, da je nekdanji tihotapski tovariš in prijatelj Ivan Markuzzi umrl že leta 1938. Ivan/Johan/Džovani je bil za Mihaela Zemljiča, ki ni nikoli izvedel, kaj se je zgodilo s prvo ženo in skupnimi otroki, med katerimi so bili nekateri izseljenci v Francijo, Avstralijo, Nemčijo in na Poljsko, mrtev šestnajst let pred dejansko smrtjo.⁶⁷

Ivan Markuzzi je bil po vrnitvi s fronte tihotapec. Je bil kriminallec? Da. Vlomilec? Verjetno. Tat in ropar? Najverjetneje. Morilec? Morda. Vendar ni bil morilec neznanega moškega, katerega truplo je bilo jeseni 1920 odkrito v benediškem gozdu. In samo to je zanimalo Ivanovega odvetnika Danila Komavlija, ki se ni nikoli okitil z nedvomno pomembno pravno zmago iz leta 1935. Odvetnik je priznaval, da je vse od leta 1926 sistematično zbiral dokazni material za obnovo kazenskega postopka.⁶⁸ Za svoje delo je bil plačan, vendar odvetniški honorar, ki ga je prejemal od človeka z družbenega roba, ni mogel biti generator njegovega početja. Sklepamo lahko, da se je primorski begunec v Mariboru že ob izreku sodbe jasno zavedal številnih pravnih zdrsov, ki so akterje primera Markuzzi in tovariši pripeljali najprej na vislice in nato v dosmrtni zapor, ter je obenem verjel, da jih je v okviru tedanjega pravosodnega sistema mogoče in v okoliščinah vzpostavljanja povojne družbe pomembno odpraviti. Po koncu druge svetovne vojne, ki jo je preživel v Ljubljani in Trstu, je uredil dokumente o izplačilu vojne škode na svoji vili in vinogradu v Limbušu pod Pohorjem, kjer je gojil tudi šparglje, in za zmeraj zapustil Maribor.⁶⁹ Leta 1967 je javno neopažen umrl v Trstu kot Daniele/Danjel Komavli, vdova Pavla ga je pokopala v Števerjanu.⁷⁰

⁶⁶ Žrtve krivega pričanja, *Tovariš*, 13. 10. 1966, 26–27.

⁶⁷ Prav tam; nadaljevanje članka: 20. 10. 1966, 26–27; 3. 11. 1966, 22–23.

⁶⁸ PAM, Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34, zaslišanje Ivana Markuzzija, 13. 1. 1938 in zaslišanje Danila Komavlija, 21. 3. 1938.

⁶⁹ PAM, Okrajna komisija za vojno škodo Maribor 1945–1946, Danilo Komavli: prijava vojne škode; Šnuderl, *Dnevnik 1941–1945. V okupirani Ljubljani*, 252, 255.

⁷⁰ Odvetniška zbornica, vpis in izpis za Danila Komavlija (za pomoč pri iskanju dokumenta se zahvaljujem dr. Jelki Melik, op. p.); osmrtnica Danjel Komavli, *Primorski dnevnik*, 6. 7. 1967, 4.

Viri in literatura

Arhivski viri

Pokrajinski arhiv Maribor:

- fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, združena spisa Kzp VIII 88/26 in Kzp VII 1437/34 (Markuzzi in tovariši).
- fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr 1020/1927 (Danilo Komavli).
- fond: Okrožno sodišče Maribor 1945–1978, spis K 679/47 (Hanika Markuzzi).
- fond: Okrajno sodišče Sv. Lenart v Slovenskih goricah – zapuščinske zadeve (Marija in Angelo Markuzzi).
- fond: Ožbolt Ilaunig, Kronika sodnije pri Sv. Lenartu; Moje življenje I.–XII.
- fond: Anton Korošec.
- fond: Zbirka fotografij in razglednic.
- fond: Okrajna komisija za vojno škodo Maribor 1945–1946, Danijel Komavli.
- Nadškofijski arhiv Maribor, Rojstna matična knjiga Sv. Benedikt, 1889 (Mihael Zemljič).
- Upravna enota Lenart, Rojstna matična knjiga, 1891 (Ana Kramberger, por. Markuzzi).
- Upravna enota Gornja Radgona, Matična knjiga umrlih, 1954 (Ivan Markuzzi).
- Odvetniška zbornica Slovenije: vpis za Danila Komavlija, 1919.

Časopisni viri

- Jutro*, 1935.
- Mariborski delavec*, 1920.
- Mariborski večernik Jutra*, 1929, 1935, 1938.
- Primorski dnevnik*, 1967.
- Slovenec*, 1935, 1940.
- Slovenski gospodar*, 1926, 1938.
- Slovenski narod*, 1920.
- Tovariš*, 1966.

Tiskani viri

- Bajuk, Marko: *Tihotapec; ljudska igra v petih dejanjih*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna 1923 (priredba dela Josipa Jurčiča).
- Kraigher, Alojz: *Kontrolor Škrobar*. Ljubljana: L. Schwentner, 1914.
- Maklecov, Aleksander: Novo kazensko pravo Kraljevine SHS. Idejne osnove reforme. *Slovenski pravnik*, št. 7–8/1929.
- Remec, Alojzij: *Kirke. Verižniška komedija v štirih dejanjih*. Gorica: Katoliško tiskovno društvo, 1922 (v: Goljevšček, Alenka: *Od A(brama) do Ž(upančiča): vsebine 765 dram slovenskih avtorjev*, Ljubljana: Slovenski gledališki muzej, 2011).
- Žvan, Bolče: *Slovenci v Beogradu; socialno kulturna slika*. Beograd: samozaložba, 1932.

Monografije/članek

- Arendt, Hannah: *Eichmann v Jeruzalemu*. Ljubljana: Študentska založba, 2007.
- Arendt, Hannah: *Izvori totalitarizma*. Ljubljana: Študentska založba, 2003.
- Dolar, Jaro: *Spomini; v preddverju literature*. Maribor: Založba Obzorja, 1995.
- Ranciére, Jacques: *Nerazumevanje*. Ljubljana: Filozofski inštitut ZRC SAZU, 2005.
- Ratej, Mateja: *Vojna po vojni; štajerske kmečke družine v dvajsetih letih 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2015.
- Šnuderl, Makso: *Dnevnik 1941–1945. V okupirani Ljubljani*. Maribor: Založba obzorja, 1993.
- Melik, Jelka: *Odvetništvo v Sloveniji 1918–1941. Arhivi*, XXI/1998.

SUMMARY

A Long Journey from the Noose to Freedom – the Maribor Trial in 1935

Mateja Ratej

A cottager girl came across a younger man's mutilated body next to a forest stream in Benedikt in Slovenske gorice in early September 1920. His identity remained unknown; however, the murder victim was popularly thought to have been a cattle trader from Graz, a trafficker from Čakovec, a smuggler, etc. Members of the Markuzzi family from Drvanja in Slovenske gorice were suspected of having committed murder. The locals' aversion to the family of incomers was additionally strengthened after the soldiers' return from the (Isonzo) front by the Markuzzis' Italian origin, and particularly by Ivan Markuzzi's successful survival practices, who was the head of the family. In the first years after the end of World War I, smuggling was widespread due to shortages and circumstances arising from the newly formed Austrian-Yugoslav border. In spite of the campaign directed against them the Markuzzis were temporarily cleared of having murdered a stranger in the first half of the 1920s; however, the irrational wish for a symbolic punishment of the family lingered among the locals of Slovenske gorice. The revenge-driven cottager Elizabeta Kovačič and the ambitious head of the Maribor police force and persecutor of smugglers Vekoslav Kerševan successfully joined forces in late 1925, and the criminal proceedings against the Markuzzis were resumed; in September 1926, after a high-profile criminal trial before the District Court in Maribor, brothers Ivan and Jožef Markuzzi, and Ivan's friend Mihael Zemljič were sentenced to death or, subsequently, to life imprisonment, while Ivan's wife was sentenced to three years' imprisonment. A new and substantive dimension along with a complete and unexpected twist was brought about by the re-trial in 1935. The suspects were cleared of murder, they were awarded compensation, which can be understood as one of the first legal victories of the concept of human rights in the Slovene territory after its total crash in 1914. It is mainly the family's legal representative Danilo Komavli, a refugee from the Littoral, who is credited with re-opening the case.

Lukáš Novotný
Konrad Henlein's Visits to London.
The Contribution on the Internationalisation
of the Sudeten German Issue
in the Second Half of the 1930s

NOVOTNÝ, Lukáš, PhD; ass. prof., Department of Historical Sciences, Faculty of Arts, University of West Bohemia, Pilsen, Sedláčkova 31, 306 14, Pilsen, Czech Republic; novoluk@khv.zcu.cz.

Konrad Henlein's Visits to London. The Contribution on the Internationalisation of the Sudeten German Issue in the Second Half of the 1930s

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (157), No. 1-2, pp. 214–230, 50 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

This study uses unpublished sources of British and Czech provenance to analyse a number of visits made by Sudeten German Party leader, Konrad Henlein, to London which occurred between 1935 and 1938. It is shown that he managed to present the ever-more pressing Sudeten German issue in a manner which helped to create the image of a challenging life for the German minority in Czechoslovakia.

Keywords: Sudeten German Party; Czechoslovakia; Konrad Henlein; Foreign Office; the 1930s, German minority

NOVOTNÝ, Lukáš, dr., doc., Zahodnočeška univerza Plzen, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovinske vede, Sedláčkova 31, 306 14, Pilsen, Češka republika; novoluk@khv.zcu.cz.

Obiski Londona Konrada Henleina. O internacionalizaciji vprašanja sudetskih Nemcev v drugi polovici tridesetih let dvajsetega stoletja.

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (157), št. 1-4, str. 214–230, cit. 50

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Na podlagi doslej neobjavljenih britanskih in čeških virov prispevek analizira niz obiskov Londona Konrada Henleina, vodje Stranke sudetskih Nemcev, v letih 1935 do 1938. V prispevku je prikazano, da mu je uspelo predstaviti pereče vprašanje sudetskih Nemcev, s čimer je pripomogel k ustvarjanju podobe, ki prikazuje težko življenje nemške manjšine na Češkoslovaškem.

Ključne besede: Stranka sudetskih Nemcev, Češkoslovaška, Konrad Henlein, Ministrstvo za zunanje zadeve, 30. leta 20. stoletja, nemška manjšina

Introduction

Czechoslovakia, a new so-called successor state which had been established on October 28, 1918 and whose definitive borders were confirmed by the peace treaties concluded in Versailles, Saint-Germain-en-Laye, and Trianon, found itself in a complicated position inherited from its predecessor, the Habsburg Monarchy – specifically the diverse multiethnic composition of its population. Almost a third of the population rejected their new homeland and could not easily identify with it; these were mainly Germans, Hungarians and Poles who had become citizens of the Czechoslovak Republic through events they had been unable to influence. The remaining two-thirds (Czechs and Slovaks) in contrast were euphoric and celebrated the country's creation as something they had desired for hundreds of years. Under these circumstances, it was almost impossible for these two groups to agree on the principles and working of "their" state.

Due to the different nationalities which made up the First Czechoslovak Republic, it is no surprise that ethnic minorities, their integration within the working of the state and issues regarding the approach of public and regional authorities to representatives of ethnic minorities, their relations and identification with the new state were all crucial issues which the country had to confront. In this regard, it was not particularly different from Austria-Hungary where nationality issues had been amongst the most important aspects of domestic policy developments. The question was whether the new and significantly smaller state would be able to confront this problem, specifically whether it would be able to find a way to address the issue in the best possible way based on building a modern civil society with significant individual rights.

While historians consider the 1920s, especially its second half, as a period of calm backed by political stability and based on economic growth, the end of the decade and the beginning of the 1930s represented a major and in many regards fateful turnaround. The economic crisis which arrived in Europe from the United States of America did not arouse great alarm in Czechoslovakia to begin with. But from mid-1931, the country entered the second phase of the crisis which was much more destructive, and which did not reach a peak until 1933. The third and final stage of the economic crisis in Czechoslovakia occurred between March 1933 and spring 1934, when the Czechoslovak economy moved into a phase of prolonged depression. Political developments naturally went hand in hand with

economic developments. Following the initial negativism of the German minority expressed in its rejection of the Czechoslovak State as an entity which had been formed against its will and in which they felt they had no space, in 1926 two German political parties joined the Czechoslovak Government, and although this was mainly a political calculation (farming tariffs and *congrua portio*), the very fact the government was of mixed nationality represented the start of a new stage in Czech-German relations for many.

The arrival of the second phase of the economic crisis in particular began gradually to affect the stance of the First Czechoslovak Republic's largest minority towards the country. The idea began to take root amongst its representatives, very slowly and almost invisibly at first, that political activism would not bring about a solution to its problems, whether regarding language, minority school system or other matters. In January 1933, Adolf Hitler was named Chancellor of Germany and although his appointment to the office initially had only a partial direct impact on the change in dynamics of Czech-German relations, the new Nazi regime in Germany was a factor which could not be ignored in future regarding the German minority in Czechoslovakia.

Konrad Henlein's¹ first major impact in the Czechoslovak domestic polity occurred at the beginning of October 1933 when he became the leader of a new political movement – the Sudeten German Home Front (Sudetendeutsche Heimatfront; SHF). This new formation did not have a clear political programme and its only objective was to unify all Sudeten Germans.² Almost two years later before the parliamentary elections in Czechoslovakia (May 1935), SHF was renamed the Sudeten German Party (Sudetendeutsche Partei, SdP),³ which despite winning the election in terms of votes cast, ended up with the second largest mandate in terms of numbers elected due to the way the electoral code in Czechoslovakia worked.

This study endeavours to answer the following questions – why did Henlein travel to London, what did he expect from his visits, did the visits serve their purpose, and why did the British officials receive him?

¹ Konrad Henlein (1898–1945), was a leading Sudeten German politician in Czechoslovakia. His father was German, his mother Czech. He was involved in the Turner movement from the 1920s and in 1925 he moved to Aš, where he took on a paid role as a Turner gymnastics teacher. Three years later, he became a member of the Turner council of the German Turner Union (Deutscher Turnverband, DTV). His influence in DTV grew, and in 1931 he was promoted to become the union's head of gymnastics. Two years later, he was the key figure behind the Sudeten German Home Front.

² SHF, however, decided to take a different path than National Socialism. It was ready to recognise the Czechoslovak Republic and clearly formulated its objectives – the spiritual development of Sudeten Germans and emphasis on traditional orders, etc. Cf. Cornwall, *The Devil's Wall*, pp. 159–162; Česar, Černý, Bohumil, *Politika německých buržoazních*, pp. 196–202; Tóth, Novotný, Stehlík, *Národnostní menšiny v Československu*, pp. 64–66; Luh, *Der deutsche Turnverband*, pp. 199–216.

³ SHF was a political movement and as such could not put itself up for election to parliament. The new party made careful preparations for the election and it had plenty of money from Sudeten German businessmen and Germany. More in detail cf. Kučera, Jaroslav, *Mezi Wilhelmstraße a Thunovskou*, p. 392.

I.

In December 1935, Konrad Henlein's second visit to London took place (the first occurred in August but was preparatory in nature⁴).⁵ It was centred on a lecture in Chatham House where Henlein presented himself as the leader of a loyal opposition party in the Czechoslovak Republic⁶ and strongly denied that the SdP had any relations with Berlin.⁷ He held a meeting with Lord James Richard Stanhope, who held the post of the Parliamentary Under-Secretary of State for Foreign Affairs from 1934 to 1936 (from 1935 to 1936 he shared this role with Lord Cranborn⁸), the Assistant Under-Secretary of State for Foreign Affairs Orme Sargent, and Sir John Clifford Norton (Private Secretary to Sir Robert Vansittart from 1930 to 1937) on December 10, in which Henlein gave the impression of a serious politician. A memorandum was produced following the meeting in which the author, Clifford Norton, could not hide his sympathies for the SdP leader, highlighting his two years of work and condemning the "Czech oligarchy" which had deliberately pitted the German parties against

⁴ Dejmek, *Britská diplomacie*, p. 166. The Counsellor of the German Legation in Prague, Otto von Stein, mentioned Henlein's visit. He thought that some circles in London were "against the oppression of the German minority in Czechoslovakia [...]." Dolezel, Dolezel, *Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag*, pp. 289–290. Cf. PA AA Berlin, Tschechoslowakei, R 73842, Prag, 21. 8. 1935, E643723. Malcolm Graham Christie, who worked for the intelligence service and who was also an agent for the Permanent Under-Secretary of State for Foreign Affairs Sir Robert Vansittart, helped him prepare for the visit. As such, leading SdP figures were copying Tomáš Garrigue Masaryk and Edvard Beneš in taking their problem beyond their borders, first to Italy and Austria, "before fixing their gaze on Great Britain." Orzoff, *Battle for the Castle*, p. 175. About the effort to publicize the Sudeten cause cf. Cornwall, *The Devil's Wall*, pp. 190–191. Heinz Rutha "stressed" on 10 November "that Britain had become the predominant European power [...]." Ibid., p. 192.

⁵ The SdP leader did not visit London just four times as claims Paul Vyšný, for example, but rather at least five times; in August and December 1935, July 1936, October 1937, and May 1938. Vyšný, *The Runciman Mission*, pp. 8, 20, note 30.

⁶ Henlein's lecture was "loyal, full of goodwill and understanding, faith in a peaceful resolution of the Sudeten German issue." Biman, Malř, *Kariéra učitele tělocviku*, p. 129. A copy of Henlein's talk remains in the SdP collection in the National Archives in Prague in both German and English, incorrectly stated as dating to 1936, unfortunately without any further specifications. On page 13 of the German version (and page 17 of the English version), however, Henlein discusses the elections of "May this year," i.e. 1935. In his introduction, the SdP leader gives an historic overview of Czech-German relations from the 19th century and complains very diplomatically of the German minority being kept out in the cold (e.g. their non-participation in the approval of the constitution and the Language Act of early 1920), rejected the policies of activist parties and promoted a dialogue between the different nationalities in Czechoslovakia. Cf. NA Praha, f. SdP, kt. 2, sg. Konrad Henlein (řeči a projevy), 1936, 3.

⁷ *Völkischer Beobachter* also criticised some of his statements, writing that rejecting relations with Germany only played to the lies about Berlin's alleged meddling in Czechoslovakia's internal affairs. To conclude, the article's author states that the SdP leader has no experience of commenting on foreign policy. TNA, London, FO 371/19493, R 7521/234/12, Phipps to Vansittart, December 12, 1935, ff. 269–270. Cf. also Robbins, *Konrad Henlein*, p. 683.

⁸ Robert Arthur James Gascoyne-Cecil, 5th Marquess of Salisbury (1893–1972), known as Viscount Cranborne from 1903 to 1947.

each other.⁹ In his own words, Henlein said that he saw the success of his party in a general feeling of resistance to the pressure from Czechoslovak authorities placed on the SdP, the continuing economic crisis and its course in the German-speaking areas and in the failure of previous political activism. Norton further stated that the SdP leader's objective was, "one of conciliation and co-operation within the limits of the present Czechoslovak State and within the framework of the present Czechoslovak constitution, and he has, contrary to rumours spread by his governmental opponents, no connections or affiliations with the German Nazi party."¹⁰ The memorandum's author, however, could not have known that the Sudeten German Party had received money from the Third Reich for its election campaign, otherwise he would not have written such a manifest falsehood.

The document continues with a criticism of the policy of the Foreign Minister and future second Czechoslovak President, Edvard Beneš, who it claimed hoped that unless the SdP's promises were met very soon then it would naturally implode just as fast as in the year in which it had formed, then as the SHF. As reasons for his visit to London, Henlein gave a desire to study how British institutions work, an endeavour to inform the British public on the objectives of his policies and last but not least, but what in fact was Norton's conjecture, the desire to put pressure on the (still) Czechoslovak Foreign Minister that the SdP was a real political force which had to be taken account of.¹¹ The change of climate in the Foreign Office also occurred at the very top. Robert Vansittart recommended to the designated Foreign Secretary, Anthony Eden, that he informally advise Beneš or his successor to attempt to retrieve the poor trend of Czech-German relations.¹² These empty words meant nothing less than the application of gentle pressure to come to an agreement with the German minority. Orme Sargent also informed the British Minister in Czechoslovakia, Joseph Addison, of Konrad Henlein's visit to London, adding that he essentially could write nothing more than that detailed by John Clifford Norton, but that he would be interested in Addison's opinion of how far the SdP leader could be trusted. The Czech Deputy Minister in London, Vilém Černý, had told him that Henlein was "as slippery as an eel" and you couldn't believe anything he said.¹³

⁹ TNA London, FO 371/19493, R 7511/234/12, Minute by John Clifford Norton, December 10, 1935, f. 260.

¹⁰ Ibid., f. 261.

¹¹ Ibid., f. 262. The author of the material, an official of the Southern Department of the Foreign Office, also heard Henlein's lecture in Chatham House and noted that the SdP leader was a moderate and quiet man. Henlein's speech began with an excursion through history on the establishment of Czechoslovakia, and the SdP leader even stated that errors were made by both parties. But the government in Prague had failed to meet its obligations from the Minority Treaty and implement it within its legislature, said Henlein, adding that although members of the German minority were tolerated, they were not respected. He then moved on to define the role of his party, which he saw in being a moderator between Czechoslovakia and Germany, rejecting the suspicion that the Sudeten German Party had become an offshoot of the German Nazi party, and lying when he denied receipt of financial support from Berlin. Cf. *ibid.*, ff. 263–264.

¹² 'Van' said he would try the same with Jan Masaryk. TNA London, FO 371/19493, R 7511/234/12, December 16, 1935, f. 259.

¹³ Ibid., Sargent to Addison, December 12, 1935, ff. 265–266.

Henlein's visit in London in December was an important milestone in terms of the Foreign Office and British Legation in Prague's perception of Czech-German relations.¹⁴ The SdP leader's performance had succeeded in creating the impression that he was a direct and honest politician who simply wanted an agreement with the Czechoslovak Government on the basis of Czechoslovak law, and that the party had no links with Berlin; commentary in *Völkischer Beobachter* even stated that because of his party, Henlein was trying to impress the Czechoslovak authorities. If before British authorities both in Prague and London had written in neutral terms of the Sudeten German Party and had perceived Henlein as an average politician, now their flow of thoughts began to turn in a direction dangerous to Czechoslovakia in assessing Henlein as a serious man who was striving for national reconciliation despite the disapproval of officials and who spoke for himself, not Adolf Hitler. Somewhat oddly, the Czechoslovak diplomacy did not perceive Henlein's second visit to London as particularly dangerous at the time.¹⁵ Furthermore, the Italo-Abyssinian War dominated bilateral Anglo-Czechoslovak relations during this period.¹⁶

II.

Henlein's third visit to London occurred in July 1936. Here, the leader of the Sudeten Germans met the Permanent Under-Secretary at the Foreign Office, Sir Robert Vansittart, making "a most favourable impression" on him. Henlein appeared

¹⁴ Cf. Cornwall, *A Leap*, p. 138.

¹⁵ This was also influenced by the fact that the Czechoslovak Minister in London, Jan Masaryk, was staying in Czechoslovakia in December 1935, where presidential elections were taking place. Jindřich Dejmk also writes of a certain underestimation of the effect of Henlein's visits to London. Apparently Minister Jan Masaryk reassured his superiors even after Henlein's second visit to the British capital (December 1935) that "Henlein's visit has not damaged us politically, but rather has helped us in many areas [...]" Dejmk, *Velká Británie*, p. 537. Even in a periodical report for August to December 1935, Masaryk had to state that Henlein had acted moderately and had rejected contact with Germany. Cf. AMZV Praha, PZ Londýn, 1935, periodická zpráva No. III, 10. 2. 1936, pp. 85–87.

¹⁶ The Austrian Legation had noticed an interesting fact in Henlein's relations with Czechoslovakia – pre-election promises could not be met under the prevailing circumstances, and as such the hopes of the SdP leader and those around him could only be placed "in foreign policy circumstances alone." The report's author added that the Italian-Abyssinian events demonstrated the option of using a similar approach, which should have been a warning for Czechoslovakia. OeStA/AdR/AAng/ÖVB 1893–1945, Prag, Gesandtschaft, 1919–1938, kt. 38, Berichte, Weisungen 1935 (VIII–XII), Zl. 457/Pol, Prag, am 20. 9. 1935. Minister in London Masaryk logically enough noted that British interest in Czechoslovakia could not be assumed unless it involved the country's primary interests, but he then immediately added: "On the other hand, many groups in England consider it their duty to work hard to look after national minorities in all those states which appeared after the war and which are also persecuted, where complaints from these minorities are heard, and especially amongst those groups who are not particularly favourably disposed to these new countries these often find a willing ear." AMZV Praha, PZ Londýn, 1935, periodická zpráva no. III, 10. 2. 1936, p. 85.

to the British diplomat to be a moderate, honest, and prescient man.¹⁷ The Sudeten German leader informed the Permanent Under-Secretary of the poor economic situation in the Czech border region and acknowledged that part of the problems were the result of the global crisis under way at the time. He also, however, added, "that much of what they [Sudeten Germans – author's note] are suffering now is quite unnecessary [...]."¹⁸ Henlein did not neglect to inform Vansittart what he undoubtedly knew the British diplomat wanted to hear when he declared that Sudeten Germans were not, and he believed never had been, "German subjects, nor did they ever wish to be. [...] They had no desire whatever to join Nazi Germany, but they would certainly be driven in this direction if the present state of affairs lasted very much longer."¹⁹ The Permanent Under-Secretary was of the opinion following his discussion with Henlein that the Sudeten German leader represented a moderate option compared to the Nazis, and promised him support in the SdP's negotiations with the Czechoslovak Government. In his discussions with Vansittart, Henlein did not surprise in any regard. He acted as a moderate representative of a large ethnic minority which the Czechoslovak Government was persecuting. He even termed himself a defender and main representative "of the movement for reconciliation with the Czechoslovak Government."²⁰

According to Eden, Robert Vansittart concluded his memorandum with the claim that Henlein, "is speaking the truth, but I have no doubt whatever that he is speaking what he believes to be the truth."²¹ Although Jindřich Dejmek considers the conclusion of the experienced Permanent Under-Secretary to be surprising and shocking,²² it should be noted that this was the first meeting of both men together,

¹⁷ The meeting took place on July 20, 1936 and Anthony Eden informed the British Legation in Prague of its occurrence a week later. Cf. TNA London, FO 371/20374, R 4395/32/12, Mr. Eden to Sir J. Addison, Foreign Office, July 27, 1936, f. 25. The Counsellor of the German Legation in Prague, Otto von Stein, also informed Berlin of the meeting, writing the discussion took three hours and that Henlein was aware of Vansittart's pro-French and reserved towards the German stance. 'Van' revealed to the SdP leader that he was quite well informed of the Sudeten German problem and that the British Government was ready to advise and assist Sudeten Germany. Král, *Die Deutschen*, p. 107. PA AA Berlin, Tschechoslowakei, R 103652 (Rassenfrage, Nationalitätenfrage, Fremdvölker), Prag, den 21. 7. 1936, ff. 72–75. Two days later, an article was published in *The Times* entitled *Czech German Claims. Herr Henlein's Visit to London*, which spoke of Henlein as the leader of the Sudeten Germans in Czechoslovakia, something which was not entirely true as he merely led their largest political entity. The article's author stated that the largest minority wanted to remain within Czechoslovakia, but that the Republic should adopt a Swiss model. *The Times*, July 23, 1936.

¹⁸ TNA London, FO 371/20374, R 4395/32/12, Record of an Interview between Sir. R. Vansittart and Herr Konrad Henlein, July 27, 1936, f. 25.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid. Henlein told Vansittart that members of his party were already seeking tangible results. If the Czechoslovak Government was unable to show a reasonable and accommodating face, then he would have to face his "his people" with empty hands, and "they would then throw him over." And at that moment, it was possible that Germany would intervene, added the Sudeten German leader. Ibid., p. 2.

²¹ Ibidem.

²² Dejmek, *Nenaplněné naděje*, p. 319.

and especially that almost all the information Vansittart had and had received on the Sudeten German problem came either directly from the British Legation in Prague, or from relevant officials in the Foreign Office. Czechoslovakia and its favourable policy towards the Sudeten German minority was not amongst any of these sources; and so the Permanent Under-Secretary's opinions were influenced as such.²³ Above all, 'Van' preferred so that developments in Central Europe could occur peacefully.

A few days later, another representative of the Sudeten Germans – Heinz Rutha²⁴ – had the opportunity to speak to another high-level Foreign Office official (Robert Arthur James Gascoyne-Cecil). He repeated, like Henlein, that the situation in Czechoslovakia was serious and declared "that the position of the German minority was progressively deteriorating." Rutha added that the solution to the current desperate situation was a federal system, as existed in Switzerland.²⁵

Rutha's and in particular Henlein's third visit to London in July 1936 differed significantly from his previous stay at the end of 1935. Whilst on earlier occasions the Czechoslovak diplomacy had not undertaken any official steps (furthermore, Minister Masaryk had been staying in Prague at the time), the situation had changed in summer 1936 – Geneva had received a complaint about the Czechoslovak Government,²⁶ Henlein was received by Robert Vansittart, and Jan Masaryk had to explain his government's position in a letter to the Permanent Under-Secretary.²⁷ The Foreign Office found itself in a paradoxical situation in summer 1936; the fact that its high-level officials had provided an audience to SdP representatives

²³ This was confirmed, for example, by the Czechoslovak Minister in Berlin, Vojtěch Mastný, who had an opportunity to speak to Vansittart on August 10, 1936. The Permanent Under-Secretary of State "strongly advised us to improve our relations with the Sudeten Germans, clearly influenced by the idea that our Germans suffer injustice," wrote Mastný. Cf. Mastný, *Vzpomínky diplomata*, p. 65. Some, however, think that 'Van' was drifting ever further from the government in his opinion on formulating policy towards Central Europe. "Many Cabinet members believed that British insistence on guarantees for Eastern Europe would only anger Hitler and thus put an end to any chance for a European settlement." Roi, *Sir Robert Vansittart*, p. 207.

²⁴ In May 1935, Henlein "appointed him as his unofficial 'foreign minister.'" Cornwall, *A Leap*, p. 138; cf. Cornwall, *The Devil's Wall*, p. 182.

²⁵ The meeting took place on July 23, 1936. Cf. TNA London, FO 371/20374, R 4460/32/12, Mr. Eden to Sir J. Addison, Foreign Office, August 5, 1936, f. 51. At its conclusion, Rutha tried to ascertain what the position of His Majesty's Government was regarding the complaint currently lodged in Geneva. Ibidem. Cf. also Cornwall, *The Devil's Wall*, p. 200.

²⁶ This related to the so-called Machník Decree. In fact, this involved a call to 18 companies from the National Defence Ministry, headed by František Machník and which conditioned the awarding of government contracts on the nationality composition of these companies. More in detail cf. Novotný, *The Machník Decree*, pp. 39–50.

²⁷ He wrote to Prague, however, that Henlein was received by unimportant MPs. He termed Henlein's lunch with Robert Vansittart an unfortunate fact for Czechoslovakia, with the Permanent Under-Secretary of State at the Foreign Office declaring that the SdP leader was partially right and that the Czechoslovak Government could do more regarding its German minority. Cf. AMZV Praha, PZ Londýn, 1936, běžná zpráva no. 12, 24. 7. 1936, pp. 1–2. A few days later, Masaryk protested against London's interference in Czechoslovakia's internal affairs on behalf of the Czechoslovak Government. Vansittart replied only that a private lunch could not be considered interference in the sovereign rights of another country. Ibid., běžná zpráva no. 13, 29. 7. 1936, p. 1.

essentially contributed to a position which they had tried to avoid for a long time – the internationalisation of the Sudeten German issue.²⁸

Eden's report in which he informed Minister Addison of Rutha's visit to London, also included information on Robert Vansittart's meeting with Jan Masaryk which occurred on July 28, 1936. The Permanent Under-Secretary informed the Czechoslovak Minister that when Konrad Henlein came to visit him, "he had talked no politics at all, but only of his economic difficulties and those of his supporters."²⁹

Through his meeting at the Foreign Office, Masaryk naturally attempted to dilute the outcome of Henlein's and Rutha's visits to the British capital, and in his subsequent letter to the Permanent Under-Secretary of State to elucidate the further steps of the Czechoslovak Government regarding the German minority. He informed him that the best solution to the current situation had to be the co-operation of both parties "without any *arrière-pensée*." The Czechoslovak Minister then targeted his arguments, because according to Britain's official declaration, they had not spoken with Henlein about political matters except on economic issues.³⁰ Masaryk warned in the next section of his letter to the British diplomat that Henlein and his colleagues were not as moderate in their opinions when they spoke with their compatriots. The Minister also warned against their plans, which were in no way friendly towards the Czechoslovak Republic. Masaryk expressed his fears that, "the opinion is being circulated in England and abroad that Great Britain is ready to fight Mr. Henlein's battle in Geneva [...]."³¹ In the conclusion to his letter, Masaryk expresses his conviction that a solution to the Sudeten German issue would also depend on Germany's willingness to agree on fundamental European issues with France and Russia. He noted that it was only in this way that war could be avoided.³² If Masaryk thought that he had at least partially corrected the positive position of the Foreign Office regarding the Sudeten German leaders, he was "deceiving himself and his superiors."³³ For a large section of the Foreign Office, there was already a decisive reason to place pressure on the Czechoslovak Government.

²⁸ The Czechoslovak Minister in Berlin, Vojtěch Mastný, was also aware of this, noting that the Sudeten German problem had moved from being a "minority domestic issue [...] to a European problem." He was of the opinion that Great Britain had lost interest in maintaining the status quo in Central Europe. Mastný, *Vzpomínky diplomata*, p. 64.

²⁹ TNA London, FO 371/20374, R 4460/32/12, Mr. Eden to Sir J. Addison, Foreign Office, August 5, 1936, f. 51. On the basis of Addison's previous information, Anthony Eden had come to the conclusion that the truth was more on the side of the Sudeten Germans. It was his opinion that His Majesty's Government should be careful in giving advice infringing on the internal affairs of foreign states. *Ibid.*, p. 2.

³⁰ TNA London, FO 371/20374, R 4705/32/12, Czechoslovak Minister (Letter), July 28, 1936, ff. 74–74A.

³¹ *Ibid.*, f. 76. Masaryk also feared British public opinion, which considered Czechoslovakia an outpost of Communism and Bolshevism within Europe. One well-known French journalist had apparently called the Minister and informed him that the British delegation in Geneva were going to support the Sudeten German complaint. *Ibidem*.

³² *Ibid.*, f. 77.

³³ Dejmek, *Nenaplněné naděje*, p. 320.

III.

The dangerously accelerating situation from Great Britain's perspective in regard to Czech-German relations became the subject of Konrad Henlein's fourth visit to London in mid-October 1937 and his subsequent debate with Robert Vansittart.³⁴ Both men met up over dinner and had the opportunity to speak together for roughly three hours. The Permanent Under-Secretary repeated that the SdP leader was, "a decent, honest and moderate, or anyhow relatively moderate, man." Henlein gave a more angry impression according to 'Van' than when the two men had last seen each other, and he immediately complained to the British diplomat that the situation had deteriorated for the Sudeten Germans in Czechoslovakia, and that 90 percent of them wished to be joined to Germany immediately.³⁵

In the discussion, Henlein further suggested that in one way or another the remaining two options meant a war which Great Britain would be involved in. He repeated that he was ready to pursue the peaceful coexistence of Czechs and Germans, but he criticised the Czechoslovak Government's poor efforts at contributing towards an understanding between both nationalities. Vansittart noted during the discussion that the SdP leader praised Hodža for his realistic approach to the German issue and rejected the efforts of President Beneš and Foreign Minister Krofta.³⁶

Once again, Henlein managed to give the impression of being a moderate and reasonable politician who wanted to achieve agreement with Czechoslovak leaders in his discussion with the Permanent Under-Secretary at the Foreign Office.³⁷ Once again, the opposite was true. At the time of the discussion, the SdP leader no longer supported an agreement; he proved this a month later with his "Report to the Führer and Reich Chancellor on Current Questions of German Policy in the Czechoslovak Republic"³⁸ where he clearly espoused the above mentioned third option he discussed with 'Van', i.e. the Sudeten German area joining Germany. Henlein also managed to instil an atmosphere of fear of possible Europe-wide conflict amongst the high level ranks within Foreign Office, with the responsibility for its potential outbreak assigned to the government in Prague because it did not want to come to an agreement, or specifically it did too little to strive for one. And it was this impression which intensified not just for Vansittart, but also for the leadership of

³⁴ According to information from the German Embassy in London, Henlein spoke in front of a selected group of around 25 people. PA AA Berlin, Tschechoslowakei, R 103656, London, den 14. 10. 1937, f. 149.

³⁵ TNA London, FO 371/21131, R 6982/188/12, Foreign Office Memorandum, October 18, 1937, f. 83. According to Henlein, there were three options for the future of the Sudeten German areas – autonomy within Czechoslovakia, autonomy within Germany and joining Germany. Naturally, the SdP leader informed Vansittart that he was ready to work for the first option. Although Jan Masaryk reported to Prague "that Henlein was not particularly successful in London, this opinion was really more of a wish." Kvaček, *Obtížné spojení*, p. 21.

³⁶ TNA London, FO 371/21131, R 6982/188/12, Foreign Office Memorandum, October 18, 1937, ff. 84–85.

³⁷ PA AA Berlin, Tschechoslowakei, R 103656, London, den 9. November 1937, f. 191.

³⁸ Cf. *Akten zur deutschen*, pp. 40–51.

the British Legation in Prague – the Czechoslovak Government must do more to achieve an understanding with the Sudeten Germans.³⁹

IV.

Konrad Henlein's final visit to London took place in the middle of May 1938, and according to the British Minister in Czechoslovakia, Basil Newton, this aroused greater attention from the Czechoslovak press and politicians, with some even expressing the opinion that it was the British Government itself which had invited the SdP leader. "Official circles too were not wholly happy about the affair," added the Minister.⁴⁰ He then admitted he had first heard of the visit in the afternoon on May 12 and proposed that Henlein's visit be presented as an opportunity to provide him with valuable and suitable advice in regard to the Czechoslovak problem.⁴¹ An official of the Foreign Office, Frank Kenyon Roberts, noted that Permanent Under-Secretary of State Alexander Cadogan had met with Jan Masaryk on May 13 and informed him that Konrad Henlein had not travelled to London at the Foreign Office's invitation, and that it was a surprise for the whole Foreign Office.⁴²

During this visit, Henlein met with Archibald Sinclair,⁴³ leader of the Liberal Party, and perhaps somewhat surprisingly with Winston Churchill, who wrote to Foreign Secretary Halifax⁴⁴ about the meeting, also informing him that he subsequently met Jan Masaryk too, to whom he claimed he said nothing which would go beyond Prime Minister Chamberlain's March declaration.⁴⁵ The SdP leader's meeting with the above British politicians began with Henlein's declaration that his party was not receiving any

³⁹ Kvaček, *Obtížně spojenectví*, pp. 21–22.

⁴⁰ TNA London, FO 371/21719, C 4317/1941/18, Telegram from Mr. Newton, May 14, 1938, f. 62.

⁴¹ *Ibid.* It was his opinion that the Foreign Office should make the circumstances of Henlein's visit clear to Czechoslovak Minister Masaryk. *Ibidem.*

⁴² *Ibid.*, May 16, 1938, f. 61. Similar information was received by British Dominions, who were informed by London that the visit had not taken place on the basis of an invitation from the British Government. Cf. TNA London, FO 371/21719, C 4376/1941/18, May 16, 1938, f. 94. Alexander Cadogan also referred to the private nature of Henlein's visit to Jan Masaryk. TNA London, FO 371/21719, C 4378/1941/18, May 13, 1938, f. 102.

⁴³ Archibald Henry Macdonald Sinclair, 1st Viscount Thurso (1890–1970), Leader of the Liberal Party, 1935–1945.

⁴⁴ Edward Frederick Lindley Wood (1881–1959).

⁴⁵ TNA London, FO 371/21719, C 4386/1941/18, Churchill to Halifax, May 15, 1938, f. 113. Churchill himself was willing to recognise Henlein's requests for a reasonable solution to the problem of the Sudeten Germans within Czechoslovakia. Dutton, *Neville Chamberlain*, pp. 112–113. This regarded Prime Minister Chamberlain's speech made in the House of Commons on March 24, 1938 in which he presented the cabinet's position on recent events in Europe and also gave a number of important facts regarding Czechoslovakia. The Prime Minister declared that the Anschluss Österreichs had created a new situation in Central Europe and that the main task now was to return to an atmosphere of trust and the rule of international law. He then rejected any special assistance for Czechoslovakia. More in detail cf. Novotný, *Britské vyslanectví v Praze*, pp. 164–165.

instructions from Berlin, something which was an evident lie. He further informed those present that the situation in Czechoslovakia had become intolerable, and in return he was assured that the British Government supported his efforts to improve the lives of Sudeten Germans. The minutes of the meeting continue by stating that the SdP leader thought that Prague had to realise that the time of the nation state had ended, and the time had now come for all nationalities to be equal.⁴⁶ Konrad Henlein then outlined the three options for future developments which he saw as possible – 1) some form of autonomy for Sudeten Germans within the Czechoslovak State; 2) a plebiscite likely leading to annexation into the Third Reich; 3) war. The document stated that Henlein himself would make a final attempt to achieve option one, but he had to act quickly because his compatriots were impatient and preferred joining Germany. The SdP leader also complained that he had still not met with any representative of the Czechoslovak Government and no meeting had taken place with him on the subject of the National Statute.⁴⁷

Basil Newton in Prague was also informed of Henlein's meeting with Churchill and Sinclair. The first section of the telegram summarised the above described points of discussion, but in the next section the British Minister in Prague was told of Robert Vansittart's opinion, who had also met with the SdP leader⁴⁸ and who in line with the other high level Foreign Office representatives supported a quick agreement at the price of a concentration on domestic Czechoslovak problems (SdP complaints), putting foreign policy perspectives on the back burner. The Chief Diplomatic Adviser to the British Government then told Henlein that the advocacy of Nazi views could come up against insurmountable obstacles in a democratic state, and advised him not to insist on demanding reparations for damages suffered in the party's opinion since 1918. The SdP leader allegedly acknowledged Vansittart's advice and apparently acted reasonably, although he did reiterate time constraints and his ever more difficult position.⁴⁹

⁴⁶ TNA London, FO 371/21719, C 4386/1941/18, Note on the Conversations between Mr. Churchill, Sir Archibald Sinclair and Herr Henlein, undated, f. 114. British politicians, due to their negative relations with Moscow, were naturally interested in Henlein's opinion of the Czechoslovak-Soviet Pact, and this opinion was naturally negative. *Ibid.*, ff. 114–115.

⁴⁷ *Ibid.*, f. 116. In the event of a plebiscite, Henlein proposed supervision by a great power and the posing of three questions – 1) maintenance of the status quo; 2) autonomy; 3) Anschluss. When Churchill and Sinclair asked him under what conditions agreement could be reached without affecting Czechoslovak territorial integrity, Henlein responded that Prague would have to agree that all political parties could voice their opinions, that local autonomy be applied in all minority areas, that the central parliament in the capital only be responsible for foreign policy, money, defence and communication, that all local government bodies which decide upon local affairs be disbanded and German speaking officials be appointed. *Ibid.*, ff. 116–118. According to the handwritten sentences, Jan Masaryk was to express his consent to these preconditions. *Ibid.*, f. 118.

⁴⁸ Both the Prime Minister and the Foreign Secretary expressed agreement with the meeting. Thus 'Van' was not acting on his own initiative. TNA London, PREM 1/265, May 10, 1938, f. 284. For Vansittart's request for the Prime Minister's opinion see *ibid.*, May 9, 1938, ff. 286–289. The Chief Diplomatic Adviser to the British Government explained that refusing to meet the SdP leader would not be prudent, *nota bene*, when they had met regularly previously. He was also ready to warn Henlein of the unreasonableness of the heightened situation in Czechoslovakia and advise him to help calm the situation and meet with Czechoslovak representatives.

⁴⁹ TNA London, FO 371/21719, Telegram to Mr. Newton, May 16, 1938, ff. 120–123. Another telegram from London to Newton operated with the idea that if Henlein's moderation were

Henlein's final trip to the British capital only strengthened the conviction of the Sudeten German Party, and in a sense also Berlin, that Britain would not support Beneš. The London visit convinced the SdP leader that neither the Czechoslovak problem nor the Sudeten German problem were paramount issues for London, its only paramount issue being the effort to maintain peace, either with Czechoslovakia on the map of Europe, or without it. On the basis of his experience in London, Henlein was now sure that London would not send even a single fighter plane to assist Prague in the event of a war between Germany and Czechoslovakia.⁵⁰

to be expressed then his position as leader of the Sudeten German Party would be jeopardised. The author clearly suggested that if he were deposed then the wishes of His Majesty's Government would not be fulfilled. Newton was to advise Edvard Beneš, with whom he was to meet, that Czechoslovakia make the SdP an offer based on the demands made in Karlovy Vary (Carlsbad) all the while remaining silent on Vansittart's three points. Again, the necessity for Prague to offer fundamental concessions was stressed. "Any avoidable delay on the part of the Czechoslovak Government would, I fear, give the impression that the Czechoslovak Government were not really in earnest, give time for mischief makers, and Herr Henlein's attitude might be expected to stiffen and the situation in the Sudeten country to deteriorate," warned the telegram's conclusion. Ibid., May 16, 1938, ff. 126–127, quotation f. 127. For Vansittart's summary of the meeting with the SdP leader cf. TNA London, FO 371/21719, C 4505/1941/18, Foreign Office Minute (Sir R. Vansittart), May 16, 1938, ff. 210–217. The Chief Diplomatic Adviser to the British Government clearly stated it would be a shame not to exploit Henlein's initiative which he had come up with in the meeting, and that it was a great opportunity to force him to hold moderate opinions. He then added that he had suggested to him himself that the format of their discussion not exceed its unofficial status (f. 210). Both men dined together with Colonel Malcolm Graham Christie on 13 May, spending about four hours together (f. 211), something which of itself says a lot. At the end of May, Edward Halifax informed Basil Newton of Ernest Kundt's meeting with Milan Hodža, referring here to Henlein's trip to London and the requests he was to make of the Czechoslovak Government on its basis. The Foreign Secretary thought that such postulates represented a reasonable basis for future agreement. "In these circumstances we must leave Dr. Beneš in no doubt that if such a failure to reach an early settlement should result from the unwillingness of the Czechoslovak Government to move along lines that seem reasonable here, this would exercise an immediate and adverse effect upon the interest taken in the problem in this country and upon the sympathy felt for the Czechoslovak Government," added Halifax. TNA London, FO 371/21723, C 5234/1941/18, Telegram to Mr. Newton, May 31, 1938, f. 6. Edvard Beneš, however, made an erroneous assessment of the meeting, declaring according to Přemysl Šámal that "England will stand by us in any case." AKPR, f. KPR, protokol T (tajné), sg. T 139/34, kt. 179, T. 1052/38, record from May 17, 1938. Robert Kvaček writes in relation to the Anschluss Österreichs of Beneš's so-called "optimism without realism", with the president perceiving a number of matters more optimistically than they actually appeared in reality. Kvaček, *Obtížné spojenectví*, p. 50.

⁵⁰ German Minister in Prague, Ernst Eisenlohr, for example, "declared following Henlein's May visit to London to Hungary's temporary chargé d'affaires in Prague, János Vörösmarty, that certainly nobody wanted a war, but, 'it can easily happen to anyone that they find themselves in one against their will.'" Tóth, Novotný, Stehlík, *Národnostní menšiny*, pp. 419–420. On 22 May, British Ambassador in Paris, Eric Phipps, received a telegram from Alexander Cadogan which clearly stated that Britain would honour its commitments and assist France were Germany to attack it, but it would certainly not help it if the issue of defending Czechoslovakia from German attack were to arise. Cf. TNA London, FO 371/21720, C 4695/1941/18, Telegram to Sir E. Phipps, May 22, 1938, f. 243. The Permanent Under-Secretary added that the current circumstances meant it was not possible for Czechoslovakia to defend itself militarily against Germany. Henlein's visit to London had clearly confirmed Britain's stance that something had to be done quickly in Czechoslovakia. Vyšný, *The Runciman Mission*, p. 57.

Conclusion

Konrad Henlein's visits to London represent an interesting phenomenon in the internationalisation of the Sudeten German problem from 1935. The SdP leader found, superficially somewhat surprisingly, an audience in the British capital which expanded with each of his visits – while in December 1935 he spoke only in Chatham House, in July 1936 he was received by Sir Robert Vansittart, and in May 1938 he met the leader of the Liberal Party, Archibald Sinclair, and then with Winston Churchill; even the Prime Minister and the Foreign Secretary agreed to his visit. On the other hand, however, neither of them ever received him.

Henlein found a sympathetic environment in London which listened to him carefully, one reason for this being that he said what his co-debaters wanted to hear, and proposed the solution to the Sudeten German problem which they preferred – increasing pressure on the Czechoslovak Government and forging an agreement between Prague and the Sudeten German Party. The SdP leader determined an objective; to give a positive representation of himself and style himself as moderate compared to the Nazis, the assessment of him as a moderate and fair man confirming this, and to present the Sudeten German Party as a reliable and essentially the only real partner for discussions with the Czechoslovak Government; this objective was gradually met. Henlein's next objective was to ascertain the opinion of the British elite on the Sudeten Germans' position as regards Czechoslovakia. One reason for his success in achieving this was that his speeches and pronouncements fell within the British policy concept towards Czechoslovakia which worked from the idea that this issue, marginal from a British interests perspective, should not become a reason for global conflict. Thus, for London Henlein became a man a deal could be made with, a guarantee of the potential to find a solution to the minorities problem in Czechoslovakia. In contrast, Prague was unable to respond adequately to his visits to the British capital, unable to politically neutralise his presentations of his own opinion on the matter; the question remains as to whether this was even possible under the circumstances of the time. Henlein's final visit to London boosted his conviction that Great Britain would abandon Prague.

Sources and literature

Abbreviations

AAng – Auswärtige Angelegenheiten
 ADAP – Akten zur deutschen auswärtigen Politik
 AdR – Abteilung Archiv der Republik
 AKPR – Archiv Kanceláře prezidenta republiky
 AMZV – Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky
 DTV – Deutscher Turnverband
 FO – Foreign Office
 KPR – Kancelář prezidenta republiky
 NA – Národní archiv
 OeStA – Österreichisches Staatsarchiv
 ÖVB – Österreichische Vertretungsbehörden im Ausland 1. Republik
 PA AA – Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes
 PREM – Record of the Prime Minister's Office
 PZ – Politické zprávy
 SdP – Sudetendeutsche Partei
 SHF – Sudetendeutsche Heimatfront
 TNA – The National Archives

Sources

Archiv Kanceláře prezidenta republiky, f. Kancelář prezidenta republiky, protokol T (tajné), sg. T 139/34, kt. 179, T. 1052/38.
 Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky, Praha, Politické zprávy, Londýn, 1935, 1936.
 Österreichisches Staatsarchiv Wien, Abteilung Archiv der Republik, Auswärtige Angelegenheiten 1918–2005, Österreichische Vertretungsbehörden im Ausland 1. Republik, 1893–1945, Prag, Gesandtschaft, 1919–1938, kt. 38, Berichte, Weisungen 1935 (VIII–XII).
 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin, Tschechoslowakei, R 73842, R 103652, R 103656.
 The National Archives, London, Kew, Foreign Office Papers, 371/19493, 371/20374, 371/21131, 371/21719, 371/21720, 371/21723.
 The National Archives, London, Kew, Record of the Prime Minister's Office, 1/265.

Literature

Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Aus dem Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes, Serie D (1937–1945), Deutschland und die Tschechoslowakei (1937–1938), Bd. 2, Baden-Baden: Imprimerie Nationale, 1950.
 Biman, Stanislav, Malíř, Jaroslav, *Kariéra učitele tělocviku. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství*, 1983.
 César, Jaroslav, Černý, Bohumil, *Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938. Díl II. (1930–1938)*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1962.
 Cornwall, Mark, 'A Leap into Ice-Cold Water': The Manoeuvres of the Henlein Movement in Czechoslovakia, 1933–1938. Cornwall, Mark, Evans, Robert J. W. (eds.), *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe 1918–1948*. Oxford: Oxford University Press, 2007, pp. 123–142

- Cornwall, Mark, *The Devil's Wall. The Nationalist Youth Mission of Heinz Rutha*. Cambridge – Mass., London: Harvard University Press, 2012.
- Dejmek, Jindřich, Velká Británie v zahraniční politice Československa 1918–1938. (Náčrt hlavních problémů). Valenta, Jaroslav, Voráček, Emil, Harna, Josef (eds.), *Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě*. Praha: Historický ústav, 1999, pp. 526–541.
- Dejmek, Jindřich, Britská diplomacie, Československo a Sudetoněmecká strana. *Moderní dějiny. Sborník k dějinám 19. a 20. století*, 9, 2001, pp. 161–237.
- Dejmek, Jindřich, *Nenaplněné naděje. Politické a diplomatické vztahy Československa a Velké Británie (1918–1938)*. Praha: Karolinum, 2003.
- Dolezel, Heidrun, Dolezel, Stephan (Hrsg.), *Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag. Innenpolitik und Minderheitenprobleme in der Ersten Tschechoslowakischen republik, Teil IV. Vom Vorabend der Machtergreifung in Deutschland bis zum Rücktritt von President Masaryk 1933–1935*. München: Oldenbourg Verlag, 1991.
- Dutton, David, *Neville Chamberlain*. London: Bloomsbury Academic, 2001.
- Král, Václav (ed.), *Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933–1947*. Praha: Československá akademie věd, 1964.
- Kvaček, Robert, *Obtížné spojení. Politicko-diplomatické vztahy mezi Československem a Francií 1937–1938. I*. Praha: Univerzita Karlova, 1989.
- Kučera, Jaroslav, Mezi Wilhelmstraße a Thunovskou. Finanční podpora Německé říše Sudetoněmecké straně v letech 1935–1938. *Český časopis historický*, 2, 1997, pp. 387–410.
- Luh, Andreas, *Der deutsche Turnverband in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Vom völkischen Vereinsbetrieb zur volkspolitischen Bewegung*. München: Oldenbourg Verlag, 1988.
- Mastný, Vojtěch, *Vzpomínky diplomata. Ze vzpomínek a dokumentů československého vyslance*. Kubů, Eduard, Luňák, Petr, Novák, Otto (eds.). Praha: Karolinum, 1997.
- Novotný, Lukáš, The Machník Decree of 1936 and its Perception by the British Legation in Prague and the Foreign Office. *Central European Papers*, 2, 2013, pp. 39–50.
- Novotný, Lukáš, *Britské vyslanectví v Praze, Foreign Office a jejich vnímání česko-německého vztahu v Československu v letech 1933–1938*. Praha: Agentura Pankrác, s.r.o., 2016.
- Orzoff, Andrea, *Battle for the Castle. The Myth of Czechoslovakia in Europe, 1914–1948*, Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Robbins, Keith G., Konrad Henlein, the Sudeten Question and British Foreign Policy. *The Historical Journal*, 4, 1969, pp. 674–697.
- Roi, Michael L., *Sir Robert Vansittart, the Global Balance of Power and Nazi Germany, 1934–1937*, Diss., University of Toronto 1996.
- Tóth, Andrej, Novotný, Lukáš, Stehlík, Michal, *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?*, Praha: FF UK V Praze, Togga, 2012.
- Vyšný, Paul, *The Runciman Mission to Czechoslovakia, 1938. Prelude to Munich*. Basingstoke: AIAA, 2003.

POVZETEK

Obiski Londona Konrada Henleina. O internacionalizaciji vprašanja sudetskih Nemcev v drugi polovici tridesetih let dvajsetega stoletja.

Lukáš Novotný

Češkoslovaška, tako imenovana nova država naslednica, ki je bila ustanovljena 28. oktobra 1918 in katere končne meje so bile potrjene z mirovnimi sporazumi, sklenjenimi v Versaillesu, Saint-Germain-en-Laye in Trianonu, se je zaradi multietnične sestave prebivalstva znašla v zapletenem položaju, ki ga je podedovala od svoje predhodnice, Habsburške monarhije. Skoraj tretjina prebivalstva je zavračala novo domovino in se z njo ni mogla poistovetiti; gre večinoma za Nemce, Madžare in Poljake, ki so zaradi dogodkov, na katere niso imeli vpliva, postali državljani Češkoslovaške republike. Glede na raznolikost narodnosti, ki so sestavljale prvo češkoslovaško republiko, ni presenetljivo, da so etnične manjšine, njihova integracija v delovanje države in vprašanja, povezana s pristopom oblasti do predstavnikov etničnih manjšin, njihov odnos in poistovetenje z novo državo, ključna vprašanja, s katerimi se je država morala soočiti.

Medtem ko dvajseta leta 20. stoletja, še posebej druga polovica, veljajo za mirno obdobje, ki ga je zaznamovala politična stabilnost in gospodarska rast, je konec desetletja in začetek 30. let prinesel velik in v več pogledih usoden preobrat. Gospodarska kriza, ki je prišla v Evropo iz ZDA, sprva ni vzbujala strahu na Češkoslovaškem. Politično dogajanje je bilo seveda povezano z gospodarskim. Nastop druge faze gospodarske krize je postopoma začel vplivati na stališče največje manjšine prve češkoslovaške republike do države.

Konrad Henlein je bil vodilni sudetsko nemški politik na Češkoslovaškem. Prvič je pomembneje vplival na notranjo politiko Češkoslovaške oktobra 1933, ko je postal vodja novega političnega gibanja, Sudetsko nemške domovinske fronte (Sudetendeutsche Heimatfront). Gibanje ni imelo jasnega političnega programa in njegov edini cilj je bila združitev vseh sudetskih Nemcev. Sudetsko nemška domovinska fronta se je skoraj dve leti pred češkoslovaškimi parlamentarnimi volitvami (maja 1935) preimenovala v Sudetsko nemško stranko (Sudetendeutsche Partei), ki je po številu prejetih glasov sicer zmagala na volitvah, a je zaradi češkoslovaškega volilnega zakona dobila drugo največje število mandatov.

Henleinovi obiski Londona (v letih 1935 do 1938) predstavljajo zanimiv pojav pri internacionalizaciji problematike sudetskih Nemcev leta 1935. Vodja Sudetsko nemške stranke je na prvi pogled nekoliko presenetljivo našel sogovornike v britanski prestolnici in njihov krog se je širil z vsakim obiskom – medtem ko je decembra 1933 govoril zgolj v Kraljevem inštitutu za mednarodne zadeve, ga je julija 1936 sprejel sir Robert Vansittart, maja 1938 vodja liberalne stranke Archibald Sinclair in nato Winston Churchill, z obiskom sta se strinjala celo predsednik vlade in minister za zunanje zadeve, a do obiska no prišlo.

Henlein je v Londonu naletel na okolje, ki mi je pazljivo prisluhnilo. Eden od razlogov za to je zagotovo tičal v dejstvu, da je govoril, kar so sogovorniki želeli slišati in predlagal vsečno rešitev za problem sudetskih Nemcev – stopnjevanje pritiska na češkoslovaško vlado in sklenitev dogovora med Prago ter Sudetsko nemško stranko. Vodja Stranke sudetskih Nemcev se je namenil predstaviti v pozitivni luči, veljati za zmernega v primerjavi z nacisti in predstaviti stranko kot zanesljivega in edinega pravega sogovornika v dialogu s češkoslovaško vlado, kar mu je deloma tudi uspelo. Želel se je tudi prepričati o stališču britanske elite do položaja sudetskih Nemcev na Češkoslovaškem. Eden od razlogov za njegov uspeh je, da so se njegovi govori in izjave skladali z britansko politiko glede Češkoslovaške, ki je temeljila na ideji, da to iz britanske perspektive povsem marginalno vprašanje ne bi smelo biti vzrok za globalen konflikt. London je v Henleinu videl človeka, s katerim je bilo mogoče skleniti sporazum, neke vrste zagotovilo, da je mogoče poiskati rešitev za vprašanje problema manjšin na Češkoslovaškem. Praga se ni znala primerno odzvati na njegove obiske britanske prestolnice in politično nevtralizirati njegovih videnj problematike; vprašanje pa je, ali je bilo to v danih okoliščinah sploh mogoče. Henleinov zadnji obisk Londona ga je utrdil v prepričanju, da se bo Velika Britanija odrekla Pragi.

Anđelko Vlašić

Changes in the attitude of the Yugoslav press towards the Trieste Crisis, 1945–1975

VLAŠIĆ, Anđelko, Ph.D., Research Associate, Croatian Institute of History, Branch for the History of Slavonia, Syrmia and Baranya, Ante Starčevića 8, 35000 Slavonski Brod, Republic of Croatia, andelko.vlasic@gmail.com

Changes in the attitude of the Yugoslav press towards the Trieste Crisis, 1945–1975

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (157), No. 1-2, pp. 232–255, 117 notes

Language Sn. (En., Sn., En.) The article shows changes in the attitude of the Yugoslav press toward the Trieste Crisis from 1945 to 1975 through analysis of the most important Yugoslav newspapers of the period. The claims made on the disputed territory diminished through time, from claims on all ethnically Yugoslav (Slovene and Croat) areas to the claims solely on Zone B of the Free Territory of Trieste. The press reacted according to official views of the Yugoslav leadership, demonstrated aggressiveness during Italian-Yugoslav negotiations and acquiescence with the outcome of negotiations once an agreement had been made.

Key Words: Trieste Crisis, socialist Yugoslavia, Yugoslav-Italian relations, World War II, territorial disputes, newspaper reports

VLAŠIĆ, Anđelko, dr., znanstveni sodelavec, Hrvatski zgodovinski inštitut, Podružnica za zgodovino Slavonije, Srema in Baranje, HR-35000 Slavonski Brod, Ante Starčevića 8, andelko.vlasic@gmail.com

Spremembe stališč jugoslovanskega tiska do tržaške krize v letih 1945–1975

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (157), št. 1-2, str. 232–255, cit. 117

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Na podlagi analize najpomembnejšega sočasnega jugoslovanskega časopisja so v članku predstavljene spremembe stališč jugoslovanskega tiska do tržaške krize v letih 1945 do 1975. Zahteve po spornem ozemlju so se sčasoma zmanjševale, segale so od zahtev po celotnem etničnem jugoslovanskem območju (slovenskem in hrvaškem) do takih, ki so zahtevale zgolj cono B Svobodnega tržaškega ozemlja. Reakcija tiska je odražala uradno stališče jugoslovanskega vodstva, agresivnost v času italijansko-jugoslovanskih pogajanj in strinjanje z njihovim izidom po sklenitvi dogovora.

Ključne besede: Trst, kriza, socialistična Jugoslavija, jugoslovansko-italijanski odnosi, 2. svetovna vojna, ozemeljski spori, časopisna poročanja

Introduction and methodology¹

Origins of the Trieste Crisis can be found at the end of World War I, when the Julian March, i.e., the cities Trieste, Fiume, and Zara (the latter two today are called Rijeka and Zadar) and their environs were still part of Austria-Hungary. The end of the Austro-Hungarian Empire on November 3, 1918, was followed by a dispute between Italy and the State of Slovenes, Croats and Serbs (from December 1, 1918, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes) over the Julian March. In 1915, with the Treaty of London, signed between England, France, and Russia on the one side and Italy on the other, Italy was promised a part of the eastern Adriatic coast in exchange for its participation in World War I on the side of the Entente. In 1918, Italy occupied the mentioned territories and, with the diplomatic help of the Entente, officially annexed a substantial part of the former Austrian littoral in 1920 through the Treaty of Rapallo. The peaceful coexistence of Italians, Croats and Slovenes in the region was over when Italy started to repress the activities of Croat and Slovene schools and cultural and sports societies, and continued to do so throughout the Interwar Period. In 1945, feeling that the mentioned treaties were unfair and wanting to include the Slavic population of those annexed parts into the after-war Yugoslavia, Yugoslav Partisans fought the retreating German forces, captured Trieste on May 1, 1945, and, in their eyes, corrected the above-mentioned injustice.²

The topic of this research are Yugoslav press articles dealing with the Trieste crisis from 1945 to 1975, i.e., from the moment when Yugoslav forces entered Trieste until the Osimo Treaty of 1975, which finally resolved the problem of minority rights for the Italian and Yugoslav minority in Yugoslavia and Italy, respectively. Yugoslav newspapers were publishing numerous comments of the mentioned events. In the 1940s and in the later decades, when newspapers were the biggest medium and thus extensively used for proliferation of state propaganda, Yugoslav regime tended to control the press through direct ownership or through appointment

¹ This article is a revised and expanded version of a paper entitled *With Time Comes Change? Evolution of Yugoslav Press Opinion on the Trieste Crisis, 1945-1975*, which was presented at the International scientific conference *Ethno-political conflicts between the Adriatic and the Aegean in the 1940s* in Vienna, Austria, July 3-4, 2014. I wish to express my appreciation for helpful comments to Petar Bagarić.

² For more on this topic, see: Novak, *Trieste 1941-1954*; Dukovski, *Istra: kratka povijest*, p. 168-178.

of trusted persons in the editorships of Yugoslav newspapers. Those individuals were taking care that the views of newspapers were compliant with the views of the regime.³ It can be posited that during the Trieste crisis Yugoslav newspapers were used generally as a propaganda tool for the construction of a favorable public opinion and for ameliorating Yugoslavia's negotiating position towards Italy and the Allies. Yugoslav leaders imposed their own views on the Yugoslav public through propaganda in newspapers and then justified their demands by relying on the public opinion that they had created in the first place.⁴ This assumption will be further discussed in this article.

Newspapers analyzed in this article were chosen with the aim to give a broad picture of the Yugoslav press in the mentioned period. Besides the most important daily newspapers of the Yugoslav federal republics whose territories were disputed during the Trieste Crisis (Serbian newspapers *Borba* and *Politika*, Croatian newspaper *Vjesnik*, Slovenian *Delo* and *Ljubljanski dnevnik/Dnevnik*), this article is based on regional newspapers of the mentioned republics (Croatian *Slobodna Dalmacija*, *Riječki list/Novi list* and *Glas Istre* and Slovenian *Primorski dnevnik* and *Primorske novice*), whose circulation covered the area disputed during the Trieste Crisis. All of these newspapers were controlled by the Yugoslav communist regime. The main aim of their editorship was to mobilize the public in favor of the Yugoslav side in the border dispute with Italy.⁵ One can also argue that the journalists of the regional newspapers demonstrated their own views too, because their professional activity was characterized by a resolute and emotional strive to fight for the accession of the disputed territories to Yugoslavia.

Politika is a Serbian daily newspaper founded in Belgrade in 1904, and it has been under the control of the communist regime as described above. *Borba* is also a Serbian daily; it was established in 1922 in Zagreb, but was finally moved to Belgrade in 1944 and published simultaneously in Belgrade and Zagreb from 1948. It was founded as the official bulletin of the Communist Party of Yugoslavia. It also changed its name a number of times but the word "Borba" was always present. Zagreb-based Croatian daily *Vjesnik* was established in 1940 as a primary publication of the Communist Party of Croatia. It was published as a daily since 1945 and has changed its name many times, but the word "Vjesnik" was always present. It was the central Croatian newspaper after World War II and its views were consistent with the views of the regime.

Croatian newspaper *Riječki list* was issued in Rijeka in 1947 as a regional newspaper concentrated on Rijeka, its immediate surroundings, and the Istrian Peninsula. It changed its name to *Novi list* in 1954. The role of the Yugoslav Communist Party's officials in the editorship of *Riječki list* was significant. Its texts concerning the Trieste Crisis were numerous and extensive, and the aim of the editorship was to mobilize the public so it would show solidarity with the official policy of the

³ Spehnyak, Uloga novina, pp. 166-167.

⁴ Compare: Samsa, 'Riječki' Novi list, p. 105.

⁵ Spehnyak, Uloga novina, p. 177.

regime.⁶ Croatian daily *Slobodna Dalmacija*, based in Split, was issued in 1943 as a Partisan weekly newsletter and a regional Dalmatian newspaper; it became a daily on November 29, 1945. *Glas Istre* is another Croatian regional newspaper, established by the Istrian Partisans in 1943 and later situated in Pula as a regional bulletin of the Istrian Peninsula. During its first years it was published irregularly, and then as a weekly newspaper until 1969 when it became a daily.⁷ *Primorski dnevnik* is a Slovenian regional daily newspaper issued in 1945 in Trieste by the Yugoslav Partisans. It became the main news source of the Slovenian community in Trieste and the surroundings. *Primorske novice* is a Slovenian regional newspaper published in Koper. It was first issued in 1947 as a biweekly named *Nova Gorica*. It became a weekly in 1948 and changed its name to *Primorske novice* in 1953. It was the official journal of the anti-fascist Liberation Front of the Slovene Nation for the Gorizia region. Ljubljana-based Slovenian daily newspaper *Ljubljanski dnevnik* was issued in 1951 and renamed to *Dnevnik* in 1968. Another Ljubljana-based Slovenian daily, *Delo*, established in 1959, was the official journal of the Communist party of Slovenia.

The change in the attitude of the Yugoslav press on the extent of territories Yugoslavia (in their view) should have encompassed during the Trieste crisis will be examined based on nine key dates of the crisis: May 1, 1945 (Yugoslav Army's entering into Trieste), June 12, 1945 (Yugoslav Army's retreat from Trieste), May 16, 1946 (end of the third session of the Council of Foreign Ministers of USA, USSR, UK and France), February 10, 1947 (the signing of the Paris Peace Treaty), September 15, 1947 (establishment of the Free Territory of Trieste), March 20, 1948 (Tripartite Declaration), October 8, 1953 (Two-Power Declaration), October 5, 1954 (Memorandum of Understanding), and November 10, 1975 (Treaty of Osimo).

Yugoslav Army's entering into Trieste on May 1, 1945

The Yugoslav 4th Army entered Trieste on May 1, 1945, and the British 8th Army arrived on the next day. Yugoslav newspapers were consistently calling the Yugoslav Army campaign in Istria and the Slovene Littoral liberation of the region.⁸ Belgrade daily newspaper *Politika* published the call originally announced by a Yugoslav radio-station and addressing the inhabitants of Trieste, urging them to fight against the German occupation forces in Trieste and join the Yugoslav forces: "Citizens of Trieste, it is up to you to help", "you need to be united, everyone: both Italians and Slovenes".⁹ Yugoslav Army's "liberation" of Istria, Trieste and Pula was called "the culmination of an epopee", i.e., of the Partisan liberation war: "The arrival of our army in Trieste

⁶ Novak, *Hrvatsko novinarstvo*, p. 439; Samsa, pp. 113, 119.

⁷ Novak, *Hrvatsko novinarstvo*, pp. 345-346.

⁸ Naše trupe oslobodile su Rijeku i Pulj i očistile od neprijatelja celu Istru i Slovensko Primorje, *Politika*, No. 11971, May 4, 1945, p. 1; Veličanstveni dani Istre, *Glas Istre*, No. 36, May 6, 1945, p. 1; Osvoboditev Trsta, *Primorski dnevnik*, No. 1, May 13, 1945, p. 1.

⁹ Osvobodilna fronta poziva građane Trsta na ustanak, *Politika*, No. 11968, May 1, 1945, p. 4.

and the Slovene Littoral is an event of such importance that there are only few equally great events noted in our history.”¹⁰ “The victory of the national liberation struggle in Istria is not just victory of Yugoslavia; it is also a victory of the entire Slavdom. [...] Wide Italian masses within the Italian minority have already been convinced that the new Yugoslavia was something completely different from the imperialist and fascist Italy. This is why the Italian masses of Rovinj, Vodnjan, and other places greeted the liberation of Istria with enthusiasm.”¹¹ “Trieste cordially greeted our Yugoslav soldiers. Citizens showed us places of enemy resistance. Italians as much as Slovenes. [...] Trieste was shining in liberty. Continuous manifestations lasted many days. Masses assembled and cheered for freedom. At one occasion, 30.000 people gathered. Italian anti-fascist songs, our songs, mixed flags, enthusiasm and applause, all this reveals an indestructible brotherhood of Italians and Slovenes of Trieste...”¹²

Glas Istre clearly expressed its opinion on the future of the Julian March: “For us [...] the question of these territories is forever settled. The heroic Yugoslav Army settled it [...] Italian imperialists are now on the other side of the river Isonzo. Centennial struggle for the Slavdom of these areas has ended with a final victory of freedom, democracy and justice [...] If the Italian imperialists wish to enslave Trieste again [...] let them come and try to take it; Yugoslav Army will teach them how to respect Tito’s Yugoslavia.”¹³ Yugoslav journalists unanimously defended actions of the Yugoslav Army and the right of Yugoslavia on the northern Adriatic lands inhabited by Slavs: “Trieste was never an Italian city neither by the feelings of its inhabitants nor by its material interests [...] Trieste was always ours, Slovenian, Yugoslav, and Slavic” and Italians were “just an oasis in a Slavic ethnographic area”.¹⁴

Those views were consistent with the official views of Yugoslavia. Yugoslav president Josip Broz Tito expressed his government’s stance by defending the right of all Yugoslav peoples to live inside the borders of Yugoslavia.¹⁵ This stance soon changed due to Allies’ wish for Trieste to be part of western-oriented Italy, and not of communist Yugoslavia; with that aim, Allies started pressuring Yugoslav leaders to order the retreat of their army from Trieste.¹⁶ Although Yugoslav press expressed the desire for the inclusion of Trieste in Yugoslavia and stated that the “Italian minority [of Trieste] with its participation in the national liberation struggle and the organization of people’s authority has demonstrated that it is for the unification with Yugoslavia”,¹⁷ that desire was suppressed when leading Yugoslav

¹⁰ Oslobođenje Istre, *Politika*, No. 11968, May 1, 1945, p. 4.

¹¹ Veličanstveni dani Istre, *Glas Istre*, No. 36, May 6, 1945, p. 1.

¹² U bojovima i slavlju s borcima, *Vjesnik*, No. 22, May 16, 1945, p. 3.

¹³ Bonomi provocira, *Glas Istre*, No. 36, May 6, 1945, p. 2.

¹⁴ Naš Trst, *Politika*, No. 11971, May 4, 1945, pp. 1-2.

¹⁵ Jugoslavija, čiji su narodi dali milion i sedam stotina hiljada žrtava u ovom ratu, dostojanstveno će braniti svoje tekovine i pravo da njeni narodi žive u okviru njenih granica, *Politika*, No. 11991, May 28, 1945, p. 1; Jugoslavija ne traži ništa drugo nego da njezini narodi, narodi njezine krvi budu u okviru njezinih granica, *Vjesnik*, No. 33, May 29, 1945, p. 1.

¹⁶ Sluga, Trieste: Ethnicity, pp. 289-290.

¹⁷ Tražimo slobodu za sav svoj narod kao i za sve ostale narode, *Politika*, No. 11980, May 16, 1945, p. 1.

politicians stated their demand for autonomy of Trieste. Yugoslav vice-president Edvard Kardelj in his interview said that Yugoslav Army “liberated Istria and the Slovene Littoral with Trieste by its own forces through heavy fighting and with great sacrifice. [...] For us, those territories were by no means someone else’s lands, but our own national territory that, in the past, was violently torn apart from Yugoslavia” and this is why Yugoslav rights to those territories were “substantiated by moral-political arguments”. Kardelj stated that Yugoslavia had demanded recognition of its national territories: “We do not ask for something that belongs to others; only our ethnographic borders. [...] It is true, undoubtedly, that Trieste’s population is mostly Italian with a significant Slovenian majority” but “a city belongs to its hinterland, not the other way around. [...] It would be the most correct thing to give Trieste autonomy within Yugoslavia, which would assure all national rights to Italians in Trieste and free cultural development”.¹⁸ This demand then became a constant in the Yugoslav press.¹⁹ The same request for autonomy came from the Yugoslav civilian authorities established in Trieste, whose actions had probably been instructed by Belgrade.²⁰ Delegation of Yugoslav-ruled Trieste’s civilian authorities visited Belgrade on May 30, 1945, and stated that they do not want an “abruption of Trieste from its natural hinterland”.²¹

With regard to reasons the Yugoslav press stated as crucial for the decision of the Allies in favor of Yugoslav claims, the period of forty days throughout which the Yugoslav Army stayed in Trieste and the actions of the Yugoslav forces in the city were deemed as very positive. Newspapers tell us that Trieste’s civilian authority was being built, Italian-Slovene cooperation supported²² and the Italians and Slovenes of Trieste lived in harmonious coexistence.²³ Moreover, the Yugoslav press claimed on countless occasions that it was the Yugoslav forces, and Yugoslav

¹⁸ Potpredsednik vlade Edvard Kardelj o položaju Trsta, Istre i Slovenskog Primorja, *Politika*, No. 11979, May 14, 1945, p. 1.

¹⁹ Istinska autonomija oslobođenog Trsta, *Vjesnik*, No 27, May 22, 1945, p. 4.

²⁰ Istorisko zasjedanje skupštine 1348 delegata stanovništva grada Trsta, *Politika*, No. 11985, May 21, 1945, p. 1; Manifestacije Trščana Titu i Jugoslaviji, *Vjesnik*, No. 29, May 24, 1945, p. 1.

²¹ Pretstavnici Oslobođilačke skupštine grada Trsta i NOO Slovenskog Primorja pozdravljaju maršala Tita, *Politika*, No. 11994, June 1, 1945, p. 1.

²² Zasedanje plenuma Italo-slovenačkog antifašističkog izvršnog odbora za grad Trst, *Politika*, No. 11981, May 17, 1945, p. 1; Uspostavljena građanska narodna vlast u Trstu, *Vjesnik*, No 26, May 20, 1945, p. 2; Istorisko zasjedanje skupštine 1348 delegata stanovništva grada Trsta, *Politika*, No. 11985, May 21, 1945, p. 1; Borba protiv fašizma i njegovih terorističkih bandi mora se nastaviti do kraja, *Politika*, No. 11989, May 26, 1945, p. 5; Velebna proslava oslobođenja Istre, *Glas Istre*, No. 38, May 14, 1945, p. 1.

²³ Jugoslavija ne može dozvoliti da se teritorije naseljene Jugoslovenima stave na milost i nemilost Bonomijevih vlasti, *Politika*, No. 11983, May 19, 1945, p. 1; Svečana predaja civilne vlati Italijansko-slovenačkom antifašističkom odboru za grad Trst, *Politika*, No. 11983, May 19, 1945, p. 3; Za učvršćivanje bratstva s Talijanima Istre, *Glas Istre*, No. 44, May 29, 1945, p. 2; Manifestacije bratstva i jedinstva italijanskog i slovenačkog stanovništva u Trstu, *Politika*, No. 11992, May 30, 1945, p. 3; U Trstu, čitavoj Istri i Slovenskom Primorju vlada red i mir, *Politika*, No. 12002, June 10, 1945, p. 2; U nerazorivom bratstvu Hrvata i Talijana Istra je proslavila 27. srpnja, *Glas Istre*, No. 68, July 28, 1945, p. 1.

forces only, which liberated Trieste from the Germans.²⁴ In addition, numerous articles were emphasizing that the population in question should decide in which country they want to live: "The peoples of Istria and the Slovene Littoral made countless sacrifices during the struggle of national liberation and we [i.e. Yugoslavia] have a moral obligation to ensure that they can truly freely express their opinion on the matter of self-determination".²⁵ "One of the most essential principles of international law: the right to national self-determination is obviously completely deserved in this region of ours, which was taken by Italy after the last war. Istria, Trieste, Gorizia and the Slovene Littoral are ethnographically an integral part of Yugoslav lands. Out of 10.000 km² of that area, the Yugoslavs inhabit 9.500 and Italians just 500 km². [...] The population of these lands stood up against fascism and placed themselves in the ranks of the Yugoslav Army: *Garibaldi* Battalion consists of Trieste Italians..."²⁶ One Yugoslav journalist expressed the opinion that Yugoslavia needed to protect the population of the region in question from the Italian oppression that those peoples experienced during the Interwar Period: "Through a four-year struggle, the peoples of these lands deserved the right to be given protection, and Yugoslavia cannot deprive them of that."²⁷ As for the manner in which the dispute should have been settled, the predominant view in the Yugoslav press was that the destiny of the concerned region should have been decided in a post-war peace conference.²⁸

Yugoslav Army's retreat from Trieste on June 12, 1945

Under the pressure of the Allies, an agreement was signed in the town of Duino on June 10, 1945, according to which the Yugoslav Army had to withdraw from Trieste, Slovene Littoral, Pula, and their immediate environs. The Yugoslav Army eventually withdrew from Trieste on June 12, 1945.²⁹ The official Yugoslav

²⁴ Postoje takvi ljudi i takvi krugovi u Evropi i u svetu koji misle da treba početi sa uređenjem Evrope na taj način što će se sprečiti hiljadugodišnja težnja slovenačkog naroda da se ujedini i postane srećan na svojoj zemlji, *Politika*, No. 12004, May 13, 1945, p. 1; Mi ćemo braniti svoja prava, *Glas Istre*, No. 40, May 19, 1945, p. 2; Jugoslavija ne može dozvoliti da se teritorije naseljene Jugoslovenima stave na milost i nemilost Bonomijevih vlasti, *Politika*, No. 11983, May 19, 1945, p. 1.

²⁵ Braneci svoja prava ratujućeg saveznika, Jugoslavija je spremna da učini sve moguće za držanje dobrih savezničkih odnosa, *Politika*, No. 11982, May 18, 1945, p. 1; Istra želi i hoće živjeti samo u slobodnoj i demokratskoj Jugoslaviji, *Vjesnik*, No. 31, May 26, 1945, p. 3; Dve osnovne činjenice u pitanju Istre i Slovenskog Primorja, *Politika*, No. 19990, May 27, 1945, p. 1.

²⁶ Oslobođenje Istre, *Politika*, No. 11968, May 1, 1945, p. 4.

²⁷ Jugoslavija ne može dozvoliti da se teritorije naseljene Jugoslovenima stave na milost i nemilost Bonomijevih vlasti, *Politika*, No. 11983, May 19, 1945, p. 1.

²⁸ Jugoslavenska armija, kao saveznička armija, ima pravo da ostane na teritoriji koju je oslobodila od zajedničkog neprijatelja, *Politika*, No. 11984, May 20, 1945, p. 1; Sporazum o Istri i Slovenskom Primorju, *Politika*, No. 12005, June 14, 1945, p. 3.

²⁹ U Beogradu je juče potpisan sporazum između jugoslovenske vlade i vlade Velike Britanije i Sjedinjenih Država Amerike o okupaciji i privremenoj administraciji u Istri, Trstu i Slovenskom Primorju, *Politika*, No. 12002, June 10, 1945, p. 1; Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, p. 31.

opinion can be seen in the declaration soon afterwards released by Yugoslav Foreign Minister Ivan Šubašić. He stated that the feelings and interests of the Yugoslav population in Istria, Trieste and the Slovene Littoral were “severely injured” because much of the Yugoslav Army had to retreat “from the territories that it liberated with so many victims from the yoke of strangers, and especially because almost all of those places, except Trieste, were inhabited by a compact Yugoslav population”. According to Šubašić, Yugoslav retreat was carried out in order to avoid a conflict with the Allies and “with the aim of building peace and security”.³⁰ As for the Yugoslav press, it emphasized the demonstrations of the population of Istria and Trieste, allegedly both Italians and Slovenes, throughout the months of May and June 1945, demanding to stay inside the borders of Yugoslavia.³¹

From the month of May 1945 onwards, the Yugoslav press published numerous articles on manifestations throughout Istria calling for unification with Yugoslavia, especially the regional newspapers. Their front pages were full of pro-Yugoslav propaganda regarding the future of the disputed territories. Articles were reiterating the claim that the Italian minority wished to stay within Yugoslavia, that the Allied occupation of Trieste and Pula was only temporary and that the people of Istria should have decided on their own in which country they wished to live.³² Thus, the Yugoslav press repeated the stance of the Yugoslav government, which claimed that “in almost all of the places [in the Julian March], except in Trieste, lives a compact Yugoslav population”.³³ The mentioned propaganda continued throughout 1945 and 1946 at reduced intensity, but it would heighten whenever there was an instigation stemming from the decisions of the Allied authorities in Zone A or the Italian authorities in Rome. This situation occurred many times in the following years and throughout the 1950s. Yugoslav regional newspapers led the way in intensity of such articles. As one article puts it, the population of Trieste had known that Yugoslavia “guarantees them that the rule of the people will be assured and its democratic achievements, gained through bloody fighting, preserved”.³⁴ Situation in Zone A had been very difficult, claimed the Yugoslav press: the people of Trieste had been organizing protests and voicing their wish to be joined with their compatriots in Yugoslavia but the authorities of Zone A were harassing them and suppressing their protests. Numerous articles described the

³⁰ Izjava Vlade Demokratske Federativne Jugoslavije povodom potpisivanja vonog sporazuma sa vladama Velike Britanije i SAD, *Politika*, No. 12004, June 13, 1945, p. 1.

³¹ Život Istre pod okupatorima i danas u slobodi, *Vjesnik*, No. 35, May 31, 1945, p. 3; Trst hoće da živi slobodan, *Politika*, No. 12007, June 16, 1945, p. 1; Trst od 12 do 17 juna, *Politika*, No. 12015, June 24, 1945, p. 4; Zašto je u Trstu izbio generalni štrajk, *Politika*, No. 12017, June 27, 1945, p. 1; Protestni zborovi i štrajkovi naroda Istre i Slovenskog Primorja u zoni okupiranoj od Saveznika, *Politika*, No. 12017, June 27, 1945, p. 1.

³² Plebiscit Istre za Titovu Jugoslaviju, *Glas Istre*, No. 50, June 13, 1945, p. 1; Gradjani Pule manifestiraju svoju ljubav i odanost novoj – Titovoj Jugoslaviji, *Glas Istre*, No. 51, June 16, 1945, p. 1; Hoćemo slobodu, hoćemo Tita i Jugoslaviju, *Glas Istre*, No. 52, June 21, 1945, p. 1; Talijanske i hrvatske žene Istre čvrsto će braniti tekovine borbe, *Glas Istre*, No. 57, July 3, 1945, p. 1.

³³ Naša prava ostaju i nadalje na snazi, *Glas Istre*, No. 50, June 13, 1945, p. 1.

³⁴ Stanovništvo Trsta za demokraciju i slobodu, *Vjesnik*, 213, January 26, 1946, p. 3.

position of the Slavic minorities of Trieste and Zone A as “unbearable”, and the “terror” of the Allies and Italian “fascist” authorities.³⁵

End of the third session of the Council of Foreign Ministers on May 16, 1946

The third session of the Council of Foreign Ministers of USA, USSR, UK, and France held in Paris between April 25 and May 16, 1946, resulted in four propositions for the settlement of the border dispute between Italy and Yugoslavia, which was to be decided during the Peace Conference in July 1946. Among the propositions, the French one was regarded as the most suitable by the Allies, probably because it seemed as the most moderate solution: the towns of Gorizia and Monfalcone with their respective surroundings and the region called Venetian Slovenia (Slovene: Beneška Slovenija; Italian: Slavia Friuliana) were to be given to Italy, and the city of Trieste with a narrow coastal strip and the northwestern part of the Istrian peninsula were to be included in an independent state called the Free Territory of Trieste. Yugoslav Vice-President Kardelj voiced his dissatisfaction with the fact that the majority of propositions neglected the ethnic principle of demarcation, i.e., the propositions did not mind that a considerable number of Italians and Yugoslav would have to stay on the opposite side of the proposed border. Kardelj said in his interview for *Vjesnik* that “it is not only a flagrant injustice for the peoples of the Julian March, but also a humiliation for Yugoslavia, which has given so much in this war [i.e. World War II] for the cause of the Allies”.³⁶ Yugoslav newspapers also expressed their disagreement with the Allies’ decision. Articles detailing Yugoslav government’s views appeared almost daily on the front pages of newspapers. Yugoslavia was described as a victim whose territories were being taken from it for decades.³⁷

Signing of the Paris Peace Treaty on February 10, 1947

The Peace Conference held in Paris between July 29 and October 15, 1946, ended with the decision that the towns of Gorizia and Monfalcone with the aforementioned Venetian Slovenia would be given to Italy. Furthermore, the establishment of the Free Territory of Trieste (FTT) was confirmed. The FTT was established on February 10, 1947, when the Paris Peace Treaty was officially signed, but it effectively came into existence on September 15, 1947. Its administration was divided into two areas, Zone

³⁵ Današnja stvarnost u Trstu, *Vjesnik*, No. 296, April 5, 1946, p. 3; Kako sudi izvanredni sud u Trstu, *Vjesnik*, No. 309, April 20, 21, and 22, 1946, p. 3.

³⁶ Samsa, ‘Riječki’ Novi list, p. 107; Ono što mi tražimo, to je samo da nam se vrati nasilno oteti teritorij, koji je vjekovima naseljen našim narodom, *Vjesnik*, No. 321, May 8, 1946, p. 1.

³⁷ Samsa, ‘Riječki’ Novi list, pp. 108-109; Jugoslavija neće potpisati nikakav ugovor u kojem njeni opravdani zahtjevi neće biti zadovoljeni, *Vjesnik*, No. 364, June 30, 1946, p. 1.

A and B, one being Trieste with a narrow coastal strip named Zone A and administered by British and American forces. The other zone was formed from the northwestern part of the Istrian peninsula and was administered by the Yugoslav Army. Those two decisions had been seen as losses for the Yugoslav side. The decision of the Peace Conference that had been seen as positive for Yugoslavia was the handover of parts of Gorizia, Carniola, the biggest part of Istria, the Kvarner islands with Rijeka, Zadar and the islands of Lastovo and Palagruža, which were all part of Italy until 1941, to Yugoslavia. The official Yugoslav stance was that they were not satisfied because “Yugoslav ethnic territories such as Kanalska dolina [Italian: Val Canale], Venetian Slovenia, the territory of Gorizia, Monfalcone, Trieste, and northwestern Istria were taken” and Yugoslav “elementary national interests were truncated”.³⁸ Furthermore, Yugoslavia was “deeply worried for the destiny” of its population on the other side of the border and “by signing this contract did not renounce its right to the territories that ethnically belong to it” and “still lays claim to those territories regardless of any ethnic changes which could occur in the future”.³⁹

Before the announcement of the mentioned decision of the Peace Conference, and knowing that a sizeable share of the territory claimed by Yugoslavia would be given to Italy or included in the FTT, the Yugoslav regime apparently instructed Yugoslav newspapers to publish articles blaming the Allies, and especially the Italian authorities, for using propaganda with the aim of instigating migration of the Italian inhabitants of Zone B to Italy.⁴⁰ Since the start of the crisis, Yugoslav newspapers unanimously called all Italian officials and protesters in Zone A “fascists”⁴¹ and filled their front pages with headlines accusing Allies of mistreating the Slavic population of Zone A and provoking incidents on the border of the two zones.⁴² By publishing articles detailing pro-Yugoslav protests on the occasion of signing of the peace agreement with Italy, the Yugoslav press demonstrated on whose side the inhabitants of Pula, Koper, and the population of Zone B had supposedly been.⁴³ The press emphasized the determination of Yugoslav authorities to continue

³⁸ Deklaracija Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije povodom potpisivanja mirovnog ugovora s Italijom, *Borba. Organ Komunističke partije Jugoslavije*, No. 36, February 11, 1947, p. 1.

³⁹ Deklaracija vlade FNRJ povodom potpisivanja mirovnog ugovora s Italijom, *Slobodna Dalmacija*, No. 637, February 16, 1947, p. 3.

⁴⁰ Okupacione vlasti Zone ‘A’ vrše propagandu da se narod iseli iz krajeva koji će pripasti Jugoslaviji, *Slobodna Dalmacija*, No. 631, February 5, 1947, p. 1.

⁴¹ Dostojan odgovor fašističkim provokatorima u Trstu, *Glas Istre*, No. 51, June 16, 1945, p. 1; Iz talijanske pomoćne policije otpuštaju se svi partizani, a postavljaju fašisti, *Slobodna Dalmacija*, No. 631, February 5, 1947, p. 1; Saopćenje jugoslavenske delegacije pri savezničkom Savjetodavnom vijeću o napadu fašističke rulje na službene prostorije delegacije, *Slobodna Dalmacija*, No. 638, February 13, 1947, p. 1.

⁴² Vojna uprava JA za zonu ‘B’ Julijske Krajine uputila je protest anglo-američkoj Vojnoj upravi za zonu ‘A’ Julijske Krajine povodom odnošenja mašina i fabričkih postrojenja, *Slobodna Dalmacija*, No. 632, February 6, 1947, p. 1.

⁴³ Stanovništvo Kopra i okolice pozdravlja maršala Tita povodom potpisivanja mirovnog ugovora sa Italijom, *Slobodna Dalmacija*, No. 639, February 14, 1947, p. 1; Manifestacije naroda Pulja povodom potpisivanja mirovnog ugovora sa Italijom, *Slobodna Dalmacija*, No. 639, February 14, 1947, p. 1.

the fight for Val Canale, Venetian Slovenia, Gorizia, Monfalcone, Trieste, and northwestern Istria because those were Yugoslav "national territories" and their unification with Yugoslavia would have been "the only justified and proper solution of the problem of the Yugoslav-Italian border".⁴⁴ During the following month, newspapers continued to write about the allegedly difficult situation in which the Yugoslav minority in Zone A had been.⁴⁵

Establishment of the Free Territory of Trieste on September 15, 1947

From September 15, 1947, onwards Yugoslav newspapers generally described the mentioned events as a victory for Yugoslavia: many territories that were earlier under fascist Italy were "returned to mother country" and this was the reason for celebration throughout Istria, Slovene Littoral, and the entire country.⁴⁶ Especially regional newspapers celebrated "liberation of Istria from eternal slavery" under Italy. The French proposition was called "an injustice" because "Trieste, Gorizia, Koper and Buje, a part of our land and our nation", were still outside of Yugoslavia's borders.⁴⁷ The Slovene Littoral was still "truncated", lacking Trieste and surrounding areas, and its population had to wait for the whole Littoral to be returned to Yugoslavia.⁴⁸ Until that day, the Slavic population of Trieste was "barehanded" and under constant attacks by Italian "fascists".⁴⁹ Moreover, the Yugoslav press claimed that the Italian minority in Yugoslavia enjoyed all their civil rights without discrimination and had a rich cultural life⁵⁰ and that the authorities of Zone A suppressed free political and cultural life of its Yugoslav minority.⁵¹

⁴⁴ Ugovor o miru s Italijom – nov doprinos naših naroda stvari mira, *Vjesnik*, No. 553, February 12, 1947, p. 1.

⁴⁵ Okupaciona uprava u Trstu pokušava da oduzme prostorije Gradskom oslobodilačkom vijeću Trsta, *Riječki list*, No. 22, March 27, 1947, p. 1; Grubi postupci savezničkih okupacionih trupa u Puli, *Riječki list*, No. 31, April 6, 1947, p. 1.

⁴⁶ Darko Dukovski, *Istra: kratka povijest dugoga trajanja. Od prvih naseobina do danas*, Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula, 2004, p. 180; Jedinice Jugoslavenske armije posjele teritorij Istre i slovenskog Primorja koji se priključuje Jugoslaviji, *Borba. Organ Komunističke partije Jugoslavije*, No. 222, September 17, 1947, p. 1; Manifestacije povodom priključenja Pule, Istre i Slovenskog Primorja, *Borba. Organ Komunističke partije Jugoslavije*, No. 223, September 18, 1947, p. 1; Živjela slobodna Pula u Titovoj Jugoslaviji, *Glas Istre*, No. 29, September 19, 1947, p. 1; Narod Istre i Slovenskog Primorja proslavio je veličanstvenim manifestacijama u Puli i Lijaku priključenje Jugoslaviji, *Glas Istre*, No. 30, September 26, 1947, p. 1.

⁴⁷ Ostvaren je vječni san Istre, *Riječki list*, No. 168, September 16, 1947, p. 1.

⁴⁸ Istra i Slovensko Primorje, *Riječki list*, No. 168, September 16, 1947, pp. 1-2.

⁴⁹ Narod Trsta bori se goloruk protiv fašizma, *Riječki list*, No. 172, September 20, 1947, p. 1.

⁵⁰ Talijani u Istri i Rijeci razvijaju bogat kulturni život, *Borba. Organ Komunističke partije Jugoslavije*, No. 63, March 14, 1948, p. 2.

⁵¹ Okupacione vlasti u Trstu zabranile rad Savezu ratnih invalida i porodica palih boraca oslobodilačkog rata, *Borba. Organ Komunističke partije Jugoslavije*, No. 63, March 14, 1948, p. 3.

Tripartite Declaration on March 20, 1948

Due to their inability to ensure the FTT's full establishment, the Tripartite Powers (USA, UK, and, France) issued a note to Moscow and Belgrade on March 20, 1948, recommending that the FTT be returned to Italian sovereignty. The Yugoslav press immediately accused the Allies of making a political maneuver with the aim of aiding the Italian political right during Italian parliamentary elections in 1948.⁵² The Yugoslav government sent a protest note to the governments of USA, UK, and France in which they, inter alia, repeated the mentioned claims of the Yugoslav press and accused the Tripartite powers of "completely neglecting the democratic will of the Trieste inhabitants" and making the agreement between Yugoslavia and Italy "more difficult to achieve", thus "hindering what would unconditionally be the best for good-neighborly relations".⁵³

During subsequent days, the Yugoslav press did not respond in its usual aggressive manner to Allies' Declaration. Even regional newspapers remained silent, probably because of lack of propaganda instructions from the Yugoslav government circles, which were in a difficult position because of the ongoing Tito-Stalin clash and altercations with the Soviet Union through the Cominform.⁵⁴ With the Stalin-Tito split, the Yugoslavs lost extremely important Soviet backing in international relations and this new situation reflected in the more moderate stance of the Yugoslav press. Yugoslav newspapers emphasized the will of Yugoslavia to find a peaceful solution of the Trieste Crisis in cooperation with Italy.⁵⁵ Only *Politika* published a comment in which the author called Allies' Declaration an "impudent, stunning and unparalleled provocation".⁵⁶ Yugoslav high officials through their statements in Yugoslav newspapers advocated a bilateral agreement between Yugoslavia and Italy as the best path to resolving the Crisis.⁵⁷ One can argue that, due to their mentioned

⁵² Imperijalistički manevar sa Trstom pred izbore u Italiji, *Borba. Organ Komunističke partije Jugoslavije*, No. 69, March 21, 1948, p. 2; Toljati osuđuje imperijalističke manevre s Trstom, *Borba. Organ Komunističke partije Jugoslavije*, No. 70, March 22, 1948, p. 3; Imperijalistički manevar s Trstom, *Borba. Organ Komunističke partije Jugoslavije*, No. 71, March 23, 1948, p. 1; Ponuda triju sila u pogledu Trsta je predizborni manevar prema Italiji a provokacija prema FNRJ, *Slobodna Dalmacija*, No. 987, March 24, 1948, p. 1; Imperijalistička igra s Trstom, *Vjesnik*, No. 898, March 24, 1948, p. 1; Novak, *Trieste 1941-1954*, p. 125.

⁵³ Protestna nota vlade FNRJ vladama SAD, Velike Britanije i Francuske, *Borba. Organ Komunističke partije Jugoslavije*, No. 71, March 23, 1948, p. 1; Protestna nota vlade FNR Jugoslavije vladi SAD, Velike Britanije i Francuske, *Slobodna Dalmacija*, No. 987, March 24, 1948, p. 1.

⁵⁴ For more on this topic, see: Banac, *Sa Staljinom*; Lees, *Keeping Tito Afloat*; Marković, *Beograd između istoka*.

⁵⁵ Vlada FNRJ i danas je spremna da zajedno s Italijom nadje sporazumno rješenje tršćanskog pitanja u duhu razgovora Tito-Toljati, *Riječki list*, No. 328, March 24, 1948, p. 1.

⁵⁶ Avanturističko izazivanje, *Politika*, No. 12878, March 12, 1948, p. 1.

⁵⁷ Vlada FNRJ je uvijek bila, a ona ostaje i danas vjerna principima dobrih susjedskih odnosa sa svim miroljubivim narodima, *Borba. Organ Komunističke partije Jugoslavije*, No. 72, March 24, 1948, p. 1; Sve ono što bi moglo razdvajati talijanski narod od naroda Jugoslavije mogu riješiti samo demokratske snage Italije i narodi nove Jugoslavije, *Borba. Organ Komunističke partije Jugoslavije*, No. 74, March 27, 1948, p. 1.

clash with the Soviets, the Yugoslav leaders decided to soften their stance, reduce their demands, and fight for what at that time seemed achievable.

Two-Power Declaration of October 8, 1953

Throughout the early 1950s, Yugoslav newspapers published many articles criticizing Italy's foreign policy and political, economic, and cultural actions in Zone A as being to the detriment of Yugoslavia.⁵⁸ Furthermore, they periodically published articles analyzing Italian newspapers and accusing them of pro-Italian propaganda and defamation of Yugoslavia.⁵⁹ Yugoslav high officials in their interviews for Yugoslav newspapers claimed that Trieste and Zone A should belong to Yugoslavia based on their ethnic composition and those statements and resulting foreign press reactions were given wide publicity in Yugoslav newspapers.⁶⁰

At the beginning of October 1953, reacting to the news that the proposition of the USA and UK would be to cede the administration of Zone A to Italy, the Yugoslav press criticized such a proposition by claiming that it had "ignored such important elements of the Trieste problem as the international economic function of the city of Trieste and the ethnic problem of Trieste and Zone A". The proposition would have prevented Trieste "to serve its natural international economic function, which would lead to economic downfall of Trieste, and leave our [i.e. Yugoslav] inhabitants at the mercy of Italy". This is why Yugoslavia would "not leave the city of Trieste and zone A at the mercy of Italy".⁶¹ *Slobodna Dalmacija* also claimed that a bad economic situation would have arisen in the case of a permanent division of the Slovene Littoral.⁶² Only "internationalization of the city of Trieste" was the "concrete, practical path" towards the solution of the crisis and "the only realistic solution".⁶³

On October 8, 1953, when the USA and UK announced their decision to withdraw from Zone A and leave its administration to Italy, Yugoslav officials reacted aggressively and announced that Yugoslavia would "take all measures necessary based on the UN Charter to protect Yugoslav interests in Zone A".⁶⁴

⁵⁸ Italija se upliće u robnu razmenu Trsta s našom zemljom, *Borba. Organ Komunističke partije Jugoslavije*, No. 252, October 6, 1953, p. 1.

⁵⁹ 'Giornale di Trieste' sam pobija svoje laži i klevete o zoni B STT, *Riječki list*, No. 41, February 19, 1952, p. 1.

⁶⁰ Trščanski 'Primorski dnevnik': Trst ne pripada Italiji nego jugoslovenskim narodima, *Borba. Organ Komunističke partije Jugoslavije*, No. 251, October 7, 1953, p. 3.

⁶¹ Bekić, *Jugoslavija u hladnom*, p. 534; Ne, mi zonu 'A' nećemo ustupiti Italiji na milost i nemilost, *Borba. Organ Komunističke partije Jugoslavije*, No. 254, October 8, 1953, p. 3.

⁶² Što otežava razmjenu Jugoslavije sa zonom A STT, *Slobodna Dalmacija*, No. 2693, October 7, 1953, p. 1.

⁶³ Ne, mi zonu 'A' nećemo ustupiti Italiji na milost i nemilost, *Borba. Organ Komunističke partije Jugoslavije*, No. 254, October 8, 1953, p. 3.

⁶⁴ Bekić, *Jugoslavija u hladnom*, p. 546; Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, p. 385; Vlade SAD i Velike Britanije predale Zonu A STT i grad Trst Italiji, *Borba. Organ Saveza komunista Jugoslavije*, No. 363, October 9, 1953, p. 1; Jugoslovenska vlada nije spremna da se pomiri sa stanjem stvari, *Borba. Organ Saveza komunista Jugoslavije*, No. 363, October 9, 1953, p. 1.

Regional newspapers were the loudest in defending Yugoslavia's stance, claiming that Yugoslav "elementary rights" were harmed because a part of Yugoslavia's "body was ruthlessly handed over to Italy".⁶⁵ The Allied decision was deemed as "unjustified" and a "reward to the aggressor", i.e., Italy.⁶⁶ For days, the Yugoslav press published articles describing the extent of massive protests across Yugoslavia, in Zone B, and in Trieste, against the Allies' decision⁶⁷ and the "bitter opposition of the entire Yugoslav nation" and the willingness it demonstrated to "defend western borders [of Yugoslavia] from the new assault of bloodthirsty imperialists". According to *Glas Istre*, protesters wanted to "help their brothers in Zone A".⁶⁸

Yugoslav leaders held fiery speeches and accused the western powers of escalating the crisis and neglecting both economic and ethnic principles in the case of Zone A.⁶⁹ In his speeches on October 10 and 11, 1953, Tito said Yugoslavia would have considered "the entry of Italian troops into Zone A as an act of aggression". Tito proposed a solution of the crisis in the form of autonomy of Zone B and the hinterland of Zone A under the sovereignty of Yugoslavia, and autonomy of Trieste under the sovereignty of Italy.⁷⁰ Yugoslav Minister of Internal Affairs Aleksandar Ranković in his speech on October 11 claimed that Trieste would "sooner or later" be in Yugoslav hands.⁷¹ At the same time newspapers were reporting of reinforcement of the contingent of Yugoslav People's Army in Zone A.⁷²

⁶⁵ Ova koncesija talijanskom imperijalizmu udara po elementarnim pravima naroda Jugoslavije, *Slobodna Dalmacija*, No. 2695, October 9, 1953, p. 1.

⁶⁶ USA i Britanija predale Trst i zonu A Italiji, *Vjesnik*, No. 2675, October 9, 1953, p. 1; Nagrada agresoru, *Vjesnik*, No. 2675, October 9, 1953, p. 1.

⁶⁷ Demokratsko stanovništvo Trsta zaprepasčeno monstruoznim postupkom zapadnih sila, *Borba. Organ Saveza komunista Jugoslavije*, No. 253, October 9, 1953, p. 1; Val ogorčenja ustalao je grade i sela Dalmacije, *Slobodna Dalmacija*, No. 2695, October 9, 1953, p. 2; Ogorčeni protesti širom zemlje, *Borba. Organ Saveza komunista Jugoslavije*, No. 253, October 9, 1953, p. 2. Talas demonstracija zapljuskuje celu zemlju. Milioni Jugoslovena sa bolom i ogorčenjem protestuju protiv odluke o Trstu i zoni A, *Borba. Organ Saveza komunista Jugoslavije*, No. 256, October 10, 1953, p. 2; U čitavoj Jugoslaviji narod ogorčeno protestira, *Vjesnik*, No. 2676, October 10, 1953, p. 3. Narodi Jugoslavije zahtevaju da se ne sprovede odluka o predaji Trsta i zone A Italiji, *Borba. Organ Saveza komunista Jugoslavije*, No. 255, October 11, 1953, pp. 1-4; Spretni smo da branimo svoja prava, *Borba. Organ Saveza komunista Jugoslavije*, No. 257, October 13, 1953, p. 2.

⁶⁸ Ne damo da se trguje našom zemljom, *Glas Istre*, No. 40, October 9, 1953, p. 1.

⁶⁹ Posezanje Italije za Trstom nema nikakvog ekonomskog ni etničkog opravdanja, *Slobodna Dalmacija*, No. 2696, October 10, 1953, p. 3.

⁷⁰ Tito: upotrebit ćemo sva sredstva da spriječimo agresiju na teritorij Trsta, *Vjesnik*, No. 2677, October 11, 1953, p. 1; Onog momenta kada italijanski vojnik stupi u zonu A – i mi ćemo tamo ući, *Borba. Organ Saveza komunista Jugoslavije*, No. 256, October 12, 1953, pp. 1-2.

⁷¹ Naša slovenska braća biće s nama i Trst će kad-tad biti naš, *Borba. Organ Saveza komunista Jugoslavije*, No. 364, October 12, 1953, p. 3.

⁷² Pojačani kontingenti jedinica Jugoslovenske narodne armije u zoni B, *Borba. Organ Saveza komunista Jugoslavije*, No. 363, October 11, 1953, p. 2.

Memorandum of Understanding on October 5, 1954

Months leading to the signing of the agreement on the final distribution of the FTT were characterized by a wave of Yugoslav articles blaming Italy for the escalation of the crisis.⁷³ A correspondent of *Politika* pointed out on September 15, 1954, that “in order to reach a compromise in the dispute over Trieste” Italy was the one that had to be more cooperative. Yugoslavia’s actions, however, were “constructive and realistic” and it demonstrated “a wish to end the Trieste conflict”. For this goal, it was “ready to make new sacrifices”.⁷⁴

The Yugoslav press changed its discourse when, on October 5, 1954, London Memorandum of Understanding was signed by the ministers of the USA, UK, Italy, and Yugoslavia. It gave former Zone A with Trieste to Italy and Zone B to Yugoslavia. Yugoslav press described in a poised way the decisions made in London. The whole text of the agreement was published in newspapers and articles were supplemented with numerous maps of the new border with Italy.⁷⁵ *Vjesnik* published a commentary in which its author called the agreement a “somewhat good solution” and emphasized the opportunity for the Yugoslav town of Koper to develop “as the biggest center of local Slovenes who have lost Gorizia and Trieste. [...] The most important thing in the agreement is the determination of Italy’s and Yugoslavia’s obligations toward national minorities.” The author called the agreement a “victory of our policy that has continuously taken into account the rights of our compatriots outside of our borders.”⁷⁶ *Novi list* called the agreement “reasonable and constructive”.⁷⁷ *Politika* published a commentary in which its author argued that “after the Tripartite Declaration that envisioned the cession of the whole Free Territory of Trieste to Italy and the last-year October 8 attempt to impose an unjust decision on our country [...] an agreement has been reached, which could help the removal of, until now, the biggest threat for peace in this part of the world and enable creation of good-neighborly relations between the two countries. By making another huge sacrifice at the expense of its interests and justified demands, Yugoslavia agreed [...] in order to ease tensions in the world.” The author added that the Yugoslav public could not “forget that, by ceding the larger part of the former Zone A to Italy, around 60.000 of our [i.e. Yugoslav] people were left outside of their mother country”. Nevertheless, “tens of thousands of Slovenes in Trieste and the former Zone A surely understand the sacrifice of their mother country. They know that the Yugoslav government would never accept a solution that would not

⁷³ U zoni STT mora prestati svaka diskriminacija prema tršćanskim Slovencima, *Politika*, No. 14891, August 5, 1954, p. 3; Novak, *Trieste 1941-1954*, pp. 451-452.

⁷⁴ Rešenje tršćanskog problema zavisi od Rima, *Politika*, No. 14926, September 15, 1954, p. 2.

⁷⁵ Bivša Zona B i deo Zone A stavljaju se pod jugoslovensku upravu, *Politika*, No. 14944, October 6, 1954, p. 1; Potpisan sporazum o Trstu, *Vjesnik*, No. 2985, October 6, 1954, p. 1. Memorandum o suglasnosti, *Vjesnik*, No. 2985, October 6, 1954, p. 1; Novak, *Trieste 1941-1954*, Bekić, *Jugoslavija u hladnom*, p. 652; Dukovski, *Istra: kratka povijest*, p. 182.

⁷⁶ Realna politika, *Vjesnik*, No. 2985, October 6, 1954, p. 1.

⁷⁷ Razumno i konstruktivno, *Novi list*, No. 2241, October 6, 1954, pp. 1-2.

take their interests into account.” The commentator was even optimistic: “All this represents just the first step of a large number of possibilities for economic, cultural, and every other cooperation between the two countries in the future”.⁷⁸

In the following days, when describing the agreement, every Yugoslav newspaper used the same terms: the agreement was a compromise and Yugoslavia had to make a sacrifice. This implied willingness of the Yugoslav authorities to settle the dispute and the requisite of giving away territory it considered its own.⁷⁹ The press emphasized that the satisfaction for Yugoslavia had to come from the preservation of minority rights on both sides of the border and the economic benefit for the Trieste hinterland from the transformation of Trieste into a free port.⁸⁰ The Yugoslav government must have prompted this discourse, and the proof can be found in the unanimous comments of Yugoslav officials. Yugoslav Minister of Foreign Affairs Koča Popović stated that the agreement was a compromise and that Yugoslavia “made numerous and painful sacrifices”. Yugoslavia accepted the agreement “by taking into account the future of [...] the people living in the area [and the] necessity to remove the cause of the dispute on our borders”.⁸¹ Yugoslav Deputy Minister of Foreign Affairs Aleš Bebler said that “the old definition of the notion of ‘compromise’ stating that it is a solution with which both sides are not satisfied, is a good definition” but emphasized that Yugoslavia and Italy “can expect to greatly benefit from the favorable development” of their relations. Bebler insisted on a “definitive solution” of other border disputes with the impetus of the London agreement.⁸²

Newspapers published articles detailing Yugoslav border disputes with Italy in the 20th century as a sort of reminder that mutual understanding with Italy and the definitive solution of the Trieste crisis was a contrast to earlier settlements.⁸³ Furthermore, London Memorandum was characterized as the end of a centuries-old struggle of Croats and Slovenes for their homeland on the shores of the Adriatic, with the national liberation struggle of World War II as the hardest time in the history of fighting against Italian irredentism.⁸⁴ One author praised the fact that the city of Pula remained inside Yugoslav borders as the urban center of Istria and thus the paradox of Rijeka and Zadar during Interwar Period was annulled, when those cities were cut off from their natural hinterland. But the author denounced the fact that in the Slovene Littoral “two new paradoxes” appeared: “almost whole

⁷⁸ Sporazum, *Politika*, No. 14944, October 6, 1954, p. 2.

⁷⁹ Realna politika, *Vjesnik*, No. 2985, October 6, 1954, p. 1; Potpisan sporazum o rješenju Tršćanskog pitanja, *Glas Istre*, No. 39, October 8, 1954, p. 1; Drug Tito o rješenju tršćanskog pitanja, *Novi list*, No. 2243, October 8, 1954, p. 1; Novak, *Trieste 1941-1954*, p. 461.

⁸⁰ Slobodna luka Trsta – jedna velika i opće korisna realizacija, *Vjesnik*, No. 2986, October 7, 1954, p. 2.

⁸¹ Verujemo da će uzajamna dobra volja i razumevanje utrti put prijateljskoj saradnji, *Politika*, No. 14944, October 6, 1954, p. 2.

⁸² Rešenje tršćanskog problema – polazna tačka na poboljšanju jugoslovensko-italijanskih odnosa, *Politika*, No. 14944, October 6, 1954, p. 3.

⁸³ Jugoslovensko-italijanski granični problem za posljednjih četrdeset godina, *Politika*, No. 14944, October 6, 1954, p. 4.

⁸⁴ Italijanski iredentizam u Istri, *Politika*, No. 14944, October 6, 1954, p. 5.

gravitational area of the city of Gorizia belongs to our state, and the city itself now belongs to the Italian side, so today on one side we have a city without life, and we are compelled to build Nova Gorica [i.e. new Gorizia] on the other side".⁸⁵

Unanimous comments in the Yugoslav press continued in the following days. Newspapers published Tito's speech in which he commented the London agreement by saying that he is "dissatisfied because we had to make a huge sacrifice in the interest of easing tensions" but satisfied because it "secured peace in this part of Europe". "If we look at what happened in 1945, we will see why we cannot be satisfied. We had to leave Trieste, which we liberated. At that moment [...] I clearly understood that in that phase we could not have had Trieste. The peace treaty [with Italy in 1947] further confirmed the fear that we will not be able to take Trieste, that it will not be ours. Later development, and especially the Tripartite Declaration, which was not only about Trieste but about the whole FTT [...] worried us [...] Only two years ago, it was not only about Zone A; it was about the entire coast from Trieste to Umag, and we were supposed to get only the hills above it. Of course, we decisively refused [...] to negotiate about those cities and that coast. We finally came to Koper, to the border between Zones A and B. [...] We acquired one small piece of land in Zone A, but we also acquired the whole Zone B."⁸⁶ Tito's comments could be interpreted as the summary of the whole Trieste dispute and the strategy of the Yugoslav diplomacy.

Numerous articles describing London Memorandum as the long-awaited solution of the Trieste Crisis demonstrated contentment both on the side of the Yugoslav authorities and on the side of the Yugoslav press⁸⁷ as if to say: "A long-time agonizing Trieste problem is finally resolved."⁸⁸ Somewhat free and loose comments of the agreement were published in almost all Yugoslav newspapers. Interestingly, the most positive views were voiced in regional newspapers; *Glas Istre* wrote about "the first serious signs of improvement" in Italy-Yugoslavia relations and of "joy" (instead of the usual "anger" and protests) in the counties along Italian-Yugoslav border.⁸⁹

Treaty of Osimo on November 10, 1975

At the beginning of March 1974, Yugoslavia renewed its official state signposts on the Italian-Yugoslav border crossings (on the former demarcation line between Zones A and B) bearing the inscription "SFR Yugoslavia – SR Slovenia". With this action, Yugoslavia instigated a reaction of Italian political circles concerned with Yugoslav pretensions on the territory of the former Zone A. In the Yugoslav press,

⁸⁵ Bivša Zona B, *Politika*, No. 14944, October 6, 1954, p. 5.

⁸⁶ Sporazum o Trstu predstavlja krupan doprinos svetskom miru u jačanju snaga koje su protiv agresije, *Politika*, No. 14945, October 7, 1954, p. 1.

⁸⁷ Rešenje tršćanskog pitanja neće biti na korist samo Italije i Jugoslavije, nego in a korist učvršćenja mira u Evropi uopšte, *Politika*, October 8, 1954, p. 1.

⁸⁸ Posle sporazuma, *Politika*, No. 14945, October 7, 1954, p. 3.

⁸⁹ Pozitivan početak, *Glas Istre*, No. 40, October 15, 1954, p. 1; Radost u Bujskom i Koparskom kotaru, *Glas Istre*, No. 40, October 15, 1954, p. 1.

these reactions were called the “astonishment and anger of Trieste irredentists”.⁹⁰ The Italian government reacted with a diplomatic note on March 11, 1974, calling against the installation of those signboards and thus, according to the Yugoslav press, “sided with irredentists”.⁹¹ The Yugoslav government in its note to the Italian government concerning the Italian note of March 11, in which “some parts of Yugoslavia were called Italian territories”, expressed a wish that Italy “eliminates every irredentist activity and influence” from its ranks.⁹² The Yugoslav press claimed it was the Italian side that was “causing a crisis in the relations between the two states and rudely attacking the sovereignty of Yugoslavia”.⁹³ According to one Yugoslav journalist, the Italian note had an “impermissible tone” and was “an old, ugly story with its date as the only thing new”. Italian-Yugoslav boundaries were “solved” already, and the “incriminating Italian note” was “not accidental”, nor did it “represent a stance of the Italian people. [...] Mutual understanding had given a chance to the betterment of bilateral relations, and then the mentioned note (which was preceded by a specific ‘climate’) grossly undermined a good-neighborly cooperation through instigation of territorial pretensions towards parts of Yugoslavia.” Yugoslavia “did not challenge” the Memorandum of Understanding and had been “adhering to the provisions of the said agreement” more than Italy, stated the journalist.⁹⁴ According to the unanimous Yugoslav press, Italy was harming bilateral relations through its “irredentism” and “revanchist ideas” published in its press.⁹⁵

In the following days and weeks, the Yugoslav press was flooded with reactions of diverse Yugoslav organizations and with news of protests throughout the Slovene Littoral.⁹⁶ It was as if the Yugoslav authorities used the good old technique of combining fiery articles and fervent protests in order to reach their goal. During the demonstrations, the Italian note was called a “political diversion of the Italian government” and a “rude assault on the sovereignty and integrity” of Yugoslavia.⁹⁷ The Yugoslav federal government joined in and blamed Italy for “endangering good-neighborly relations and sowing mistrust between the two nations”.⁹⁸ Newspapers again voiced the official Yugoslav opinion that the question of Trieste was

⁹⁰ Spodkopavanje miru in sožitja v Evropi, *Delo*, No. 63, March 16, 1974, pp. 1, 4; Manevri iredentista, *Glas Istre*, No. 65, March 19, 1974, p. 3.

⁹¹ Spodkopavanje miru in sožitja v Evropi, *Delo*, No. 63, March 16, 1974, pp. 1, 4; Manevri iredentista, *Glas Istre*, No. 65, March 19, 1974, p. 3.

⁹² Jugoslavenska nota vladi Italije, *Glas Istre*, No. 63, March 16 and 17, 1974, p. 1; Protestna nota Italiji, *Vjesnik*, No. 9638, March 16, 1974, pp. 1-2.

⁹³ Ne samo diverzija, *Vjesnik*, No. 6939, March, 17 and 18, 1974, p. 2.

⁹⁴ Kakšne sile so krive za obujene appetite?, *Delo*, No. 70, March 25, 1974, p. 1.

⁹⁵ Napad na suverenitet, *Glas Istre*, No. 65, March 19, 1974, p. 3.

⁹⁶ Slovensko primorje protestira, *Glas Istre*, No. 66, March 20, 1974, p. 9; Rijeka oštro odbacuje iredentističke pokušaje, *Glas Istre*, No. 67, March 21, 1974, p. 3; Provokativan napad na suverenost SFRJ, *Delo*, No. 68, March 22, 1974, p. 1; Ni pedlja domovine!, *Vjesnik*, No. 9648, March 22, 1974, pp. 1-2; Odlučno ne iredenti!, *Vjesnik*, No. 9646, March 26, 1974, pp. 1-2; Protest tisočev, *Delo*, No. 72, March 27, 1974, p. 1.

⁹⁷ Mi s granice poručujemo..., *Glas Istre*, No. 66, March 20, 1974, p. 9.

⁹⁸ Otvoreni atak na suverenitet i teritorijalni integritet SFRJ, *Glas Istre*, No. 67, March 21, 1974, p. 3; Obsodba note iz Rima, *Delo*, No. 68, March 22, 1974, p. 1.

forever settled by the “sacrificing of Zone A” for the cause of “establishment of good-neighboring relations” with Italy.⁹⁹ Some articles even described a bad social and economic state of the Yugoslav minority in Italy.¹⁰⁰ A wave of protests and reactions throughout Yugoslavia and press articles stemming from those activities continued daily throughout the months of March, April, and May.¹⁰¹ We can posit that the Yugoslav press followed Yugoslav government’s instructions on how to stir up the situation and boost support before new negotiations on the border dispute – by employing press propaganda reiterating, as demonstrated above, the same old discourse that was employed 21 years ago, and even earlier: Yugoslav minority on the other side of the border was suppressed, Zone A was “sacrificed”, etc.

A different perspective on the ongoing dispute could have been seen in the London-based Croatian emigrant newspaper *Nova Hrvatska*. The newspaper was the voice of the liberal-democratic current of the post-1945 Croatian political diaspora and it promoted an argumentative, pro-democratic, pro-Western European, anti-Ustaša, and antiwar critique of the Yugoslav regime.¹⁰² Throughout its publishing history (1959-1990) it was highly critical of Yugoslavia and it blamed the Yugoslav regime, among other things, for escalating the Trieste Crisis by engaging in a “war of diplomatic notes” with the Italian government. In a highly interesting article¹⁰³ *Nova Hrvatska*’s contributor put the blame on the Yugoslav and not on the Italian side for starting another diplomatic fight between the two neighbors and “such a sudden change in generally peaceful interstate relations on the Adriatic coast.” The Italian protest note considering the Yugoslav act of installing official state signboards was followed by a “nervous” and “even stronger note” from the Yugoslav side although the Italian note “was not published and therefore was not calculated to instigate an effect in the public sphere”. *Nova Hrvatska*’s contributor accused the Yugoslav leaders for trying to divert public attention from the internal Yugoslav situation and its diverse problems to the external one by worsening Yugoslav-Italian relations. The overall opinion of the *Nova Hrvatska* on the Trieste Crisis was reflected by the title of the article (“Why again Trieste?”). The opinion was that both sides were over-exaggerating and scoring political points by reacting harshly to everything concerning the future of Trieste and its environs. The “political tussle between Rome and Belgrade” evoked memory of the events in 1953 when “the entire ruckus was just a – scene. Now the same thing is happening again.”

The bilateral Treaty of Osimo was signed in the Italian town of Osimo on November 10, 1975, and was ratified in 1977.¹⁰⁴ It definitely divided the FTT

⁹⁹ SIV: Pretenzije na jugoslavenske teritorije znače napad na suverenitet i sigurnost naše zemlje, *Vjesnik*, No. 9642, March 21, 1974, p. 1.

¹⁰⁰ Obespravljena Beneška Slovenija, *Glas Istre*, No. 87, April 13 and 14, 1974, p. 4.

¹⁰¹ Tude nećemo – svoje ne damo!, *Glas Istre*, No. 68, March 22, 1974, p. 1; Val pravičnoga srda, *Delo*, No. 75, March 30, 1974, p. 1; Snažni stojimo na zapadnim granicama, *Glas Istre*, No. 85, April 11, 1974, p. 12.

¹⁰² Vlašić, Suradnja Tihomila Rađe, pp. 85-86.

¹⁰³ Zašto ponovno Trst?, *Nova Hrvatska* 26, No. 99, 1974, p. 8.

¹⁰⁴ For more on this topic, see: Škorjanec, *Osimska pogajanja*; Škorjanec, Die Verträge von Osimo zwischen Italien und Jugoslawien (1974/75). Ein schwieriger Verhandlungsweg, pp. 394-405.

between the two countries. The Treaty specified the border regime, legislation of minority rights in both countries and other questions not having been settled with the Memorandum of Understanding in 1954. It should be emphasized that minority rights were imposed according to the UN Declaration. Moreover, the Treaty regulated economic, cultural and other forms of cooperation between the two countries. A number of other problems concerning minorities were resolved¹⁰⁵ and the agreement is in power still today.

The Yugoslav press pointed out that “all opened [Italian-Yugoslav] border questions” were “definitely” closed and “the widest possibilities for the development of minorities in both neighboring countries” were created.¹⁰⁶ It was deemed as “a historical moment in the relations of Yugoslavia and Italy” as both countries “stated their willingness to settle the question of minority rights to their maximum extent”¹⁰⁷ and the wish to ratify the agreement as soon as possible with the aim of bettering economic ties of the two countries. There was no mention of a sacrifice; this time, it seemed as if Yugoslavia did not have to insist on the fact that it had left a considerable number of its people on the other side of the border.¹⁰⁸ The treaty was printed in Yugoslav newspapers in its entirety.¹⁰⁹ *Primorske novice* – whose readership was probably best acquainted with the situation on the Italian-Yugoslav border – characterized the treaty as a “path to better days” and did not mention any negative effect on the Slovene minority in Italy.¹¹⁰ The word “realism” was mentioned in almost all of the articles on the topic of the treaty. Under the title “Realism of Adriatic neighbors”, an analysis of articles in the Italian press regarding the treaty was published.¹¹¹ The only mention of the past troubles was the reminder that the agreement reached in 1954 was “legally incomplete” and that at that time Yugoslavia “for the cause of world peace and good-neighborly relations waived a significant part” of its “national body”.¹¹²

As expected, Yugoslav authorities were extremely satisfied with the agreement and did not fail to mention their satisfaction.¹¹³ The ratification of the agreement

¹⁰⁵ *United Nations – Treaty Series*, No. 24848, Italy and Yugoslavia, Treaty on the delimitation of the frontier for the part not indicated as such in the Peace Treaty of 10 February 1947, pp. 73-75, <http://www.triestelibera.org/wp-content/uploads/2013/09/Treaty-OSIMO-English-1975.pdf>; Novak, *Trieste 1941-1954*, pp. 464-465; Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, p. 388; Dukovski, *Istra: kratka povijest*, pp. 193-194.

¹⁰⁶ Potpisan ugovor s Italijom, *Glas Istre*, No. 263, November 11, 1975, p. 1.

¹⁰⁷ Potpisan ugovor o definitivnom rešenju graničnih i drugih pitanja između dve zemlje, *Politika*, No. 22308, November 11, 1975, p. 1; Širenje dobrih sosedskih odnosov, *Dnevnik* (Ljubljana), No. 308, November 11, 1975, p. 4.

¹⁰⁸ Minić in Rumor včeraj podpisala pogodbo o obmejnih vprašanjih, *Delo*, No. 263, November 11, 1975, p. 1.

¹⁰⁹ Ugovor između Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Republike Italije, *Politika*, No. 22308, November 11, 1975, p. 2.

¹¹⁰ Odprta pot v lepše dni, *Primorske novice*, No. 46, November 14, 1975, p. 2.

¹¹¹ Realizam jadranskih susjeda, *Vjesnik*, No. 10148, November 12, 1975, p. 1.

¹¹² Korak k dobremu sosedstvu, *Primorske novice*, No. 46, November 14, 1975, p. 3.

¹¹³ Veliko značenje sporazuma s Italijom, *Vjesnik*, No. 11049, November 13, 1975, p. 1; Podpis pogodbe – začetek novega obdobja v odnosih, *Delo*, No. 264, November 12, 1975, p. 1; Zadovoljstvo ob sporazumu s Italijo, *Delo*, No. 265, November 13, 1975, p. 1.

was expected to be carried out until the end of that year, which would “complete a huge work of resolving border questions and other questions with mutual satisfaction and mutual advantage”.¹¹⁴

No calls for another future border agreement were voiced – Yugoslavia’s borders “on land and sea were definitively established”.¹¹⁵ An article commenting reactions of the world press to the Treaty of Osimo bore the title “A victory of common sense”.¹¹⁶ One journalist called the Treaty “an agreement of historical proportions” and praised the solution of “sensitive issues which triggered emotions and needed careful harmonization” because, “especially in part of the Italian public and political circles, certain nostalgia was tied to the question of borders” and those elements “kept open a question that was practically settled a long time ago”. The agreement “resolved certain paradoxes that have, during past decades, burdened relations of the two Adriatic neighbors”.¹¹⁷

The extent of idealism included in the comments surrounding the Treaty in the Yugoslav press is best represented by one portion of the speech made by Miloš Minić, Yugoslav Foreign Minister and one of the signatories of the treaty: “Our good-neighborly and friendly relations represent not just the factor of peace and trust but directly contribute to the creation of more favorable conditions for a necessary settlement of unresolved acute international problems, especially in the Mediterranean region. The Adriatic, which has even until now been somewhat exempt from military competition, in the future should even more be a lake of peace and cooperation.”¹¹⁸

When one searches for reasons for the positive response of the Yugoslav press towards the Treaty of Osimo, one has to bear in mind that Yugoslavia had after its rapprochement with the Soviet Union after the death of Stalin in 1953 and the establishment of the Non-Aligned Movement in 1961 stabilized its international position. The change in the attitude of the Yugoslav press also happened because 21 years had passed between the signing of the Memorandum of Understanding and the Treaty of Osimo. The Yugoslav public had forgotten its postwar antagonism towards Italy and the passage of time helped to alleviate tensions between the two countries. The main reason lies, however, in the fact that the Yugoslav government, through manipulation of the Yugoslav press with the aim of instigating anti-Italian feelings among the Yugoslav public, achieved its goal, i.e., secret Italian-Yugoslav negotiations during spring 1974. When the negotiations were over and the agreement was signed, the press was apparently instructed to ease the tensions and praise the agreement, and this explains the unanimous reaction of both Yugoslav officials and journalists.

¹¹⁴ Povijesni document mira, suradnje i prijateljstva, *Vjesnik*, No. 10147, November 11, 1975, pp. 1-3.

¹¹⁵ Definitivno utvrđena granica na kopnu i moru, *Glas Istre*, No. 263, November 11, 1975, p. 3.

¹¹⁶ Pobjeda zdravog razuma, *Glas Istre*, No. 264, November 12, 1975, p. 2.

¹¹⁷ Sporazum istorijskih razmera, *Politika*, No. 22309, November 12, 1975, p. 1.

¹¹⁸ Nova etapa saradnje i prijateljstva, *Politika*, No. 22308, November 11, 1975, p. 1.

Conclusion

The analysis demonstrates that the claims made by the Yugoslav press in the name of Yugoslavia on the territory disputed between Italy and Yugoslavia diminished through time, from the claims on all ethnically Yugoslav (Slovene and Croat) areas in 1945, to the claims solely on Zone B of the FTT and proper minority rights of the Yugoslav minority on the other side of the agreed border in 1975. The analysis also reveals that the Yugoslav newspaper editorships reacted to ongoing events concerning the Trieste Crisis according to the official views of the Yugoslav leadership. This can be seen from the concordance of opinions of the Yugoslav press and Yugoslav state officials on every event throughout the years of the Crisis. The only deviation in their comments occurred when journalists over-emphasized their anger towards the Allies or the Italian side but those moments were rare. Furthermore, there were no changes in the propaganda methods of the Yugoslav regime concerning handling of the crisis. One good example is the technique used in 1953/1954 and 1974/1975: on both occasions, the Yugoslav press demonstrated aggressiveness in their articles with the aim of extorting Italian-Yugoslav negotiations (negotiations in 1953 and secret negotiations in 1974) and conciliatory and peaceful acquiescence with the outcome of the negotiations once the accomplishment of an agreement had been proclaimed. As mentioned in the introduction, Yugoslav newspapers were used widely and indiscriminately not only as a propaganda tool for the construction of a favorable public opinion but also as a means of ameliorating one's negotiating position. Thus, credibility of the Yugoslav side was being improved by imposing its own views on the Yugoslav public through newspapers: Yugoslav diplomats could then justify their demands by relying on the public opinion that they had created in the first place.

Bibliography

Published sources

United Nations – Treaty Series, No. 24848, "Italy and Yugoslavia, Treaty on the delimitation of the frontier for the part not indicated as such in the Peace Treaty of 10 February 1947", pp. 73-75, <http://www.triestelibera.org/wp-content/uploads/2013/09/Treaty-OSIMO-English-1975.pdf>

Books and journal articles

- Banac, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*. Zagreb: Globus, 1990.
- Bekić, Darko, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949-1955.* Zagreb: Globus, 1988.
- Dukovski, Darko, *Istra: kratka povijest dugoga trajanja. Od prvih naseobina do danas*. Pula: Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, 2004.
- Jakovina, Tvrtko, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945.-1955.* Zagreb: Profil international; Srednja Europa, 2003.

- Lees, Lorraine M., *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia, and the Cold War*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1997.
- Marković, Predrag J., *Beograd između istoka i zapada 1948-1965.* Beograd: Službeni list SRJ, 1996.
- Novak, Bogdan C., *Trieste 1941-1954. The Ethnic, Political, and Ideological Struggle*. Chicago: The University of Chicago Press, 1970.
- Novak, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga; Press data, 2005.
- Samsa, Anton, 'Riječki' *Novi list* o diplomatskoj borbi za razgraničenje Italije i Jugoslavije poslije II. svjetskog rata. *Rijeka* 8, 1, 2003, pp. 93-126.
- Sluga, Glenda, Trieste: Ethnicity and the Cold War, 1945-54, *Časopis za suvremenu povijest* 29, 1, 1994, pp. 285-303.
- Spehnjak, Katarina, Uloga novina u oblikovanju javnog mnijenja u Hrvatskoj 1945.-1952. *Časopis za suvremenu povijest* 25, 2-3, 1993, pp. 165-182.
- Škorjanec, Viljenka, Die Verträge von Osimo zwischen Italien und Jugoslawien (1974/75). Ein schwieriger Verhandlungsweg. *Südost-Forschungen* 65-66, 2006, pp. 394-405.
- Škorjanec, Viljenka, *Osimska pogajanja*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče; Založba Annales, 2007.
- Vlašić, Anđelko, Suradnja Tihomila Rađe u listu Nova Hrvatska od 1958. do 1977. Marina Perić Kaselj (ed.), *Tihomil Rađa – društveni kontekst hrvatske intelektualne liberalno-demokratske emigracije*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti; Hrvatska matica iseljenika, 2016, p. 85-103.

Newspapers

- Borba*, May 1945 – November 1975
- Delo*, February 1974 – November 1975
- Glas Istre*, May 1945 – November 1975
- Ljubljanski dnevnik/Dnevnik*, February 1974 – November 1975
- Nova Hrvatska* (London), January 1974 – November 1975
- Politika*, May 1945 – November 1975
- Primorske novice*, February 1974 – November 1975
- Primorski dnevnik*, May 1945 – November 1975
- Riječki list/Novi list*, March 1947 – November 1975
- Slobodna Dalmacija*, May 1945 – November 1975
- Vjesnik*, May 1945 – November 1975

POVZETEK

Spremembe stališč jugoslovanskega tiska do tržaške krize v letih 1945–1975

Andelko Vlašić

Namen članka je prikaz spremenjenih stališč jugoslovanskega tiska do tržaške krize v letih 1945 do 1975, od prihoda jugoslovanske vojske v Trst 1. maja 1945 do podpisa osimskega sporazuma 10. novembra 1975. Z analizo najpomembnejšega jugoslovanskega časopisja tistega časa, še posebej časopisov, ki so izhajali na ozemlju jugoslovanskih federativnih republik, katerih ozemlje je bilo predmet spora v času tržaške krize (hrvaški časniki *Vjesnik*, *Slobodna Dalmacija*, *Riječki list/Novi list* ter *Glas Istre*, slovenski časniki *Delo*, *Ljubljanski dnevnik/Dnevnik* ter *Primorske novice*, srbska časnika *Politika* ter *Borba*), so v članku opisane spremembe v stališčih jugoslovanskega tiska do obsega ozemlja, ki bi ga naj Jugoslavija takrat pridobila. Analiza je pokazala, da so zahteve jugoslovanskega tiska po ozemlju, ki je bil predmet italijansko-jugoslovanskega spora, sčasoma nižale, od zahtev po celotnem jugoslovanskem (slovenskem in hrvaškem) etničnem ozemlju leta 1945 do takih, ki so zahtevale zgolj cono B Svobodnega tržaškega ozemlja in manjšinske pravice za jugoslovansko manjšino onkraj meje, dogovorjene leta 1975. Analiza je pokazala tudi, da so uredništva jugoslovanskih časopisov na tržaško krizo reagirala v skladu z uradnim stališčem jugoslovanskega vodstva, kar je razvidno iz usklajenih mnenj jugoslovanskega tiska in jugoslovanskih državnih uradnikov ob dogodkih, ki so se odvijali v kriznih letih. Nasploh je jugoslovanski tisk izražal agresivnost v času pred in med italijansko-jugoslovanskimi pogajanjmi in spravljivo strinjanje z njihovim izidom po sklenitvi dogovora. Jugoslovanskega časopisja niso uporabljali samo kot propagandno orodje za oblikovanje pozitivnega javnega mnenja, ampak tudi kot sredstvo za izboljšanje lastne pogajalske pozicije. Jugoslovanska stran je preko časopisja javnosti vsiljevala lastna stališča in si na ta način dvigovala kredibilnost. Jugoslovanska diplomacija je tako lahko upravičevala svoje zahteve in se pri tem opirala na javno mnenje, ki ga je sama oblikovala.

V spomin

Helmut Rumpler (12. 9. 1935–10. 2. 2018)

10. februarja 2018 je umrl dr. Helmut Rumpler, zaslužni profesor celovške univerze, redni član Avstrijske akademije znanosti in dopisni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti. S svojo bogato znanstveno dejavnostjo je bil dolgo desetletja povezan tudi s slovenskim prostorom, zato je žalostna vest močno odjeknila tudi med slovenskimi kolegi, ki s(m)o ga poznali.

Helmut Rumpler se je rodil 12. septembra 1935 na Dunaju, kjer je leta 1955 tudi maturiral. Študij zgodovine in germanistike na Univerzi na Dunaju je končal leta 1961: diplomski deli je napisal pri Heinrichu Fichtenauu (*Die Ideen des »Dictatus Papae« Gregors VII. in ihrer historischen Entwicklung*) in Ottu Höflerju (*Der Tod des Theoderich in der mittelalterlichen Geschichtsquellen und in der Sage*). Leta 1963 je bil promoviran za doktorja, nato pa je do leta 1972 deloval kot asistent na Zgodovinskem inštitutu Univerze na Dunaju pri veliki trojici avstrijskega povojnega zgodovinopisja: Hugu Hantschu, Friedrichu Engel-Jánosiju in Heinrichu Lutzju. Po njih je podedoval veliko zanimanje za novejšo avstrijsko zgodovino, ki pa jo je vedno obravnaval v širšem mednarodnem kontekstu. Hitro je opozoril nase v tujini. Raziskovalno je med drugim deloval v arhivih v Vatikanu, Nemčiji in nekdanji Jugoslaviji. Leta 1973 je bil naposled habilitiran za področje novejših zgodovine s temo *Die deutsche Politik des Freiherrn Ferdinand von Beust 1848–1850. Zur Problematik mittelstaatlicher Reformpolitik im Zeitalter der Paulskirche*. Isto leto se je poročil z Marijo Novák in si z njo ustvaril družino.

Toda univerzitetne kariere ni nadaljeval v avstrijski prestolnici, ampak se je preselil na Koroško, kjer je leta 1975 postal redni profesor za novejšo in avstrijsko zgodovino na Univerzi v Celovcu. Tu je deloval vse do svoje upokojitve leta 2003. Rumpler je odločilno pripomogel k razvoju študija zgodovine na celovški univerzi in ga uspešno umestil tako v avstrijski kot v mednarodni prostor. Aktualni predstojnik zgodovinskega inštituta na celovški univerzi Reinhard Stauber je ob smrti svojega predhodnika zapisal: »Zgodovinska znanost v rankejanskem razumevanju mu je bila, zgodovinarju »s srcem in dušo« in neumornemu delavcu v vrtu Klio, glavno vodilo pri njegovem delu. Njegova predavanja so temeljila na tem navdušenju nad stroko. V smislu Wilhelma von Humboldta sta mu bila poučevanje in raziskovanje enako pomembna.«

Pri Rumplerjevem znanstvenem delu izstopata dve veliki področji, ki ju je gojil še posebej skrbno: zgodovina pozne habsburške monarhije in evropska politična zgodovina s posebnim ozirom na »nemško vprašanje« v 19. stoletju. Od leta 1970 do leta 1992 je bil zadolžen za redakcijo in objavo zapisnikov avstrijskega ministrskega sveta 1848–1918. Leta 1996 je postal načelnik Komisije za zgodovino habsburške monarhije Avstrijske akademije znanosti, v tem svojstvu pa je skupaj s Petrom Urbanitschem prevzel tudi izdajanje danes že znamenite »modre zbirke« *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Še leto pred svojo smrtjo je tako z njemu lastno predanostjo in natančnostjo osebno redigiral in nadzoroval objavo predzadnjega zvezka, ki je posvečen prvi svetovni vojni.

Potrebovali bi več deset strani, da bi lahko navedli vse Rumplerjeve knjige in študije, ki jih je napisal v svojem raznolikem in dinamičnem znanstvenem življenju. Poleg obsežnih člankov v že omenjeni zbirki *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* velja vendarle od njegovih zgodnejših del izpostaviti dve temeljni monografiji iz zgodovine habsburške monarhije ob njenem koncu. Najprej politično biografijo avstrijskega ministrskega predsednika Maxa Hussareka-Heinleina iz leta 1965, ki je njegova disertacija (*Max Hussarek. Nationalitäten und Nationalitätenpolitik in Österreich im Sommer des Jahres 1918*), napisana pod Hantschovim mentorstvom. Že naslednje leto pa ji je sledila študija o znamenitem manifestu zadnjega habsburškega vladarja (*Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918*). Rumplerjevo življenjsko delo je izšlo leta 1997: *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie 1804–1914*. Vsa navedena dela so danes standardna in nepogrešljiva pri delu vsakega strokovnjaka za zgodovino habsburške monarhije. Nenazadnje si je Rumpler pridobil velik ugled tudi v Združenih državah Amerike, kjer je raziskovalna tradicija avstrijskih študij še posebej močna.

Rumpler ni nikoli pristajal na klasične stereotipe o podonavski monarhiji, ki nihajo med »ječo narodov« in »imperijem svobode«. Na pojave habsburške nostalgije je gledal zelo kritično, vendar hkrati argumentirano. Strinjal se je s tistimi, ki so ugotavljali, da je bila habsburška monarhija v Evropi 19. stoletja v bistvu »antimoderen in anahronističen politični sistem«. A hkrati je trdil, da ta sistem ni bil obsojen zgolj na branjenje; bil je sposoben oblikovati tudi alternativo tedanjim, v Evropi prevladujočim državnim modelom. Alternativa geslu »svoboda – enakost – bratstvo« je bila po Rumplerjevem mnenju triada »Pax – Securitas – Justitia«. Po eni strani je bila habsburška monarhija »reakcionarna država«, a hkrati »liberalna trdnjava sredi poplave iracionalnega nacionalizma«, celo »trdnjava humanosti«. Razvoj dogodkov v Srednji Evropi po njenem razpadu Rumplerjeve teze samo potrjuje.

Veliko časa je Rumpler posvečal tudi koroški deželni zgodovini. Ob njegovem slovesu bi rad poudaril, da so koroški Slovenci imeli v njem velikega zagovornika. Že kmalu po prihodu v deželo je vzbudil pozornost z izjavami, ki so povzročale precej nejevolje med zagovorniki brambovskih razlag konfliktnega dogajanja v letih 1918–1920. Svojemu pokončnemu stališču se ni nikoli odpovedal; med drugim je bil leta 1989 organizator mednarodno odmevnega simpozija o koroškem plebiscitu.

Rumplerja je tudi pri obravnavanju koroške deželne zgodovine vodila vseskozi raziskovalna želja, da spozna stvari takšne, »kot so v resnici bile«. To sem lahko doživel tudi pisec teh vrstic, ko sem v letih 1994/95 pod njegovim mentorstvom študiral v Celovcu. Profesorja smo slovenski študenti zgodovine kot zgovornega in razgledanega predavatelja imeli priložnost spoznati leto prej, ko je gostoval na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Nikoli ne bom pozabil njegovih besed na uvodnem predavanju, ko nas je vprašal, kako gledamo na slovensko zgodovino v tem obdobju: Ali se ta zgodovina končuje na mejah Vojvodine Kranjske in morda še kakšne kronovine? Ali pa nanjo vendarle gledamo v nekem širšem, srednjeevropskem okviru pripadnosti mnogonarodni državi, ki je imela tudi pomembno vlogo v mednarodni politiki tedanje Evrope? Rumpler nas je s svojimi predavanji znal prepričati, da smo večinsko izbrali drugo opcijo.

Poleg rednega članstva v Avstrijski akademiji znanosti, se je Rumpler od leta 1993 lahko pohvalil tudi z dopisnim članstvom SAZU, na katerega je bil še posebej ponosen. To je bilo razvidno tudi ob njegovi 80-letnici leta 2015, ki jo je praznoval – v njegovem stilu delovno, s predavanjem – v družbi avstrijskih zgodovinarjev in sva ga v imenu slovenskih kolegov prišla pozdravit skupaj z akademikom dr. Petrom Štihom. Že leta 2010 je Rumpler prejel avstrijski častni križ I. reda za znanost in umetnost. Svojih odlikovanj in priznanj ni nikoli obešal na velik zvon. Tudi po upokojitvi ga raziskovalna vnema ni minila. Do konca je živel skromno, predan svojemu delu, pri čemer mu tako poklicno kot zasebno marsikaj ni bilo prihranjeno.

Naneslo je, da sem imel s profesorjem Rumplerjem letos januarja na celovski univerzi daljši sestanek. Kot običajno sva izmenjala poglede na aktualna dogajanja na zgodovinskem področju in rekla tudi kakšno o prihodnjih načrtih. Še zlasti sva govorila o bližajoči se dvestoti obletnici ljubljanskega kongresa in kako jo obeležiti. Metternich je bil priljubljena Rumplerjeva tema, zato je pokazal velik interes. Pridružila sta se nama tudi njegova nekdanja asistenta dr. Ulfried Burz in dr. Werner Drobesh, ki ju poznam še iz svojih študentskih časov v Celovcu, danes pa sta oba predavatelja na univerzi. Za nekaj trenutkov smo se ob obujanju spominov vsi skupaj vrnili v stare dobre čase, ko je Rumpler s svojimi iskrivimi predavanji polnil predavalnice univerze, o njih pa je bilo zanimive komentarje slišati tudi izven njenih zidov. Čeprav smo imeli tisti dan vsi trije še precej obveznosti, smo slovo od našega profesorja kar nekako odlagali. Kot bi slutili, da ga že čez dva tedna več ne bo med nami.

Andrej Rahten

Ocene in poročila

1363–2013 : 650 Jahre Tirol mit Österreich. Herausgegeben von Christoph Haidacher und Mark Mersiowsky. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 2015, 335 strani.

Leta 2013 je minilo šeststopenetdeset let od prihoda Tirolske pod habsburško žezlo. Dogodek iz 1363, ki je imel dolgo in dinamično predzgodovino in je predstavljal največji teritorialno-politični uspeh mladega in nadvse ambicioznega vojvode Rudolfa IV., je odločilno zaznamoval zgodovino Tirolske do današnjega dne, vključno z njeno razdelitvijo po prvi svetovni vojni. Z največjo verjetnostjo je mogoče reči, da bi brez njene integracije v gospostveno območje Habsburžanov, tedaj ene od treh najmočnejših dinastij poznosrednjeveškega rimsko-nemškega cesarstva, iz katerega je v nadaljevanju zrasla ena od petih velikih sil evropskega novega veka, zgodovina Tirolske potekala drugače, kot je: habsburška moč je mali, a strateško izjemno pomembni deželi med nemškim severom in italijanskim jugom stoletja dolgo nudila zaščito in oporo ter ohranjala njeno celovitost, ki jo je bilo tudi konec s koncem habsburškega cesarstva.

Jubilejno leto je bilo, kot je to običajno, primerna priložnost za zgodovinsko oziroma zgodovinopisno refleksijo takratnega dogajanja. Teh je do sedaj seveda bilo že kar nekaj, saj gre za tako rekoč klasično poglavje iz tirolske in širše srednjeevropske zgodovine 14. stoletja, kateremu je v historiografskem kontekstu še vedno aktualne znanstvene temelje postavil Alfons Huber ob petstoti obletnici z monografijami o Margareti Maultasch, Rudolfu IV. in združitvi Tirolske z Avstrijo. Ob šeststopenetdeseti obletnici so se zgodovinarji dogodkov iz leta 1363 spomnili z znanstvenim simpozijem, ki je maja 2013 potekal na univerzi v Innsbrucku. Njegovi rezultati so bili objavljeni dve leti kasneje v posebni monografski publikaciji, ki jo je izdala tamkajšnja univerzitetna založba Wagner. Ob tem bo pozoren bralec opazil, da govori knjiga v svojem naslovu o šeststopenetdesetih letih povezave Tirolske z Avstrijo in ne o šeststopenetdeseti obletnici prihoda Tirolske pod Habsburžane. Na takšen način je bila iz jubileja – na pa na srečo tudi iz vsebine knjige same – izločena Tirolska južno od Brennerja, ki je prišla po prvi svetovni vojni pod Italijo in ni z Avstrijo povezana že skorajda stoletje.

Po besedah izdajateljev knjige, Christopha Haidacherja in Marka Mersiowskyega, so simpozij in na njem predstavljeni referati zasledovali več ciljev, ki so vsaj deloma prišli do izraza šele z njihovo objavo na enem mestu. Tako je široka raztresenost referentov, ki so prišli iz italijanske in avstrijske Tirolske, Dunaja,

Tübingena in Stuttgarta poskrbela, da so bili takratni dogodki opazovani iz različnih zornih kotov, med katerimi je zlasti pomembna izventirolska, lahko bi rekli tudi tuja perspektiva. To je obenem omogočalo postaviti »usodno leto 1363« v širši kontekst, katerega pomemben del je tudi primerjalni kontekst. Novi poudarki so prišli do izraza tudi ob obravnavi glavne akterke takratnega dogajanja, tirolske deželne kneginje Margarete Tirolske (Maultasch), v kateri se reflektira ena od usmeritev sodobnega zgodovinopisja, ki je postalo senzibilno za žensko zgodovino.

Vsega skupaj je tako v knjigi zbranih šestnajst prispevkov, ki se med seboj še kar dobro tematsko zaokrožujejo, čeprav se le nekateri med njimi tudi vsebinsko dopolnjujejo. Na tem mestu jih seveda nima smisla povzemati, niti ni to namen takšnega prikaza. Zainteresirani bralec jih bo moral tako ali tako sam prebrati in si sam ustvariti mnenje o njih. Za lažjo orientacijo želim zato na tem mestu navesti le o čem so pisali posamezni avtorji in avtorice. Mark Mersiowsky je v uvodnem članku obravnaval pot in s tem politiko, ki je 1363 pripeljala do prihoda Tirolske k Avstriji. Julija Hörman-Thurn und Taxis je v svojem prispevku s podnaslovom moč in nemoč neke kneginje, obravnavala Margareto Maultasch s poudarkom na njeni vlogi in položaju pri prehodu Tirolske na Habsburžane 1363. O Margereti je v primerjalnem kontekstu z madžarsko kraljico in njeno sorodnico Agnes († 1364) pisala tudi Ellen Widder. Christian Lackner je predstavil ne tako enostaven in predvsem dolgotrajen proces integracije Tirolske v gospodstveno območje Habsburžanov. Gustav Pfeifer je svoj prispevek namenil vlogi tirolskega deželnega plemstva v dogodkih 1363. Gertraud Zeindl je tematizirala vlogo Rudolfa IV. kot podpornika mesta Innsbruck, medtem ko je Claudia Feller na podlagi računskih knjig oz. obračunov predstavila nekatere pomembne etape v življenju poznosrednjeveškega tirolskega plemstva, kot so bile rojstvo, poroka in smrt. Christoph Haidacher na primeru razmerja med Tirolsko in Habsburžani tematizira vprašanje centra in periferije. Franz-Hainz v. Hye se na podlagi »Spomenika osvoboditvi« v Innsbrucku sprašuje o odnosu do spomenikov. Sodobnozgodovinsko je orientiran tudi prispevek Wendelin Weingarten, ki piše o tem, kaj je ostalo od samostojnosti Tirolske, medtem ko obravnava Andreas Oberhoferer recepcijo dogodkov iz 1363 in njihov (ne)pomen za tirolsko identiteto. Christina Antenhofer in Andreas Zajic obravnavata iz kulturnozgodovinskega in paleografskega zornega kota tako imenovano poročno kupo Margarete Maultasch. (Zavajujočim) Upodobitvam Margarete Maultasch, ki so dobile sčasoma groteskne poteze odvratne ženske, je namenjen prispevek Magdalene Hörmann-Weingartner. Zbornik zaključuje Leo Andergassen s prispevkom o kulturnem transferju med Avstrijo in Tirolsko v poznem srednjem veku.

Knjiga, ki prinaša za objavo prirejene referate simpozija o šeststopenjdeset letni povezavi Tirolske z Avstrijo in katerim so bila dodana še tri besedila (Hye, Zajic, Zeindl) je zanimivo in koristno branje tudi za slovenske medievaliste, saj so bile povezave, ki jih je imel slovenski prostor s Tirolsko v poznem srednjem veku številne in večplastne.

Stjepan Ćosić, **Ideologija rodoslovlja. Korenić-Neorićev grbovnik iz 1595.** Zagreb-Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, 2015, 416 strani.

Med redkimi heraldičnimi viri zahodnega Balkana izstopa znani Korjenić-Neorićev grbovnik (KNG). Gre za najstarejšo zbirko grbov dežel, dinastij in plemiških rodbin imaginarnega "ilirskega cesarstva". Zbirka je bila predmet številnih raziskav in o tej problematiki obstaja obsežna literature. Stjepan Ćosić se je namenil ponovno analizirati in razčisti nastanek KNG ter vzrok za nastanek številnih različic, ki so izhajale iz najstarejšega grbovnika. Avtor v obsežni študiji, ki jo obdela v več poglavjih, namerava dopolniti in korigirati dosedanje ugotovitve o nastanku prvega grbovnika, njegovi kasnejši ponovitvi ter oblikovanju grbovniške tradicije. Odklanja mite in romantično interpretacijo, ki se pojavlja tudi v sodobnem zgodovinopisju. Ćosić je v tej knjigi dokazal, da gre pravzaprav za "dubrovniško" zgodbo.

Temelje za kritično presojo ilirskih grbovnikov in njihove vsebine je postavil Aleksander Solovjev.¹ Kot prvi se je lotil razčiščevanja idejnih začetkov ilirske heraldike in njenih motivov, vendar Ćosić opozarja, da je nekatere stvari spregledal. Ko Ćosić razpravlja o heraldičnih elementih v grbih dežel, dinastov ali oblastnih gospodarjev in plemstva, omenjenega v KNG, opozarja na vpliv različnih tradicij, ki so se prepletale na bosansko-humskem, zetsko-albanskem in dubrovniškem področju.

Uvodne strani KNG – hranijo ga v zbirki rokopisov in starih knjig v Nacionalni i sveučilišni knjižnici u Zagrebu – prikazujejo skupine svetnikov, zaščitnikov, njegov glavni del pa tvorijo grbi 141 plemiških rodbin. Avtor grbovnika je Stanislav Rubičić, po zapisu v tekstu, naj bi nastal leta 1595. KNG je pomemben heraldični vir, ki po izvedbi spada med najlepše heraldične zbirke nasploh. Od konca 16. pa do srede 19. stoletja so po vzoru KNG nastale številne različice, znane v literaturi pod skupinskim nazivom "ilirski grbovniki." Evidentiranih je 23 primerkov različnih redakcij od katerih so najnepomembnejši hranjeni v Bologni, na Dunaju, v Berlinu, Londonu, Fojnici in Beogradu. Tem je treba dodati še grbovnik, ki je bil pred kratkim odkrit v Biblioteca Estense Universitaria v Modeni.²

¹ Aleksander Solovjev, Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmučević. Glasnik skopskog naučnog društva 12, 1933, str. 70-124.

² Stjepan Ćosić, Dubrovački rod Radulovića i njihov grbovnik. Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 55/1, 2017, str. 89-129. Avtor navaja, da gre v tem primeru za preris KNG za potrebe dubrovniške rodbine Radulović. Po izročilu naj bi bili Radulovići bosansko-humskega porekla, ki so našli zatočišče v dubrovniškem primorju. Radulovićev grbovnik

Nastanek in razvoj ilirske heraldike je povezan z rodом Ohmučević. Najuspešnejši med njimi je bil don Pedro Ivelja Grgurić-Ohmučević. Kot uspešen ladjar in poveljnik brodovja v španski mornarici, je sodeloval pri osvajanju Portugalske leta 1580 in dosegel čin admirala. Don Pedro je po ugotovitvah Čosića ključna osebnost pri zbiranju heraldičnega gradiva za nastanek prvih grbovnikov. Njegova zbirateljska vnema je bila zvezana z željo doseči plemiški položaj. Častihlepje don Pedra naj bi dobilo krila po poroki njegove mlajše sestre Jele s Petrom Komnenom, domnevnim potomcem bizantinske, pozneje trapezuntske cesarske dinastije. Rodbina Ohmučević je imela globoke korenine v Slanskem Primorju, kjer so v tamkajšnjih cerkvah ohranjene številne nagrobne plošče njihovih članov. Toda Dubrovniška republika don Pedru plemiškega naziva, ki ga je utemeljeval s pomočjo grbovnika, ni priznala. Zato se je obrnil na kraljevski svet v Neaplju, kjer mu je podkralj grof Miranda 28. maja 1594 tudi na podlagi ponarejenih dokumentov izdal potrdilo o plemiškem poreklu.

V ilirskih rodovnikih prepoznamo tudi protagoniste dramatičnih dogajanj v obdobju, ko so Dubrovčani dobili od Stjepana Ostoje leta 1399 Primorje od Orašca do Stona in s tem povezali polotok Pelješac z Astaréo. Prišlo je do upora prebivalstva, predvsem tistega sloja, ki je pripadal vlasteličičem. Odvzet jim je bil polplemiški status, uvrščeni so bili med kmete. Priimke, ki jih omenja Orbin,³ lahko povežemo z nekaterimi osebami, omenjenimi v rodovniku Ohmučevića. Dve stoletji kasneje so ti pokmeteni plemiči v spremenjenih političnih okoliščinah oživili svoje plemiške pretenzije z namenom, da ponovno pridobijo svoje nekdanje bosanska posesti od koder so, ali pa naj bi izvirale njihove rodbine. Zato so dali izdelati genealogije in grbovnike, s katerimi so dokazovali svoj plemiški status.

Kljub don Pedrovi vodilni vlogi v zbiranju heraldičnega gradiva ni dokazov, da je KNG v času nastanka pripadal Ohmučevićem, niti da so ga oni naročili Čosić potrjujej mnenje, da so naročniki KNG prišli iz vrst rodbine Korjenić-Neorić iz Slanskega primorja. Vodilni člani te pomorske rodbine so postali pod okriljem Ohmučevićev poveljniki in lastniki ladij v španski službi in prav oni so leta 1595 naročili izdelavo grbovnika.

Posebno pozornost zbuja tudi Sutješki rodovnik, verjetno nekoliko starejši od KNG in naj bi predstavljal enega od virov ilirske heraldike. V frančiškanskem samostanu v Kraljevi Sutjeski so hranili sliko vstalega Kristusa, pred katerim kleči bosanski kralj Stjepan Tomaš, ki jo je naslikal Lovro Dobričević. Na zadnji strani je imela prilepljen list, na katerem je ob rodovniku naslikana kompozicija grbov z elementi, ki se pozneje pojavijo v KNG.

Za razvoj ilirske heraldike so pomembno vlogo imeli tudi mlajši Ohmučevići iz 17. in 18. stoletja. Don Damijan in njegov sin Pier Damijan sta zaslužna za nastanek ene najbolj znanih redakcij grbovnika rodbine Ohmučević, t.i. Fojniškega

je verjetno nastal konec 17. stoletja za tedaj najulednejšega člana rodbine, nadškofa Chietija in kardinala Nikola Radulovića (1627-1702).

³ Mavro Orbin, Kraljevstvo Slavena, Zagreb 1999. Čosić poudarja zgodovinski vidik Orbinijevega dela na katerega je neposredno ali posredno vplival don Pedro Ohmučević ali nekdo iz kroga sestavljavcev KNG, ki je nastal samo šest let pred izidom Orbinijevega dela.

grbovnika. Ćosić se sprašuje, kako je grbovnik slanskih Ohmučevićev prišel v srednjo Bosno v frančiškanski samostan sv. Duha v Fojnici. Med Ohmučevići in frančiškani so obstajale stoletne povezave, nekateri frančiškani pa so izhajali celo iz rodbin Ohmučević in Korjenić-Neorić. Večstoletna kulturna povezava med Primorjem in Humom ter Bosno se je obdržala zahvaljujoč slanskim in bosanskim frančiškanom.

Manj je znano, da se je s heraldičnimi zborniki ilirske provenience ukvarjal tudi Milko Kos. Članek o teh vprašanjih je napisal na podlagi vtisov, pridobljenih ob obisku kulturnih središčih frančiškanske Bosne, samostanov Sutjeska, Visoko in Fojnica. O tem Kosovem obisku pričajo pisma iz korespondence Gregorja Čremošnika. Tako piše Čremošnik Kosu v dopisnici 6. junija 1934 glede obiska frančiškanskega samostana v Visokem: "Vrlo drago mi je, da pridete s fra Kazimirom. Čakal vaju bom na postaji..." V dopisnici z dne 20. junija 1934 pa se Čremošnik Kosu opravičuje, da ni mogel priti v Visoko zaradi otrokove bolezni.⁴ Kos je torej junija 1934 razkopaval arhive in knjižnice frančiškanskih samostanov v Bosni, rezultat tega dela pa je bila tudi kratka študija o fojniškem grbovniku in ostalih južnoslavanskih heraldičkih zbornikih.⁵

Za zaključek lahko rečemo, da je Ćosić napisal obsežno, pomembno in zelo zanimivo delo, katerega pomemben element so številne ilustracije ter zlasti barvna reprodukcija celotnega KNG, najstarejšega grbovnika na slovanskem jugu.

Ignacij Voje

⁴ Ignacij Voje, *Pisma Gregorja Čremošnika*, Ljubljana 2016, str. 70.

⁵ M. Kos, O Fojniškem grbovniku i ostalim južnoslavenskim heraldičnim zbornicima, *Franjevački vjesnik*, god. XLII, br. 12, prosinac 1935, str. 354-356 (Kosova študija v Ćosićevem poglavju Viri in literature ni navedena).

Janez Cvirn, **Das »Festungsdreieck«. Zur politischen Orientierung der Deutschen in der Untersteiermark (1861–1914)**. Prev. Irena Bruckmüller-Vilfan. Ur. Ernst Bruckmüller, Meinhard Brunner, Janez Cvirn, Filip Čuček, Jure Gašparič, Martin Moll, Mojca Šorn in Andrej Studen. Dunaj: LIT Verlag, 2016. 344 strani.

Izid *Trdnjavskega trikotnika*, klasičnega dela o političnih stališčih, izbirah in vizijah tistega dela spodnještajerskega prebivalstva, ki je samo sebe dojemalo kot Nemce in se zato prištevalo k nemški naciji, je razumevanje slovenske zgodovine dolgega 19. stoletja pred slabima dvema desetletjema postavilo na glavo. Na večletnem raziskovanju in analizi arhivskih virov, člankov iz nemškega in slovenskega časopisja, spominske literature, dokumentarnega gradiva in znanstvene oz. strokovne literature temelječ prikaz političnih stališč, želja, izbir in odločitev spodnještajerskih Nemcev, je namreč ob izidu leta 1997 po svoji zasnovi in vsebini predstavljal večkratni in v marsičem tudi radikalni prelom s starejšimi obravnavami tega obdobja slovenske preteklosti. V globoko zakoreninjene razlagalne modele starejšega slovenskega zgodovinopisja je Janez Cvirn (1960–2013) zarezal že s tem, ko je za predmet svojih raziskav vzel politično angažirano spodnještajersko malomeščansko prebivalstvo. Prebivalstvo torej, ki je bilo dotlej na precej slabem glasu. Nemcev se je namreč v očeh slovenske kulturne in politične elite že od mednacionalnih spopadov 19. stoletja naprej, še toliko bolj pa po strahotni izkušnji nacistične okupacije, držala stigma dednih sovražnikov slovenskega naroda. Cvirn se je potemtakem osredotočil na Nemce, torej na prebivalstvo, ki so mu bile v stereotipizirani predstavi slovenske preteklosti pripisane le najslabše lastnosti, motivi in delovanja. In če jim že ni bila dodeljena vloga fevdalnih izkoriščevalcev, vnetih graditeljev nemškega mostu na Jadran oziroma lokalnih podpornikov nacističnega gibanja, je bila njihova prisotnosti na današnjem slovenskem ozemlju zagrnjena z zaveso globokega in precej pomenljivega molka. Zdi se sicer, da tovrstni molk prevladuje še dandanes. Naključni obiskovalci mest, ki označujejo oglišča Cvirnovega *Trdnjavskega trikotnika*, bodo tako le stežka opazili, da je v teh krajih še pred nekaj desetletji živelo tudi nemško čuteče prebivalstvo.

Vendar pa osredinjenost na zamolčani in prezrti del zgodovine današnjega ozemlja Slovenije ni bil edini Cvirnov metodološki in vsebinski rez s poprejšnjo tradicijo slovenskega zgodovinopisja. Nasprotno, v *Trdnjavskem trikotniku* je Cvirn sledeč V. Meliku in F. Zwitteru kot sploh prvi slovenski zgodovinar na sodoben način spregovoril o vzpostavljanju modernih nacionalnih občestev in mednacionalnih

konfliktih poznoavstrijskega obdobja. Izhajajoč iz analize razpoložljivih lokalnih in regionalnih spodnještajerskih virov je Cvirn zastopal stališče, da velja razmah modernih nacionalnih identifikacij med širšimi sloji prebivalstva kronološko umeščati šele v drugo polovico 19. stoletja, ne pa, kot je veljalo dotlej, v zgodnejša ali nemara celo veliko zgodnejša obdobja. Cvirn je tako že pred dvajsetimi leti zagovarjal tezo, da »je bila v času pred marčno revolucijo 1848 prevladujoča identiteta večine prebivalstva na Spodnjem Štajerskem še vedno izrazito lokalna in regionalna«. Množično sprejemanje nacionalne identitete kot ene izmed »inovativnih nadregionalnih ideologij« in s tem povezan »prehod od starejših oblik identifikacije, povezane z mestom in deželo, v smeri identifikacije z lastno jezikovno in v nadaljnjem z »narodno« skupino v modernem smislu,« pa da zato sodi v čas po izbruhu marčne revolucije (str. 12).

Iz zgoraj navedenih razlogov zato v primeru *Trdnjavskega trikotnika* iz dvajsetletne časovne distance ne velja zgolj pritrditi iskrenemu poklonu, ki ga je ob izidu v svoji recenziji zapisal Vasilij Melik, Cvirnov mentor in predhodnik na Oddelku za zgodovino ljubljanske univerze. Kajti *Trdnjavski trikotnik* ni bil zgolj delo, ki, kot je menil Melik, »po svoji zasnovi, vsebini in dokumentaciji predstavlja popolno novost v našem zgodovinopisju.« V metodološkem oziru je bil pomen Cvirnove knjige za razumevanje slovenske zgodovine dolgega 19. stoletja še precej večji. Kar nekaj let preden je to postalo modno v angleško in nemško pišočem zgodovinopisju, so namreč Cvirnov raziskovalni pristop in posledično tudi njegova dognanja predstavljala odmik od etnicističnih (J. King) razumevanj oblikovanja in razmaha nacionalnih identitetnih kategorij. S tovrstnim stališčem se je torej Cvirn že zelo zgodaj umestil v mednarodno skupnost raziskovalcev habsburške zgodovine, ki so na osnovi raziskav podobnih lokalnih in regionalnih primerov politične in družbene realnosti poznega 19. stoletja prihajali do tako rekoč identičnih zaključkov. Izhajajoč iz konkretne lokalne in regionalne dinamike je potemtakem Cvirn v marsičem anticipiral nekatere dandanes tako rekoč splošno sprejete sklepe o naravi nacionalizacijskih procesov v avstrijskem delu monarhije. Na žalost se sicer Cvirn v širše, čez slovenske meje segajoče polemike o fenomenih nacionalizacije in nacionalne diferenciacije skorajda ni vključeval. Res pa je, da je ves čas skrbno spremljal in tudi zelo dobro poznal publikacije zgodovinark in zgodovinarjev, ki so o tovrstnih historičnih fenomenih pisali v angleščini in nemščini. Zato lahko zgolj obžalujemo, da je Cvirnov *Trdnjavski trikotnik* v širšem krogu raziskovalcev vse do danes ostajal bolj ali manj prezrt. Delo je bilo pač napisano in objavljeno v slovenskem jeziku, misel na prevod besedila v nemški jezik pa je ob kopici ostalih pedagoških in raziskovalnih obveznosti skoraj do konca ostajala na robu profesorjeve pozornosti.

Cvirnova raziskava in interpretacija političnega čutenja in delovanja spodnještajerskih Nemcev je slabih dvajset let po objavi izvirnika z izidom predelane nemške različice *Trdnjavskega trikotnika* v prevodu Irene Bruckmüller-Vilfan sedaj končno na voljo tudi veliko širšemu krogu zainteresiranih bralk in bralcev. Zamisel, da bi knjiga vendarle izšla tudi v nemškem jeziku, je sicer postala aktualna konec leta 2012. Prvotne redakcije besedila se je lotil že sam avtor, ki si

je zelo želel, da bi knjiga v dopolnjeni in izboljšani nemški različici navsezadnje le ugledala luč sveta. Ko je postalo jasno, da naloge sam ne bo mogel dokončati, je za pomoč prosil kolegice in kolege z Inštituta za novejšo zgodovino. Urejanju besedila so tako svoj čas sprva namenili Filip Čuček, Mojca Šorn, Jure Gašparič in Andrej Studen. Poenotili so opombe, izpopolnili seznam literature, obenem pa tudi poiskali in v besedilo vstavili številne originalne citate iz spodnještajerskega časopisja. V opombe so bile dodane tudi notice o pomembnejših in bolj izpostavljenih slovenskih politikih, ki jih v originalni različici, namenjeni slovenskemu bralstvu, seveda ni bilo. Za njimi so odgovorno nalogo z vso predanostjo prevzeli avstrijski kolegi. Skrb za urejanje je prešla v roke Ernsta Bruckmüllerja, avtorja predgovora k nemškemu prevodu. Bruckmüllerju gre vsa zasluga za minuciozno in mukotrpno nadomeščanje v originalnem besedilu po spodnještajerskem časopisju citiranih trditev državnozborskih poslancev z izjavami, zabeleženimi v zapisnikih državnega zbora. Na koncu je Martin Moll še enkrat koncizno pregledal končno različico besedila in dodal tehtno spremno besedo, v kateri je ovrednotil pomen »*Festungsdreiecka*« znotraj polja raziskav zgodovine nacionalnih konfliktov in nacionalne diferenciacije. Pri redakciji nemškega besedila je torej šlo za kolektivni podvig, pri katerem je sodelovalo lepo število Cvirnovih kolegov, znancev in tudi prijateljev.

Nekateri med njimi so o vlogi in pomenu Cvirnovih raziskovanj z izbranimi besedami spregovorili tudi ob predstavitvi *Das »Festungsdreiecka«* oktobra 2017 na ljubljanski Filozofski fakulteti. V predavalnici, kjer je Janez Cvirn dolga leta posredoval svoje izjemno znanje generacijam študentk in študentov, se nas je zbralo precejšnje število. Ob tej priložnosti sicer nismo zgolj pozdravili izida prevoda, pač pa smo se poklonili tudi spominu na velikega zgodovinarja, predanega kolega in izvrstnega učitelja. Temu primerno se je zato dogodek zaključil s smehom in veliko dobre volje na obrazih številnih prisotnih. A obenem tudi s tiho in skelečo mislijo, da nas je profesor Janez Cvirn zapustil veliko prezgodaj.

Jernej Kosi

Robert Devetak, **Društveno življenje na Kanalskem v času Avstro-Ogrske**. Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016, 215 strani.

Robert Devetak se je v knjigi *Društveno življenje na Kanalskem v času Avstro-Ogrske* lotil obravnave do zdaj slabo poznanega kanalskega sodnega okraja. Monografija, ki je nastala kot rezultat Devetakovega magistrskega študija, na podlagi arhivskih in časopisnih virov natančno oriše društveno ali bolje kar družbeno življenje na Kanalskem od avstrijsko-madžarske poravnave leta 1867, ki sovpada z nastankom kanalske čitalnice, pa do začetka prve svetovne vojne. Z učinkovitim prepletanjem lastnih ugotovitev in zanimivih arhivskih virov Devetak sistematično predstavi nastanek in delovanje društev na Kanalskem, pogosto pa se dotakne tudi premorov ali popolnih prekinitev delovanja nekaterih društev. Kljub temu, da se avtor ukvarja predvsem z gospodarskimi in kulturno-političnimi društvi, torej ne z vsemi, ki so tedaj obstajala v okraju, pa uspe na tej podlagi podati širši uvid v zgodovino raziskovanega območja.

Knjiga je sestavljena iz dveh vsebinsko ločenih delov, ki ju spremlja še manj obširen tretji sklop. V prvem avtor predstavi neugodne gospodarske okoliščine kanalskega okraja, ki je bil z okolico slabo povezan in zato »zaostal«. Prav gospodarska društva, ki jih avtor postavlja v središče prvega dela, so nastala v devetdesetih letih 19. stoletja, so to območje skušala modernizirati. Ukrepi, ki so jih promovirala gospodarska društva, so bili namenjeni predvsem modernizaciji kmetijstva, pravih industrijskih obratov na Kanalskem namreč ni bilo. Prispevek gospodarskih društev je za razvoj okraja vsekakor bil velikega pomena. Devetak jih označuje celo kot »glavni motor razvoja v okraju« (str. 74), vendar pa so tovrstna društva gospodarsko krizo, ki je to območje najmočnejše zadela konec stoletja, le deloma ublažila. Prav tako niso uspela preseči očitnih razlik med središčem in okolico okraja.

V drugem delu se avtor društev loti nekoliko širše, a pozornost posveča predvsem kulturno-političnim društvom, katerih značaj je bil izrazito nacionalen. Po letu 1867, ko je bila ustanovljena narodna čitalnica v Kanalu, so se narodna društva razširila po celotnem okraju. Prizadevala so si uvesti etnične ločnice oziroma predrugačiti obstoječa razmerja med različnimi etničnimi skupinami. Devetak govori o Slovencih, Nemcih, Francozih, a tudi Furlanih in Italijanih, pri čemer ni povsem jasno, kdaj smatra Italijane in Furlane za dve ločeni entiteti in kdaj ju razume kot eno samo. Prav tako delu mestoma umanjka distinkcija med naklonjenostjo, ki so jo prebivalci Kanalskega gojili do (jugo)slovanstva na eni

strani in slovenstva na drugi. »Narodna prebujanje«, kot to imenuje Devetak, je po njegovih besedah najznačilnejša za prvo obdobje društev (1867-1895), medtem ko sta glavna cilja delovanja društev v drugem obdobju (1895-1907) širjenje izobrazbe in splošni družbeni napredek. Drugo obdobje je tudi čas, ko število društev izrazito naraste, hkrati pa postaja vse očitnejši razkol med dvema političnima taboroma, ki izrazito zaznamuje tretje obdobje (1907-1914). V predvojnih letih si nasproti stojita liberalni in katoliški tabor. Tako prvi kot drugi si prizadevata povečati število svojih podpornikov in širita društveno mrežo po kanalskem okraju, kar postane posebej pomembno po reformi v letu 1907, ko pridobijo volilno pravico za izvolitev deželnozborskih predstavnikov vsi polnoletni moški v monarhiji. V tem obdobju delujejo društva kot »podaljšana roka dveh političnih strank« (str. 134).

V kratkem tretjem delu nameni Devetak nekaj besed še ženskim verskim društvom, izraziteje dvema, in tako podčrta vlogo žensk v procesu gradnje nacije. Četudi so ženske pustile močan pečat v desetletjih, na katera se osredotoča Devetak, pa je bistvene akterje vseeno predstavljala peščica moških, ki so v okraj navadno prišli od drugod in bili pobudniki nastanka mnogih društev, ki so po besedah Devetaka okraju pomenila »okno v svet« (str. 113).

Devetakova monografija je klasična zgodovinska študija, ki jo odlikuje izredno dobra seznanjenost z viri, ta prepričljivo podpira interpretacije zgodovinskih podatkov. Študija bi lahko dobila novo, pomembno dimenzijo, če bi avtor dal nekaj splošnejših zaključkov o zgodovini opisanega obdobja, ki bi Kanalsko umestili v kontekst avstro-ogrske zgodovine in bili zanimivi za širše bralstvo. Bolj kritično branje virov bi lahko razgrnilo celotno mrežo okoliščin, ki je uokvirja obravnavana zgodovinska dejstva. Navkljub temu je monografija Društveno življenje na Kanalskem v času Avstro-Ogrske v marsičem zapolnila vrzel na področju zgodovinopisja in osvetlila »sivo liso« na področju razumevanja zgodovine kanalskega območja.

Daša Ličen

Monika Kokalj Kočever, **Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske v letih 1943-1945**. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, 410 strani, (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones ; 32).

Inštitut za novejšo zgodovino je v sklopu zbirke Razpoznavanja / Recognitiones kot 32. delo izdal delo Monike Kokalj Kočever, ki temelji na njeni doktorski disertaciji Gorenjski mobiliziranci v nemški vojski 1943-1945. Recenzenta knjige sta Bojan Godeša in Mitja Ferenc, medtem ko je odgovorni urednik Aleš Gabrič.

Avtorica, ki se s preučevanjem prisilno mobiliziranih Gorenjcev v nemškem (para)vojaške formacije ukvarja že več kot 25 let, je s knjigo postavila nov mejnik v znanstvenemu preučevanju te tematike.

Vsebinsko lahko knjigo razdelimo na več delov. Prvo poglavje na kratko opiše dogajanje med drugo svetovno vojno, čemur sledi pregled dveh stebrov Tretjega rajha: nacionalsocialistične delavske stranke in nemških oboroženih sil. S poglavjem o aprilski vojni in začetkom okupacije Gorenjske avtorica popelje bralca do pričetka uporabe gorenjskih mladeničev za nemške vojaške potrebe.

V samostojnem poglavju je predstavljeno delovanje gorenjskega vermanšafta, čemur sledi glavni del knjige. Avtorica najprej predstavi samo strukturno ureditev in vzpostavitev pogoojev za mobilizacijo prebivalstva (preko podelitve državljanstva na preklic) kakor tudi sistem za nadaljnji nabor (preko vojaških okrajnih poveljstev in vojaških prijavnih uradov). Na kratko se pri tem tudi že dotakne vprašanja prostovoljcev, ki so želeli vstopiti v nemške oborožene sile.

Gorenjski mladeniči so bili pred vstopom v nemško vojaštvo soočeni z obvezno državno delovno službo (RAD), katera je preko militariziranega okolja in dela pripravila vojaške obveznike na vojaško službo.

V osrednjem delu se avtorica sprva posveti vprašanju, koliko Gorenjcev je bilo dejansko mobiliziranih v nemške oborožene sile. Na podlagi arhivskega dokumentacije, tako iz Slovenije kot Nemčije, je tako do sedaj poimensko zbrala več kot 11.000 oseb, ki so bile mobilizirane. Njene ugotovitve znatno spreminjajo dosedanje predvideno število mobiliziranih, ki se pojavlja v slovenskem zgodovinopisju (dobrih 7.000 Gorenjcev). Bralec se v nadaljevanju seznani s samim potekom vstopanja Gorenjcev v vojaško službo, kar se je za nekatere potem končalo na frontah, kjer so padli oz. so jih šteli med pogrešane.

Samostojno poglavje je namenjeno obravnavi gorenjskih pripadnikov Waffen-SS. Naslednji vsebinski sklop predstavi usodo gorenjskih vojakov, ki so dezertirali

iz nemških oboroženih sil in so se širom Evrope pridružili raznim odporiškim gibanjem oz. zavezniškim silam, kot tudi tistim, ki so bili na fronti ujeti in so pristali v zavezniških vojno-ujetniških taboriščih. Avtorica posebno obravnava nekdanje gorenjske vojake, ki so se pridružili drugim vojaškim formacijam v Sloveniji: narodnoosvobodilni vojski, Gorenjski samozaščiti in slovenskim četnikom. Medtem ko se je večina mobilizirancev po vojni vrnila domov, pri čemer so nekateri za to potrebovali tudi desetletje, so nekateri raje ostali v tujini.

Zadnji del, namenjen gorenjskim mobilizirancev, opisuje njihovo življenje v Sloveniji po drugi svetovni vojni, ko so se kot nekdanji pripadniki okupatorjevih formacij soočali z nadzorom državnih organov in negativnega odnosa s strani sodržavljanov. Stanje se je izboljšalo šele po osamosvojitvi Slovenije, ko so mobiliziranci lahko ustanovili svoja društva in tudi pridobili status vojne žrtve. A pri tem še vedno ostajajo nekatera nerešena vprašanja (npr. vprašanje odškodnine)..

Avtorica na koncu obravnava še vermanšaft in nemško mobilizacijo na Spodnjem Štajerskem kot tudi problematiko prisilne mobilizacije v nemške oborožene sile v drugih državah, ki so bile soočene z nemškim okupacijskim režimom.

Na predstavitvi same knjige je avtorica poudarila, da kljub dolgoletnemu raziskovanju te tematike obstajajo določene teme, katere potrebujejo še dodatno poglobitev: izginotje prisilnih mobilizirancev neposredno po koncu vojne, odnos do mobilizirancev in njihovih potomcev po vojni, življenje sorodnikov mobilizirancev med vojno, primerjava italijanske in nemške mobilizacije Slovencev, itd.

Bralec bi v knjigi morebiti tudi pričakoval tudi seznam prisilno mobiliziranih Gorenjcev, kar bi nazorno pokazalo obseg dotične raziskovalne teme. A predvidoma zaradi povečanja obsega ter vprašanja zaščite osebnih podatkov to ni bilo storjeno.

Klemen Kocjančič

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko.

Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljeni v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začenjajo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji želene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitvijo). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj izida: ime založbe, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga, Turizem v Sloveniji v času med vojnoma (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication: publisher, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga, *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

Bogo Grafenauer, Die Kärntner Herzogseinsetzung

Devetinštirideseti zvezek Zbirke Zgodovinskega časopisa prinaša nemški prevod enega temeljnih del za slovensko srednjeveško zgodovino. Leta 1952 je Bogo Grafenauer izdal delo Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev. Ob stoletnici avtorjevega rojstva je delo leta 2016 izšlo v nemškem jeziku s posodobljenim znanstvenim aparatom.

Knjigo lahko naročite na naslovu:

<http://www.zgodovinskicasopis.si/sl/Ceniki-in-narocila.php>.

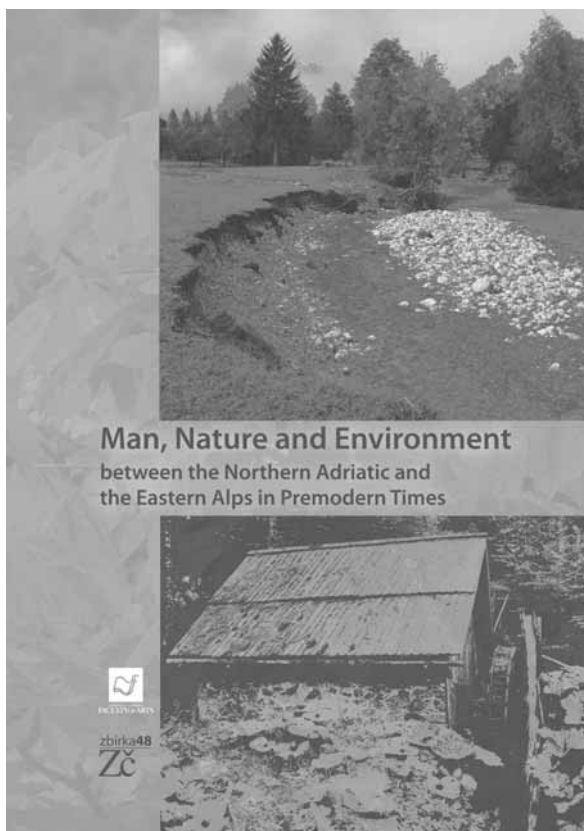


Man, Nature and Environment between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times

Okolje se je v zgodovini neprestano spreminjalo. Knjiga je kombinacija poglavij, ki analitično obravnavajo vzroke in posledice okoljskih stanj in sprememb, metodološko-konceptualnih poglavij in obravnav, ki z okoljskozgodovinskega vidika vrednotijo posamezne vrste virov. Medtem ko se deli monografije omejujejo na rezultate analiz pisnih virov ali na raziskave, ki temeljijo na naravoslovnih metodah, je del knjige plod interdisciplinarnega dela. Med osrednje vsebinske poudarke sodijo zgodovina voda, zgodovina gozdov in drevesnih vrst, zgodovina naravnih nesreč, odnos ljudi do okolja, oskrba mestnih naselij in vloga naravnih virov v gospodarstvu. Analitična poglavja se prostorsko osredotočajo na alpski, jadranski, dinarski in panonski prostor, osrednji časovni poudarek je na srednjem in zgodnjem novem veku.

Knjigo lahko naročite na naslovu:

<http://www.zgodovinskiasopis.si/sl/Ceniki-in-narocila.php>.



ISSN 0350-5774



9 770350 577002



ZČ | Ljubljana | 72 | 2018 | št. 1-2 (157) | str. 1-278